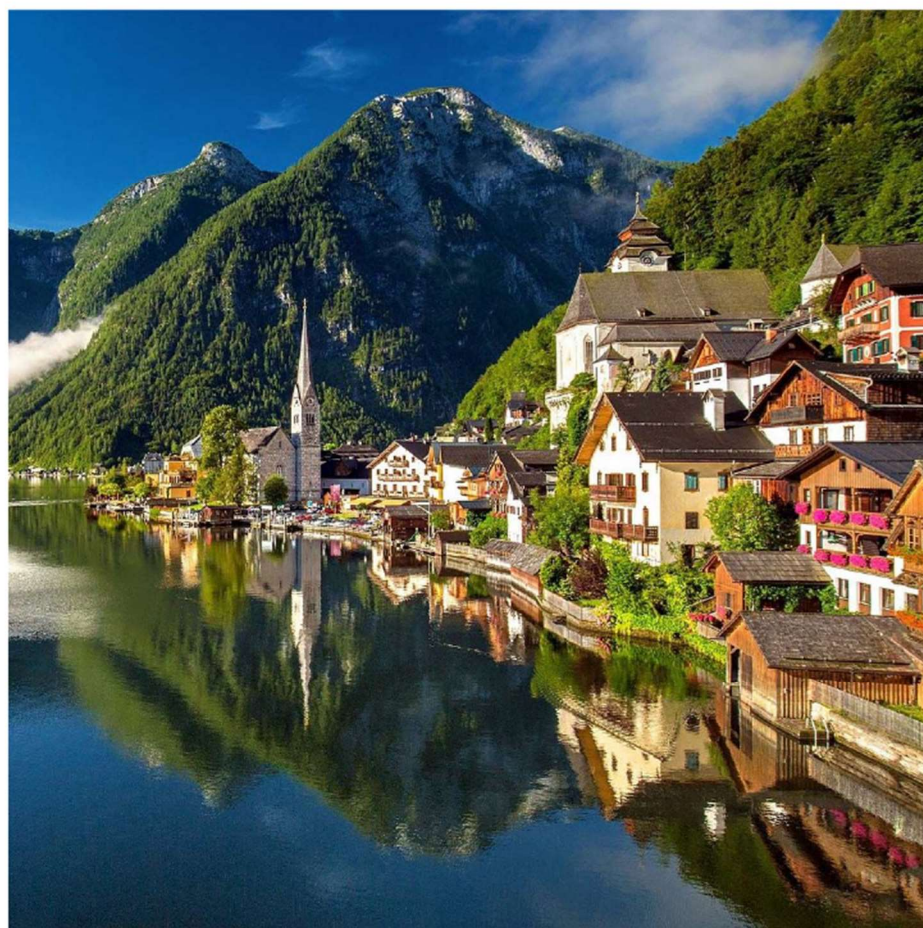


publisher.agency  
**Austria**

June, 2023

**No 3**



**Vienna, Austria**  
**8-9.06.2023**

International  
Scientific  
Conference

# **Modern Scientific method**

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Modern Scientific Method» (June 8-9, 2023). Vienna, Austria, 2023. 305p



ISBN 978-8-9360-2969-2

DOI 10.5281/zenodo.8026035

**Editor: Andreas Koller, Professor, University of Vienna**

**International Editorial Board:**

**Luca Fischer**

Professor, University of Graz

**Johannes Wagner**

Professor, University of Innsbruck

**Emilia Schuster**

Professor, Vienna Medical University

**Thomas Mair**

Professor, University of Salzburg

**Simon Schwarz**

Professor, TU Wien

**Johanna Schneider**

Professor, Graz University of Technology

**Ben Stadler**

Professor, University of Natural Resources and Applied Life Sciences Vienna

**Jan Auer**

Professor, University of Linz

**Lorenz Baumgartner**

Professor, University of Klagenfurt

**Elisa Huber**

Professor, IMC University of Applied Sciences  
Krems

**Leopold Leitner**

Professor, Central European University

**Lisa Lechner**

Professor, Johannes Kepler University

**Johannes Gruber**

Professor, Medical University of Innsbruck

**Louis Mair**

Professor, University of Leoben

[editor@publisher.agency](mailto:editor@publisher.agency)

<https://publisher.agency/>

## Table of Contents

### Philological Sciences

Ф.ОҢҒАРСЫНОВАНЫҢ ШУМАҚТЫ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ СИНТАКСИСТІК ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ИНВЕРСИЯ .....	6
<i>АБЫЛОВА ГҮЛНАР ЕРЕЖЕПОВНА</i>	
MÜASİR DÖVRDƏ MÜSTƏQİL TÜRK RESPUBLİKALARINDA DİL SİYASƏTİ .....	20
<i>ELCHIN İBRAHİMOV</i>	
ACTUAL MEMBERSHIP ISSUE IN AZERBAIJANI LANGUAGE .....	25
<i>ELLADA MAMMADOVA</i>	
ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ҰҚСАС ГРАФЕМАЛАРЫ .....	30
<i>ӨМІРЗАҚ ЭЛЬМИРА ҚАУЫШҚЫЗЫ</i>	
TYPES OF IDIOMS AND THEIR USAGE IN ENGLISH .....	37
<i>MAMMADOVA DINAR NATIQ</i>	
MODAL WORD STUDY ISSUES.....	42
<i>SUSAN FAHRADDIN GIRL HUSEYNOVA</i>	
СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ИСТОРИЧЕСКИХ РЕАЛИЙ В ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА .....	46
<i>Е. БАУРЖАНҰЛЫ</i> <i>С.А. АШИМХАНОВА</i>	
ВЫРАЖЕНИЯ ДЛИНЫ И РАССТОЯНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К РУКЕ И ПАЛЬЦАМ .....	57
<i>АБЛАЕВА РАЙХАН БАБАЙБЕКОВНА</i>	
ANALYSIS OF LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS .....	61
<i>OMIRZAK ARUZHAN</i>	

### Medical Sciences

THE EFFECT OF IMPROVED METHODS OF MANAGEMENT OF WOMEN OF LATE REPRODUCTIVE AGE WITH ADENOMYOSIS IN THE FIRST HALF OF PREGNANCY ON THE DEVELOPMENT OF EARLY GESTATION COMPLICATIONS .....	64
<i>NOSENKO OLENA MYKOLAYIVNA</i> <i>MOSKALENKO TETYANA YAKIVNA</i> <i>KHANCHA FEDIR OLEKSADROVICH</i> <i>KOSYUGA OLHA MYKOLAYIVNA</i> <i>RUTYNSKA GANNA VOLODYMYRIVNA</i>	
RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF LACTIC ACID IN HUMAN MUSCLES .....	79
<i>ZHUMAKAN ALIHAN ZHOLTAYULY</i> <i>ABILOVA ALTYN ASKAROVNA</i>	
EPIDEMIOLOGY AND ONCOLOGICAL SCREENING IN THE EARLY DIAGNOSIS OF CERVICAL CANCER .....	83
<i>ARMAN KHOZHAYEV</i> <i>ANNA KUKHAREVA</i> <i>SHUKHRAT PAZILOV</i> <i>BAKTIYAR BOLYSBEKOV</i> <i>IRINA KOLLAR</i> <i>MEREKE KARINOVA</i>	

### Psychological Sciences

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ МЕХАНИЗМА ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ .....	87
<i>КУРМАНАЕВ ЕРМЕК МАЛИКОВИЧ</i> <i>ДЖАНСЕЙТОВА СВЕТЛАНА САТТАРОВНА</i> <i>ЕСЕТОВА АЙНУР ТАКЕВНА</i> <i>АРКАБАЕВА ГҮЛЬСМ СЕЙТКАРИМОВНА</i>	
WAYS TO DEVELOP THE ABILITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS .....	91
<i>АКЗНАЙК ТАЗНІ</i>	

### Economic Sciences

COMPARATIVE STUDY OF THE DIFFERENCE BETWEEN COVID-19 CRISIS AND THE FINANCIAL CRISIS OF 2008 AND THEIR IMPACTS ON FINANCIAL MARKETS.....	103
<i>ARIF SALIMKHANOV</i>	
АГРАРНЫЙ РЫНОК В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО РАЗВИТИЯ .....	117
<i>БЕКБОСЫНОВА АСЕЛЬ БЕСТЕНБЕКОВНА</i> <i>МАДИЕВ ГАЛИЖАН</i>	
МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОБИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	126
<i>МАДИЕВ ГАЛИЖАН</i> <i>БЕКБОСЫНОВА АСЕЛЬ БЕСТЕНБЕКОВНА</i> <i>КАРЫМСАКОВА ЖАНАР КОЙШИБЕКОВНА</i>	

### Agricultural Sciences

INFLUENCE OF FOLIAR FERTILIZATION ON YIELD AND ITS STRUCTURE OF SPRING BARLEY VARIETIES IN THE SOUTHERN STEPPE OF UKRAINE .....	134
<i>KOVALENKO OLEH ANATOLIIOVYCH</i> <i>HAMAIIUNOVA VALENTYNA VASYLIVNA</i> <i>HONENKO LIUBOV HRYHORIVNA</i>	

ЛИНЕЙНАЯ ОЦЕНКА ЭКСТЕРЬЕРА МОЛОДЫХ ЖИВОТНЫХ, ПРИВЕС И МЯСНЫЕ КАЧЕСТВА БЫКОВ.....	139
<i>НАДЖАФОВА ГЮЛЕНИЗ</i>	
IMPACT OF WATER-ABSORPTION ABILITY ON AGROPHYSICAL INDICATORS OF THE TEA-FIT SOILS .....	145
<i>AKBAROVA ULKAR ZAKIR KIZI</i>	
<i>BAGIROV HEYDAR IGID OGLU</i>	
SPECIFIC CHARACTERS OF PODZOLIC-YELLOW-GLEYEY SOILS .....	147
<i>SHANBAZOV BALAYAR KHANGULU OGLU</i>	
<i>HASHIMOV ELBRUS BAHRUZ OGLU</i>	

## Technical Sciences

ВИРТУАЛИЗАЦИЯ И ОБЛАЧНЫЕ ВЫЧИСЛЕНИЯ: ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ВЫГОДЫ ДЛЯ БИЗНЕСА .....	149
<i>СЕЙТҚАЛИ ҒАЗИЗ ТАЛҒАТУЛЫ</i>	
ҚАЗАҚСТАНДА КОНТЕЙНЕРЛЕР МЕН ЖҮК ТАСЫМАЛДАУ МӘСЕЛЕСІ МЕН ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ .....	157
<i>ТИЛЕМИСОВА АЙГҮЛЬ АБДИМАХМУТОВНА</i>	
ИССЛЕДОВАНИЕ УРОВНЯ ТРАНСПОРТНОГО ШУМА В ГОРОДЕ Алматы.....	174
<i>МАЛҒАЖДАРОВА МАҚПАЛ КАБДУЛЛАЕВНА</i>	

## Economic Sciences

COMPARATIVE ANALYSIS OF STRATEGIES ADOPTED BY TELECOMMUNICATIONS COMPANIES IN KAZAKHSTAN WITHIN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ECONOMY .....	179
<i>ALIMA BUGANOVA</i>	

## Political Studies

INCREASING THE POLITICAL ACTIVITY OF THE YOUTH OF KAZAKHSTAN: VALUE-ORIENTED AND INNOVATIVE APPROACHES .....	185
<i>KUPTLEUOVA JANASSYL JAIYKYZY</i>	

## Biological Sciences

ВЕГЕТАЦИОННЫЕ ОПЫТЫ НА НАСЫПНЫХ СЛОЯХ ПОЧВОГРУНТОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ АКТОГАЙ .....	190
<i>КОЗЫБАЕВА ФАРИДА ЕСЕНЖОНАНОВНА</i>	
<i>БЕЙСЕЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕЕВНА</i>	
<i>САПАРОВ ГАЛЫМЖАН АБДУЛЛАЕВИЧ</i>	
<i>ТОҚТАР МҰРАТ</i>	
<i>АЖИКИНА НАТАЛИЯ ЖЕКЕМБАЕВНА</i>	
<i>ЕСЖАНОВА АЙНУРА СЕРИКОВНА</i>	
БИОТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУЧЕНИЯ ФЕРМЕНТИРОВАННЫХ ПРОДУКТОВ ИЗ КОБЫЛЬЕГО МОЛОКА .....	199
<i>БЕГАСЫЛ КӨБЕЙХАН САПАРХАНУЛЫ</i>	
<i>БАЙШЫМЫРОВ ЕРЖАН ЖАНБОЛАТУЛЫ</i>	
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В БИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.....	206
<i>МУСИНА А. С.</i>	
<i>ЖИЛКИШИБАЕВА Н.</i>	

## Pedagogical Science

IMPLEMENTATION OF METHOD `SUGGESTOPEDIA` IN ESL CLASSROOM: USING MUSIC DURING THE LESSON.....	210
<i>FAIZULLA K. B.</i>	
LEKSİK MATERİALLARIN TƏDRİSİNDƏ LÜĞƏT ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN İNNOVASİYALAR .....	212
<i>ƏSMAYƏ VƏXTİYAR QIZI ƏKVƏROVA</i>	
ИНОЯЗЫЧНАЯ МЕДИА – КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОДНА ИЗ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ЖУРНАЛИСТОВ .....	217
<i>БЕЙКУТОВА А. М.</i>	
<i>КУНАКОВА К. У.</i>	
<i>СЕЙТЕШ А. Б.</i>	
კონტექსტ-მაგალითი პრობლემაზე ორიენტირებული სწავლების მეთოდი .....	225
<i>შორენა ტყეზალაძე</i>	
კომპლექსური დავალების პრაქტიკის კვლევა მესამე თაობის ესგ მიხედვით.....	230
<i>შორენა ტყეზალაძე</i>	

## Chemical Sciences

SYNTHESIS AND CRYSTAL STRUCTURE OF BIS (BENZOATO – O,O1) – MONO ( PYRASİNO – N,N) COBALT (II) ADDUCT COMPOUND	238
<i>RZAYEVA MATANAT FIRUDDIN</i>	
<i>MAMMADOVA AYNUR TEYYUB</i>	

## Veterinary Sciences

ПИТОМНИК `ASAR LIVE` - НАУЧНАЯ ПЛОЩАДКА ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С САЙГОЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ .....	242
<i>КУШАЛИЕВ КАЙСАР ЖАЛИТОВИЧ</i>	
<i>УСЕНОВ ЖАНГЕЛДЫ ТАРИХОВИЧ</i>	
<i>ТЛЕУЛЕНОВ ЖУМАДИЯ МУРАТБЕКОВИЧ</i>	
<i>ӘЛЖАППАР МАДИЯР АЙМЫРЗАУЛЫ</i>	

## Historical Sciences

ҚАЗАҚ-ЖОҒАР СОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ .....	250
<i>ОРШАН АЙДОС</i> <i>ШУРШИБАЙ БЕЙБИТҮЛ</i> <i>ЯШАРОВА ШҰҒЫЛА</i>	
ҚАҢДАСТАРЫМЫЗДЫҢ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРЛУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ .....	256
<i>АКМАДАН ҚҰРМАНБЕК</i> <i>ШУРШИБАЙ БЕЙБИТҮЛ</i> <i>СОВЕТ ДАНА</i>	
ҚАЗАҚСТАН КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК КАПИТАЛДЫ ТАРТУ САЯСАТЫНЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ИСЛАМ ИНВЕСТИЦИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	263
<i>ТӨЛЕУОВА МАРЖАН ТӨЛЕУҚЫЗЫ</i> <i>ШУРШИБАЙ БЕЙБИТҮЛ</i> <i>СМАИЛОВА АЙДАНА</i>	
Қ.И. СӘТПАЕВТЫҢ ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ .....	269
<i>ИСКАКОВА АЙНУР НУРКАСЫМОВНА</i> <i>ШУРШИБАЙ БЕЙБИТҮЛ</i> <i>ОРМАНБЕК АЙБОТА</i>	

## Literature

ჯემალ ქარჩხაძის `იგი` და ჰერბერტ უელსის `ბრმათა ქვეყანა` - იგავურობის მხატვრული ასპექტები.....	275
<i>ბელა ლურგიშვილი</i>	
იგავის ტრანსფორმაცია და ჯემალ ქარჩხაძის `იგი` .....	283
<i>ბელა ლურგიშვილი</i>	

## Geological and Mineralogical Sciences

MOBILE TECHNOLOGY OF SATELLITE IMAGES AND PHOTOGRAPHS FREQUENCY-RESONANCE PROCESSING: PROSPECTS OF APPLICATION TO ACCELERATE AND OPTIMIZE EXPLORATION PROCESS FOR OIL AND GAS IN OFFSHORE AREAS .....	291
<i>МЫКОЛА ЯКУМСЧУК</i> <i>IGNAT KORCHAGIN</i> <i>VALERY SOLOVYOV</i>	

## Philological Sciences

# Ф.Оңғарсынованың шумақты өлеңдерінің синтаксистік құрылысы және инверсия

Абылова Гулнар Ережеповна

филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Түркістан, Қазақстан

**Abstract.** Поэтикалық мәтіннің өзіндік ерекшелігі мен күрделілігіне орай қазірге дейін оны зерттеуге деген ғалымдардың қызығушылығы төмендеген емес. Жазушы не ақынның тілі және стилін зерттеушілер үшін мәтіннің синтаксистік ұымдасуының принциптерін айқындау және құрылымдық бірліктерін пайдалану сипаты маңызды болып табылады.

Қазақ тілтаным теориясында жекеленген ақындар шығармашылығы негізінде поэтикалық мәтіннің көркемдік, тілдік ерекшеліктері қарастырылғанымен, синтаксистік құрылысы көп зерттелмеген және ақындар өлеңдерінің синтаксистік ерекшеліктерін анықтау, зерттеудің өзі лингвистикалық поэтиканың көптеген өзекті теориялық мәселелерінің ара жігін ашып беретіні сөзсіз.

Қазақ тіл білімінде өлеңнің синтаксистік компонентінің мәні ерекше екені белгілі. Дегенмен күні бүгінге дейін Ф.Оңғарсынова туындыларының синтаксистік құрылысын зерттеуге арналған арнайы еңбектердің жоқтың қасы. Ақынның шығармашылығының басқа аспектілеріне арналған еңбектерде өлеңдегі кейбір синтаксистік құбылыстары туралы үзінді ескертулер, тұжырымдар бар. Алайда мұнда синтаксистік құрылыстың өзіне емес, өлеңнің ырғақтық құрылымына негізгі назар аударылады.

Бұл мақалада қазақ халқының поэзиясының патшайымы, Фариза Оңғарсынованың, идиостиліндегі тілдің синтаксистік құралдарының семантикасы мен қызметін анықтау және олардың А.Құнанбаевтан бері қалыптасқан тілдік нормада, қазақ әдеби тілінің тенденцияларымен ара қатынасын көрсету болып табылады.

**Key words:** поэзия, синтаксистік құрылыс, инверсия, Ф.Оңғарсынова, сөйлем мүшелері, бірыңғай мүшелер, сұраулы құрылымдар

Бұл зерттеу еңбегінде қазақ лингвистикалық поэтикасында ақын Фариза Оңғарсынованың поэзиялық шығармаларының синтаксистік құрылысын толық функционалды-аналитикалық талдауды қолға алумен, сондай-ақ поэтикалық мәтіннің синтаксистік ерекшеліктерін анықтаудың ізденістік сипатымен анықталады.

Ф.Оңғарсынованың шығармашылығы негізінде жүргізген көлемді ғылыми ізденістер *әдебитанымдық зерттеулермен* шектеледі. Айталық, Еңсепова Г.Б. Фариза Оңғарсынова – журналист, публицист.: Филология ғылымд. кандид. ғылыми дәреж. алу үшін дайынд. дисс. автореф. – Алматы, 2009.; Есіркепова К.Қ. 1968-80 жылдардағы қазақ әйел – ақындар поэзиясының тілі (Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова шығармалары негізінде): Филология ғылымд. канд. дәреж. алу үшін дайынд. дисс. автореф. – Астана, 2005; Керимбекова Б.Д. Фариза Оңғарсынова поэмаларындағы идеялық – көркемдік ізденістер.: Филолог. ғылымд. кандид. ғылыми дәреж. алу үшін дайынд. дисс. автореф.- Алматы, 2008;

Мүтиев З.Ж. Фариза Оңғарсынованың лирикасы.: Философ. ғылымд. кандид. дәреж. алу үшін дайынд. дисс. автореф. – Алматы, 2000.

Ал ақынның шығармаларының тілдік тұрғыдан зерттеулер ғылыми мақала көлемінде ғана жүзеге асырылды. Атап айтқанда, Сыздықова Р. Фариза өлеңдерінің поэтикасы немесе өлең сөздің көркем қырлары // Қазақ әдебиеті. – 2009. – 19-25 маусым (№ 27/28); Мүтиев З. Ф. Оңғарсынова лирикасындағы метафоралық тіркестер // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. - N 5; Керімбекова Б. Фариза Оңғарсынованың «Мүшәйра» поэмасындағы көркемдік ерекшеліктер // Ақиқат. – 2007. – №7; Бақытжанқызы Ж. Фариза өлеңдерінің көркемдік өрнектері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2011. – № 10; Аяпбергенұлы Р. Фариза Оңғарсынова өлеңдеріндегі антоним // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2004. – № 2.

Ақын Ф. Оңғарсынова поэзиясының шырқау биіктерге көтерілгенін өз дәуірінде танып, баға берген «алыптар тобының» өкілі Ф. Мүсірепов: «Мен ақын Фаризаны бүгінгі поэзиямыздың ең жоғарғы сатысында тұрған замандастарымен қарайлас биікте көремін» деп ой түйген.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің поэзиясының өрендеуіне өзіндік үлес қосқан, қазақ поэзиясының падишасына айналған Фариза Оңғарсынованың жыр жолдарының синтаксистік құрылысына талдау жасаймыз.

Қазіргі тіл білімінде сөз етіліп жүрген зевгма, парентетикалық еңгізім, асиндентон, парцелляция, сұрақ-жауаптық құрылымдар, лепті сөйлем, аползиопезис, риторикалық сұрақ, антиципация, сегментация, инверсия, эллипсис, зевгма, атау сөйлем, қайталаудың түрлері (анафора, эпифора, анадиплозис, симплока, параллелизм, полисидентон, хиазм), оқшау сөз сияқты ұғымдардың барлығы да экспрессивтік синтаксистің зерттеу нысанына жатады [1, 78 б.].

Р.Сыздық қазақ тіл білім тарихында өлең синтаксисінің негізін салушы ретінде, оның зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттерін, синтаксистік талдау әдістемесінің ғылыми жүйесін жасап берген. «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысына арналған екінші монографиямызда қазақ өлеңінің, оның ішінде Абай туындыларының синтаксистік амал-тәсілдерінің проза синтаксисінен өзгешелігі қандай, өлеңнің ұйқасы, өлшемі, композициясы және шумаққа бөліну-бөлінбеуі мен оның синтаксисінің арасында қандай байланыс бар; өлең құрайтын компоненттердің бір-бірімен іліктесіп, байланысу амалдары нендей деген мәселелердің сырын ашуды көздедік. Сонымен қатар бұл еңбекте Абай поэзиясы мен оған дейінгі қазақ поэзиясының синтаксисіндегі айырымдар, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттегі өлең синтаксисі саласындағы жақындығы мен алшақтығы деген жайттар тұңғыш рет сөз болды. Әсіресе баса көңіл аударылған нәрсе – Абайдың өлең архитектурасы, синтаксисіне енгізген жаңалықтары, өзгерістерін нақтылы талдау арқылы көрсету болды» [2, 5 б.].

Негізі поэтикалық мәтіннің синтаксистік ерекшеліктерін зерттеуде дәстүрлі бағыт – ең жиі синтаксистік модельдер және олардың стилистикалық мәні анықталады, сөздердің және бейнелі сөз тіркестерінің орын тәртібінің стилистикалық қызметі сипатталады. Бұл дәстүрлі зерттеу жолы поэтикалық мәтінді зерттеудегі ең өнімді болып табылады. Тіл білімінде өлең – ақынның жүрегінде және қиялында айтылатын өзіндік дауыс және ол қағаз бетіне түсіріледі. Біз өлеңді оқығанда, мәтінді дауыстап оқығанда, бұл дыбыстық бейне біздің жадымызда сақталады, біз оны есте сақтаймыз. Сондықтан кешенді синтаксистік зерттеу синтаксистік байланыстың сипатын мәтіндегі графикалық (пунктуациялық) және ырғақтық ұйымдасуымен тығыз байланыста екенін ескеру қажет.

Мұндай синтаксистік талдау оқырманға ақынның дауысын естуге мүмкіндік береді, себебі ол мәтінді бөлшектеуде екі маңызды семиотикалық жүйені ескеру қажет – синтаксистік байланыстарда білдірілетін таза синтаксистік мүшелеу және өлеңді ұйқас және тармақтарға ажыратуға ырғақтық құрылым ерекшелігіне негізделген, сондай-ақ авторлық пунктуациялық жүйеге негізделген риторикалық мүшелеу. Осы теориялық позиция

тұрғысынан XX ғасырдың қазақ әдебиетінің падишасы Фариза Оңғарсынованың поэтикалық мәтініне синтаксистік талдауға келеміз.

Әбділда Тәжібаев айтқандай, «Абай бастаған ұлы ақындары бар елде қыздан шыққан Фаризасы болуы да қазақ елі үшін кремет жарасым». Осы сөздер арқылы Ф.Оңғарсынованың ұлы Абайдың соңынан ерген ізбасары ретінде санасақ қателеспеспіз. Осыған байланысты Р.Сыздықтың Абай өлеңдері бойынша жасаған синтаксистік-композициялық талдауын Фариза Оңғарсынова жырларына да қолданамыз.

Поэтикалық мәтіннің талдау әдістемесі өзіндік ерекшеліктердің бірқатарына ие, себебі материалды ұйымдастырудың өз ережелері бар: біріншіден, прозаны талдау барысында мәнсіз болатын, әдетте ескерілмейтін деңгейлер маңызды болады (ең алдымен мәтіннің метрикалық және дыбыстық құрылымы) және екіншіден, мәтіннің лексикалық және грамматикалық деңгейлері мүлдем басқа өзге тәсілдерді талап етеді. Лирикалық шығарманың мәнін түсіндіруде интерпретациясында сөздікті талдау орталық орынды жерді алады, бұл – мәтіндегі әрбір жеке сөздің, әрбір грамматикалық форманың рөлінің артуымен байланысты [3, 100 б.].

Р.Сыздық талдағандай, Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы жағынан кейінгі жалғасып кететін тармақтар көбіне екі-екіден топтасады да, екеуі бір ғана сөйлем құрайды:

*Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,  
Сағадан сымпық қағып із шалғанда.  
Бүркітші тау басында, қағушы ойда,  
Іздің бетін түзетіп аңдағанда*

Қатарынан тұрған мына тармақтар да, мазмұны жағынан да, синтаксистік құрылысы жағынан да екі-екіден ажыратылады:

*Дем алысы үскірік, аяз бен қар,  
Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.  
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,  
Аязбенен қызарып ажарланды.  
Бұлттай қасы жауып екі көзін,  
Басын сіліксе, қар жауып, мазаңды алды [2, 26-27 б.].*

7-8 буынды «Қуанбасаңдар жастыққа» деген өлеңде алғашқы *ааба* суретті төрт жолдан кейінгі жолдар екі-екіден жұпталып, көбінесе бірыңғай (параллель) мазмұнды әрі біркелкі құралған (баяндаушы II жақтағы бұйрық райлы етістіктен жасалған) жайылма жай жеке сөйлемдер болып келеді:

*Құрбыңның қызық дегенін  
Сөз екен деп ап шықпа.  
Адалдан тапқан тиынды  
Сал да сақта қапшыққа... [2, 26-28 б.].*

Ал Фаризада да 7-8 буынды «Жігіт әні» деген өлеңінде *абаб* ұйқасты төрт жолдан кейінгі жолдар екі-екіден жұпталып, көбінесе бірыңғай (параллель) мазмұнды әрі әркелкі құралған (баяндаушы II жақтағы бұйрық райлы етістіктен жасалған) жайылма жай жеке сөйлемдер болып келеді:

*Куә болсын аспан, дала –  
Бақыт құшқан таңым бүгін.  
Жабықпа сен, жасқанба да,  
Бар күдіктен арыл, күнім!  
Атсын таңдар толып нұрға,  
Жайнай түссін гүлім менің.  
Әлденеден қоыртыңба,  
Неге, жаным, дірілдедің?*

*Көрейін мен келбетіңнен,  
Ылғи таңның арай нұрын... [4, 76 б.].*

«Ұлы ақын Абайдың едәуір шығармасы қазақ поэзиясында кең тараған 11 буынды, 4 тармақты шумақтармен жазылған» [2, 51 б.]. Фариза Оңғарсынованың да поэзиясында 11 буынды, 4 тармақты шумақтармен жазылған өлеңдерінде поэтикалық ойды білдіруге барлық тармақ қатысады.

*Кеудеңмен көтерсең де нелер жүкті,  
Қыңбайсың, паш етесің тек ерлікті.  
Мен де бір тылсымдарға бет алып ем –  
Бер маған өзіңе тән тереңдікті!*

*Теңізде сынға түсу – бұл бір үміт!  
Сұлу қыз кеме үстінде, құрбы жігіт.  
Шетінен батыр мінез, толқын қылық –  
Оларға теңіз жатыр құлдық ұрып! («Теңізбен кездесу») [4, 35 б.].*

Р.Сыздықтың пікірінше, «халық өлеңдерінде, эпостық жырларда және Абайдан өзге қаламгерлерде көбінесе алғашқы екі тармақ жеке-жеке шағын сөйлем болып құрылады. Мысалы:

- 1) Той қылып екі қатын көп мал сойды,
- 2) Тойында жұрт жиылып етке тойды.
- 3) Баба түкті шашты әзіз ақтан келіп,  
Қозыке мен Баянның атын қойды («Қозы Көрпеш», 128)

Мұнда бірінші, екінші тармақтар – бастауыш, баяндауыштары жеке жайлыма сөйлемдер...

11 буынды 4 тармақты өлеңдердің алғашқы екі жолының мұндай синтаксистік құрылысы – қазақ поэзиясында едәуір ұшырасатын кәнігі жолы. Бұл – өлең өлшеміне байланысты туған құрылым. Буын санының едәуір молдығы әрбір тармақта онша үлкен болмағанымен, аяқталған шағын бір сөйлемді немесе жайылма бір фразаны сыйғызуға әбден мүмкіндік береді. Абай да қазақ поэзиясының бұл амал-дәстүрін еркін пайдаланған» [2, 54 б.].

Ф.Оңғарсынова 11 буынды 4 тармақты поэзиялық шығармаларына да бұл синтаксистік құрылыс тән. Мысалы:

- 1) Қараңыздар ізетпен қыз бала деп,
- 2) Бұлданбаймын мен бірақ сыздана кеп.
- 3) Азаматсып топтарда билік құрып,  
Сыйлағанға масайрап бұзбан әдеп.

- 1) Бұйығылау шығармын бәлкім де мен,
- 2) Пікірлер де құр болмас «салқын» деген.
- 3) Біреулерге /дәл солай/ жұмбақтаумын,

Жайдарлық күтсе де әркім менен («Қараңыздар...») [4, 51 б.].

- 1) Сен оның құшағында жаттың, жаным,
- 2) Мен болсам жалғыздықтың таттым зарын.
- 3) Шынымен кеткені ме көкірегіңнен  
Сонау бір ұмытылмас ақ түнгі әнің?  
1) Сонда біз бақытты ек қой. Шын емес пе?  
2) Өзің де балқып ең ғой бұла кеште.  
3) Сондағы мені есімнен жаңылдырған.

Қалпыңды алып жаттым жылап еске («Кек») [4, 310 б.].

Сонымен қатар, 11 буынды 4 тармақты шумақтың алғашқы екі тармағының біреуі Ф.Оңғарсынова жыр жолдарында екіншісіндегі сөйлемнің жалғасы (не басы) болып құрылады. Мысалы:

Абайда екінші тармақ бірінші тармақтағы сөйлемнің бірыңғай баяндауыштарының жалғасы болып тұр. Көбінесе мұндайда екінші тармақ біріншідегі сөйлемнің *бірыңғай мүшесі* болып келеді:

Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ  
*Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржаңдамақ* [2, 35 б.]  
Олардың жоқ ойында *малын бақпақ,*  
*Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ* [2, 35 б.]

Фариза Оңғарсынова өлеңдерінде екінші тармақтағы бірыңғай мүшелер бірінші тармақтың баяндауышына қатысты тұрлаусыз мүшелер қатарын құрайды да, екі тармақ бір жайылма сөйлем болып келеді. Мысалы:

Оның ақ жанын ешнәрсе жалтарта алмайды  
*Көгілдір дүние, көп жиһаз, асыл күймемен*

(«Асау толқын») [4, 133 б.].

«Бұл қай тұс?» – деп ешкімнен сұрамадым:  
*Сөйлегенің, күлгенің, жылағаның –*

(«Гүлдесте») [4, 270 б.].

Мен өмірді сен деуші ем:

*Сенің көзің, назды үнің, қылықтарың.*

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

Бұл әлемде өзіңсіз *тірлік барын,*  
*Ай, Күн барын, ел барын* түк ұқпадым

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

Фариза Оңғарсынованың 11 буынды 4 тармақты өлеңдерінде бірыңғай мүшелері өзі қатысты баяндауышқа инверсияланып, екі тармақта да орын алып жайылма сөйлем құрайды:

*Қорқақтамай, қаймығып, жасып тұрмай,*  
*Ақтарады әр ойын ашық сырдай*

(«Мұрагерлер») [4, 132 б.].

Сен маған *бақыт тасың, қайғыдасың,*  
*Өмірсің, таусылмайтын бай мұрасың.*

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

Фариза Оңғарсынова поэтикалық туындыларында бірыңғай мүшелер бірінші де, екінші тармақта да келтіріліп, төртінші тармақтағы пысықтауышпен қатысты болып, төрт тармақ тұтасымен бір жайылма сөйлем құрайды:

*Жығыласың, жылайсың, ысыласың,*  
*Қуанасың, күлесің, тұшынасың.*  
Қайта оралмас жастықтың бұла құсын,  
Қимастықпен қиналып ұшырасың.

(«Жастық шақ туралы элегия») [4, 254 б.].

Немесе ақынның «Әлем деген немене?» атты аралас буынды 5 тармақты өлеңінде соңғы 4 тармағы бірыңғай мүшелерден келтіріліп, алғашқы тармақтағы бастауышқа қатысты болып бірыңғай баяндауыш болып келеді:

Әлем деген немене?  
Қанды қанмен қайтарған *қылыш кегі,*  
Қайғы оранып біреудің *мұң ішкені,*

Ғашықтардың бақыттан *мас болғаны*,  
Анасы мен сәбидің *күліскені*.

(«Әлем деген немене») [4, 304 б.].

Сондай-ақ, екі тармақта да бірыңғай мүшелер (толықтауыш) беріліп, бірінші тармақтың басында тұрған баяндауышпен байланысып жайылма сөйлем жасап тұр:

Ашты маған дүниенің *сырлы аралын*,

*Бұралаң жол, құздарын, жылғаларын* («Шәкірт сөзі») [4, 156 б.].

Сонымен, Фаризаның 11 буынды шумақты өлеңдерінде 1, 2-жолдар өзара негізінен екі түрлі байланысады:

1) екі жол мағынасы бір-біріне жуық паралель жеке екі сөйлем болып тұрады;

2) екеуі бір сөйлем болып құрылады, мұның өзі бір жол тұтасымен не бірыңғай мүшелер болады, не жайылма бір ғана мүше болады.

Фаризада алдыңғы екі тармақтың бір сөйлем болып келуі сан жағынан едәуір мол.

Енді ақынның шығармаларындағы сұраулы құрылымдарды қарастырамыз.

Сұраулы сөйлем – бірдеңенің жайынан хабар алу үшін жұмсалатын сөйлем. Жасалу жолдары: 1) сұраулық шылаулар; 2) сұрау есімдіктері; 3) –ше демеулігі арқылы; 4) арнаулы интонация арқылы (– Бұл кісілер *қай елдікі?* – Сабынкөлдікі. – *Сабынкөлдікі?* (Б.Майлин). Сұраулы сөйлемдер әр түрлі мазмұнда жұмсалады: 1) ашық сұрақ; 2) қарсы сұрақ (– *Ой, мынау тамаша емес пе?* – *Несі тамаша?*); 3) Күмәнді сұрақ (– *Сол жаққа барсам ба екен?*); 4) Таңырқаулы сұрақ (– *Қайран, Сәтбек-ай, тірі ме едің?!*); 5) Риторикалық сұрақ [40, 39 б.].

Енді Фариза Оңғарсынова поэзиясындағы сұраулы сөйлемдерге назар аударайық. Фариза поэзиясында сұраулы сөйлемдердің барлық түрі дерлік кездеседі:

Қарсы сұрақ, яғни бірқатар сұраулы сөйлемдерге ашық жауап айтылмай сұраққа сұрақпен жауап берілетін кездер де болады:

– *Әй, өзің айтшы, қане, қызылмысың?*

– *Қолыңа қалай қонды бүгін құсың?*

(«Қырдағы айқас») [4, 71 б.].

Күмәнді сұрақ, айтушының бірдеңеге күмәнданғанын білдіреді:

*Мен қайтсем екен?*

Мынау денем өртеніп, барады ысып.

Әлде сенің ызаңнан

*Қыз біткеннің барлығын қорласам ба?*

*Шашсам ба екен өмірді оңға – солға?*

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

Түстері суық қандай, қуғыншы ма,

*Япыр-ау кетер ме екен шын қапы ғып?*

(«Қырдағы айқас») [4, 71 б.].

Аттылар жетіп қалды желе шауып,

*Сойылға басар ма екен келе салып?*

(«Жүрек – жаз») [4, 71 б.].

Таңырқаулы сұраулы сөйлемдер Фариза поэзиясында жиі кездеседі. Бұл сөйлемдер бірдеңеге таңырқау, таңдану мақсатында айтылады:

Көрінген жүгірумен қарасынға,

*Махаббат бал шырынын табасың ба?!*

Кез келген көріктіге ұсынам деп,

*Жүрексіз өзің бір күн қаласың ба?!*

(«Ажарлы біреу көрсең») [4,50 б.].

Толған шақта кемелдеп жасым, санам,

*Қалай өкпе айтпаймын, ғасыр, саған?!*

Бір жерлерде жазықсыз қан төгіліп,  
Бір жерлерде азаптан ашынса адам?!

(«Қарғыс») [4, 204 б.]

Сағыныштың, айтшы осы, төзім бе емі,  
Ендеше, анау қайғы не көзіңдегі?!  
Саған бейжай тұрған боп қарай қалсам,  
Жеп қоярдай тұрасың өзің мені?!

(«Сағыныштың, айтшы осы») [4, 263 б.]

Жүрегім алып ұшад,  
Мен неге тыншымадым?!

(«Қыз әні») [4, 76 б.]

Риторикалық сұраулы сөйлемдер жауап талап етпейді, ол – сөйлеушінің ойын, сезімін әсерлі жеткізу үшін қолданылатын тілдің ерекше тәсілі. Риторикалық күмәндану, шүбә келтіру мүмкін емес деген айрықша сенімділікті білдіреді. Мысалы:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?  
Жолбарыспын маған қарсы кім тұрар?  
Көкте – бұлт, жерде желмін гулеген;  
Жер еркесі желдің жөнін кім сұрар?!

Бұл берілген мысалдардан экспрессивтіктің таза синтаксистік табиғатын көруге болады [5, 81 б.].

Айталық, Фариза ақынның өлеңдеріндегі риторикалық сұрақтар бір тармақта бір сұраулы сөйлем түрінде беріледі:

Ол барда өзге көздерді жақтырмайсың ба?  
Оны да бір күн құз-жардан лақтырмайсың ба?

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.]

О, адамзат! Осыны ұмыттың ба?  
Ұмыттың ба? Қалайша? Қайран қалам.

(«Қасірет пен ерлік жыры») [4, 235 б.]

Мынау жігіт алмаған құны бардай,  
Неге сонша сен жаққа телміреді?  
Іш жағымда аш қасқыр ұлығандай,  
Дүрсілдейді жүрегім, сезді нені?

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.]

Болдың ба, достым, теңізде,  
Көрдің бе таудай толқынын?  
Долы желменен егіз бе,  
Алмайды неге ол тыным?  
Оң желді бағып ертеңгі,  
Міндің бе қайық – «таксиге»?  
Көтеріп аппақ желкенді,  
Салдың ба сайран Каспийде?

(«Болдың ба достым») [4, 58 б.]

Ақынның келесі сұраулы өлеңдер тобында риторикалық сұрақ екі тармақта беріліп, екі сұраулы сөйлем құрайды. Екінші тармақта берілген риторикалық сұрақ бірінші риторикалық сұрақпен үндес келеді.

Мысалы:

Бітті ме мәні өмірдің?  
Күйбеңге неге көмілдің?  
Нәзіктік пенен сұлулық –

Әйелдің мәні, сырымды ұқ,  
Жоймасын нұрын көңіл – Күн!

(«Бойыңды жастай...») [4, 46 б.]

Фаризаның бірқатар өлеңдерінде сұраулы сөйлемдер бірінші тармақта беріледі, екінші тармақ оның жауабы түрінде жай сөйлемдер ретінде келтірілген:

*Ол бір өлмес ерліктер жасады ма?*  
Жоқ! Бірақ дақ салмады жас арына

(«Қасірет пен ерлік жыры») [4, 235 б.].

*Жаным-ай, өзің бе бұл? Бармын ба мен?*  
Қанша күн бұл сәт жайлы өртеді үміт.

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

*Не айтайын мен саған?*  
Аяғыңды құшып-ақ жалынар ем  
*Жалыныштан махаббат орала ма?*  
Шығып кетпей тұр менің жаным әрең,  
Даяр да едім өлуге сол арада.

(«Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

*Мен сүймесем, не етеміз?*  
Әлі – ақ сүйіп кетеміз,  
Үйренісіп күні ертең.

(«Диалог») [4, 286.].

Фариза шығармаларында ашық, риторикалық сұрақтардан басқа балама (альтернативті) сұрақтар сұраулы сөйлемдер құрамында беріледі. Мысалы:

*Әлде... сен шыныңменен*  
*Қызғанып қалдың ба екен?*  
Сені іздеймін,  
*Мен шағала, сен әлде шалқармысың?*  
*Әлде сен өкпе-ашудың бәрін сарқып,*  
*Мені іздеп келермісің, шыдай алмай?*  
*Әлде сенің ызаңнан*

*Қыз біткеннің барлығын қорласам ба?* («Мен өмірді сен деуші ем») [4, 279 б.].

Интонация да сөйлемге тән. Сөйлемнің барлық түрінде оның құрылымдық компоненті ретінде интонация болады. Интонацияның тоны, ұзақтылығы, интензивтілігі, тембрі т.б. компоненттерінің қасиеттері сөйлемнің коммуникативтік, эмоциялық мағынасына үлкен әсер етіп, оны өзгертіп және әртүрлі реңкке бояп отырады [5, 39 б.].

Хабарлы сөйлем де, сұраулы сөйлем де интонациялық тәсілдер арқылы лепті сөйлемге айналуы мүмкін. Мұндайда лепті сөйлем эмоционады-экспрессивті қасиетке ие болады да, адамның көңіл-күйіне байланысты жайларды, қуану, шаттану, еркелету, шошу, ашу-ыза, күдіктену т.б. білдіреді.

Бұйыру мақсатында айтылатын сөйлемдерді бұйрықты сөйлем дейміз. Бұйрықты сөйлемдер бұйрық және қалау райы арқылы жасалады. Олар сөйлемнің баяндауышы болып жұмсалады да, сөйлем түгелімен жоғары тонмен айтылады. Көбінесе аз сөзден құралады: – Қорқытпа! Тоқта! Тоқташы! Жоғал! Көрінбе көзіме! [5, 41 б.].

Ф.Оңғарсынова өзінің ақындық шеберлігімен ерекше поэтикалық модальдылық туғызуға жайлы жағдай жасады және өзінің шығармашылық тәжірибеде өзінің эстетикалық мүмкіндіктерін шебер қолданған.

Сонымен Ф.Оңғарсынова шығармаларында ырғақтық-мелодиялық өлеңдер жасауға шылаулар жалғаулықтар белсенді өнімді қатысады. Бұл синтаксистік байланысқа тән

экспрессивті-эмоционалды қызмет өте жиі репродуктивті-баяндау блогын түзетуге көмектеседі, біртіндеп бірыңғай толықтауыш, баяндауыш немесе күрделі тұтастықтың предиктативті бөліктерін біріктіруші компоненттерін тізбелеу динамикасын жүзеге асырады.

Бұл жағдайда ақынның дүниенің поэтикалық бейнесі кинотаспаны еске түсіреді, жеке кадрларда суреттер және детальдарды білдіреді. Шылаулармен жалғастыратын құрылымдар авторға өлеңдердің табиғат, кеңістіктер жасауға мүмкіндік береді. Ал өлеңнің астрофиялық композицияда шылаулармен жалғастырушы құрылымдар жалғаулықсыз берілген келесі базалық бөлікке қатысты нәтиже мағынасына ие болады, ырғақтық-синтаксистік монотонияның кідірісі ретінде қызмет етті.

Бірыңғай мүшелерді байланыстыратын салаластырушы жалғаулық шылаулар айқын субъективті бояу береді. Тұтас алғанда жалғастырушы құрылымдар поэтикалық мәтінде белгілі қызметтен басқа лирикалық экспрессияны білдіру, семантикалық автуализация, модальдылық білдіру құралы, мәтінді композициялық құрастырудың тәсілі.

Қорыта айтқанда, Ф.Оңғарсынова поэзиялық шығармаларында ашық сұрақ, риторикалық сұрақ, қарсы сұрақ, күмәнді сұрақ таңырқаулы сұрақ және альтернативті сұрақтармен берілген сұраулы сөйлемдер толымсыз формада берілген.

Ф.Оңғарсынованың өлеңдерін талдай отырып, оның поэтикалық синтаксис тәсілдеріне де шебер екенін байқауға болады. Ақын өлеңдерінде айшықтау тәсілдерінің бірі – инверсия көп кездеседі.

Өлең тіліндегі шығармаларда сөйлем мүшелерінің орын тәртібі өзгере береді. Ол – өлеңнің синтаксистік құрылысына тән заңдылық, синтаксистік қажеттілік.

Н.К.Дмитриев: «Инверсия оқушының ерекше логикалық немесе психологиялық жағдайларын бейнелеудің: ең алдымен, инверсия фразалық екпінді немесе логикалық акцентті күшейтудің құралы», – деп түсіндіреді [6, 59 б.].

Инверсия – сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі. Поэзияда да, прозада да қолданылады. Мысалы, «Сен құрметте оны. Түсіндің бе, қарағым. Ол ақшаға сатқан жоқ, Тіzedен кесіп аяғын» (Ә.Сәрсенбаев). Қазақ жазушыларының ішінде инверсияны Ф.Мұстафин жиі пайдаланды: «Сапардың Аманы ... шаңқан боздың басынан аса секіретердей, еріне көтеріле, ұмтыла берді алға...» («Дауылдан кейін») [7, 142 б.].

Инверсия мақсатты болу керек. Олай етпей, сөйлеу тілінде кездеседі екен деп немесе сөйлем құрылысы әр алуан болсын деп, сөйлемді шәлкес, теріс құруға болмайды.

Бұл жөнінде де тілдің нәзіктігін ескеріңіз: анықтауыш, жалпы ереже бойынша, анықтайтын сөзінің дәл алдында тұрады. Егер бір заттың бірнеше, әр алуан анықтауышы болса, оның қайсысы бұрын, қайсысы соң тұру керек? Мұнда да тиянақты ереже бар: заттың түпкілікті, ең негізгі сапасын білдіретін анықтауыш сол заттың дәл қасында тұрады да, өзгелері одан бұрын орналасады. Мысалы, торы, ақсақ, деген сындарды бие сөзінің анықтауыштары етіп айтқымыз келсе, ақсақ торы бие дейміз, керісінше, торы ақсақ бие демейміз. Себебі биенің, торылығы жусаң да кетпейтін түпкілікті, негізгі сапасы, ал ақсақтығы – қосымша, көлденең, міні.

Осындайды тіл айырады. Сондықтан үш терезелі биік үй дегенді «биік үш терезелі үй» деуге, тәртіпті жуас бала демей, «жуас тәртіпті бала» дудің жөні жоқ. Сонда да осындайды сезбеген кісі дұрыс-терісін талғамай жаза береді.

Сөйлем құрау шеберлігінің бір ұшы инверсия жасай білуде жатқандықтан, әрбір сөйлем мүшесінің бұл жайында қандай мүмкіншілігі бар екенін айтайық.

Сөзді дұрыс орналастырудың стильдік қызметі ерекше бола-тындықтан, соның жайын көбірек айттық. Бұдан сөйлем мүшеле-рінің сөйлемде орналасу, орын ауысу тәртібі қалай болатынын аңғаруға болар. Одан сөйлемді тек осылай құрдеген ұғым тұмау керек. Тілдің бұл

жайында да мүмкіншілігі мол. Соларды таңдай, талғай білу – үлкен өнер. Сөздің қит етсе, қисық кететін, дөп түссе, жымдаса кететін сырын сезгіш, білгіш болу керек [8].

Қалыпты сөз тәртібі тілдің ішкі даму заңдылықтарымен байқалады және сөйлем мүшелерінің белгілі орналасу нормасына байланысты. Әр түрлі сезімдерді, толғаныстарды, қуаныш-күйініштерді, яғни айтушының эмоциялық-экспрессивті және стильдік талаптарын көрсету үшін керісінше, орналасқан сөз тәртібі (инверсия) қолданылады [9, 118 б.].

Қазақ тіл білімі ғылымында сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі туралы алғаш пікір айтушы – профессор Қ.Жұбанов (Жұбанов Қ.К. «Исследование по казахскому языку»). Автор мұнда сөйлемдегі сөздердің қазіргі орналасу тәртібін «ең көне заманнан өзгеріссіз келе жатқан мұра» деп қарамайды. Сондықтан да Қ. Жұбанов: «Қазақ тілі бір кездерде сөйлем мүшелерінің орналасуының бүгінгіге қарама-қарсы, диаметрдің екі жағы тәрізді, тәртібін де білген», - деп жазады [10, 58 б.].

Ғылыми әдебиеттерде көрсетілгендей, синтаксистік инверсия – сөйлемдегі сөзді ерекшелеу мақсатында, поэзиядағы ритмикалық-мелодиялық ұйымдасуын жасау мақсатында «классикалық табиғи реттің» бұзылуы. Айталық, Ф.Оңғарсынованың шығармаларында инверсия шығарма мәтініндегі сөйлемдердің интонациясын кенет, шұғыл өзгертеді, оқырманға кейіпкердің сезімін сезуге мәжбүрлейді.

Сөйлем құрылымындағы элементтер басқа сөздермен байланыса отырып синтаксистік қызмет атқарғанда, сөйлем ішінде қалыптасқан белгілі бір орында тұрады. Бұл жайлы С.Аманжоловтың еңбегінен мынадай жолдарды кездестіреміз: «Қазақ тілінде сөйлем мүшелерінің белгілі бір орны бар. Оларды қалай болса солай ауыстыруға болмайды. Егер сөйлем мүшелерінің дағдылы орны ауысса, олардың атқаратын қызметі мүлде өзгереді де, бастауыш болып тұрған сөз басқа мүше болып кетеді, анықтауыш та, пысықтауыш та, толықтауыш та солай. Сондықтан қисынсыз, ретсіз, жігін таппай, ауыстыруға болмайды» [11,148].

Сөйлемнің «теп-тегіс, жұмыр болуы» сөйлем мүшелерін дұрыс орналастырумен тығыз байланысты. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін сөйлеуші қалағанынша өзгерте алмайды, әрбір тілдің өзіне тән ережелері болады. Бірақ тілдің орныққан сөйлем мүшесінің әдеттегі орын тәртібі кейде ауытқуы мүмкін. Мұны тіл білімінде инверсия деп атайды. Сөйлемдегі мұндай сөз реттерінің бұзылуы да белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі екі түрлі жағдайға байланысты:

1. Сөйлемдегі сөздердің тұлғалық жағынан бағыныңқылығын иә басыңқылығын көрсетуші категория ретінде жүреді. Бұл – грамматикалық жағы. 2. Сөйлемдегі сөздердің маңыздылығын көрсетуші категория ретінде жүреді. Бұл – семантикалық жағы [12,149 б.].

Біз инверсия жайлы сөз қозғағанда семантикалық жағына баса назар аударамыз, себебі экспрессивтік мағынамен тығыз байланысты. Инверсия нәтижесінде сөйлем құрамындағы қандай да бір элемент ерекшеленеді де, оған экспрессивтік реңк үстеледі. Егер қалыптасқан норма мақсатсыз бұзылса, сөйлемде ешқандай экспрессивтілік байқалмаса, ондай ауытқу инверсиялық құбылыс болып танылмайды. Инверсияның экспрессивтік қызметі негізі прозада көрінеді. Ал поэзиядағы ұйқас жасау мақсатында және ырғаққа байланысты өлең құрылымындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібінің ауысуы, ол – өзі бөлек мәселе. Өлеңде синтаксистік құрылым компоненттерінің орын заңы прозамен салыстырғанда босаңдап, ұйқас пен ырғаққа негізделіп кетеді [5, 80 б.].

Сөздер тіркесіміндегі орын тәртібіне қатысты Қ.Жұбанов: «Қазіргі қазақ сөйлемінде сөйлем мүшелерін орналастырудың барлық түркі тілдеріне ортақ, бұлжымас заңы – сөздердің қатаң орын тәртібі сақталатыны бәрімізге мәлім. Оның сипаты төмендегідей: анықтауыш анықтаушы мүшеден бұрын, толықтауыш толықталушы мүшеден бұрын және басқа сөйлем мүшелерінің бәрі баяндауыштан бұрын тұрады. Бірақ орналасудың мұндай тәртібі, шамасы, алғашқы жүйе емес секілді. Өйткені қазіргі қазақ тілінде кездесетін көптеген

фактілер, яғни синтаксис нормаларының бұзылуы, бізге ертеден үстемдік еткен, кейін жаңа үлгілердің пайда болуымен байланысты ығыстырылып шығарылған көне нормалардың да болғандығынан хабар береді», – дейді. [10, 83 б.].

Инверсия туралы Р.Сыздықтың пікірі мынадай: «әдеттегі (прозадағы) синтаксистік норманы бұзып, өлең синтаксисін ерекшелендіріп тұратын фактордың бірі – ондағы сөздердің орын ауысқан тәртібі, яғни инверсия. Өлеңдегі сөздегі инверсияның сипаты мен себебі әрқилы; ұйқасқа бола жасалатын инверсия, белгілі бір логикалық мақсатпен орны ауыстырылған баяндауышқа байланысты пайда болған инверсия, белгілі траферетпен кеткен дәстүрлі инверсия т.т. болады» [2, 17 б.].

Тегінде, өлең синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда жатыр. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне, тән классикалық тәртібі: бастауышты баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден (мүшелерден) бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағынықты компонентінің басыңқыдан бұрын келуі – өлең синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсия жасайды. Және бір қызығы мен тәуірі – бұл «бұзылыс» әдетте өлеңнің бойына біткен табиғи қасиетінің бірі болады да, «құлақ кеспейді». Бірақ бұл «табиғи қасиеттің» өлеңнің кез келген сөйлемі мен тармақтарында сақталып отыруы және шарт емес, өлең синтаксисі «жөні түзу» тәртіпті де көтереді. Демек, инверсия жасау үшін белгілі бір мотивтер керек. Оның үстіне, инверсияның өзі кездесу жиілігіне, қолданылған орнына қарай бірдей емес. Біздіңше, инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа, ұйқасқа орай оңай келтірілетін, сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрі белгілі бір мотиві көздеп әдейі қолданылған болады [2, 108-109 б.].

Фариза өлеңінде ешбір мақсат көздемей-ақ, өлеңнің ырғағына, ұйқасына қарап баяндауыш бастауыштан бұрын, яғни жолдың не басында, не ортасында келе беруі мүмкін:

Зулайды поезд ырғалып,  
Қараймын кербез далаға,  
Көтеріп көкке шыңдарын,  
Көрінді таулар ақ қала.

(«Поезда») [4, 36 б.].

Басымды айналдырды-ау мұң аптабы,  
Еніп ем тәтті қиял құшағына.  
Жаныма жақындамай жырақтады,  
Арманым ақ сағымға ұқсады да.

(«Басымды айналдырды-ау») [4, 37 б.].

Шағала шулап төсінде,  
Ойнайды көктің жасылы.  
Қосылды долы осы үнге,  
Тулаған теңіз тасыры.

(«Теңізде») [4, 61 б.].

Көңілдер де шарықтап шартарапқа,  
Қиялдарға самғады бала қыран.  
Буындары бусанып кәрі жердің,  
Анасына күлімдеп қарады ұлан.

(«Шаттану») [4, 183 б.].

Сондай-ақ есімдіктен болған бастауышты тармақ соңына келтіргенде, көбінесе оған екпін түсіріледі:

Батырлар өскен Отанның,

Болатбегі боп қалам мен!

(«Жастық пен балалық») [4, 65 б.].

Есейіп ерте білдік пе  
Өмірдің дәмін татып біз.

(«Дәрменсіздің ойы») [4, 67б.].

Өмірдің асу, асқарын,  
Бетке алып шырқап кетем мен.  
Қияға самғап жас жаным,  
Арман шыңдарға жетем мен.

Ф.Оңғарсынованың поэзиясында есімдіктен болған баяндауыштардан I және II жақ (мен, сен) баяндауыштан кейін сөйлем соңында беріледі. Ал Абайда «ол» есімдік баяндауышының өлеңдегі мұндай позицияда орналасуы мол кездеседі.

Сонымен қатар Фаризада тұрлаусыз мүшелердің, оның ішінде пысықтауыш пен толықтауыштың өздері қатысты сөздермен орын алмасуы жиі кездеседі. Зерттеуші М.Ш. Қабановтың пікірінше, «ұйқас, ырғақ құрау мақсатында инверсияға түсетін сөйлем мүшесі – пысықтауыш. Өйткені сөйлем соңындағы баяндауышпен орын ауыстыруға пысықтауыштың ыңғайы жоғары» [13, 38 б.].

Мысалы:

Кеудеңмен көтерсең де нелер *жүкті,*  
Қыңбайсың, паш етесің тек *ерлікті.*

Түнгі оттар жылтылдайды, тұрғандай бір,  
Қала өсіп толқандардың *арасынан.*

(«Теңізбен кездесу») [4, 35 б.].

Сағындым туған жердің көгал белін,  
Желпіген беттен сүйіп *самал желін.*

(«Туған жер») [4, 59 б.].

Сен де жырмен әлемге жар сал, ақын,  
Қос бәйгеге шабыттың тарпаң *атын!*  
Ұқсын әлем Адамзат *құдіретін,*  
Ынтымақты күндердің әр *сағатын.*  
Жырла бейбіт елімнің *көгіндегі*  
Әділет пен бостандық *салтанатын.*

(«Көктем келді жамылып») [4, 69 б.].

Жанымда жүрші  
Көңілімнің арай рауандап атқан таңы *боп,*  
Кіршік шалмаған менің әжемнің ары *боп.*  
Күйдіре түссін өзімшіл мына *жүректі*  
Сендегі сөнбес жалын от.

(«Жанымда жүрші») [4, 70 б.].

М.Ш. Қабановтың ескертуінше, қазақ толғауларында сөйлем мүшелері ішінен ең көп инверсияға түсетіндер толықтауыш пен пысықтауыш екенін тағы да атап өтеміз. Ал анықтауыштың да өзінің тұрақты орнынан жылжитын, не арасына басқа сөзді жіберетінін сөйлемді таба аламыз. Бірақ та олардың бұл сипатты яғни ырғақ, ұйқас жасауға қабілеттері төмен болғандықтан, ілуде бір жерде болмаса өте аз кездесетініне көз жеткіземіз. Оған төменде берілген мысалдардың аздығы нақты дәлел бола алады [13 46, 39 б.].

Анықтауыш мүшелер ұйқас құрау мақсатында өздері анықтайтын сөздерден кейін келген немесе араларына басқа сөйлем мүшесі еніп тұрған жерлерді байқауға болады [13, 39 б.].

Жалпы өлең синтаксисінде анықтауыштардың инверсиялануы көп кездеспейді. Алайда орын алады. Р.Сыздықтың пікірінше, анықтауышты қалыпты орнына жылжытып инверсиялау арқылы ақын көбінесе оны ритмика жағынан оқшаулап, екпін түсіретін тәрізді:

Сонау бір үйді шеттегі (31 б.) дегенде соғыстың соңғы көктеміне қуана алмаған шеттегі үй екенін баса айтқысы келген (шеттегі «үй» сөзінің анықтауышы). Ақын өлеңдерінде сапалық анықтауышпен қатар меншікті анықтауыштың инверсияланып қолдануы да мол ұшырысады. Мысалы:

Кей сәтте *байсалдысың, ақылдысың,*  
Кей сәтте сесекендірер батыл күшің. («Ақжайық») [4, 24 б.].

*Жырымды алғаш тыңдаған,*  
Ауылымды сағындым.

*Қош айтып қол бұлғаған,*  
Бауырымды сағындым.

*Ақша бұлты жарасқан,*  
Аспаныңды сағындым.

*Қуыршақ ойнап таласқан,*  
Достарымды сағындым.

*Таң нұрымен даланың,*  
Жайнағанын сағындым.

*Жазғы кеште тербеткен,*  
Самалыңды сағындым.

*Кеше ғана сенде өткен,*  
Бала күнді сағындым.

(«Сағындым») [4, 32 б.].

*Елжіреп тұрды жас жүрек,*  
Жеңе алмай күшін сезімнің.  
*Кеудеме жалын түсті кеп,*  
*Жаныңдай ыстық өзіңнің.*

(«Қоштасарда») [4, 34 б.].

*Асқақ бір куәсіндей ақыл-ардың,*  
*Аңсаған көріп тұрмыз ақын алдын.*  
*Алпыстың асқар белі қажытпапты,*  
*Ақиық дауылпазын Атыраудың.*

(«Дауылпаз») [4, 60 б.].

*Даламыз жазық болса қанша біздің,*  
*Сондай кең пейіліміз де баршамыздың.*

(«Қазақтың дәстүрлері») [4, 68 б.].

Фариза өлеңдерінде де «көмекші етістікпен келген тіркестердің арасына өзге сөз салып немесе орындарын өзара алмастырып инверсия жасау тәсілі де сирек болса да ұшырайды»:

*Шымырлап тына қалған көл бетіндей,*  
*Тұрады жүйрік көңіл тербетілмей.*

(«Әуелден өлең-жырға») [4, 64 б.].

*Қиналсам, дәйім тосты алдан,*  
*Сүйремей алға тынбайды.*

(«Өмірде мынау») [4, 95 б.].

*Болдым да саған ғашық ойда жоқта,*  
*Менде бір пайда болды байсалдылық.*

(«Өзім туралы») [4, 98 б.].

Қорыта айтқанда, Фариза Оңғарсынова өлеңдерінде инверсияның ең жиі пайдаланылатын тұстары – бастауыш пен баяндауыштың орын алмасуы, сапалық анықтауышпен бірге тұрлаусыз мүшелердің өздеріне қатысты мүшемен орын алмастыруы, бірыңғай мүшелердің арасына басқа сөздің келтірілуі немесе көмекші етістікпен келген тіркестердің арасына өзге сөз салып немесе орындарын өзара алмастырып келуі көбінесе ұйқас, ырғақпен қатар стильдік мақсатты көздейді.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1 Хасен Б., Шаймерденова Ж. Экспрессивтілікті білдірудің синтаксистік амалдары // Materials of the XI International scientific and practical conference, «Science and civilization», - 2015. Volume 15. Philological sciences. Sheffield. Science and education LTD - 96 стр. 77-85 б.

2 Р.Сыздықова. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1970. – 175 б.

3 Гореликова, М. И. Лингвистический анализ художественного текста / М. И. Гореликова, Д. М. Магомедова. – М., 1989.

4 Оңғарсынова Ф. Он томдық шығармалар жинағы / Ф. Оңғарсынова. – Астана: Атамұра. – Т. 1: Өлеңдер, дастандар. – 2004. – 324 бет.

5 Балақаев М. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисті. – Алматы: Санат, 1997. – 240 б.

6 Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Сб. избр. трудов. М., 1962.

7 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – ІҮ-Х том.

8 <http://referattar.kazaksha.info/сойлем-мушелеринин-орын-тартиби>

9 Әбдіқадыр М. Тілдегі инверсиялық құбылыс // Материалы международной научно-практической конференции «Наука и образование в современном мире». – Караганды: РИО «Болашак-Баспа» 2016. – 446 стр. – 4 том.

10 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы, 1999

11 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 бет.

12 Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы). Филол. ғыл. докт. ... авторефераты: 10.02.02. -Алматы, 1993. –66 бет.

13 Қабанов М.Ш. Толғаулардағы инверсия // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы № 2(34)/2004 – 38-42 б.

# MÜASİR DÖVRDƏ MÜSTƏQİL TÜRK RESPUBLİKALARINDA DİL SİYASƏTİ

Elchin IBRAHIMOV

Center for Turkic World Studies, Azerbaijan University of Languages, Doctor of philological sciences, Associate Professor, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

## Xülasə

SSRİ-nin dağılmasından sonra qurulan müstəqil ölkələrin oxşar ortaq xüsusiyyətlərindən biri də təxminən 70 il davam edən rus mədəniyyəti və kommunist fəlsəfəsinin tamamilə mənimsənilməməsi idi. Bu səbəbdən müstəqillik əldə edən kimi bazar iqtidasiyyətinə keçdilər və öz mədəni dəyərləri çərçivəsində milli dövlətlərini yenidən qurmağa başladılar.

Yeni respublikaların bəzilərində dil siyasəti əsasən millətçilik konsepsiyasına əsaslanırdı (Azərbaycan, Türkmənistan). Bunun əsas səbəbi isə istər çarizm, istərsə də SSRİ dövründə həyata keçirilən millətlər siyasətinin mərkəzində yerli dillərin (ana dillərin) dayanması idi. Milli dillər məsələsi sovet dil siyasətinin "əsas vasitəsi" idi.

70 illik Sövet dövründə aparılan siyasətdə dil məsələsi elə həssas nöqtəyə çevrilmişdi ki, hələ İttifaq dağılmamışdan əvvəl bir neçə respublikalarda 1989-1990-cı illər arasında ard-arda dil haqqında qanunlar qəbul edildi. Estoniyada (18 yanvar 1989), Azərbaycan (23 sentyabr 1989), Özbəkistan (21 oktyabr 1989) milli dillərini dövlət dili elan edən qərarlar çıxardılar. Milli dillərlə bağlı qanunların qəbul olunması bəzi ölkələrdə azsaylı xalqların narahatlığına səbəb olmuş, Gürcüstanda abxazlar, Latviyada rus və polyaklar, Moldovada qaqauzlar etiraz mitinqləri keçirmiş və bu etirazlar vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

**Açar sözlər:** Müstəqil Türk respublikaları, müasir dövr, dil siyasəti, türk xalqları, milli dil, sosioloji amil.

## LANGUAGE POLICY IN THE INDEPENDENT TURKISH REPUBLIC IN THE MODERN PERIOD

### Abstract

One of the similar common features of the independent countries established after the collapse of the USSR was the complete lack of assimilation of Russian culture and communist philosophy, which lasted for about 70 years. For this reason, as soon as they gained independence, they switched to a market economy and began to rebuild their nation-states within the framework of their cultural values.

In some of the new republics, the language policy was mainly based on the concept of nationalism (Azerbaijan, Turkmenistan). The main reason for this was the fact that local languages (mother tongues) were at the center of the policy of nations carried out during the tsarism and the USSR. The issue of national languages was the "main instrument" of the Soviet language policy.

During the 70-year Soviet period, the language issue became such a sensitive point that, even before the collapse of the Union, several republics passed successive language laws between 1989 and 1990. In Estonia (January 18, 1989), Azerbaijan (September 23, 1989), Uzbekistan (October 21, 1989) issued decisions declaring their national languages as state languages. Adoption of laws related to national languages caused concern of minority peoples in some countries, Abkhazians in Georgia, Russians and Poles in Latvia, Gagauzians held protest rallies in Moldova, and these protests made the situation even more tense.

**Key words:** Independent Turkic republics, modern era, language policy, Turkic peoples, national language, sociological factor.

## Giriş

Müstəqillik qazanmış türk respublikaları təhsildə, elmdə, iqtisadiyyatda, ümumiyyətlə, bir çox sahələrdə dünya ilə inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoydu. Elm və texnologiyanın inkişafı və dünya xalqlarının qloballaşan mühitdə sürətlə inteqrasiya etməsi, eləcə də informasiya məkanının genişlənməsi şəraitində türk xalqlarının da ümumi bir dildə ünsiyyət məsələsi artıq zərurətə çevrildi.

Bu proseslər türkdilli xalqlar üçün yeni imkanların və əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ölkələr arasında elm, təhsil, iqtisadi əlaqələr sürətli inkişaf yoluna qədəm qoydu. Belə ki, türk dünyasının mədəniyyət nazirlərinin, incəsənət xadimlərinin və elm adamlarının iştirakı ilə müxtəlif mövzularda mütəmadi olaraq konfranslar, simpoziumlar təşkil edildi. Bu tədbirlərdə gündəmdə olan əsas məsələ türk xalqlarının ortaq ünsiyyət dili ilə bağlı idi. Lakin yüksək səviyyədə təşkil edilmiş tədbirlərdə iştirakçıların eyni tarixi məcrada formalaşan dilin fərqli dialektlərində ünsiyyət qurması bəzi hallarda müəyyən çətinliklərə və anlaşılmazlıqlara səbəb olur. Keçirilən konfranslarda türkdilli xalqlar arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması mövzuları hər zaman müzakirə obyektinə olub.

Bundan sonra, “1989-1990-cı illərdə hər bir respublikada dilin statusu və istifadəsi ilə bağlı mövzuları əhatə edən qanunlar qəbul olunmuş, hər bir respublika öz qanunlarında milli dillərin statusunun yüksəldilməsini açıq şəkildə ifadə etmişlər” (Garibova, 2012).

1990-cı illərin əvvəllərində Özbəkistan, Azərbaycan və Türkmənistan 1928-ci ildən 1940-cı ilə qədər istifadə etdikləri latın əsaslı əlifba sisteminə qayıtdılar. Sosial-siyasi səbəblərə görə Qazaxıstan və Qırğızıstan bu keçidi gecikdirmə qərarı aldı. Növbəti yarım əsrlərdə qeyd olunan ölkələrdə latın əlifbasına keçməklə bağlı bütün proseslər dərinlən və ətraflı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Sovet dağılından sonra müstəqil ölkələrin dil siyasəti Sovet dil siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Sovet dövründə rus dilinin və siyasətinin ciddi təsirinə məruz qalan milli kimlikləri canlandırmanın ən effektiv yollarından biri milli kimliklərə layiq olduğu dəyəri vermək idi. Müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri ikidilliliyin milli dilləri sıradan çıxarıb tək dilliliyə çevrilməsinə dərhal müdaxilə etmək idi. 1989-1990-cı illərdə ittifaq respublikalarının hamısında milli dilləri ön plana çıxaran, bu dillərin funksionallığını artırmağı hədəf seçən və bilavasitə, yaxud bilavasitə rus dilinin sosioloji funksiyasını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul olunmuşdur. Xüsusilə sosial və ictimai sahələrdə milli dillərin danışılmasını və bu sahələrdə işləyənlərin bu dilləri öyrənmələrini təşviq edən siyasət milli dillərə simvolik funksiya qazandırmaq hədəfini aşaraq iqtidarın fərqli etnik qruplara mənsub fərdlər arasında bölüşdürülməsi “təhdid”i daşıyırdı.

Bu cəhətdən müstəqillikdən sonrakı dil siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə qeyd edə bilərik:

1. Latın əlifbasına keçməklə milli dili inkişaf etdirmək,
2. Milli dillərin statuslarını yaxşılaşdırmaq,
3. Milli kimliyi inkişaf etdirmək,
4. Milli dildə danışanların sosioloji, siyasi və iqtisadi mövqeyini gücləndirmək və s.

Mərkəzi Asiya respublikaları, ümumiyyətlə siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlıqlarına və ortaq tarixlərinə görə bir bütöv kimi qəbul edilir. Sovet millətlər siyasətinin əsasını təşkil edən dil siyasəti, əhatə dairəsi və ideoloji mahiyyəti baxımından Sovet iqtidarının ən iddialı layihəsi olmuşdur. Mərkəzi Asiyada qurulan sosialist respublikaların dillərinin yeni standartlarını məqsədli şəkildə formalaşdıran gərgin kampaniyalar əlifba dəyişiklikləri əsasında baş vermişdir. Əvvəlcə ərəbcədən latın əlifbasına (1928) və daha sonra kiril əlifbasına keçiddə (1940) məqsəd inkişafı nəzərdə tuturdu, ancaq bu dəyişikliklər əvvəlki ilə yeni sistem arasındakı uçurumu daha dərinləşdirmişdi. “V. İ. Leninin ölümündən sonra de-yure bərabər olan dillər arasında rus dilindən de-fakto rəsmi dil olaraq istifadə edilmişdir” (Kreindler, 1977).

Başqa bir vacib məsələ İttifaq respublikalarının qanunlarında rus dili ilə bağlı məsələlərə yanaşma fərqliliyi idi. “Qazaxıstanda 1989-cu ildə qəbul edilən dil qanununda qazax dilinin statusunun yüksəldilməsi o dövr üçün Nursultan Nazarbayev tərəfindən atılan çox cəsarətli addım olsa da, ümumilikdə Mərkəzi Asiya türk respublikaları Azərbaycandan fərqli olaraq bu problemə daha ehtiyatlı yanaşırdılar” (Barbara, 2001).

Bu respublikaların qanunlarında “rus dilinin xalqlararası ünsiyyət dili olma statusu” (Smith, 1998) açıq şəkildə qeyd olunurdu.

Azərbaycanda qəbul edilən dil haqqında qanunda isə rus dilinə xüsusi status verilməmiş, yalnız rus dilinin və xalqın danışdığı başqa dillərdə sərbəst danışmağa icazə verilmiş, bununla bağlı xüsusi maddə qəbul edilmişdir. Deməli, rus dilinə status tanınmaması Azərbaycanın hələ Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdən başlayır.

Bununla bağlı akademik Ağamusa Axundov qeyd edir: “Azərbaycanda 1978-ci il konstitusiyasında da rus dilinə status verilməsi ilə bağlı maddə yer almamışdır” (Axundov, 2003).

Müstəqil türk respublikalarında dil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilən dövlət proqramları və həmin proqramlarda əksini tapan məsələlər bunlardır: Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan “Türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasının müqayisəli tədqiqi sahəsində işlərin intensivləşdirilməsi, ortaq əlifba, terminologiya və ədəbi dillə bağlı birgə layihələrin hazırlanması – 2013-2020” maddəsi, “Qazaxıstan – 2040” strategiyasında türk dünyası birliyi, “Mərkəzi Asiya türk respublikaları 2030” proqramı, Qırğızıstanda qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı Proqram” və s. Həmçinin Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası və İran İslam Respublikasında yaşayan azsaylı türk xalqlarının gələcəyinə dair müddəalara qanunlarda və dövlət proqramlarında müəyyən dərəcədə yer verilmişdir.

18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi sahəsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” ilə bağlı fərman vermişdir. Bununla da müstəqil türk respublikaları içərisində ilk dəfə Azərbaycanda latın əlifbasına keçid məsələsi birdəfəlik öz həllini tapmışdır.

Bu gün Türkiyə Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2020-2023-cü illəri əhatə edəcək “Türkcənin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bu proqram çərçivəsində məqsəd məktəbəqədər təhsildən 11-ci sinfə qədər şagirdlərin yazılı və şifahi türk dili biliklərinin səviyyəsini müəyyən edərək perspektivli bir yanaşma ortaya qoymaqdır.

Qazaxıstanda “Qazaxıstan – 2040” tədbirlər planı çərçivəsində hazırda həyata keçirilən dil siyasətini müsbət qiymətləndirmək olar. Yaxın gələcəkdə Qazaxıstanda qazax dilinin dövlət qurumlarında və cəmiyyətin bütün sahələrində yeganə dominant dil kimi istifadə ediləcəyinə inanırıq. “2025-ci ildə qazaxların deyil, məhz qazaxıstanlıların 95%-nin qazax dilində danışmasının planlaşdırılması bunu göstərir”. Həmçinin, latın əlifbası ilə bağlı son illərdə görülən işlər də Qazaxıstanda aparılan dil siyasətinin mühüm tərkib hissəsi saymaq olar. “Qazaxıstanın yaxın beş ildə (2025-ci il) latın əlifbası keçirilməsini planlaşdırması türk dünyasının əlifba birliyi yolunda atılmış addım kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (Gökdağ, 2015).

“Mərkəzi Asiya ölkələri 2030” strategiyası ilə bağlı Özbəkistan Respublikasında 2019-cu ildə qəbul edilən “Özbək dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı”da keçmişdə latın əlifbasına keçilərkən baş verən xətalardan yenidən təkrarlanmaması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi xüsusi qeyd olunmuşdur. Özbəkistanın Türk Şurasına (Türk Keneşi) tamhüquqlu üzv seçilməsi də gələcəkdə Türk dünyasında yerinə yetiriləcək ortaq strateji layihələrdə yer alması baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bundan başqa Özbəkistanda latın əlifbasına keçidlə bağlı aparılan siyasəti də xüsusi vurğulamaq istərdik. Qeyd olunan tədbirlər planının mühüm komponentlərindən biri məhz Özbəkistanda latın

əlifbasına keçid məsələsi təşkil edir.

Qırğız dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Qırğızstan Respublikasında “2014-2020-ci il üçün Dövlət dilini inkişaf etdirməklə bağlı proqram” qəbul edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində cəmiyyətin bütün sahələrinə təsiri gündən-günə artan qırğız dilinin qloballaşmanın tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Qırğızstanda da son dövrlərdə latın əlifbasına keçidlə bağlı proseslər ciddi şəkildə almışdır. Bununla bağlı Qırğızstan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda bir çox əlifba layihələri hazırlanmış və ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edilmişdir. Yeni əlifbanın 2020-ci ilin sonuna qədər qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Türkmənstanda digər Mərkəzi Asiya ölkələri ilə müqayisədə dil siyasəti ilə bağlı sabitlik və inkişaf özünü göstərir. Türkmən dili, xüsusilə yazı dili olaraq ölkə səviyyəsində yayılmaqda və milli birliyin təmin olunmasında böyük rol oynamaqdadır. Bununla yanaşı dövlət tərəfindən dillə bağlı bir çox proqramlar qəbul olunmuş və icra edilmişdir. Bu gün də bu proqramlar davam etdirilir.

Bu gün qeyd olunan layihələr “Türk Şurası (Türk Keneşi), Dövlət Rəhbərləri Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Ağsaqqallar Şurası, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPA), Türk Akademiyası, Türk İş Şurası və Köçəri Mədəniyyət Mərkəzi təşkilatları kimi regional qurumlar vasitəsilə həyata keçirilir” (İbrahimov, 2018).

Həmçinin bu gün Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızstanda əlifba probleminin dövlət başçıları səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması, müvafiq tapşırıqların verilməsi gələcəkdə bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

Ortaq ünsiyyət dili məsələsi hər zaman geniş mübahisə mövzusu olmuşdur. Tarixin bütün dövrlərində ona qarşı çıxanlarla yanaşı, onu dəstəkləyənlər də olmuşdur.

Türk xalqları ədəbiyyatlarının orta q şah əsərləri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Kutadqu Bilig”, “Oğuznamə”, folklor nümunələri, nağıllar, laylalar, atalar sözləri topluları və s. orta q latın əlifbası ilə nəşr olunmalı, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərdə yayılması təmin olunmalıdır” (İbrahimov, 2023) Qeyd olunan bu əsərlər, türkdilli ölkələrdə və cəmiyyətlərin təhsil müəssisələrində, məktəblərdə tədris edilməli, dərslərdə hər bir türk dilindən mətnlər izahlı lüğəti ilə birlikdə verilməlidir.

Bu gün türk dünyasında orta q ünsiyyət dilinin formalaşdırılması və mövcud problemlərin həll edilməsi çox əhəmiyyətli və aktual məsələdir. Bu həm də türk dillərinin gələcək strategiyası üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil türk respublikalarında və müxtəlif toplumlarda (cəmiyyətlərdə) yaşayan türklərin bir-birlərini anlamaq, hər türk dilinin lüğət tərkibindəki fərqləri artırmamaq üçün görüləcək işlərdən biri də bundan sonrakı söz yaradıcılığını bir xətt üzərində inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə həm milliliyə xas olan yeni sözlərin tətbiqində, həm də xarici dillərdən söz alınmasında türk dillərinin daşıyıcıları öz aralarında vahid prinsip müəyyənləşdirilməlidir (İbrahimov, 2020).

Bu məsələ yalnız elmi mahiyyət daşıyır, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyasının birliyi üçün çalışan dövlət rəhbərləri bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq mühüm qərarlar qəbul etməyə başlamışlar. Türkdilli ölkələrin Milli Şurası (Türk Keneşi), Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Türk Parlamentarlar Assambleyası (TÜRKPA), Türk Akademiyası və bu kimi təşkilatların yaradılması bunun parlaq nümunəsidir (İbrahimov, 2020).

Məhz bu baxımdan da orta q əlifba, orta q terminologiya, orta q ünsiyyət dili, orta q lüğətlər (sözlüklər) və s. məsələlərin türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərləri səviyyəsində qaldırılması və mövcud problemlərin həlli yolunda konkret addımların atılması bu işə öz töhfəsini verəcəkdir.

## Ədəbiyyat siyahısı

Axundov, A. A. (2003). Heydər Əliyevin dil doktorinasında dil və dövlət problemi //, – Bakı: Dirçəliş, № 62, s. 46.

Barbara, K. H. Politics of Language in the Ex Soviet Muslim States / Landau, J. London: Hurst and Company, – 2001. – p. 83.

COMMON ALPHABET PROBLEM IN THE

Elchin Ibrahimov (2023). Common alphabet problem in the turkic world (problems, solutions) "Scientific Research and Experimental Development", London, England p. 221.

[https://www.researchgate.net/publication/371256062\\_COMMON\\_ALPHABET\\_PROBLEM\\_IN\\_THE\\_TURKIC\\_WORLD\\_PROBLEMS\\_SOLUTIONS](https://www.researchgate.net/publication/371256062_COMMON_ALPHABET_PROBLEM_IN_THE_TURKIC_WORLD_PROBLEMS_SOLUTIONS)

Elchin Ibrahimov (2023). Communication language issue in Turkic state and community, "Theoretical Hypotheses and Empirical results", Oslo, Norway, p. 117 Philological Sciences -

[https://www.researchgate.net/publication/371280600\\_Turk\\_dovlt\\_v\\_toplumlarinda\\_ortaq\\_dil\\_mslsi](https://www.researchgate.net/publication/371280600_Turk_dovlt_v_toplumlarinda_ortaq_dil_mslsi)

Elçin İbrahimov. (2023). Birinci Türkoloji Qurultay və türk xalqları üçün ortaq ədəbi dil məsələsi, s.2.

[https://www.researchgate.net/publication/371226540\\_Birinci\\_Turkoloji\\_Qurultay\\_v\\_turk\\_xalqlari\\_ucun\\_ortaq\\_dil\\_mslsi](https://www.researchgate.net/publication/371226540_Birinci_Turkoloji_Qurultay_v_turk_xalqlari_ucun_ortaq_dil_mslsi)

Garibova, J. (2012). Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar - Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler / Garibova, J. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 44.

Gökdağ, B. A. (2015). Türklerin Dünyası (dil-kimlik-siyaset) / Gökdağ, B. A. – İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi, s. 286-287.

İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 50, 99-116.

İbrahimov, E. Ə. (2018). Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili / E. Ə. İbrahimov. – Bakı: Elm və təhsil, s. 123.

Kreindler, İ. A. (1977). Neglected Source of Lenin's Nationality Policy // London: Slavic Review, №36, p. 82.

Smith, G. (1998). Nation Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities / Smith, G. – New York: Cambridge University Press, p. 150.

TURKIC WORLD (PROBLEMS, SOLUTIONS)

# ACTUAL MEMBERSHIP ISSUE IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Ellada Mammadova

Baku State University, Department of Far Eastern Languages and Literature

## Abstract

Syntactic units with constituent parts of a sentence have a strict membership system in that composition and are characterized by the language model. A speaker of any language chooses one of the options included in that model when constructing his speech; in that variant, the syntactic units have the appropriate membership as a sentence. The composition of the syntactic units that make up the sentence is related to the pragmatic purpose of the text. Pragmatics is the result of the purposeful organization of any text, and at this time, depending on the situation, the interaction of all language units is carried out. The interaction of members in a sentence serves to express some verdict, opinion. But the present during the expression of thought

The reworking of the sentence structure, the reworking of the existing structure - semantic unity, plays a special role in the expression of textual pragmatics. Therefore, it is natural to form a new membership form based on the existing language model. This is one of the aspects that characterizes the artistry of the writer in literary texts.

**Keywords:** *Actual membership, syntactic units, sentence structure, language units, semantics.*

## Introduction

The purpose of people in expressing their thoughts through sentences is to create communication or communication. Each lexeme, word in the sentences used for the communicative purpose is placed and controlled according to the idea. A sentence viewed from a communicative point of view is called an utterance. The main indicator of the speech function of the sentence is the actual subjunctive. The sentence is the first and main unit of communication, which is at the center of syntax. The sentence is characterized by the fact that it is the main tool in the formation, expression and transmission of an idea. Structural, semantic and communicative aspects complement each other in the sentence, are in interaction and relationship. The communicative aspect takes a special place in the sentence structure and determines the semantics and structure of the sentence.

For a long time, the relationship between topical affiliation and grammatical affiliation has not been clearly investigated, this issue has not been systematically studied. Actual membership is opposed to the communicative direction of the sentence as a special level of analysis. The essence of actual membership is the grammatical, lexical and intonation organization of the sentence, and it depends on the speaker's composition based on the communicative purposefulness and meaning of the parts of the sentence (Alizade, 19987).

When constructing any sentence, the speaker (writer) takes into account the information base of the addressee about the subject of communication, and considers the information that depends on him and is known to him as the starting point of the idea. The other part, which contains new information for the interlocutor, is expressed as new information about the first part. Thus, recorded membership creates actual or communicative membership. Professor Kamal Abdullayev distinguishes two types of membership by separating two levels in sentence structure. One of these memberships is syntactic membership, and the other membership is logical-syntactic

membership that takes into account logical-psychological-functional-communicative possibilities, in other words, actual membership (Abdulla, 1998).

Recent studies show that it is no coincidence that linguists divide the syntactic layer of the language system into two layers - potential (syntactic) and actual (suprasyntactic) layers, and consider actual syntax as a separate level. Taking these aspects as a basis, it is clear that the science of linguistics until recently was mainly engaged in the study of the potential possibilities of our language, only in the last 20-30 years A. Javadov, A. Khalilov, K. Abdullayev, K. Valiyev, F. Alizade, N. Novruzova, A. Abdullayev, G. Beyzade and others paid attention to this field. However, the studies of scientists show that the study of the suprasyntactic level, the actual level, is very important, and only in this way it is possible to determine the communicative possibilities of our language, why dialogic and monologic speech is structured in one way or another.

It is known from the research of linguistics that in the new era, the French scientist A. Weil systematically thought about this issue, he summarized the ideas that appeared in this field in his doctoral dissertation entitled "Word order in ancient languages (compared with modern languages)" prepared in 1844 and has reached a number of interesting results. A. Weil rejected the claims that the more interesting ideas for the speaker and the listener come at the beginning of the sentence, and secondary ideas at the end of the sentence, and proved that in normal speech, the starting point of the speech is worked out first, and then the main goal. The basis of this theory is the actual composition of the sentence.

V. Matezius, a Czech linguist, raised the actual membership problem on a linguistic basis. He gained fame as the creator of modern teaching about actual membership by bringing the communicative function of speech to the fore. V. Matezius, proving that actual membership is a linguistic phenomenon, discovered the similarities and differences between the grammatical membership of the sentence and the actual membership of the utterance, and explained that they are often opposed to each other (Mathesius, 1967).

Actual membership reflects the fact that the sentence is used in a semantically functionally different form. At the same time, it is also closely related to the structure of the sentence, because it finds its expression through the structure of the sentence. Actual membership acts as one of the mechanisms that includes all aspects of communication (Alizadeh, 1998).

In topical membership, a sentence is a means of separating the sentence expressed by the corresponding sentence in that context into components. In this case, dividing the sentence into parts is not the grammatical structure of that sentence, but the objective judgment expressed by the sentence. During formal-grammatical linking, the sentence is divided into parts equal to the sum of the syntactic functions of the words in that sentence. In the actual subjunctive, the sentence is divided into two parts corresponding to the components or parts of the sentence. As a result of topical membership, each part of the sentence can consist of one or more sentence members. Each sentence is arranged in a certain pattern and therefore has a structure. For this reason, a sentence can have a grammatical structure that reveals its objective structure (Abdullayev, 1998).

F. Alizade expresses the connection between topical membership and grammatical membership as follows: "Like grammatical membership, topical membership is characterized by both its semantic-functional role and formal expression in the structure of the sentence. Actual membership is based on the grammatical membership of the sentence. It is natural that, therefore, this or that ratio of its components, their composition and functions in the speech act as a sentence at the communicative-syntactic level with the corresponding syntactic construction structure" (Alizade, 1998).

There is a syntagmatic and paradigmatic connection between utterances within the text. Syntagmatic connection is formed by the sequential arrangement of utterances. Paradigmatic connection is formed by semantic connection and intonation. The difference between sentences

is related to the semantic volume and capacity of the general idea realized in the text. This depends on the progress of theme and rheme in each utterance - what is covered in what proportion.

Actual grouping of text components, i.e. theme-rheme substitution, has a great role in the study of text semantics. A theme creates a semantic connection between sentences, so that what is uncertain in one sentence becomes definite in the next sentence. In this sequence, new information given in each sentence constitutes a rheme.

The formal signs of theme and rheme in each sentence are word order and intonation. In simple narrative sentences constructed according to the norms of the literary language, the theme is usually used before the rheme and after the rheme; the tone is relatively high in the theme, while the rheme is pronounced in a relatively low tone with logical emphasis.

As we mentioned above, not all utterances within the text are equally dependent on the text. In some sayings there is a lot of independence, in some there is a lot of dependence. Linguists consider utterances with high independence to be paradigmatically strong and syntagmatically weak. When the utterance is highly dependent on the text, the situation is the opposite – the utterance is considered paradigmatically weak and syntagmatically strong.

In sentences constructed according to the norms of the literary language, the subject (or subject area) consists of a theme, and the news (or news area) consists of a rheme. That is, the news zone means "known" and the rheme zone means "new". The topic means what is known to the speaker and the listener, the subject of the conversation.

The technique of constructing the text is such that each speech act moves from the theme to the rheme, because the goal in speaking and writing is not the theme, and as we mentioned, the theme is known to both the speaker and the listener. The real goal is to highlight the topic and provide new information about that topic. New information is the communicative basis of the sentence, its core, the goal is to convey it. This part called Rheme (which means "predicate") leads to the development, advancement, deepening of the idea, providing the listener, reader with new information, and as a result, new features of the theme are revealed, depending on the situation, the purpose of the speaker, writer (Espersen, 1958).

The theme of individual sentences and individual utterances in the text cannot be equated with the general microtheme of the syntactic whole. The theme of each sentence is almost revealed in the sentence itself, interpreted through its own rheme. The micro-theme of the text is explained on the basis of the unity of such related sentences. When the microtheme is fully interpreted, a syntactic whole is created and completed (Kazimov, 2007).

Explicit expression of either theme or rheme is possible. In such cases, the expression of rheme is probably important. And the theme can be imagined, it can be imagined based on the previous components of the text (implicit mode of expression). This situation leads to the creation of incomplete sentences in the text, ensures the speed and fluidity of the speech, the faster and easier understanding of the idea, and the faster delivery of the rational idea. On the other hand, repetition of the theme every time makes the written or oral speech difficult and causes inertia and dullness of the reader. However, the presuppositional aspects - the fact that many issues are not stated directly, and the opportunity to restore those issues with logical thinking, makes the reader himself more relevant.

Theme through Rheme – natural phenomena, various processes, persons and things, individual facts, time, place, circumstances, etc. new information is provided, various issues are clarified.

By exaggerating the role of the text syntax, one cannot deny the subordinate complex sentences: "... the text syntax denied the traditional classification of the complex sentence and called the "independent complex sentence" into question. The research conducted in this direction generally proved the groundlessness of such a term - section, and led to the conclusion

that there is a certain similarity between “independent complex sentence” and syntactic whole or “period”. Some of the complex sentences without subordinates may correspond to the syntactic whole or period according to their volume and content of ideas, but this cannot deny its existence (complex sentence without subordinates). It has been proven in all linguistics that historically some subordinate complex sentences are formed from independent complex sentences in every language. There is also an undeniably mixed type of compound sentences without subordinate clauses. There are tools that connect the components of complex sentences without subordinates - intonation, conjunctions, tenses, ellipsis, parallelism, common words, determiners, etc. As soon as Lala drew the fragrance of the flowers on her chest, her wound was healed, the pain of separation was leaving her soul (A. Valiyev) - the punctuation before the last component (the pain of separation was leaving her soul) in her sentence cannot express the author's desire in the present form (Kazimov, 2007).

### Result

They show that there is a compound sentence structure without a subordinate, and it cannot be sacrificed to syntactic wholes. It is a separate issue that, according to some linguists, "the grammatical structure of the sentence is not so important in text theory." This indicates that the syntactic whole can be expressed by subordinate and subordinate complex sentences of mixed type.

The study of actual organization and text syntax both in a specific section of the text and throughout its entire organization allows to investigate the situation of “known” and “new”, other linguistic features of the text, important syntactic phenomena such as specialization, parcellation, reference, ellipsis and incomplete sentences.

This or that syntactic construction is linked within the grammatical structure for a certain communicative purpose, and this creates conditions for the creation of the actual structure of the sentence. Variations of topical membership exist at the border of grammatical membership, not beyond it. Thus, topical membership is based on grammatical membership and depends on it. The main reference point of the actual membership is the communicative nature of the language, which plays a key role in determining its essence, its place in the language system. As an inseparable factor of the semantics and structure of the sentence, topical membership does not negate, change, suppress or eliminate grammatical membership. Both members are located in the same or different parts of the sentence, representing two aspects in the nominative and communicative plan. The emergence and formation of the actual clause is determined by the nature of the connection with the grammatical clause.

### References

1. Abdullayev, K. (1998). Theoretical problems of Azerbaijani language syntax. Baku: Maarif.
2. Bussmann, H. (1998). Routledge dictionary of language and linguistics; translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi. London: Routledge.
3. Kazimov, G. (2007). Modern Azerbaijan language. Syntax. Baku: Education.
4. Espersen, O. (1958). Philosophy of grammar / translation from English, Moscow: Nauka.
5. Mathesius, V. (1967). About the so-called actual clause clause // Prague Linguistic Club. Moscow: Nauka.
6. Guliyeva, A. (2019). Means of expression of the actual membership of the sentence, Language and Literature, Volume IX, No. 1.
7. Guliyeva, D. (2017). Grammatical and topical membership. Sumgayit State University – “Scientific News” - Department of Social and Humanities, Volume 13 No. 4.

8. Abdullayev, A. (1998). Current membership and text, Baku: Khazar University, 1998.
9. Alizadeh, F. (1998). Present participle of the sentence. Baku: Baku University.

# ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ТҮРІК ТІЛІНІҢ ҰҚСАС ГРАФЕМАЛАРЫ

**Өмірзақ Эльмира Қауышқызы**

Аға оқытушы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, Түркістан

Тіл – қарым-қатынастың бірегей құралы. Мәдениетті, ғылымды, білімді дамытуда тілдің рөлі орасан зор. Тіл адамның ойы мен сезімін жеткізуге дәл бейімделген күрделі де кемел белгілер жүйесі. Тіл – адамдардың қарым-қатынасының ең маңызды құралы.

Тіл білімінде графема – кез келген тілдің жазу жүйесінің ең кіші бірлігі (Coulmas, 1996:174). Жеке графема өздігінен мағынаға ие болуы мүмкін немесе болмауы мүмкін және сөйлеу тілінің бір фонемасына сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуі мүмкін.

Графемаға алфавиттік әріптер, типографиялық лигатуралар, қытай таңбалары, сандық цифрлар, тыныс белгілері және басқа да жеке белгілер жатады. Графеманы тілдік материалдың бір бөлігін дербес көрсететін графикалық белгі ретінде де түсіндіруге болады (Altmann, Fengxiang, 2008).

Түрік әліпбиі (түрікше: Türk alfabesi) — 29 әріптен тұратын, жетеуі (ç, ş, ğ, i, ö, ü) түрік тілін жазу үшін қолданылатын латын графикасындағы әліпби. Тілдің фонетикалық талаптарына латын түпнұсқалары.

Қазақ графикасы -қоғамдағы түрлі тарихи әлеуметтік өзгерістерге сәйкес бірнеше жазу нұсқаларына (араб, латын, кирил жазулары) бағындырылған фонематикалық принципке сүйенетін қазақтың дыбыстық жазуы

Графика (гр. graphike-жазылған, өрнектелген)- графемалар, тыныс, екпін, белгілері т.б. жазу құралдар жиынтығы, фонемалық жазудағы графема мен фонема арасындағы қатынастар жүйесі және олары зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Қазіргі қазақ графикасы әріптерінің жазылуы тәсіліне және өрнегіне қарай жазу графикасы мен баспа графикасы болып бөлінеді. Қазақ жазу графикасындағы әріптердің нобайы көне орыс жазуындағы дыбыстар нобайының негізінде пайда болған.Қазақ тілі графикасының тарихы тереңде жатыр. Орта Азия халықтарының жазбалары мен қазақ тілінің шығу тегі ерте орта ғасырларда пайда болды. Қазақ тілі тек 1860 жылдары ғана араб графикасымен жазыла бастады. Қазақ тілінің тарихына көз жүгіртсек, әр түрлі қалыптасу кезеңдерін көруге болады. Қазақ тілінің тарихы бірнеше кезеңдерден өтті. 1912 жылы Ахмет Байтұрсынов араб графикасына негізделген қазақ әліпбиіне реформа жасады. Қазақ тілі латын графикасында 1929-1940 жж. Қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері бар 42 әріптен тұратын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиі 1940 жылы ұсынылды.

Осы екі тілде қандай ұқсастықтарды таба аламыз? Екеуі де агглютинативті тілдер, дыбыстар мен сөздердің көпшілігі бір-біріне ұқсас. Тілдердің ұқсастықтары көбінесе білім, достық, поэзияны, мөлшерлеуді білдіретін фразеологиялық бірліктерде байқалады. Бұл тілдер арасындағы әлеуметтік, діни және мәдени байланыстардың өте жақын болғанын және ортақ тұстары көп екенін білдіреді. Демек, екі тілдің де басында бір түбір болған.

Қазақ халқына жақын тілдердің ең көне жазба деректері көне түркі әліпбиінде жазылған. Қазақстанда араб графикасы 10-20 ғасырлар аралығында 900 жыл бойы қолданылған. Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тармағына жатады. 1912 жылы қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынов араб графикасына негізделген қазақ әліпбиіне реформа жасап, шетелде тұратын миллиондаған қазақтардың пайдалануына мүмкіндік берді.

Ахмет Байтұрсынов араб әліпбиін реформалаудың түпнұсқа жобасын ұсынды. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын араб әріптерінің барлығын алып тастап, тілге тән әріптерді қосты. Қазақ тілі 1929 жылға дейін араб графикасында және 1929-1940 жылдар аралығында қазақ тілі латын графикасында жазылды. Қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері бар 42 әріптен тұратын кириллица 1940 жылы ұсынылды. 1940 жылы кириллицаға көшкенге дейін қазақ латын графикасын қысқаша қолданды. 1929 жылға дейін араб графикасы қолданылды.

Қазақ тілі – агглютинативті тіл, дыбыс үндестігі қолданылады. Алфавиттің негізгі ерекшелігі – әрбір графикалық белгінің мәні мен ерекшелігін сипаттау.

Байтұрсынұлы қазақ әліпбиін араб графикасы негізінде реформалады. Әліпби – негізгі дыбыстарға арналған белгілер жұмағы. А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» (1914) оқулығында: «Тіл – адамның қасиеті, қаруы. Халық оның тілінде сөйлеп, тілінен айырылып қалса, қиналған болар еді. Біздің ғасыр – жазу ғасыры. Жазудың ғасыры, ауызекі тілден жазба тілдің жағдайы жоғары. Алыста тұратын адаммен сөйлесу мүмкін емес; әлемнің бір шетіндегі адам дүниенің екінші шетіндегі адаммен жазу арқылы сөйлеседі. Ендеше, қалай сөйлеу керек болса, сөйлеуден гөрі жазу қажет» (Байтұрсынов, 1992:173).

Қазақтың тұңғыш әліпбиінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлы «Әліпби – тілдің негізгі дыбыстарына арналған белгілер жәннаты. Бұл белгілердің тілге және оның дыбыстарына арналған ресурстары жеткілікті, ол дыбыстармен сәйкес келеді немесе оның көмегімен оқуға, жазуға және үйренуге оңай болады, егер көркемдік құралдарда қолдануға жарамды болса, әліпби жақсы болар еді» . А. Байтұрсынұлы – қазақ ғылымының тарихында жаңа үлгі мен ұлттық әліпбиді ұсынған реформатор.

А.Байтұрсынұлы былай деп жазды: «Усул жәдидін қолданып, тоте жазуды үйренудің бір жолы бар екенін білеміз, бірақ бұл жол қазақ арасында аз тараған, біздің мақсатымыз осы жолды қазақ халқына тарату. Яғни, сол жәдидшілдік – төте жазу (Аңыз адам, 2011).

А. Байтұрсынұлы – қазақ ғылымының тарихында жаңа үлгі мен ұлттық әліпбиді ұсынған реформатор. «Оқу құралы» (1912) — А.Байтұрсынұлының қазақ тілінде жазған алғашқы әліпбиінің бірі. Бұл әліпби оқытудың жаңа әдістемелері тұрғысынан қайта жазылып, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылып шықты (Байтұрсынов, 1912). А. Байтұрсынұлы – лингвист ғалым. Қазақ әліпбиін араб графикасы негізінде реформалады.

Дауыс үндестігі мазмұнында зерттелетін қазақ тілінің дыбыс жүйесінің ғылыми-практикалық негізі А.Байтұрсынұлының еңбектері бойынша 1912 жылы қалыптасты. Дауыс алфавиті мен дауыс емлесін тіл білімі тарихында 1912 жылы А.Байтұрсынұлы жасағаны анық (Жүсіпұлы, 1998:68).

А.Байтұрсынұлының 1914 және 1925 жылдары жарық көрген «Тіл-құрал» оқулықтарында тіл екі жағдайда өмір сүретіні байқалады. А.Байтұрсынұлы терминдерді лингвистикалық дихотомия мен трихотомияға (тіл-сөйлеу-әңгімелесу) арнаған (Джүсіпов, Ибраимов. 2015:184). Тіл білімі тарихында тілдік дихотомия мен трихотомия толық қалыптаспаған кезінде.

А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі мен жалпы түркі тіл білімінде алғаш рет осы ғылыми бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ендеше, қазіргі кездегі қазақ тіл білімі, тіл, сөйлеу, әңгіме ұғымдарының қалыптасуы А.Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алады.

Бұл әліпби – ұлттық жазуды қалыптастырудағы үлкен мәдени жетістік. Басқа халықтардың жазу жүйесінің артықшылығы мен кемшілігін қарастырып, төте жазу жасауда араб жазуына тоқталды. Жаңа емле жасау кезінде араб әріптерін таңдау себебі, араб әріптерінің тілдік дыбыстарды байытудағы артықшылықтары бар. Жазу нүктесінен алатын болсақ, қол қозғалысының бағыты сағат тілімен бірдей, ал жазу оңнан солға жылжиды. Араб әріптерін оңнан солға қарай жазғанда қол білек жағына жылжиды және қозғалту арқылы жеңілдетіледі.

1920 жылдардың басында латын әліпбиіне көшкенге дейін қазақ тілі араб графикасына көшірілді. Алайда 1940 жылы Кеңес Одағы құрамындағы басқа түркітілдес республикалармен бірге бұл елде кириллица нұсқасын қабылдауға бұйрық берілді, ол қазақ тіліне тән ысқырықты буындар мен ерекше дауысты дыбыстарды біріктіргендіктен 42 әріптен тұрады. Олар: а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, , т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, і, э, ю, я. Дауысты дыбыстар: а, ә, е, и, о, ө, у, ұ, ү, ы, і, э.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өз Жарлығымен латын графикасына негізделген қазақ тілінің әліпбиін бекітті. 2018 жылғы 19 ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлығына өзгерістер енгізілді. Мемлекет басшысы «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласында атап өткендей, қоғамдық сана тек жаңғырту қағидаттарын әзірлеуді ғана емес, сонымен бірге уақыт сындарына төтеп беруге мүмкіндік беретін нақты жобаларды да талап етеді. дәстүрдің ұлы күшін жоғалтпай (Қазақ тілінің латын әліпбиіндегі әліпбиі).

Жаңғырту және дамыту жұмыстары аясында қазақ тілі кириллицадан латын графикасына ауысады.

1 кесте – Қазақ тілінің жаңа әліпбиі, негізделген Латын графикасы

#	Letter	Cyrillic version	#	Letter	Cyrillic version
1	<b>A a</b>	[a]	17	<b>Ń ń</b>	[н]
2	<b>Á á</b>	[ә]	18	<b>O o</b>	[o]
3	<b>B b</b>	[б]	19	<b>Ó ó</b>	[ө]
4	<b>D d</b>	[д]	20	<b>P p</b>	[п]
5	<b>E e</b>	[e]	21	<b>Q q</b>	[қ]
6	<b>F f</b>	[ф]	22	<b>R r</b>	[р]
7	<b>G g</b>	[г]	23	<b>S s</b>	[с]
8	<b>Ć ć</b>	[Ғ]	24	<b>T t</b>	[т]
9	<b>H h</b>	[х], [һ]	25	<b>U u</b>	[ұ]
10	<b>I i</b>	[і]	26	<b>Ú ú</b>	[ү]
11	<b>I ı</b>	[и], [й]	27	<b>V v</b>	[в]
12	<b>J j</b>	[ж]	28	<b>Y y</b>	[ы]
13	<b>K k</b>	[к]	29	<b>Ý ý</b>	[у]
14	<b>L l</b>	[л]	30	<b>Z z</b>	[з]
15	<b>M m</b>	[м]	31	<b>Sh sh</b>	[ш]
16	<b>N n</b>	[н]	32	<b>Ch ch</b>	[ч]

Түрік әліпбиі (түрікше: Türk alfabesi) — 29 әріптен тұратын, жетеуі (Ç, Ş, Ğ, İ, İ, Ö, Ü) түрік тілін жазу үшін қолданылатын латын графикасындағы әліпби. Тілдің фонетикалық талаптарына латын түпнұсқалары. Осы 29 әріптің сегізі дауысты дыбыстар (A, E, I, İ, O, Ö, U, Ü); қалған 21 дауыссыз дыбыстар. Түрік әліпбиі 29 әріптен тұрады (q, x, w түсірілген және ç, ş, ğ, ı, ö, ü қосылған); толық тізім: a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y және z.

2 кесте – Түрік тілінде графема

Түрік әліпбиі	Түрік тілінде мысалдар	Түріп әліпбиі	Түрік тілінде мысалдар
A a	ad	M m	madde
B b	baba	N n	nem
C c	cam	O o	oda
Ç ç	çam	Ö ö	öğle
D d	dam	P p	plan
E e	el	R r	renk
F f	fedâ	S s	saat
G g	gece	Ş ş	şaka
Ğ ğ	dağ	T t	taç
H h	hedef	U u	uçak
I ı	ısı	Ü ü	ülke
İ i	iç	V v	vatan
J j	Jet uçağı	Y y	yol
K k	kafa	Z z	zaman
L l	laf		

Жоғарыда сипатталған түрік және қазақ әріптері мына кестеде көрсетілген

3 кесте – Қазақ және түрік тілдерінің бір-біріне ұқсас графемалары

Түрік тілінен мысалдар	Қазақ тілі/Латын графикасына негізделген қазақ тілі
başparmak	басбармақ –basbarmaq
göz	көз –kóz
adam	адам –adam
gel	кел –kel
can	жан –jan
dost	дос –dos

4 кесте – Қазақ және түрік тілдеріндегі графемалардың ұқсастықтары

Қазақ тіліндегі графема	Түрік тіліндегі графема
ш (sh) шай	ş (aş)
ж (j) жамбы	c (can)
ч (ch)	ç (çam)
ө (ó)	ö (öğle)
ү (ú) сүт	ü (süt)

«Dostlar beni Hatırlasın » Aşık Veysel (1970 ).Түрік әдебиетіндегі әйгілі әнші.

Түрік тілі	Қазақ тілі	Латын әліпбиінде
Ben giderim adım kalır Dostlar beni hatırlasın. Düğün olur bayram gelir Dostlar beni hatırlasın Can kafeste durmaz uçar Dünya bir han, konan göçer Ay dolanır yıllar geçer Dostlar beni hatırlasın	Мен кетермін, атым қалар. Достарым мені есіне алсын. Той да болар, мейрам да келер Достарым мені есіне алсын Жан қапаста тұрмас ұшар. Қонақпыз біз дүниеге қонған көшер. Ай айналып жылдар өтер Достарым мені есіне алсын.	Men ketermin, atym qalar, Dostarym meni esine alsyn. Toı da bolar, meiram da keler Dostarym meni esine alsyn. Jan qapasta turmas, ushar Qonaqpyz biz dúniege, qonǵan kósher Aı ainalyp, jyldar óter Dostarym meni esine alsyn.

Жоғарыда «Dostlar beni hatırlasın » әніндегі сөздерді қарастырамыз :

№	Түрік тілі	Қазақ тілі
1	Ben	Мен
2	Ad	Ат, есім
3	Dost	Дос
4	Ay	Ай
5	Can	Жан
6	Dünya	Дүние
7	Beni	Мені
8	Kafes	Қапас
9	Kalır	Қалар
10	Göçer	Көшер

Түрік тілінде екі сөйлем тобы бар: вербальды және атаулы сөйлем. Ауызша сөйлем жағдайында баяндауыш ақырлы етістік болып табылады, ал атаулы сөйлемдегі баяндауыш ашық етістік немесе «ol» немесе «у» («болу» нұсқалары) түріндегі етістік болмайды. . Төменде екеуінің мысалдары келтірілген (Goksel, Kersleik, 2005 )

Түрік тілі		Қазақ тілі	
Бастауыш	Баяндауыш	Бастауыш	Баяндауыш
Esra	okula gitti	Эсра	оқуға кетті
Aliye	öğretmen	Әлия	мұғалім
Mehmet	üniversitede-y-miş	Мехмет	университетте екен

Жоғарыда келтірілген кесте мысалдарынан түрік және қазақ дыбыстарының ұқсастығын көреміз. түрікше: gitti; öğretmen; üniversitedeymiş. қазақша: кетті; мұғалім; университетте екен. Түрік тілінде сөз дыбыстары жұмсақ, қазақ тілінде сөз дыбыстары қатаң. Мысалы: gitti –кетті. Üniversitedeymiş мысалында «у» әрпі түрінде берілген, қазақ тілінде университетте екен түрінде берілген. Қазақ тілінде «й» әрпінің орнына «екен» берілген.

Қазақ тілі мен Түрік тіліндегі ұқсас сөздер

1. Kim?- Кім?
2. Ne?-Не?
3. Uzak-Ұзақ
4. Yakın-Жақын
5. Bugün-Бүгін
6. Aci-Ащы
7. Şeker-Шекер
8. Tuz-Тұз
9. Uçak- Ұшақ
10. Yaz-Жаз
11. Anne- Ана
12. Selam -Салем
13. Vakit -Уақыт
14. Bu ne?- Бұл не?
15. Hesap- Есеп
16. Sola-Солға
17. Su-Су
18. Yılan-Жылан-
19. Hafta- Апта
20. Gün- Күн

Жалпы, бұл жобада түрік және қазақ тілдеріндегі дыбыстардың көпшілігі бір-біріне ұқсас екенін айтқым келеді. Екі тілдегі графемалардың ұқсастықтары бұл жобада берілген. Түрік тілінің ерекшелігі – дауысты дыбыс үндестігі. Бұл сөздегі барлық дауысты дыбыстар бір жалпы типте болуы керек дегенді білдіреді (ауыздың алдыңғы жағында жасалған дауыстылар немесе ауыздың артында жасалған дауыстылар).

Түрік әліпбиі 29 әріптен тұрады. 8 дауысты және 21 дауыссыз дыбыс бар. Түрік тілі түркі тілдер тобына кіреді және үлкен алтай тұқымдасына жатады.

Қазақ тілі қыпшақ тармағына жататын түркі тілі. Қазақ тілі – агглютинативті тіл және дауысты дыбыс үндестігі қолданылады. Бұл жерде екі ұқсастықты көре аламыз. Екі тіл де алтай тілдер семьясына туыстас және екі тілдің ерекшелігі – дауысты дыбыс үндестігі. Сонымен, бұл жобада түрік және қазақ тілдерінің графемаларының мысалдары мен ұқсастықтарының бірқатарын келтірдік.

#### Әдебиеттер:

1. Коулмас Ф. Жазу жүйесінің Блеквэлл энциклопедиясы, – Оксфорд: Блеквэлл, 1996. – 174 б.
2. Альтман Г, Фенгксианг Ф. Жазуды талдау: символдардың қасиеттері және жазу жүйелері. 2008. <https://www.degruyter.com/view/product/34314>
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б. Аңыз адам журналы. № 20(32), Қазан, 2011. – 30 бет.
4. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы.– Алматы: Ғылым, 1998. 216 б.
5. Джусупов Маханбет, Ибраимов Қапар. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылыми таным, терминжасам, стилистика. Алматы, «Әлем» баспасы, 2015.-215б.
6. Латын тіліндегі қазақ жазуының әліппесі. <http://egov.kz/cms/en/articles/Alfavit-kazahskogo-yazyka-na-latinice>.

7. Ашық Бейсел. Достарым мені есіне алсын, 2008. Википедия.
8. Гоксель А, Керслейк С. (2005). Түрік тілі: кешенді грамматика. Рутледж.

# Types of Idioms and Their Usage in English

Mammadova Dinar Natiq

Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University, Foreign Language Center, Orcid id: 0000-0003-1938-2929

I want to begin my article with the statement “What is an idiom?” An idiom is a phrase or expression that carries a figurative meaning, different from the literal interpretation of the individual words. Appropriately, the word “idiom” is derived from the ancient Greek word “idioma,” which means “peculiar phraseology.” Idioms are commonly used in everyday language and often reflect cultural or regional influences. They can be metaphorical, humorous, or poetic, adding color and depth to our conversations and writing. Understanding idioms requires familiarity with their intended meaning rather than interpreting them word-for-word. Idioms add richness and color to our language, but they can also be challenging for non-native speakers or those unfamiliar with a particular idiom.

Generally speaking, there are four types of idioms: pure idioms, binomial idioms, partial idioms, and prepositional idioms. Some people may consider clichés, proverbs, and euphemisms to be types of idioms as well, but I’ll explain why they are different from idioms.

## Pure idioms

This is your typical idiom, the meaning of which can’t be deduced by its individual components. When someone says, “Spill the beans,” they’re asking someone to reveal a secret, not to pour out a can of beans. But you wouldn’t know that by looking at each word of that phrase. Pure idioms in English are idiomatic expressions that are unique to the English language and are not directly linked to any cultural, historical, or regional references. These idioms are formed by commonly used words and phrases in English, but their meanings cannot be deduced by analyzing the literal meanings of the individual words. Pure idioms in English are captivating expressions that add depth, color, and figurative meaning to language. These idiomatic phrases have evolved over time and are widely used by native English speakers. Understanding and using pure idioms effectively is essential for achieving fluency and proficiency in the language.

Pure idioms possess unique characteristics that distinguish them from other forms of figurative language. Unlike metaphors or similes, pure idioms are fixed expressions with figurative meanings that cannot be deduced from their individual words. They have become established through common usage, making them a distinctive feature of the English language. For example, the idiom “raining cats and dogs” does not literally mean that animals are falling from the sky, but rather that it is raining heavily.

The origins of pure idioms can be traced back to historical, cultural, and social contexts. Many idioms have ancient roots, while others have emerged more recently. Exploring the etymology of idioms provides insights into the linguistic heritage and cultural experiences of English-speaking communities. For instance, the idiom “the ball is in your court” derives from the game of tennis, where the ball is hit into the opponent’s side, signifying that it is their turn to respond.

Pure idioms find widespread usage in everyday English communication, particularly in informal contexts such as conversations, storytelling, and casual writing. They serve various purposes, including expressing emotions, adding emphasis, and injecting humor. Idioms allow speakers to convey complex ideas or sentiments in a concise and memorable way. For example, the idiom “break a leg” is often used to wish someone good luck, particularly before a performance.

Cultural understanding is essential for comprehending and using pure idioms correctly. Many idiomatic expressions draw references from specific cultural practices, historical events, or literary works. Familiarity with these cultural nuances enables non-native speakers to interpret idioms accurately. For example, the idiom "the elephant in the room" refers metaphorically to an obvious issue or problem that is being ignored or avoided. Understanding the cultural reference helps in grasping the figurative meaning of the idiom.

While pure idioms are predominantly used in informal communication, they can also find their way into formal or professional settings, depending on the context and relationship between speakers. However, caution is necessary to ensure appropriate usage, as idiomatic expressions may be seen as informal or even confusing in certain formal contexts where clarity and precision are paramount. For non-native English speakers, mastering pure idioms is a valuable aspect of language learning. Exposure to spoken and written English through various sources, such as literature, movies, conversations, and online resources, facilitates the acquisition of idiomatic proficiency. Actively incorporating idioms into language use, practicing with native speakers, and seeking feedback can help improve fluency and accuracy. Pure idioms hold significant cultural and linguistic significance. They contribute to the richness and vibrancy of the English language, enhancing expression and making communication more engaging and memorable. Idioms also reflect the shared experiences, values, and cultural identity of English-speaking communities, fostering a sense of connection and belonging among speakers. In conclusion, pure idioms are an integral part of the English language, allowing speakers to convey meaning figuratively and expressively. Understanding their characteristics, origins, and usage is crucial for language learners and speakers alike. The distinctiveness and cultural resonance offered by pure idioms make them a captivating aspect of English communication, enhancing language proficiency and fostering meaningful connections.

### **Binomial idioms**

This idiom is a phrase that contains two words joined by a conjunction or a preposition. Some examples include "by and large" (everything considered), "dos and don'ts" (guidelines on what to do and/or avoid in a certain situation), and "heart-to-heart" (a candid conversation between two people).

Binomial idioms are a fascinating aspect of language that add color, depth, and cultural significance to our communication. These idioms consist of two words, typically connected by a conjunction like "and" or "or," and their combined meaning is often different from the individual words that make them up. Binomial idioms are prevalent in many languages, including English, and understanding them is crucial for effective communication.

Binomial idioms are deeply ingrained in our everyday conversations and play an essential role in expressing ideas, emotions, and experiences succinctly. They provide a concise and vivid way to describe various situations, actions, and qualities. For example, idioms like "salt and pepper," "thick and thin," or "safe and sound" instantly evoke specific images and meanings.

One of the fascinating aspects of binomial idioms is their figurative nature. They often rely on metaphorical or symbolic associations to convey their intended meaning. For instance, the idiom "rock and roll" goes beyond its literal meaning of a genre of music and represents rebellion, freedom, and youthful energy. Similarly, the phrase "rough and tumble" describes a physical or chaotic situation but can also denote an aggressive or confrontational demeanor.

Another noteworthy characteristic of binomial idioms is their cultural and historical significance. Many idioms have origins in folklore, literature, or historical events, and their usage has evolved over time. Understanding the cultural context behind these idioms can enhance one's grasp of their intended meaning. For example, the idiom "tit for tat" originates from an ancient legal principle, suggesting an equal retaliation or a reciprocal action.

Furthermore, binomial idioms often exhibit patterns and symmetry, making them pleasing to the ear and easy to remember. The repetitive structure creates a rhythmic quality, aiding memorization and reinforcing the idiomatic expression in our minds. This rhythmic aspect is evident in idioms such as "fast and furious," "neat and tidy," or "trial and error."

Learning and using binomial idioms can significantly enrich one's language skills and cultural understanding. These idioms provide a window into the collective wisdom and shared experiences of a community or culture. By familiarizing oneself with binomial idioms, language learners can more effectively communicate their thoughts and emotions, as well as comprehend the nuanced meanings conveyed by native speakers. Mastering binomial idioms requires exposure to authentic language use and ample practice. Engaging in conversations, reading books, newspapers, and other written materials, and watching movies or TV shows can expose learners to a wide range of idiomatic expressions. By observing how native speakers employ these idioms in context, learners can develop a natural feel for their usage and gain a deeper understanding of their intended meanings. In conclusion, binomial idioms form an essential part of language and culture. They provide a concise and vivid way to express ideas, evoke imagery, and convey meaning beyond the literal interpretation of individual words. Understanding binomial idioms enhances communication skills, cultural appreciation, and fluency in a language. By immersing oneself in authentic language use and practicing their usage, learners can embrace the richness and depth that binomial idioms offer.

### **Partial idioms**

This idiom is one that's been shortened into one part, with the second part generally being understood by fluent speakers. People often use the partial idiom "when in Rome," with the understanding that the other person knows the second part: "do as the Romans do."

Partial idioms, also known as truncated or incomplete idioms, are expressions that have lost one or more elements over time but still retain a recognizable meaning. These idioms are fascinating linguistic phenomena that demonstrate the flexibility and evolution of language.

Partial idioms often arise from the natural process of language change and adaptation. Over time, certain words or phrases within idiomatic expressions may become obsolete or fall out of common usage. As a result, the idiom continues to be used with missing or altered components, yet its meaning remains intact.

One example of a partial idiom is the expression "the pot calling the kettle black." Originally, the full idiom was "the pot calling the kettle black" or "the pot calling the kettle black-ass." This idiom refers to a situation where someone criticizes another person for a fault or trait that they themselves possess. However, over time, the latter part of the idiom, "black-ass," fell out of usage, leaving behind the partial idiom that is commonly used today. Despite the omission, the meaning is still understood by native speakers.

Another example of a partial idiom is the phrase "in the nick of time." The original idiom was "in the nick," which meant at the precise moment or at the exact right time. However, over time, the full idiom evolved to include "of time" to clarify the temporal aspect. Nowadays, the complete idiom is rarely used, and the truncated form has become the norm, but the meaning remains unchanged.

Partial idioms can be challenging for non-native speakers or learners of a language. The missing elements may confuse those unfamiliar with the original form of the idiom. Without the full context or knowledge of the complete expression, the meaning may not be apparent. Therefore, it is essential to study idiomatic expressions in their entirety to grasp their intended significance fully. The evolution of idiomatic expressions into partial idioms is a testament to the dynamic nature of language. It highlights the adaptability and creativity of speakers in finding new ways to convey meaning. As language continues to evolve, it is likely that more partial idioms will

emerge and become ingrained in everyday speech. To understand and effectively use partial idioms, language learners should familiarize themselves with both the complete and truncated forms. By studying the origins and full contexts of idiomatic expressions, learners can gain a deeper understanding of their intended meanings and usage. Exposure to authentic language use, such as reading books, watching movies, or engaging in conversations, can also help learners become more comfortable with recognizing and using partial idioms. In conclusion, partial idioms are linguistic expressions that have lost one or more elements but still retain their meaning. These idiomatic expressions demonstrate the evolution and adaptability of language over time. While partial idioms may pose challenges for non-native speakers, understanding their origins and full contexts can aid in comprehension and effective communication. By studying and exposing oneself to authentic language use, learners can navigate the intricacies of partial idioms and further develop their language skills.

### **Prepositional idioms**

This idiom is a phrase that combines a verb and a preposition to create a verb with a distinct meaning. The phrase "agree on" is a prepositional idiom that combines the verb "agree" with the preposition "on" and is used to express that you share an opinion with someone.

Prepositional idioms are a specific type of idiomatic expression that involves the use of prepositions to convey a particular meaning that may not be obvious from the individual words used. These idioms rely on the combination of a verb, noun, or adjective with a preposition to create a unique and often figurative meaning. Prepositional idioms are prevalent in many languages, including English, and add depth, nuance, and color to our communication. They are an essential aspect of everyday speech and understanding them is crucial for effective language use. One common type of prepositional idiom involves the use of prepositions to indicate a particular relationship or connection between two elements. For example, the idiom "by heart" means to know something very well or to have memorized it thoroughly. The preposition "by" in this context conveys the idea of a close association or deep understanding. Similarly, the idiom "on purpose" means to do something intentionally or deliberately, with the preposition "on" indicating a purposeful action.

Another type of prepositional idiom involves the use of prepositions to express a specific location or position. For example, the idiom "in the dark" means to be uninformed or unaware of something, with the preposition "in" conveying a sense of being situated or surrounded by darkness. The idiom "on top of" means to be in control or knowledgeable about a situation, with the preposition "on" suggesting a position of authority or dominance.

Prepositional idioms also play a role in expressing emotions or attitudes. For instance, the idiom "at ease" means to feel relaxed or comfortable, with the preposition "at" conveying a sense of being in a particular state or condition. The idiom "under pressure" means to be in a stressful or demanding situation, with the preposition "under" emphasizing the weight or burden of the situation.

Learning and understanding prepositional idioms require familiarity with the specific combinations of words and prepositions that create the idiomatic meaning. It is essential to recognize that the meaning of prepositional idioms cannot always be inferred from the meanings of the individual words or the prepositions used. Therefore, learners must familiarize themselves with the idiomatic expressions and their intended meanings through exposure to authentic language use and practice.

Using prepositional idioms effectively in communication involves employing them in the appropriate contexts and understanding their connotations. Observing how native speakers use prepositional idioms in everyday conversations, reading, and listening to authentic language sources can aid in acquiring a natural feel for their usage. In conclusion, prepositional idioms are

idiomatic expressions that involve the combination of a verb, noun, or adjective with a preposition to create a unique and often figurative meaning. These idioms add depth, nuance, and color to our language and are an integral part of effective communication. Understanding prepositional idioms requires familiarity with their specific combinations and intended meanings. Exposure to authentic language use and practice are key to mastering the usage of prepositional idioms and incorporating them into one's language skills.

And at least, I want to give differences among idioms and cliché, proverb, euphemism. A cliché can be an idiom, but an idiom is not always a cliché. Clichés are expressions or phrases that are overused to the point where they lose their meaning and indicate a lack of original thought. For example, there are few people who feel better when they hear this after a breakup: “Don’t worry, there are plenty of fish in the sea.” That phrase has been used so often that it fails to have any impact. A proverb is similar to an idiom in that its meaning can’t be deciphered by looking at the individual words, but it’s different because it’s used to give advice to someone else. If someone says, “Don’t cry over spilled milk,” they’re telling the other person not to worry about something that has already happened. The phrase doesn’t mean someone is crying and has nothing to do with dairy. So once again, a proverb can be an idiom, but an idiom is not always a proverb. A euphemism is a type of idiom that’s used to discuss a sensitive or taboo topic in a polite or understated way. Even if you’re not personally made uncomfortable by a subject, there is still a chance you’re using euphemisms around it, simply because they’re common to the point of cliché. Topics like death, sex, and money have an abundance of euphemisms. For example, “he kicked the bucket” is a euphemism for “he died” (as well as an idiom).

In conclusion, idioms play a significant role in language and communication. They add color, imagery, and depth to our conversations, allowing us to express ideas in concise and vivid ways. Idioms are expressions with figurative meanings that cannot be understood by simply analyzing the literal meanings of their individual words. They reflect the cultural, historical, and social aspects of a language, making them an important element of language learning and understanding. So, let's dive into the world of idioms and unlock the power of figurative language in our everyday communication.

**Literature:**

1. Espinal S. and J. Mateu (2019), *The Meaning of Idioms* (3<sup>rd</sup> Ed). London, UK: Holder Headlie Publishing.
2. Koltai R. (2015), *Types of English Collocation* (2<sup>nd</sup> Ed.) New York: Universal Publishing.
3. Lohnes C. (2021), *Largest Idioms Dictionary* (3<sup>rd</sup> Ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
4. Eva Z. (2019), *Understanding the Importance of Idioms in English Language Learning* (1<sup>st</sup> Ed.) London, UK: Edinburgh University Press.
5. Brinton S. and Y. Akimoto (1999), *101 English Idioms* (3<sup>rd</sup> Ed.), Cambridge Scholars Publishing.

# MODAL WORD STUDY ISSUES

Susan Fahraddin girl Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University, Teacher Faculty of Philology

Keywords: Turkic languages, special part of speech, category, auxiliary part of speech, modal word, interjection

The comparative study of the grammatical structure of Turkish languages has been given more serious attention in recent years. Thus, the position of modal words and lexical-grammatical signs in the grammatical structure of Turkish languages have not been properly studied.

The term "modal words" began to be used in Turkological linguistics after 1957. First, modal words were merged into adverbs, conjunctions, adverbs, conjunctions, exclamations. 1930s grammars were used as "interjections". Later, modal and intermediate words were distinguished from each other, and it was noted that modal words express a morphological concept, and intermediate words have a syntactic meaning. In general, modal words are a special grammatical phenomenon in Turkic languages.

The term modal comes from the Latin word "modalis", which means the point of view of the speaker, the way of conveying the idea, the way, etc. means

According to M. Huseynzadeh, modal words can belong neither to the main part of speech nor to the auxiliary part of speech. He notes that although modal words are formed from the main parts of speech, they no longer have a dictionary meaning, they have the function of a word that gives modality to the whole sentence or a part of the sentence. However, the scientific modality is a logical-grammatical category that either confirms or denies the reality, authenticity of the judgment given about a certain work, event, object, sign and quality.

Linguist A. Javadov notes that modal words are not fully studied in Turkish languages. Modal words are words that have an intermediate position between the main parts of speech and auxiliary parts of speech, and are one of the ways of expressing grammatical modality. Independence, immutability is the main morphological feature of modal words. Modal words go through the process of formation historically, so the process of formation at the expense of the main parts of speech continued. Considering these features, Serebrennikov and N.Z. Hajiyeva noted that many modal words and verbs with modal meaning are used in Turkish languages.

N.K. Dimitriyev was the first to put forward the issue of modal words in Turkology. Turkologist-scientist determined the grammatical nature of modal words, first of all. Dimitriyev showed the closeness of modal words to idioms according to their function with his short, concise characterization. N.K. Dimitriyev determined the meanings existing in the forms of the verb on the basis of two large groups - personal and impersonal forms.

N.A. Baskakov considered the modal word and habit as an auxiliary part of speech, noted that both of them are not capable of real meaning of objects and signs, moreover, he specially emphasizes that modal words and modal words carry the same function, he noted that modal words and habits are derived from the main parts of speech historically. According to him, modal words and idioms are historically derived from basic parts of speech. N.A. Baskakov divides modal words and idioms into two parts in terms of word creation:

- 1) modal words and idioms, which express a separate category of the vocabulary according to their grammatical semantics;
- 2) forms isolated from nouns and verbs that have lost their real semantics or have an auxiliary function.

Modal words in Turkish linguistics were classified for the first time by A.N. Kononov. The author considers adverbs and modal words as auxiliary words and examines both of them under the terms "habits", "special idioms", "customs", and at the same time explained modal words and idioms under one heading. He divided modal words into three grades:

- 1) a word that expresses different shades of the meaning of words in speech;
- 2) a word that includes modal and modal-will shades in speech;
- 3) a word that performs the function of creating a norm.

A.N. Kononov cites the first group of modal words as examples of the words *iste*, *hatta*, *hep*, *bari*. The second group includes *ha*, *be*, *bele*, *let's see*, *as if*, *as if*, and *possible*, *no*, *need*, *need*, *mean*, etc. for the third group. refers to words.

The view of modals as a special part of speech was for the first time in the Uzbek language. Thus, in this language, modal words are separated from main and auxiliary words and presented as a special part of speech.

A.N. Baskakov in his monograph "Sentence in Modern Turkish" distinguishes between objective and subjective modalities within a sentence, shows the means of expression, examines the objective modality in real and unreal terms, gives a clear idea about the affirmative and negative types of subject modality and their lexical, morphological and syntactic means. creates.

A. Aslanov considers modals to be an auxiliary part of speech and notes that those words give additional shades of meaning to the sentence.

Z. Alizadeh studied modal words as a lexical-grammatical category, and studied modal words as words expressing the relation of the speaker's opinion to real existence and the speaker's own opinion. Z. Alizadeh, who studied the modal words in detail, rightly writes that many abstract words were formed in the language that were born in isolation and gained their modern meaning only in the course of historical development. In such a process, the meaning relationship of individual words often does not correspond to the meaning relationship of sentence members, a group of words that have acquired a new quality somehow completes the sentence, clarifies it, gives additional shades to the sentence, and serves to explain it, which are called modal words.

In his article, F. Zeynalov clearly defined the scope of modal words in Turkish languages and showed the variety of means of expression of modality.

In general, F. Zeynalov has done great work in the field of comparative grammar in Turkology, including the position of auxiliary parts of speech among different related Turkic languages, etc. clarified the characteristics.

There are differences in structural semantic classification of modal words in the languages of the Oguz group. Since there is a lot of terminology that expresses the concepts covered by the types of meaning, different aspects are revealed in the divisions. For example, in the "Explanatory Linguistic Terms" dictionary, modal words in the Azerbaijani language are classified according to the types of meaning as follows:

- a) confirmatory modal words: of course, really, without doubt, from birth (also), undoubtedly..
- b) concluding modal words: therefore, in short, thus, in general, as a result..
- c) likely modal words: maybe, probably, it seems, likely (that), supposedly (that), as if, as if (that)..

A.N. Baskakov, while classifying modal words in Turkish languages, differentiated them into affirmative, negative, and question types: affirmative modal words *yes*, *undoubtedly*, *of course*, *definitely*, *of course*, *OK*, etc.; negative modal words *no*, *no*, *nothing*, etc.; question modal words: *aceba*, *as if*, *that is*.

Z. Alizade considered two main features when classifying modal words in our language:

- 1) Modal words that express the relation of the idea defined by the speaker to real existence;
- 2) Modal word that expresses the speaker's attitude towards his own opinion.

The first Soviet Turkologist I.A. Bagmanov rightly calls modal words a special part of speech. Modal words in Kazakh linguistics were studied by E.N. Canpeisov as a special lexical-grammatical category.

The divisions related to the structural-semantic classification of modal words in the candidacy work of Uzbek linguist R.A. Kamiljanov are of serious interest. The expressive possibilities of modal words were taken into account in the semantic division. In the Sturktur classification, the term "component modal words" is unique to it (that is, such a term cannot be found in studies dealing with modal words). The author defined the semantics of those modal words in six groups.

In the Gagauz language, L. Pokrovskaya's classification of modal words in grammar is incomplete, it does not create an idea about the modal words of this language.

Regarding modal words, N.E. Petrov distinguishes special and functional types of modal words in the Yakut language. He notes that the number of specifics in this Turkish language is sixty. He analyzed functional modal words as nouns and verbs as modal words.

Modal words in modern Turkish languages have been the object of separate research. R.A. Kamilcanova grouped the structural-semantic classification of modal words in the Uzbek language according to the given types, divided them into two parts: intermediate modal words and component modal words, analyzed that the semantics of modal words covers fourteen groups, and also studied a number of types of modal meanings based on accurate facts.

In Turkmen linguistics, many researchers have talked about modal words as auxiliary parts of speech, more precisely, they have considered them as auxiliary parts of speech.

Turkmen linguist D.A.Kekilova identified the unique features of modal words and carried out fundamental classifications.

A new approach to modal words in the Turkmen language appears in F.A. Agayev's candidate thesis. In this work, which is mainly devoted to the study of modality in two different system languages, the author considers modal words in Turkmen and English languages as an independent part and divides them into three main groups:

- 1) modal words and combinations expressing certainty;
- 2) modal words and combinations expressing doubt, mistrust;
- 3) modal words and combinations that indicate whether the speaker's opinion is desired or not.

But in the grammar of the Turkmen language published in the sixties, modal words and adverbs were mixed up. In this work, some of the modal words are listed under the headings of conjunctions and adverbs.

Our linguist A.A. Aslanov, who considers these features and talks about modal words the most in his scientific research, points out that modal words are different from conjunctions, conjunctions, and auxiliary parts of speech and that modal words have their own characteristics.

When M. Mansuroglu talks about modal words in the Turkish language, modal meanings, verb tenses, images, intonation, habits, modal words, interjections, exclamations, etc. justifies with examples that it occurs through But it confuses habits with modal words.

R. Rustamov analyzed the logical and linguistic aspects of the category of modality, touched on the means of expression of modality, clarified the types of meaning.

The means of expression of the modality based on the materials of the Turkic languages have also been the object of investigation. G. Madatova's candidacy work attracts attention from this point of view. The author described the doubt and supposition modality on the basis of two groups of Turkic languages (Kipchak and Karluq), determined the means of formation of that modality, studied its lexical-semantic features, syntactic function, and signs of structure and development.

The candidate's dissertation of F.A. Angle, dedicated to the lexical expression of modality in Turkish languages, attracts attention. Using the grammatical material of three languages (Turkish, Azerbaijani, Gagauz), the author analyzed modal words as an independent lexical-grammatical word group and considered this issue to be a novelty in Turkology. The researcher identified the

types of modal words, compared and compared their lexical and grammatical meanings, and distinguished them from modal adverbs.

In the Uzbek language, J. Cusayev wrote about the grammatical means of expression of the category of modality, determined the essence of modality with news forms, noted the role of morphological and syntactic ways, defined the main characteristic aspect of time and form categories in the formation of modality.

The category of modality and modal words in various Turkish languages, their expression with different language means became the subject of dissertations, works of fundamental and theoretical value were written.

## CONCLUSION

So, the analysis of studies dealing with modal words in Turkology shows that modality and modal words are multifaceted problems. Modal words have general categorical meanings. Modal meanings are multifaceted. Modal meaning types are wide and comprehensive. In separate studies, the lexical-grammatical features, composition, structural-semantic aspects, syntactic functions, etc. of modal words were studied. classified from different points of view, types of modal meanings, modality and means of expression were studied. However, modal words were not included in the comparison based on the basis of related Turkic languages, especially Azerbaijani, Turkic, Turkmen and Gagauz languages, which are part of the Oghuz group. In our opinion, such studies carried out in a comparative direction reveal the place and position of special grammatical categories, special parts of speech in the grammatical structure of Turkish languages, transitory features of "amorphous words", convention possibilities, etc. can help bring it out.

## LITERATURE

1. Abdullayev A., Seyidov Y., Hasanov., A Modern Azerbaijani language. Part IV. Syntax. Baku, "East-West" 2007, 424p.
2. Abdullayeva N. Morphology of modern Azerbaijani language. Baku, 1999, 132 p.
3. Aslanov A.A. Modal words in the modern Azerbaijani language. Works of the Institute of Literature and Language named after Nizamin. Volume X 325p.
4. Jafarov C., Abdullayev N. Morphology of modern Azerbaijani language. Baku, 2004, 173 p.
5. Zeynalov F. R. Auxiliary parts of speech in modern Turkish languages. Baku, "Maarif", 1971, 331p.
6. Zeynalov F.R Comparative grammar of Turkic languages. Baku, BSU edition, 1974, 142p.
7. Imayilzadeh G. Means of expression of modality in Turkish languages. // Thematic collection on philological issues, No. 1-2, Baku, 2004, p. 45-50
8. Yusifov M. Introduction to Turkology. Baku, "Nurlan", 2000, 430p.
9. Rustamov R. Modal words in modern Turkish. Baku, ASU, 1998 175p.
10. Alizade Z. Modal words in modern Azerbaijani language. Maarif publishing house, Baku, 1965, 147p.
11. Baskakov H.A. The sentence is in modern Turkish language. Изд-во "Наука", Moscow, 1984, 200 p.
12. Kononov A.N. Grammar of modern Turkish literary language. Изд-во Академии Наук СССР, М., L. 1957, p. 369.

# Способы перевода исторических реалий в трилогии И. Есенберлина «Кочевники»

**Е. Бауржанулы**

преподаватель, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,  
Алматы, Казахстан

**С.А. Ашимханова**

д-р филол. наук, профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,  
Алматы, Казахстан

**Аннотация:** В данной статье предлагается лингвокультурное осмысление способов перевода исторических реалий, их истоков и сопоставления в рамках современных концепций. На основе обзорного анализа теоретических материалов по теме исследования, данная статья ставит целью формирование классификации практических способов перевода исторических реалий в рамках общих стратегий лингвокультурной адаптации и с учетом жанровой специфики исторической прозы, основываясь на существующих классификациях методов перевода безэквивалентных лексических единиц с исторической окраской в рамках переводоведения. В ходе исследования были применены следующие методы: метод классификации, сравнительно-сопоставительный метод при выявлении способов перевода исторических реалий, метод логического сопоставления для установления культурной близости переводов и оригинала. По результатам настоящего исследования были сформулированы гипотезы, имеющие теоретическую и практическую значимость для дальнейших работ по теме исследования, и результаты исследования могут быть применены для оценки качества переводческих решений для воссоздания наиболее цельного текста перевода в области художественного перевода с точки зрения семантики и культурологии, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

**Ключевые слова:** исторические реалии, способы перевода реалий, историческая проза, лингвокультурная адаптация, смысловое единство текста, художественный перевод

**Y. Baurzhanuly\*, S.A. Ashymkhanova**

\*Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**Methods of translating historical realias in I. Yesenberlin's "The Nomads" trilogy**

This article offers a linguocultural reflection on the methods of translation of historical realias, their origins and comparisons within the framework of modern concepts. Based on the review analysis of theoretical materials on the topic of research, this article aims to form a classification of practical ways of translation of historical realias within the general strategies of linguocultural adaptation and taking into account the genre specificity of historical prose, based on the existing classifications of translation methods of equivalentless lexical units with historical flavor within the framework of translation studies. During the study the following methods were used: classification method, the comparative method in identifying ways to translate historical realias, the method of logical comparison to establish the cultural proximity of the translation and the original. As a result of this study hypotheses were formulated that have theoretical and practical relevance for future work on the topic of research and the results can be used to assess the quality of translation

solutions to recreate the most coherent text in the field of literary translation in terms of semantics and cultural studies, as well as the development of guidelines, textbooks and manuals, bilingual dictionaries in the field of literary translation and comparative literature studies

**Keywords:** historical realias, ways of translation of realias, historical prose, linguocultural adaptation, semantic unity of the text, literary translation

Современная тенденция глобализации в мире предполагает активный обмен информацией между нациями и странами, принадлежащим разным культурам, в многочисленных областях жизнедеятельности. На сегодняшний день переводческая деятельность считается не только лингвистическим посредничеством между двумя языками, но и является актом межкультурной коммуникации. Диапазон культурологической информации, являющейся объектом переводческой деятельности, весьма широкий, начиная от рекламных слоганов до объемных литературных текстов. Культурно-специфические термины, также известные под названием «реалия», являются составной частью классических художественных произведений с ярко выраженным национальным колоритом и представляют наибольшую сложность для переводчика, не являющимся носителем языка и культуры исходного текста, так как они обозначают понятия и явления, характерные только для определенного этноса. Посредством применения реалий автор стремится к наиболее аутентичной реконструкции мира материальной действительности, и обогащает художественные образы через бытовую среду. Таким образом, реалии создают в художественном тексте колорит места и времени, наглядно отражают социально-бытовые условия жизни народа из отдельной исторической эпохи.

С 50-х годов XX века понятие «реалия», виды и способы перевода реалий рассматривались в исследованиях казахстанских, российских и зарубежных переводоведов и лингвистов. Одним из наиболее значимых работ касательно этой темы является труд болгарских переводоведов С. Влахова и С. Флорина под названием «Непереводимое в переводе». Помимо детальной классификации основных типов реалий, авторы выделили две группы художественных текстов, основными критериями для разделения которых оказались время создания и сюжет переводимого текста. Первая группа включает в себя архаические произведения, написанные авторами прошедших эпох с современными им сюжетами. Ко второй группе относятся художественные тексты от современных авторов, с сюжетами из далекого или близкого прошлого. Стоит отметить, что исторические реалии встречаются в любом из таких произведений. Тем не менее, необходимо применять различные стратегии перевода исторических реалий, содержащихся в художественных произведениях, с учетом различий между этими видами текстов.

Что же касается определения понятия исторических реалий, то в вышеупомянутых исследованиях к ним относили лексические единицы с исторической окраской в рамках общей теории перевода, без учета жанрово-стилистических особенностей художественного произведения и национально-культурных коннотаций определенного этноса [2: 132]. Здесь необходимо отметить, что исторические реалии редко бывают оторваны от своего национального источника и культуры, в связи с чем возникает вопрос о роли лингвокультурной адаптации исторических художественных текстов, под которой подразумевается внедрение переводного текста в матрицу принимающей лингвокультуры. Говоря о стратегиях лингвокультурной адаптации, американский переводовед Л. Венути в своем труде «Невидимость переводчика» выделил два основных метода адаптации лингвокультурных компонентов исходного текста: форенизация и доместикация [12: 21]. Переводческая стратегия форенизации базируется на сохранении формальной структуры и национального колорита оригинального текста, тогда как главной движущей силой

доместикации является достижение беглости и легкости понимания переводного текста, для которого применяются средства для выражения мысли из языка и культуры перевода.

На наш взгляд, классификацию способов перевода исторических реалий следует проводить с оглядкой на стратегии лингвокультурной адаптации и с учетом жанрово-стилистических особенностей художественного текста. Говоря о жанровой специфике исторической прозы, В. Юрина отмечает несколько признаков исторического романа: временная отдаленность; наличие достоверных исторических событий, изображение выдающихся исторических лиц; использование принципа историзма, позволяющего достоверно изобразить характерные особенности эпохи, ее реалии, местный колорит, традиции и язык; синтез исторических фактов и художественного вымысла [7:448].

Исходя из вышеизложенного, наше исследование ставит целью формирование классификации практических способов перевода исторических реалий в рамках общих стратегий лингвокультурной адаптации и с учетом жанровой специфики исторической прозы, основываясь на существующих классификациях методов перевода безэквивалентных лексических единиц с исторической окраской в рамках переводоведения. В качестве практического материала для исследования была выбрана историческая трилогия И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводы на русский, английский и турецкие языки. С помощью сравнительно-сопоставительного анализа перевода исторических реалий из трилогии «Кочевники», которые были распределены по нескольким группам в зависимости от признака происхождения методом категоризации, наше исследование направлено на определение наиболее оптимальных переводческих решений для передачи исторических лексических единиц, не имеющих эквивалента в языке и культуре перевода. Кроме того, посредством сравнения турецкого и английского переводов с казахоязычным подлинником, в данной работе предпринята попытка установления значимости фактора культурной близости языков оригинала и перевода и ее влияния на закономерность переводческих стратегий при передаче реалий.

Таким образом, теоретическая значимость исследования основана на необходимости классификации способов безэквивалентных лексических единиц-реалий с учетом жанрово-стилистических особенностей оригинального материала, а также национально-культурных коннотаций исходного языка.

Стоит отметить, что проблема перевода казахских исторических реалий имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение. Растет объем переводов классических художественных произведений казахской литературы на мировые языки. К примеру, только за прошедшее десятилетие историческая хроника-эпопея «Кочевники» была переведена на турецкий, немецкий, китайский и японский языки. Учитывая огромную ценность художественных классических произведений и их переводов для мировой культуры, становится очевидным, что перевод лексем и выражений, характерных для казахской истории, представляет значительный интерес.

### **Материалы и методы**

Выбор исторической хроники-эпопеи «Кочевники» И. Есенберлина в качестве исследовательского материала был определен несколькими факторами. В первую очередь, масштабная по объему трилогия «Кочевники», состоящая из трех романов «Заговоренный меч», «Отчаяние», «Хан Кене», охватывает пятивековую историю становления Казахского ханства и живописно передает историческую картину того времени, а также достоверно описывает кочевую культуру казахского народа посредством разнообразных лексических и стилистических единиц, составной частью которых и являются исторические реалии. Во-вторых, помимо своей художественной ценности, трилогия имеет социальную значимость, так как произведение сыграло огромную роль в становлении национального самосознания

казахского народа в годы советской эпохи. В связи с чем, отражение социальной миссии автора в переводах произведения имеет первостепенную значимость и требует детального изучения. Кроме того, наличие переводов из разных языков по степени близости с казахской культурой, как турецкий и английский, позволяет углубленно исследовать вопрос влияния культурной близости на выбор переводческих стратегий.

В целом, исторические реалии и безэквивалентные лексические единицы с исторической окраской, встречающихся в трилогии «Кочевники», можно условно разделить на три лексико-тематические группы. В первую группу входят военно-исторические реалии: титулы, чины и должности, названия специфических орудий кочевых народов, и другие лексические единицы, относящиеся к военной тематике. Вторым видом можно считать наименования национальных обрядов, традиций, игр и прочих культурных элементов, свойственных кочевой культуре и относящихся к исключительно описываемой исторической эпохе и не употребляющихся в современной речевой ситуации. Например, в романе «Отчаяние» имеется описание военной традиции «птица счастья». Несведущий в истории читатель с затруднением постигнет суть обряда, поэтому в тексте автор в тексте поясняет суть традиции. К третьему типу мы отнесли архаизмы, заимствованных из монгольского, персидского, арабского и древнетюркских языков. Наличие обильного количества архаизмов в трилогии позволяет нам предполагать, что автор использовал данный вид лексических единиц для исторической стилизации произведения. В некоторых случаях автор указывал происхождение и давал пояснение заимствованным лексемам в сносках, таким образом облегчая работу переводчика.

Основываясь на данной классификации исторических реалий в трилогии, нами были исследованы переводческие стратегии в русском, английском и турецком вариантах произведения при передаче безэквивалентных лексических единиц с исторической окраской методом сравнительно-сопоставительного анализа в национально-культурном контексте. Иными словами, примененные переводческие приемы были рассмотрены с точки зрения их принадлежности к стратегиям форенизации и доместикации для установления степени отражения культурных коннотаций в переводном тексте.

Настоящее исследование исторических реалий из трилогии И. Есенберлина «Кочевники» и ее переводов на русский, турецкий и английский языки основано на следующих научных методах: метод классификации, сравнительно-сопоставительный метод при выявлении способов перевода исторических реалий, метод логического сопоставления для установления культурной близости переводов и оригинала.

### **Обзор литературы**

Для создания теоретического фундамента исследования нами были изучены академические труды отечественных, российских и зарубежных лингвистов и переводоведов, затрагивающие проблему перевода реалий и безэквивалентных лексических единиц. Касательно практических методов перевода реалий, необходимо отметить, что одним из основных условий точной передачи значения безэквивалентной лексики является понимание и верное истолкование переводчиком фактов объективной действительности в тексте перевода. Иными словами, переводчик должен в достаточной мере обладать и экстралингвистическими (фоновыми) знаниями.

Вышеупомянутый труд С. Влахова и С. Флорина, рассматривая проблему перевода реалий на основе типологии по временному, географическому и общественно-политическому делению, предлагает пять основных способов перевода реалий [2: 96-105]:

- 1) Транскрипция/транслитерация
- 2) Введение неологизма (калька, полукалька, семантический неологизм)
- 3) Замена реалии ее аналогом из культуры носителей языка перевода

- 4) Пояснительный/описательный перевод
- 5) Контекстуальный перевод

Проблема перевода безэквивалентной лексики нашла отражение и в работе одного из основоположников лингвистической теории перевода П. Ньюмарка. Кроме наличия вышеупомянутых способов перевода реалий, классификация Ньюмарка содержит любопытные виды перевода, как например, официальный перевод (*recognized translation*), к которому относится любой метод перевода, установленный официальными органами страны в качестве рекомендованного соответствия безэквивалентной лексической единице [10: 75-77]. Кроме того, в данной работе способ опущения был отдельно выделен в качестве возможной стратегии перевода реалий.

Известный переводовед М. Бейкер, рассматривая реалии в качестве культурно-специфических концептов, выдвинула следующие стратегии перевода реалий: замена реалии на лексическую единицу с более широким значением (генерализация), культурный аналог, языковое заимствование с пояснением, переводческое парафразирование, опущение, перевод с помощью иллюстрации [8: 24].

Для преодоления культурного барьера между исходным языком и языком перевода, возникающего в процессе перевода художественного произведения с национальным колоритом, Ландерс предлагает следующие переводческие способы: переводческие примечания (сноски), интерполяция, опущение [11: 93]. Под интерполяцией подразумевается добавление в текст перевода пояснительного вводного слова после реалии. Различие между переводческим комментарием и интерполяцией состоит в том, что во втором случае добавленное слово читается и воспринимается читателем как органическая часть текста, тогда как сноски в конце страницы или книги отрывают читателя от сюжетной линии произведения на чтение дополнительной информации. Также стоит отметить, что согласно Ландерсу, опущению подвергается не лексическая составляющая реалий, а ее семантическая форма, т.е. передача реалии осуществляется посредством ее функционального аналога с более широким значением [11: 96].

Помимо классификаций лингвотекстуальных способов перевода реалий, также необходимо отметить исследования, касающиеся экстралингвистических аспектов перевода безэквивалентной лексики. Определяя роль предпереводческого анализа текста в качестве атрибутивного компонента стратегии художественного перевода, И. Алексеева утверждает, что сбор экстралингвистических сведений (данные об авторе, времени создания текста, т.д.) имеет первостепенную важность для выбора наиболее оптимальной стратегии перевода [1: 150]. Кроме того, в процессе перевода немаловажную роль имеет и авторская интенция, заложенная в произведении, согласно теории скопос, выдвинутой Х. Фермеером [13: 90]. Иными словами, характер и специфика перевода должны быть определены в соответствии с целью и задачами исходного текста и перевода, и при наличии расхождений между ними, переводчик должен учесть их и выбрать соответствующие стратегии.

Касательно отечественных исследований по вопросу перевода реалий, А. Жаксылыков предложил типологию казахских безэквивалентных лексем, имеющих специальное этнокультурное значение. К основным видам реалий, встречаемых в казахской литературе, были отнесены названия животных, птиц и растений, генеалогические термины, календарные и промысловые термины, термины животноводства и национальных ремесел, названия болезней, термины культового значения, вытекающие из суеверий, верований, магии, мифологии [6: 37].

На основе вышеприведенных исследований, нам удалось выработать собственную классификацию способов перевода исторических реалий, исходя из лексико-тематических групп. Кроме того, при категоризации способов перевода реалий была учтена степень

лингвокультурной адаптации и влияния культурной близости языков на выбор способа перевода.

В ходе исследования были изучены и использованы следующие практические материалы: толковые словари казахского языка, двуязычные и многоязычные специализированные словари, практикумы и учебно-методические комплексы по переводу реалий и безэквивалентной лексики.

### Результаты и обсуждение

В ходе сопоставительного анализа трилогии «Кочевники» и его переводов на русский, английский и турецкий языки на применение способов перевода исторических реалий мы составили классификацию примененных методов по двум группам, которые были выделены согласно степени лингвокультурной адаптации.

Доместикация	Форенизация
Генерализация	Опущение
Культурный аналог	Заимствование
Компенсация	Семантический неологизм
Парафразирование	Пояснительный перевод (интерполяция, переводческий комментарий)

Таблица 1. Классификация способов перевода исторических реалий в трилогии «Кочевники»

В качестве первого шага нашего исследования мы рассмотрели применение данных способов перевода для передачи реалий, относящихся к военно-исторической тематике, т.е. названия титулов, должностей и чинов.

Оригинал на казахском языке	Переводы (стратегии)	Описание термина
Қытай боғдыханы	Çin İmparatoru/ Emperor (доместикация/культурный аналог)	Термин «богдыхан» применялся в русских летописях XVIII века для императоров Китая.
	Богдыхан (форенизация/заимствование)	
Алдияр тақсыр	Efendim, my sovereign, повелитель (доместикация/генерализация)	Казахское обращение «алдияр тақсыр» применялось по отношению к ханам и султанам, тогда как турецкий аналог “effendi” является обращением к любому лицу с высоким социальным положением.
Төлеңгіт	Töleңгіт, туленгут (форенизация/заимствование)	«Төлеңгіт» - это архаизм, которым обозначали прислужников ханской орды.
Ақсүйек	Asilzade, тюре-чингизид, genghizide (доместикация/	Историческая реалья, которая буквально

	парафразирование)	переводится как «белая кость», обозначала потомка Чингисхана, который мог претендовать на ханский трон.
Жырау	Ozan (доместикация/культурный аналог)	В турецком переводе реалия «жырау» был переведен с помощью культурного аналога «озан», тогда как английские и русские переводы за неимением подобного эквивалента использовали прием заимствования.
	Zhyrau (форенизация/заимствование)	
Қонтайшы	Khan (доместикация/культурный аналог)	Титул <i>қонтайшы</i> , имеющий монгольское происхождение, применяется по отношению к джунгарским правителям, так как они не могли использовать титул хана, не будучи потомками Чингисхана.
	Контайчи (форенизация/заимствование)	

Таблица 2. Сопоставление способов перевода исторических реалий

Примеры использования способов перевода титулов и должностей из трилогии «Кочевники» в контексте лингвокультурной адаптации наглядно демонстрируют, что переводчики чередовали стратегии перевода, исходя из степени культурной близости языков оригинала и перевода. Так, например, в русском и английском переводах отчетлива видна попытка сохранения экзотического колорита историзмов и культурно-специфических концептов с помощью стратегии форенизации, тогда как турецкий перевод посредством имеющихся культурных аналогов «одомашнил» оригинальный текст. С другой стороны, стратегия доместикации хоть и позволяет добиться адекватного восприятия переводной единицы за счет генерализации или подбора лексико-культурного эквивалента из целевой культуры, к ее существенным недостаткам относятся потеря национальной окраски исходной лексической единицы и неполная передача ее семантической функции. Кроме того, на примере перевода лексемы *қонтайшы*, мы можем наблюдать важность фоновых знаний для правильной семантической интерпретации реалии.

Другой отличительной особенностью исторического произведения является названия национальных обрядов, традиций, игр и прочих культурных элементов, свойственных определенному этносу. При переводе данных реалий переводчик вновь сталкивается с дилеммой «форенизация-доместикация» с последующим выбором подходящей переводческой техники:

Оригинал на казахском	Турецкий перевод	Английский перевод
Қазақ елі бұл кезде <i>көкпарға тартуға дайындалған серке</i> тәрізді еді. Жан-жағынан анталаған қай жауының тақымында кетеді? әлде өзара қырылысқан хан, сұлтандар қанын сорғалатып, біреуі — аяғын, біреуі — қолын, біреуі — басын <i>қанжығаларына байлап әкете ме</i> , кім білсін? [Есенберлин: 402]	Kazaklar şimdi <i>gökbörü oyunu için kesilmek üzere olan bir keçi</i> gibiydi. Her tarafından saldıran düşmanların hangisinin elinde kalacaktı? Yoksa kendi aralarında savaşılan hanlar ve sultanlar biri ayağını, biri kolunu, bir diğeri vücudunun bir başka parçasını <i>koparıp alıp gidecek</i> miydi, kim bilir? [Yesenberlin:7]	The country of the Kazakhs was like a <i>freshly skinned sacrifice ready for Kokpar</i> , the ancient festival of slaughtering a goat. Enemies from various directions were all set for this bloody game, and the numerous sultans inside the country were not asleep either. And on the way, they tear the sacrifice from under his legs and rip off chunks of meat, the legs, the head... [Yesenberlin:7]

Таблица 3. Переводы исторической реалии «Көкпар»

В данном фрагменте романа традиционная игра кочевников *көкпар* используется в качестве метафоры для описания сложившейся политической обстановки в Казахском ханстве в 18 веке. Курсивом отмечены лексемы, относящиеся к игре *көкпар* и их переводы. В обоих переводах используется стратегия форенизации, однако пояснительные добавления различаются по своему содержанию. Тогда как турецкий перевод верно передает суть явления словом “*oyun*”, переводчик английского текста ошибочно интерпретировал культурно-специфический термин, приравняв его к кровавому празднику жертвоприношения козла. Борьба за обладание казахскими землями сравнивается с борьбой за тушу козла, где победитель приторачивал тушу к седлу. В переводах данная фигура речи передана с помощью генерализации.

Также, в качестве стилистической особенности трилогии «Кочевники» можно отметить обилие архаизмов, заимствованных из монгольского, персидского, арабского и древнетюркских языков. Интересен турецкий перевод следующей исторической реалии, имеющей персидское происхождение:

Оригинал на казахском	Турецкий перевод	Пояснение
Дені қазақ руларынан шыққан әмірлер болғандықтан, бұлардың әскерлерінің сырт бейнесі Дәшті Қыпшақ <i>сыпайларына</i> ұқсайды. [Есенберлин: 523]	Çoğunluğu Kazak boylarından gelen emirler olduklarından bunların askerlerinin dış görünüşleri Deşti Kıpçak <i>askerlerine benzemekteydi</i> . [Yesenberlin: 97]	«Сыпай» (Persian: <i>sepâh</i> ) называли конное войско в среднеазиатских государствах, в том числе и Османской империи. Не совсем ясно, по какой причине переводчик отказался от более подходящего турецкого эквивалента <i>sipahi</i> в пользу генерализации <i>asker</i> (солдат).

## Заключение

По результатам исследования были выдвинуты несколько гипотез. Во-первых, выделение роли лингвокультурной адаптации в качестве основного критерия для определения степени культурной близости языков оригинала и перевода проливает новый свет на проблему перевода реалий и дает возможность сформулировать новые подходы. Как видим из результатов исследования, переводчики турецкой версии произведения больше склонялись к стратегии доместикации с обобщением семантического значения культурно-специфических терминов и подбора функционального аналога. Мы полагаем, что основная причина подобного подхода обусловлена близостью культур казахского и турецкого народов, так как замена казахских культурно-специфических терминов схожими турецкими функциональными и культурными аналогами не так сильно сказывается на сохранении национального колорита в тексте перевода, как например, в английском издании романа. Для сравнения, русский и английский переводы делали большой упор на применение способов перевода исторических реалий в контексте форенизации. Очевидно, что для сохранения национальной окраски произведения, относящегося к чужой культуре и имеющего экзотические для целевой аудитории элементы, английский переводчик предпочел стратегию форенизации с пояснительными переводческими комментариями внутри и вне текста.

Во-вторых, в ходе исследования была особо отмечена значимость роли герменевтического аспекта при передаче плана содержания безэквивалентной лексической единицы с исторической окраской. Имплицитные концепты, заключенные в содержании реалий, требуют тщательного изучения со стороны переводчика, в связи с чем возрастает роль предпереводческого анализа текста на предмет фоновых знаний. Одним из возможных решений для данной проблемы является коллаборация переводчика с носителем языка исходного текста, имеющего предметные знания в области тематики оригинального художественного произведения.

В-третьих, рассмотренные нами способы перевода позволяют преобразовывать реалии в соответствии с культурными и когнитивными структурами принимающего языка. Некоторые методы позволяют как сохранить реалию оригинала, так и обеспечить ее понимание в тексте перевода, что важно для передачи жанрово-стилистических особенностей исторического романа и сохранения национального колорита. Как отмечал В.Виноградов: «...изучение художественного произведения, его языка, содержания должно опираться на глубокое понимание общественной жизни соответствующего периода развития народа, на разностороннее знание культуры, литературы и искусства этой эпохи» [3: 171].

На основании данных гипотез можно обозначить потенциальные возможности для дальнейшего исследования перевода пословиц и поговорок. Теоретические и практические выводы по результатам подобных исследований могут быть применены для оценки качества переводческих решений в художественном переводе с точки зрения семантики и культурологии, а также при составлении методических рекомендаций, учебных пособий и практикумов, двуязычных словарей в области художественного перевода и компаративного литературоведения.

## Литература

1. Алексеева И.С. Текст и перевод. Вопросы теории. - М.: Междунар. отношения, 2008. - 184 с.
2. Влахов С.И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С.П. Флорин. 5-е изд. – М.: «Р. Валент», 2012. – 406 с.
3. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М.: Гослитиздат, 1959. С. 167—258.
4. Есенберлин І. Шығармаларының алты томдық жинағы. 1 том. – Алматы: Илияс Есенберлин атындағы қор, 2021. – 864 с.
5. Есенберлин И. Шеститомное собрание сочинений. 1 том. – Алматы: Фонд имени Илияса Есенберлина, 2021. – 864 с.
6. Жаксылыков А. Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы: хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 136 с.
7. Юрина, В. И. Жанрообразующие признаки исторического романа / В. И. Юрина. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 17 (307). — С. 447-449. — URL: <https://moluch.ru/archive/307/69077>
8. Baker M. In Other Words. A Coursebook on Translation, Third Edition. – Routledge, 2018. – 370 p.
9. Esenberlin, İlyas. Göçebeler 2/Can Çekişme. (Çev. Abdulvahap Kara). İstanbul: Akademi Titiz Yay, 2015. – 399 с.
10. Newmark, P. A Textbook of Translation. - Hertfordshire:Prentice Hall, 1988. – 402 с.
11. Landers, C. Literary Translation: A Practical Guide. – Multilingual Matters, 2001. – 224 p.
12. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. - London and New York: Taylor & Francis Routledge, 2008. – 336 с.
13. Reiß K., Vermeer H. Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained. – Routledge, 2014. – 221 с.
14. Yesenberlin I. The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev – Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation, 2015. – 560 с.

## References

- Alekseeva I.S. (2001) *Tekst i perevod. Voprosy teorii*. - M.: Mezhdunar. Otnoshenija, 184 p. [In Russian].
- Baker M. (2018) *In Other Words. A Coursebook on Translation. Third Edition. Routledge*, 370 p.
- Esenberlin, İlyas. (2015) *Göçebeler 2/Can Çekişme*. (Çev. Abdulvahap Kara). *İstanbul: Akademi Titiz Yay*, 399 p [In Turkish].
- Esenberlin I. (2021) *Shygarmalarynyn alty tomdyk zhinagy. 1 tom. Almaty: Ilijas Esenberlin atyndagy qor*, 864 p [In Kazakh].
- Esenberlin I. (2021) *Shestitomnoe sobranie sochinenij. 1 tom. Almaty: Fond imeni Ilijasa Esenberlina*, 864 p. [In Russian].
- Jurina, V. I. (2020) *Zhanroobrazujushhie priznaki istoricheskogo romana / V. I. Jurina. — Tekst : neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. No. 17 (307). — 447-449 p. — URL: https://moluch.ru/archive/307/69077*
- Landers, C. (2001) *Literary Translation: A Practical Guide. – Multilingual Matters*, 224 p.
- Newmark, P. (1988) *A Textbook of Translation*. Hertfordshire:Prentice Hall
- Reiß K., Vermeer H. (2014) *Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained*. Routledge, 221 p.

Venuti, L. (2008). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York: Taylor & Francis Routledge.

Vlahov S.I. (2012) Neperevodimoe v perevode / S.I. Vlahov, S.P. Florin. 4-e izd. M.: «R. Valent», 360 p. [In Russian]

Vinogradov V.S. (1959) O jazyke hudozhestvennoj literatury. M.: Goslitizdat. S. 167—258. [In Russian]

Yesenberlin I. (2015) The Nomads/Translated by Oleg Chorakaev. *Almaty: The Ilyas Yesenberlin foundation*, 560 p.

Zhaksylykov A. (2011) Aktual'nye problemy hudozhestvennogo perevoda i razvitie kazahskoj literatury: hrestomatija. – Almaty: Kazakh universiteti, 136 p. [In Russian]

# ВЫРАЖЕНИЯ ДЛИНЫ И РАССТОЯНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К РУКЕ И ПАЛЬЦАМ

Аблаева Райхан Бабайбековна

Старший преподаватель, Международный университет туризма и гостеприимства,  
г.Туркестан, Казахстан

Принятые в народе меры длины в основном изображаются с помощью органов тела. Потому что наиболее подходящим способом выражения конкретных понятий или абстрактных концепций является обращение к объектам и существам, которые люди могут легко получить и выразить. Например, органы тела, такие как руки, ноги, глаза и уши, использовались для определения и выражения расстояния.

Раньше люди выражали толщину чего-либо с помощью рук и ног. Например, во многих языках можно найти понятие "локтевая мера", которое в прошлом широко использовалось в торговле. Конечно, в разных языках выражение этого понятия может несколько отличаться. В IV веке до нашей эры в Древней Греции термин "базовая мера" использовался для обозначения расстояния, соответствующего примерно 297 милям. Позже король Англии Эдуард ввел в обиход меру дуим. Дуимская мера - это мера, которая возникает по отношению к гигрометру руки. Затем Генрих, король Англии, ввел в 1101 году меру ярд. [3;112] Длина локтевой меры равна 1 ярду. В казахском языке расстояния измеряются в таких единицах, как син (километр) и раз. Эти меры иногда выражают расстояние между двумя поднятыми руками и пяткой левой ноги. Во всех вышеперечисленных примерах можно увидеть, что каждый народ имеет свои собственные меры длины в своей культуре и образе жизни. Данные меры длины часто упоминаются в произведениях народной литературы, таких как пословицы, сказки, эпосы. Например, *Alis sapar stepnan bastaladı Далекий путь начинается с шага. Ok jetpes jerde qiliş suwirma*. Не вынимай меч из ножен там, где не хватает стрелы. *Aqımaqтан argan boy alts jur*. Держись от дурака подальше, как от веревки. В этих пословицах слова *step. ok jetpes jer, argan boy* указывают на расстояние.

Измерения через пальцы рук. Например, одна рука - *qazi, betinin dirt - bes hand*. *Qaris* - мера длины между большим и безымянным пальцами. *Qaris süyem* - мера длины между большим и указательным пальцами. *Сүйем* - мера длины между большим и указательным пальцами. *Сынық сүйем* - мера длины между большим и указательным пальцами при сгибании. [3:112] Понятия, измеряемые только пальцем, используются для обозначения очень коротких и небольших расстояний. В турецком языке мера длины между большим и кончиком указательного пальцев совпадает с мерами *suvem, qariş suyem* в казахском языке. Подобные меры длины, выраженные пальцами, можно найти в языке каждого народа. Иногда они совпадают по произношению, иногда выражаются другими терминами, но всегда обозначают одни и те же понятия измерения. Например, можно сказать, что эквивалентом слова "*çimdik - suyem*" в турецком языке и диалектах Турции является слегка измененный вариант понятия локоть, *çitmik, çimdik*. Потому что оба понятия обозначают одно и то же расстояние. Значение, придаваемое понятиям *qaris süyem* и *süyem* в казахском языке, такое же, как значение, придаваемое понятием *çimdik* или *çitmik* означает толщину пальца.

Мы уже упоминали, что слова "палец" и "рука" использовались для обозначения коротких расстояний при измерении длины. Благодаря им турки использовали для обозначения короткого расстояния, а также длинного. Например, зира - это мера длины от

локтя до кончика среднего пальца. Можно утверждать, что речь идет о мере длины в несколько сантиметров, точнее, о мере длины, не превышающей в большинстве случаев 40 сантиметров. В турецком языке это понятие выражается термином зира. Аналогичным образом мы можем утверждать, что такие органы тела, как локти и пальцы, являются основой для выражений и выражений, обозначающих понятия измерения в других языках. Поскольку тенденция использовать органы тела для измерения характерна для всего человечества, можно сказать, что рассматриваемая мера длины существует в других языках с аналогичными или немного отличающимися выражениями. Одной из мер длины, общей для казахского и турецкого языков и выражаемой с помощью органов тела, является *кулач*. Объяснение понятия *kulaç* в турецком языке следующее: когда человек разводит две руки, расстояние от конца одной до конца другой. В казахском, турецком языках это понятие объясняется как мера длины, равная расстоянию между двумя руками. Как видно, понятие "кулач" с незапамятных времен используется в одном и том же смысле как в турецком, так и в казахском турецком языках. Это показывает, что поскольку образ жизни разных тюркских племен был одинаковым, то и понятия измерения формировались и развивались одинаково. Можно сказать, что это понятие меры, которое используется в одинаковом значении в обоих языках, также используется в одинаковом значении в других турецких диалектах. Приведем еще один пример. Понятие "палец" в турецком языке используется как мера длины, указывающая на безопасное расстояние. В казахском турецком языке также есть понятие "рука". Если посмотреть на объяснение этих понятий в турецком и казахско-турецком языках, то можно понять, что это одни и те же понятия измерения. Объяснение понятия "палец" в турецком языке - это единица измерения длины ширины одного пальца. В казахском турецком языке термин *ели* означает меру между пальца. Обе единицы измерения используются для выражения ширины и толщины пальца и, следовательно, являются одними и теми же понятиями. В одной из них она выражается как ширина пальца, а в другой - как его толщина, что дает одинаковый смысл. Эти меры толщины сохранили свое место в языке и дошли до наших дней. Можно сказать, что эти меры и сегодня активно используются в качестве меры толщины. Например, казахи измеряли *Пример*: толщину гуся, то есть колбасы из конины, с помощью толщины пальца. Примером тому служат выражения *один ели къазы, два ели къазы, чаевые ели къазы, четыре ели къазы*, которые встречаются соответственно в казахском турецком языке и используются очень часто. Здесь *eli qazi* означает колбасу из конины шириной в один палец. Аналогичным образом можно объяснить выражения две руки *qazi*. Определение слова палец в "Сборнике словаря турецкого народного говора" дается следующим образом:

1. *Одна двенадцатая часть английской меры длины фута (fut) равна 25,4 мм, то есть две. Это примерно полтора сантиметра.*
2. *Одна двадцать четвертая часть зире и локтя, что составляет около трех сантиметров.*
3. *Мера расстояния, равная ширине пальца.*

В турецком словаре двухпальцевый салмалы для школ объясняется следующим образом.

1. *британская мера длины, дюйм;*
2. *османская единица измерения, равная трем сантиметрам;*
3. *мера длины, равная ширине пальца.*

Мы уже упоминали, как слово *ели* объясняется как понятие меры в Словаре казахского языка (Qazaq Tilinin Sözdigi). В качестве примера можно привести следующее предложение: Оның бетінің кірі бес елі (Грязь на его лице была толщиной в пять пальцев).

Если обратиться к пояснениям в толковых словарях турецкого и казахского языков, то можно сказать, что в обоих диалектах измерение длины в 2,5-3 сантиметра выражается в

народе по-разному, и обозначается терминами *finger* в турецком языке и *eli* (ели) в казахском.

Измерение длины по ширине пальца используется не только среди турок, но и его можно встретить и у других народов. Например, слово *pus* по-французски и слово *pus* по-французски обозначает одну и ту же меру. Дюйм - это единица измерения, равная 2,54 сантиметра. Подобным образом слово *pus* используется для обозначения того же понятия длины [5;6]. До появления стандартных единиц измерения, определяемых в соответствии с математическими расчетами, понятия измерения у людей выражались определенными выражениями, которые сохранились до наших дней и не потеряли своей актуальности. Аналогично, слово *kulaç* также используется турецкими племенами для выражения различных понятий измерения.

Следует отметить, что оно широко используется в экспрессии. Например, казахское выражение *qulas sozim jer* - это мера длины, которая указывает на очень близкое расстояние, настолько близкое, насколько может дотянуться рука. А вот выражение *sala құлаш*, напротив, указывает на большее расстояние. Например, в предложении "Пілдің тілі сала құлаш екен" (У слона очень длинный язык) как оно есть. Можно привести примеры словности слова *kulaç* в разговорном языке. Например, *fathom* - при плавании попеременно выбрасывать руки сверху вперед и тянуть воду назад. *fathom*

*Сажень-1*. Измерить, сколько сажений: Проплыть колодец 2.

Как мы видим, мера длины может быть использована для названия движения, которое мы совершаем. Аналогично, измерение длины и расстояния пальцами и руками. Его можно встретить в турецких диалектах и казахском языке. Перечислим их: Гибкий - между двумя кончиками пальцев с раскрытием большого и указательного пальцев, длина Церек - длина между большим и указательным пальцами. Каткан *fathom*, Коланг-кулач (Киркук). Кимик-канш (малая мера длины). Стык - пространство, длина между большим и указательным пальцами в растянутом состоянии. *Süyem [sıyam, sile, sile, sile, sövem]* - длина между большим и указательным пальцами. *Sele* - длина между большим и указательным пальцами при открытой ладони. *Sere* - расстояние между большим и указательным пальцами. *Simish* - расстояние между большим и указательным пальцами при открытой ладони. *Sumus-kans. Suglūç sügis, süngüş, sümüç, sümüyü*) - мера, образованная напряженным описанием большого и указательного пальцев большого и следующего пальцев улонга. Промежуток между двумя диалектами. Как видно из приведенных примеров, существуют три основные меры длины, общие для обоих диалектов, которые выражаются с помощью рук и пальцев. Это *сүйем* (также *сүйем* в казахском языке), *кулач* (также *құлаш* в казахском языке) и *карыш* (также *гарис* в казахском языке). С точки зрения значения, разница между *карыш* и *сүйем* очень мала. *Карыш* - это длина между большим и безымянным пальцами, а *сүйем* - расстояние между большим и указательным пальцами. *Кулач* - это расстояние между двумя руками в вытянутом состоянии. Среди мер длины, измеряемых вручну, в казахском тюркском языке слово *qulash*.

Существуют также слова *qol sozim jer* и *usum*. Из них слово *qol sozum jer* имеет значение не очень далекий, близкий, а иногда даже очень близкий, а в турецком языке есть похожее слово *el erimi*. Данное выражение обосновывается как расстояние, которое не слишком далеко, в пределах досягаемости руки. Слово *el erimi* в турецком языке и слово *um* в казахском языке выражают одни и те же понятия длины. Оба выражения означают очень близкое, близкое расстояние. Можно утверждать, что тот факт, что измерения длины встречаются в схожих или одинаковых формах в обоих диалектах, отражает общий подход и образ мышления при выражении понятий в языке, несмотря на взаимодействие с различными культурами, которые долгое время находились вдали друг от друга.

Когда встречаются выражения с одинаковым значением, можно отметить, что существует большое количество фраз и идиом, которые происходят от одного корня или близки друг к другу по структуре и значению. Общность фраз, их соответствие и близость между диалектами - это явление, которое указывает на определенный языковой закон, исторический фактор. Прежде всего, они свидетельствуют о том, что диалекты происходят от одного корня, что тюркоязычные племена издревле жили вместе и находились в тесных отношениях, а также о сходстве духовной культуры и стиля образного мышления, что можно объяснить генетическими связями между ними.

#### **Список использованной литературы:**

1. "Derleme Sözlüğü", Türkiye'de Halk Ağzından, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, Türk Dil KURUMU Publications - no: 211/I-XI.
2. Jaruzaqov Telqoja, "Qazaq Tilinin Sözdigi", Daik-Press, Almaty, 1999.
3. Назаркулова Г., "Qazaq Tilindegi Qasıqtıq jane Kölemdik Uğumda"Хабарчи КазУИ, Филологическая серия Ne 9 (71), 111-113 стр.
4. Гулим, "Казахско-турецкие и турецкие идиомы "время" Ветеран Университет, неопубликованное, D.T.

# ANALYSIS OF LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS

Omirzak Aruzhan

University «Turan-Astana», 2nd course student

## Abstract

This article is devoted to the issues of technical text translation, peculiarities of such texts on grammatical, syntactic and lexical levels.

**Key words:** technical text, scientific technical text, English language, grammatical peculiarities, structure.

The distinctive features of the scientific and technical style are logical, informative and accurate. Most of the texts in this field have the above features. Also in these texts can be found the linguistic means that serve to solve the problems of this sphere. The vocabulary of technical texts includes terms, these are the words that denote technical concepts. But sometimes it can be difficult to distinguish a term from a common language word because of the multiple meanings of words.

I.V. Arnold speaks about the most significant feature of this style - the use of special terminology.

The term can be either special words belonging only to a given style or special meanings of common words. For example, the words *керамофон* (керамофон), *микросин* (микросин), *коэрцитивность* (коэрцитивность), etc., which can be found in electronics, are not used in everyday life, while words such as *дегенерация* (дегенерация), *пульсация* (пульсация), *отключенный* (отключенный) are used as terms, even though they are commonly used. Terms should clearly and accurately refer to objects and phenomena, defining an unambiguous understanding of the information conveyed by specialists.

In English there is a developed system of synonyms, this also applies to the vocabulary: the same concept can be expressed by different words, for example, words of Latin origin. Instead of the verb to say, the verbs to assert, to state are used; instead of to clean, to purify. This process is necessary to define some phenomena more precisely, as well as to give a specific linguistic coloring. The mixing of lexical units of Latin and Greek origin with such words makes the technical language more homogeneous in its lexical composition.

Multiple meanings and synonymy contradict the nature of the function and purpose of the term. However, when describing a specific subject situation, a specific scientific and technical field, the terms do not allow for misinterpretation. In the common literary language, such plurality of words is a factor testifying to the richness of linguistic representational means. Lexical plurality adds flexibility and liveliness to speech and allows one to express the finest shades of thought.

For technical language, on the contrary, the main requirement is the utmost precision, without any possibility of different interpretations. The main requirement for a term is unambiguity, in other words, the presence of one defined meaning. The scientific style has a wide range of applications. This style has an impact on the literary language. The scientific and technological revolution introduces a large number of terms into the common language. Many of them we no longer perceive as terms because they have become firmly embedded in our everyday language. While earlier explanatory dictionaries were compiled on the basis of the language of

fiction and, to a lesser extent, of journalism, it is now impossible to describe the developed languages of the world without considering the scientific style and its role in the life of society.

The scientific style includes general scientific and common vocabulary. But there is not much of it, because there are few scientific and technical concepts. They are polysemantic and related to general literary language. Specialists actively use general technical vocabulary, which is a separate feature of scientific and technical style, this vocabulary contributes to their understanding. Such words are not terms, but are used only in this sphere of communication. They are accepted in the circle of specialists, they allow not to be distracted from the essence of the matter. Special vocabulary includes derivatives of terms, words used in describing connections and relations between terminologically denoted concepts, their features, as well as commonly used words, going in combination with specialized ones. This vocabulary cannot be found in terminology dictionaries, but it is also characteristic of scientific and technical style. e.g. the voltage is applied, the magnetic field is set up, the line is terminated, the switch is closed.

The scientific style does not simply borrow words from general literary language. It makes a careful selection of words - first of all, those that best fulfill the main function, the setting of the scientific style. A word in scientific speech usually names not a specific, individually unique object, but a class of homogeneous objects, that is, it expresses not a private, individual, but a general scientific concept. Therefore, words with a generalized and abstract meaning are selected first.

You may notice that in articles, textbooks, and books there are mostly long sentences. Recently they have become shorter, although on average they are longer than in fiction, since in technical literature they occur much more frequently.

"Every scientific or technical article is essentially an extended definition. Unlike fiction, which aims to create images, technical literature describes and explains scientific facts. Regarding grammatical structure, it can be noted that scientific and technical texts are quite complex in their construction. They contain many participles, infinitives and gerunds, and many other bookish constructions.

Scientific and technical texts are built on the rules of the grammar of the common language, since there is no scientific and technical grammar, there are only some features of the grammar structure of these texts. When translating there is a comparison of the grammar of English and Russian in terms of extracting the semantic content of the statement, expressed in the vocabulary, morphological forms and synthetic structures of the latter.

A translator who has a good command of both languages, extracts the meaning of the text and states it adequately in the other language. Such grammatical transitions become a skill for him, and he does not pay attention to the grammatical forms of the original and native language. But still, even an experienced translator may encounter complex statements, then it is necessary to resort to syntactic analysis and identification of semantic links in the text.

The task of the translator of a fictional text is to convey not only the facts, but also the author's inner feelings and attitudes. The task of the translator of a technical text is to convey the author's thought accurately, without unnecessary emotional and expressive means.

In order to understand a technical text correctly it is necessary to know the subject and its terminology well. It is also important to have a good command of Russian literary language. For example, the translation of such unambiguous terms as "oxygen", "ionosphere", does not cause difficulties. While some English terms have several meanings in Russian and complicate the translation process. For example, switch - выключатель, переключатель, коммутатор. The right choice of translation can only be due to a good knowledge of the subject.

Consider the sentence: *Most of the modern radio-transmitters can communicate both telegraph and telephone signals.*

If the interpreter is not very familiar with radio engineering, he will probably translate the sentence as follows: *Большинство современных радиопередатчиков может посылать как телеграфные, так и телефонные сигналы.*

But the correct translation is as follows: *Большинство современных радиопередатчиков, может работать как в телеграфном, так и в телефонном режиме.*

Russian technical style is characterized by rigor and clarity of presentation. When translating from English, the translator must accurately and clearly convey the author's thought, giving the form characteristic of Russian technical style, without transferring the features of the original into the Russian version.

In order to obtain an adequate and equivalent translation, a specialist has to use different translation methods: borrowing, calibration, literal translation, transposition, modulation, equivalence, adaptation. Translation of scientific and technical literature requires a highly qualified translator with sufficient knowledge of specific terminology and foreign language.

*Literature:*

1. *Arnold. I. V.* To the question of the translation of technical literature / I. V. Arnold. - Soviet Science, 1989. - 317 p.
2. *Denisenko J.A., Kommisarov V.N., Chernyakovskaya L.A.* "The manual of scientific and technical translation". - Moscow: 1981. - 168 c.
3. *Arnold I.V.* Stylistics. Modern English language. m.: flinta: nauka, 2016. - 384 c.
4. *Pumpyansky A.L.* Lexical regularities of scientific and technical literature. anglo-russian equivalents. - Kaliningrad: 1980 - 303 p.
5. *Kirillova E.A.* Stratification of vocabulary in a scientific text (on the material of modern English scientific-historical prose), dissertation, 1985 - 177 p.
6. *Lyutkin I.D.* Scientific-technical translation from russian to an- English language. edited by A.Y. Shaikevich. - Moscow: 1991 ã. - 123 p.
7. *Morozov. M.* Technique of scientific and technical literature translation from English into Russian / M.M. Morozov. - 1964. - 362 c.
8. [www.langinfo.ru/index](http://www.langinfo.ru/index). [Electronic resource] // URL - linguistic portal (accessed on 25.01.2019)

## Medical Sciences

# THE EFFECT OF IMPROVED METHODS OF MANAGEMENT OF WOMEN OF LATE REPRODUCTIVE AGE WITH ADENOMYOSIS IN THE FIRST HALF OF PREGNANCY ON THE DEVELOPMENT OF EARLY GESTATION COMPLICATIONS

**Nosenko Olena Mykolayivna**

doctor of medical sciences (MD, PhD), professor, professor of the Department of Obstetrics and Gynecology, Odessa National Medical University, Odesa

**Moskalenko Tetyana Yakivna**

doctor of medical sciences (MD, PhD), professor, professor of the Department of Obstetrics and Gynecology, Odessa National Medical University, Odesa

**Khancha Fedir Oleksadrovich**

candidate of medical sciences (PhD), assistant of the Department of Obstetrics and Gynecology of the Donetsk National Medical University, Kropivnytskyi

**Kosyuga Olha Mykolayivna**

candidate of medical sciences (PhD), obstetrician-gynecologist of the Medical Center "Oxford-Medical on Kotovsky" LLC, Odesa

**Rutynska Ganna Volodymyrivna**

candidate of medical sciences (PhD), doctor of ultrasound diagnostics LLC "Professional Hospital "Airmed", Odesa

### Summary

The prevalence of adenomyosis among endometriosis patients ranges from 20 to 70%. In recent years, several studies have reported a correlation between adenomyosis and major obstetric adverse outcomes. **The purpose of the study** is to reduce the number and severity of early gestational complications in women of late reproductive age with adenomyosis by developing and implementing scientifically based preventive and therapeutic methods of managing pregnant women in the first half of pregnancy. **Material and methods.** The influence of different methods of management of 89 women of late reproductive age with a previously radiologically established diagnosis of adenomyosis (group A) on the development of gestational complications in the first half of pregnancy was analyzed. Group A was randomized into two groups AI (n=45) with a developed management technique and AII (n=44) with traditional methods of management. Control group K consisted of 30 conditionally somatically and gynecologically

healthy pregnant women. **Results.** In pregnant women with adenomyosis, the placental processes have been violated, which in 7-8 weeks of gestation is manifested by a statistically significant decrease in the mean volume of chorion –  $(16.87 \pm 0.24) \text{ cm}^3$  versus  $(17.58 \pm 0.30) \text{ cm}^3$ ; an increase in the spiral arteries of the mean resistance index 1.18 times and the pulsation index 1.55 times; reduction of serum concentrations of progesterone 1.22 times, placental lactogen 1.21 times,  $\beta$ -human chorionic gonadotropin ( $\beta$ -HCG) - 1.37 times, free estriol - 1.28 times, protein A associated with pregnancy (PAPP-A) - 1.67 times, and endothelial dysfunction is manifested by a decrease in free L-arginine - 1,18 times and NO<sub>2</sub><sup>-</sup> - 1,32 times. The application of the proposed pathogenetically sound prophylactic treatment of women with adenomyosis leads to a probable improvement of morphofunctional indicators of placentation and allows to reduce the number of complications in the first half of pregnancy, such as the threat of abortion by 2.56 times (OR 0.22; 95% CI 0.09-0.55), retrochorial hematomas - 2.13 times (OR 0.36; 95% CI 0.13-0.99), early miscarriages - 3.07 times (OR 0.26; 95% CI 0.08-0.88), late miscarriages - 2.05 times (OR 0.47; 95% CI 0.08-2.68 ), total miscarriages - 2.73 times (OR 0.27; 95% CI 0.09-0.77). **Conclusions.** Pregnancies in women with adenomyosis have an increased risk of numerous obstetric complications, especially early pregnancy loss, which requires more careful supervision of such women than previously thought, and requires the development of treatment and prevention methods of pregnancy management in the first half of pregnancy. Medical support during the early stages of pregnancy in pregnant women with adenomyosis according to the developed scheme led to a statistically significant decrease in complications in the first half of pregnancy.

**Key words:** adenomyosis, infertility, early gestational complications, miscarriage, retrochoric hematoma, risk of miscarriages, endothelial dysfunction, dopplerography, index of resistance, pulsation index, spiral and uterine arteries, dydrogesteron, L-arginine, obstetric complications, medical support.

Genital endometriosis has acquired the status of a "silent epidemic" and can safely be considered a disease of civilization. It affects every tenth woman of reproductive age, and the prevalence of adenomyosis among endometriosis patients ranges from 20 to 70% [7, 8, 15]. Adenomyosis is a benign condition defined as invasion of the endometrium into the myometrium with subsequent diffuse enlargement of the uterus, which histologically has ectopic endometrial glands and cytogenic stroma surrounded by hyperplastic and hypertrophic myometrium [5]. The modern definition of adenomyosis is a benign disease of the uterus, in which the invasion of endometrial glands and stroma into the myometrium occurs at a depth of more than 2.5 mm from the endometrial-myometrial junction with hyperplasia of smooth muscle tissue around [2, 12, 25, 31].

The medical and social significance of adenomyosis is caused not only by chronic pelvic pain and abnormal uterine bleeding, reduced work capacity, but also by the negative impact on the sexual and reproductive function of women [1, 6, 9, 16, 18]. Due to the difficulties of clinical and instrumental diagnosis and verification of adenomyosis, previously existing studies paid little attention to its influence on the course and outcomes of pregnancy. In recent years, several studies have reported a correlation between endometriosis and major obstetric adverse outcomes, such as miscarriage, premature rupture of membranes and premature birth, small-for-gestational-age fetus, gestational hypertension, preeclampsia, gestational diabetes, obstetric hemorrhage, placenta previa [4, 8, 10, 13, 19, 23]. Other studies [3, 20] and a systematic review [17] did not fully confirm the increased risk of obstetric complications in patients with genital endometriosis. Therefore, it is necessary to study the direct influence of adenomyosis on the course of pregnancy, excluding the influence of the embryonic factor.

An important issue is to find out the pathogenetic mechanisms underlying gestational complications in adenomyosis. There are isolated data that explain the higher risk of obstetric

complications in women with endometriosis by the following factors: aberrant expression of some pro-inflammatory cytokines and prostaglandins, resistance of the endometrium to the selective action of progesterone, inflammation, impaired uterine contractility, excessive activation of the endometrium by free-radical metabolites, oxidative and nitrosative stress and the presence of anomalous invasion of the uterine connecting zone due to defective remodeling of the spiral arteries of the myometrium [14, 22, 24, 30]. A significant part of miscarriages in endometriosis, including adenomyosis, can be associated with immunological factors [11, 26].

Studying the features of the pathogenesis of implantation and gestational disorders in adenomyosis can contribute to the development of a pathogenetically based method of preconception preparation and preventive and therapeutic methods of pregnancy management in women with this pathology, which can lead to a decrease in gestational complications in the first half of pregnancy.

**The purpose of the study** is to reduce the number and severity of early gestational complications in women of late reproductive age with adenomyosis by developing and implementing scientifically based preventive and therapeutic methods of managing pregnant women in the first half of pregnancy.

### Material and methods

The influence of different methods of management of 89 women of late reproductive age with a previously radiologically established diagnosis of adenomyosis (group A) on the development of gestational complications in the first half of pregnancy was analyzed. Group A was randomized into two groups AI and AII. The main AI group (n=45) included women who received dydrogesterone *per os* at 10 mg twice a day from the moment of pregnancy to 20 weeks of pregnancy; folic acid *per os* 5 mg once a day from the moment of pregnancy to 12 weeks of pregnancy; solution of L-arginine aspartate *per os* 5 ml four times a day from the 8th to the 10th and from the 14th to the 16th week of pregnancy.

When symptoms of threatened abortion appeared, women of group SI took 40 mg of dydrogesterone once *per os*, then 10 mg every 8 hours until the symptoms of threatened abortion disappeared, continued treatment in an effective dose for a week with further dose reduction (10 mg of dydrogesterone twice a day) until 20 weeks of gestation; suppositories rectally three times a day, one of which contained: Atropa bella-donna D2 – 1.1 mg, Calcium carbonicum Hahnemanni D8 – 4.4 mg, Matricaria recutita D1 – 1.1 mg, Plantago major D3 – 1.1 mg, Pulsatilla pratensis D2 – 2.2 mg, Solanum dulcamara D4 – 1.1 mg until symptoms of threatened abortion disappear; a solution of L-arginine aspartate *per os* 5 ml four times a day for two weeks; in the presence of bloody secretions from the genital tract or the development of a retrochorial hematoma, tranexamic acid was prescribed 500 mg four times a day for 4-5 days.

The AII comparison group (n=44) consisted of women who received folic acid 5 mg once a day from the moment of pregnancy to 12 weeks of pregnancy. When there was a threat of abortion, women were prescribed a homeopathic drug, one suppository of which contains: Atropa bella-donna D2 – 1.1 mg, Calcium carbonicum Hahnemanni D8 – 4.4 mg, Matricaria recutita D1 – 1.1 mg, Plantago major D3 – 1.1 mg, Pulsatilla pratensis D2 – 2.2 mg, Solanum dulcamara D4 – 1.1 mg, one rectal suppository three times a day; in the presence of bloody secretions from the genital tract or the development of a retrochorial hematoma, pregnant women received tranexamic acid 500 mg four times a day for 4-5 days.

Control group K consisted of 30 conditionally somatically and gynecologically healthy pregnant women.

During the instrumental examination of women, ultrasound with dopplerography was performed according to the standard method using ultrasound machines equipped with devices

with a pulsating wave doppler block and the function of color doppler capture and the possibility of further computer processing of dopplerograms. The echometric parameters of the uterus and ovaries, the growth and anatomy of the fetus, the thickness and volume of the chorion/placenta at 7-8, 11-12 and 18 weeks of pregnancy were evaluated, the resistance index (IR) and pulsatile index (PI) of blood flow in the spiral and uterine arteries were determined, intrauterine state of the fetus.

To assess the function of the corpus luteum of pregnancy, the chorion and the placenta, peripheral blood hormones such as placental lactogen were determined by the solid-phase enzyme-linked immunosorbent assay using an ELISA analyzer and test systems, IBL (Germany);  $\beta$ -hCG and progesterone - using an immunochemical method with electrochemiluminescence detection using an analyzer and test systems Cobas 6000, Roche Diagnostics (Switzerland); free estriol and PAPP-A - immunochemical method with chemiluminescent detection using Immulite analyzer and test systems.

The concentration of total nitrite anions ( $\text{NO}_2^-$ ) was determined using the reaction with the Gryss-Ilosvay reagent. Quantification of nitrite anions ( $\text{NO}_2^-$ ) is based on spectrophotometry of the dye formed in the visible and ultraviolet part of the spectrum, since the azo dye formed has an optical density proportional to the concentration of nitrite anions. Extinction was recorded at a wavelength of 540 nm.

The content of free L-arginine in blood serum was determined by the classical Sakaguchi method, which is based on the mechanism of formation of a stable-colored complex of orange-red arginine with  $\alpha$ -naphthol in the presence of an oxidant. The amount of arginine was calculated according to the calibration schedule drawn up in accordance with the conditions of the experiment and which is a curve of dependence of the optical density on the amount of arginine.

Sample data were assessed using quantitative, nominal and ranked scales. The obtained results were processed on an IVM PC using the Excel program package and methods of analytical statistics: using the sampling method, the parameters of the general population were estimated based on the sample data; statistical criteria were used to determine the validity of the proposed hypotheses: the t-test was used to compare the average values of independent samples and connected (dependent) samples;  $\chi^2$ -criterion – for analyzing the conjugation of features, comparing event frequencies; correlation analysis - to study stochastic dependence between indicators; odds ratio (OR) – to estimate the ratio of the odds of an event in the compared groups; A 95% confidence interval (CI) is an interval within which the magnitude of the effect may vary. A value of VS from zero to one corresponded to a decrease in risk, greater than one to its increase, and equal to one to the absence of an effect.

## Results and their discussion

The average age of pregnant women with adenomyosis of group A was ( $38.62 \pm 0.39$ ) years, group AI – ( $37.49 \pm 0.65$ ) years, AII – ( $37.75 \pm 0.52$ ) years, K – ( $37.81 \pm 0.65$ ) years,  $p > 0.05$ .

The term of registration of pregnant women in the women's consultation in group A was ( $6.65 \pm 0.07$ ) weeks of pregnancy, in group AI – ( $6.60 \pm 0.09$ ) weeks, in group AII – ( $6.70 \pm 0.12$ ) weeks, in group K – ( $6.63 \pm 0.09$ ) weeks and did not differ significantly between groups.

When consulting a doctor, 68.54% (61) of pregnant women with adenomyosis complained of pain in the lower abdomen or lower back, of which 31 (68.89%) pregnant women in group AI and 30 (68.18%) pregnant women in group AII ( $p > 0.05$ ). Pulling (46.07% (41)) and periodic (48.31% (43)) nature of pain prevailed. Less often, pregnant women of group A were bothered by pain during physical exertion (39.33% (35)), spasmodic (19.10% (17)) and constant pain (17.98% (16)). In groups AI and AII, the nature of pain in the lower abdomen and lower back at 6-7 weeks of pregnancy had no significant differences. 29.21% (26) of pregnant women in group A at the first

visit to the doctor, they had complaints of bleeding from the genital tract, of which 31.11% (14) in the AI group and 27.27 (12) in the All group ( $p>0.05$ ).

Thoroughly studied gynecological anamnesis of pregnant women. When analyzing the nature of menstrual function, it was established that the age of menarche in group A was 1.07 times greater than that in group K ( $p<0.01$ ), the number of menstrual cycles per year was 1.10 times less ( $p<0, 01$ ), the duration of menstruation is 1.15 times longer ( $p<0.02$ ) and the menstrual cycle is 1.29 times longer ( $p<0.02$ ) (Table 1).

Table 1 – Character of menstrual function in examined women before pregnancy

Group	Age at menarche, $M \pm SE$ , in years	The number of MCs for a year, n (%)	Duration of menstruation, $M \pm SE$ , in days	MC duration, $M \pm SE$ , in days
A, n=89	$13.38 \pm 0.09^k$	$11.84 \pm 0.27^k$	$5.81 \pm 0.13^k$	$35.99 \pm 2.96^k$
AI, n=45	$13.42 \pm 0.14^k$	$11.82 \pm 0.43^k$	$5.69 \pm 0.29^k$	$37.47 \pm 4.76^k$
All, n=44	$13.35 \pm 0.13^k$	$11.86 \pm 0.35^k$	$5.93 \pm 0.15^k$	$34.48 \pm 3.52^k$
K, n=30	$12.47 \pm 0.22$	$13.08 \pm 0.09$	$5.03 \pm 0.14$	$27.93 \pm 0.17$
Notes: 1. <sup>k</sup> is a statistically significant difference with the indicators of the group K, $p<0.05$ ; 2. No statistically significant difference between AI and All indicators was found, $p>0.05$ .				

Groups AI and All were homogeneous in age of menarche, number of MCs per year, duration of menstruation and MCs.

When comparing the nature of menstruation in pregnant women with adenomyosis compared to controls, it was found that the groups were homogeneous in terms of the distribution of regular and irregular menstruation, but in group A the number of women with painful menstruation was 1.72 times greater (62.92% (56) versus 36.67% (11),  $p<0.02$ ) and with abundant - by 2.70 times (44.94% (40) vs. 16.67% (5),  $p<0.01$ ), while in the group K there were more people with painless menstruation by 1.71 times (68.33% (19) vs. 37.08% (33),  $p<0.02$ ) and with moderate ones by 1.55 times (83.33% ( 25) against 53.93% (48),  $p<0.01$ ). Groups AI and All were homogeneous in the distribution of regular, irregular, painful, scanty, moderate and abundant menstruation (Table 2).

Table 2 – Pattern of menstruation in examined women before pregnancy, n (%)

Group	Regular	Irregular	Painful	Scarce	Moderate	Abundant
A, n=89	83(93.26)	6(6.74)	56(62.92) <sup>k</sup>	1(1.12)	48(53.93) <sup>k</sup>	40(44.94) <sup>k</sup>
AI, n=45	41(91.11)	4(8.89)	27(60.00) <sup>k</sup>	1(2.22)	25(55.56) <sup>k</sup>	19(42.22) <sup>k</sup>
All, n=44	42(95.45)	2(4.55)	29(65.91) <sup>k</sup>	0(0.00)	23(52.27) <sup>k</sup>	21(47.73) <sup>k</sup>
K, n=30	30(100)	0(0.00)	11(36.67)	1(3.33)	25(83.33)	5(16.67)
Notes: 1. <sup>k</sup> is a statistically significant difference with the indicators of the group K, $p<0.05$ ; 2. No statistically significant difference between AI and All indicators was found, $p>0.05$ .						

The average age of the beginning of sexual life in group A ( $(18.89 \pm 0.21)$  years), in group AI ( $(18.76 \pm 0.28)$  years), in group All ( $(19.02 \pm 0.32)$  years) and group K ( $(18.00 \pm 0.29)$  years) had no statistically significant differences.

Among gynecological diseases in the anamnesis, ectopy of the cylindrical epithelium of the cervix was observed in 22.47% (20) of women in group A and 26.67% (8) in group K ( $p>0.05$ ). There were no operative interventions on the organs of the abdominal cavity in the studied patients.

17.98% (16) of pregnant women with adenomyosis and 13.33% (4) women of the control group had urogenital infections and/or vaginal dysbiosis in the anamnesis. Violation of the urogenital microbiota was most often manifested in all groups by bacterial vaginosis, which was noted in every eighth to ninth woman.

When studying reproductive anamnesis, it was found that 49.44% (44) of women of group A had previously been pregnant, including 55.56% (25) of group AI, 43.18% (19) of group AII, and in group CI – 40.00% (18). The average number of previous pregnancies, respectively, was ( $0.94 \pm 0.12$ ); ( $1.00 \pm 0.16$ ); ( $0.89 \pm 0.19$ ) and ( $1.10 \pm 0.20$ ),  $p>0.05$ . The studied groups A, AI, AII and KI were homogeneous not only in the frequency of presence in the anamnesis and the average number of pregnancies, but also in births (Table 3).

Table 3 – Reproductive history of examined women

Group	Number of women with a history of pregnancy, n (%)	Average number pregnancies, $M \pm SE$	The number of women with a history of childbirth, n (%)	Average number of births, $M \pm SE$	The number of women with a history of artificial abortions, n (%)	Average amount artificial abortions, $M \pm SE$
A, n=89	44(49.44)	$0.94 \pm 0.12$	27(30.34)	$0.37 \pm 0.06$	16(17.98) <sup>k</sup>	$0.20 \pm 0.05$ <sup>k</sup>
AI, n=45	25(55.56)	$1.00 \pm 0.16$	15(33.33)	$0.40 \pm 0.09$	9(20.00) <sup>k</sup>	$0.22 \pm 0.07$ <sup>k</sup>
AII, n=44	19(43.18)	$0.89 \pm 0.19$	12(27.27)	$0.34 \pm 0.07$	7(15.91) <sup>k</sup>	$0.18 \pm 0.07$ <sup>k</sup>
K, n=30	18(40.00)	$1.10 \pm 0.20$	9(30.00)	$0.37 \pm 0.11$	13(43.33)	$0.70 \pm 0.17$

Notes: 1. <sup>k</sup> is a statistically significant difference with the indicators of the group K,  $p<0.05$ ;  
 2. No statistically significant difference between AI and AII indicators was found,  $p>0.05$ .

Every third of the examined women with adenomyosis and controls had a history of giving birth. The average number of births per woman was equal in group A ( $0.37 \pm 0.06$ ) and in group K – ( $0.37 \pm 0.11$ ). Among women with adenomyosis, pregnancies ended in artificial abortion 2.41 times less often (17.98% (16) versus 43.33% (13),  $p<0.01$ ), respectively, the average number of artificial abortions per woman was 3 times less .50 times ( $0.20 \pm 0.05$ ) vs. ( $0.70 \pm 0.17$ ),  $p<0.01$ ).

A characteristic feature of the reproductive history of women with adenomyosis was a 7.42 times higher frequency of miscarriages (24.72% (22) vs. 3.33% (1),  $p<0.01$ ) and an average number of miscarriages per woman of 12.33 times ( $0.37 \pm 0.08$  vs.  $0.03 \pm 0.03$ ,  $p<0.01$ ). The frequency (26.67 % (12) vs. 22.73 % (10)) and the average number of miscarriages ( $0.38 \pm 0.11$  vs.  $0.36 \pm 0.11$ ) between the AI and AII groups did not have significant differences

The study of somatic anamnesis showed that 29.21% (26) of patients of group A had extragenital diseases ( $p<0.01$ ). Pathology of the cardiovascular system was registered in 10.11% (9) of women of group C ( $p>0.05$ ), the respiratory system – in 3.37% (3) ( $p>0.05$ ), the gastrointestinal tract – in 15.73% (14) ( $p<0.03$ ), biliary system – in 8.99% (10) ( $p>0.05$ ), urinary system – in 7.87% (7) ( $p>0, 05$ ). The distribution of somatic diseases in groups with adenomyosis had no statistically significant differences.

Therefore, the studied groups AI and All were homogeneous in terms of symptoms of the threat of miscarriage (pain in the lower abdomen and lower back, bleeding from the genital tract), average age, age of menarche, number of MCs per year, nature of menstrual function, age of onset of sexual life, frequency and the distribution of urogenital infections and gynecological morbidity, the nature of the reproductive anamnesis, the presence and distribution of somatic pathology, the term of enrollment, which made it possible to compare further research results.

In the pregnant studied groups, in addition to complex ultrasound, we used the three-dimensional reconstruction module to study the volume of the chorion and the ADF function - indicators of the uterine (pre-) placental blood flow that is forming and the blood flow in the uterine vessels.

As can be seen from the table. 4, the volume of the chorion in pregnant women with adenomyosis was smaller than that in control pregnant women -  $(16.87 \pm 0.24) \text{ cm}^3$  versus  $(17.58 \pm 0.30) \text{ cm}^3$ .

Table 4 – Sonographic and Doppler markers of placentation in pregnant women at 7-8 weeks of gestation

Group	The volume of the chorion, $\text{cm}^3$	Average rate of blood flow in spiral arteries		The average rate of blood flow in the uterine arteries	
		IR	PI	IR	PI
A, n=89	$16.87 \pm 0.24^k$	$0.66 \pm 0.01^k$	$1.33 \pm 0.02^k$	$0.88 \pm 0.01$	$1.84 \pm 0.02^k$
AI, n=45	$16.83 \pm 0.30^k$	$0.66 \pm 0.01^k$	$1.33 \pm 0.02^k$	$0.88 \pm 0.01$	$1.83 \pm 0.02^k$
All, n=44	$16.91 \pm 0.39^k$	$0.67 \pm 0.01^k$	$1.34 \pm 0.03^k$	$0.89 \pm 0.02$	$1.85 \pm 0.03^k$
K, n=30	$17.58 \pm 0.30$	$0.56 \pm 0.01$	$0.86 \pm 0.02$	$0.87 \pm 0.01$	$1.74 \pm 0.02$

Notes: 1. <sup>k</sup> is a statistically significant difference with the indicators of the group K,  $p < 0.05$ ;  
 2. No statistically significant difference between AI and All indicators was found,  $p > 0.05$ .

Defective deep placentation in group A at 7-8 weeks of pregnancy was manifested by an increase in the spiral arteries of the average IR by 1.18 and PI by 1.55 times ( $(0.66 \pm 0.01)$  versus  $(0.56 \pm 0.01)$  ( $p < 0.01$ ) and  $(1.33 \pm 0.02)$  vs.  $(0.86 \pm 0.02)$  ( $p < 0.01$ )) and the average PI in uterine arteries - 1.06 times ( $(1.84 \pm 0.02)$  versus  $(1.74 \pm 0.02)$  ( $p < 0.01$ )).

The profile of hormones involved in the development and maintenance of pregnancy was characterized in pregnant women with adenomyosis at 7-8 weeks of gestation by a decrease in serum concentrations of progesterone by 1.22 times ( $(21.52 \pm 0.57) \text{ ng/ml}$  against  $(26.28 \pm 0.55) \text{ ng/ml}$ ), placental lactogen – 1.21 times ( $(0.151 \pm 0.003) \text{ mg/l}$  versus  $(0.182 \pm 0.009) \text{ mg/l}$ ), hCG – 1.37 times ( $(81.50 \pm 2.68) \text{ ng/ml}$  versus  $(112.07 \pm 9.24) \text{ ng/ml}$ ), estriol – 1.28 times ( $(1.49 \pm 0.04) \text{ nmol/l}$  versus  $(1.90 \pm 0.09) \text{ nmol/l}$ ), PAPP-A – 1.67 times ( $(0.29 \pm 0.01) \text{ mIU/l}$  vs.  $(0.48 \pm 0.05) \text{ mIU/l}$ ) (Fig. 1).

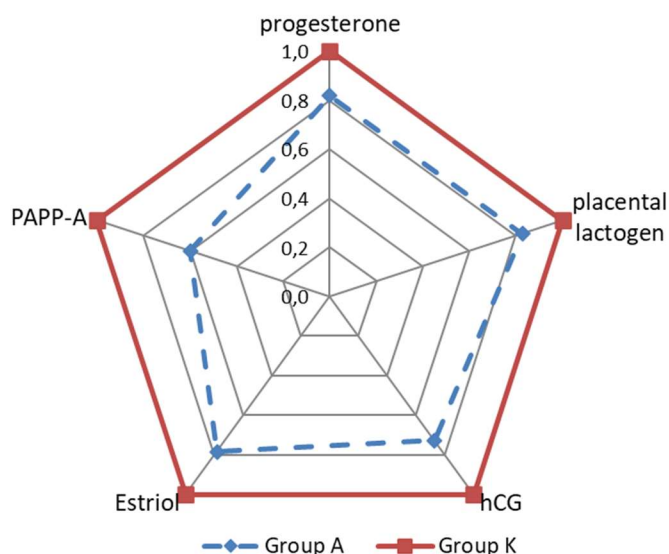


Figure 1 – Shift relative to reference indicators of hormones involved in placentation in pregnant women with adenomyosis at 7-8 weeks of gestation.

The nitrosative status of pregnant women with adenomyosis was distinguished by a 1.18-fold reduced level of free L-arginine ( $(29.63 \pm 0.44)$  vs.  $(34.96 \pm 0.40)$  mg/l) and a 1.32-fold decrease in NO<sub>2</sub>- ( $(20.15 \pm 0.32)$  versus  $(26.51 \pm 0.30)$  μmol/l).

Groups AI and All were homogeneous according to all studied sonographic, dopplerographic and biochemical markers of placentation at 7-8 weeks of pregnancy.

Therefore, for pregnant women with adenomyosis at 7-8 weeks of gestation, there was a statistically significant decrease in the average volume of the chorion; increase in the spiral arteries of the average IR and PI and the average PI in the uterine arteries; decrease in serum concentrations of progesterone, placental lactogen, β-hCG, estriol, PAPP-A, free L-arginine and nitrite anions (NO<sub>2</sub>-).

When pregnant women with adenomyosis were observed, early miscarriages occurred before the 12th week of pregnancy in 4 pregnant women of the AI group and in 12 women of the All group, and late miscarriages occurred in 2 and 4 women, respectively. Therefore, a comparative assessment of the investigated sonographic, dopplerographic and biochemical indicators at 12 weeks of pregnancy was carried out between 41 pregnant women of the AI group and 32 pregnant women of the All group and at 18 weeks between 39 pregnant women of the AI group and 28 pregnant women of the All group.

The analysis of the study of the dynamics of the presence of pain syndrome showed a statistically significantly greater effectiveness of the management of pregnant women with adenomyosis according to the developed scheme. Pain syndrome at 12 weeks of gestation was noted in pregnant women of the AI group 2.67 times less often than in the All group - 25.00% (10) versus 66.67% (20) (OR 0.17; 95% CI 0.06 -0.47; p<0.01); at 18 weeks in 3.78 – 15.00% (8) versus 56.67% (17) (OR 0.14; 95% CI 0.04-0.42; p<0.01) (see fig. 2). The specific gravity of all types of pain at 12 and 18 weeks of gestation in the AI group was statistically significantly lower than the similar one in the All group: pulling – by 2.22 and 3.47 times; striated - by 13.33% and 10.00%; constant - 6.67 and 8.00 times; during physical exertion - in 4.67 and 5.33; periodic - 4.00 times.

Analysis of the dynamics of chorionic and placental volumetry indicators according to ultrasound data in women with adenomyosis, depending on medical support in the early stages of pregnancy, revealed a statistically significant decrease in the volume of the placenta compared to control indicators at 12 and 18 weeks of gestation in the AI group by 1.08 times and by 1.14

times ( $(83.82 \pm 1.53) \text{ cm}^3$  and  $(178.53 \pm 3.27) \text{ cm}^3$ ) and in group All – by 1.51 times and by 1.74 times ( $(60.15 \pm 1.48) \text{ cm}^3$  and  $(117.04 \pm 3.01) \text{ cm}^3$ ) ( $(90.72 \pm 1.82) \text{ cm}^3$  and  $(204.12 \pm 4.09) \text{ cm}^3$ ) ( $p < 0.01$ ).

As can be seen from fig. 2, fig. 3, the volume of the placenta in pregnant women with adenomyosis who received the proposed medical support exceeded the corresponding indicator in the group of women with traditional at 12 weeks by 1.39 times ( $p < 0.01$ ), and at 18 weeks by 1.53 ( $p < 0.01$ ).

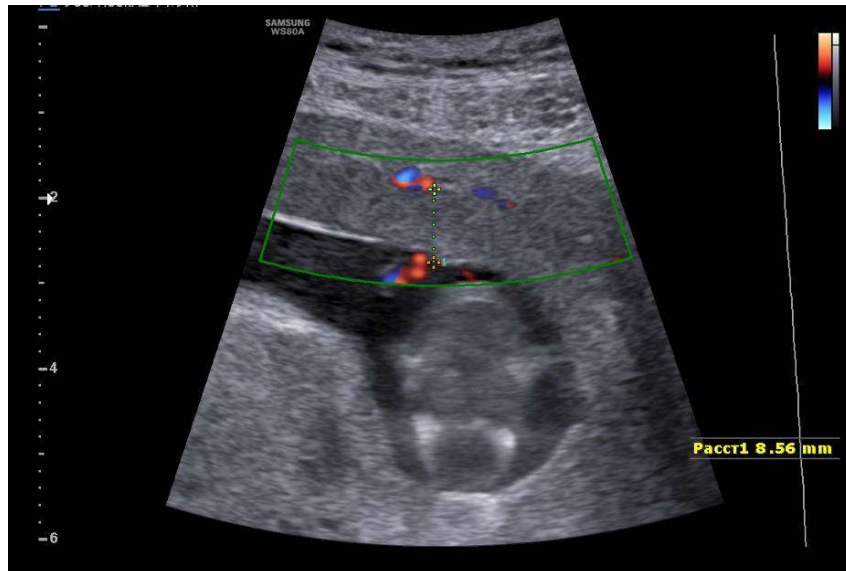


Figure 2 – Color dopplerography. Thinning of the placenta and reduction of its volume in a woman with adenomyosis group All with traditional methods of pregnancy management at 12 weeks of gestation.

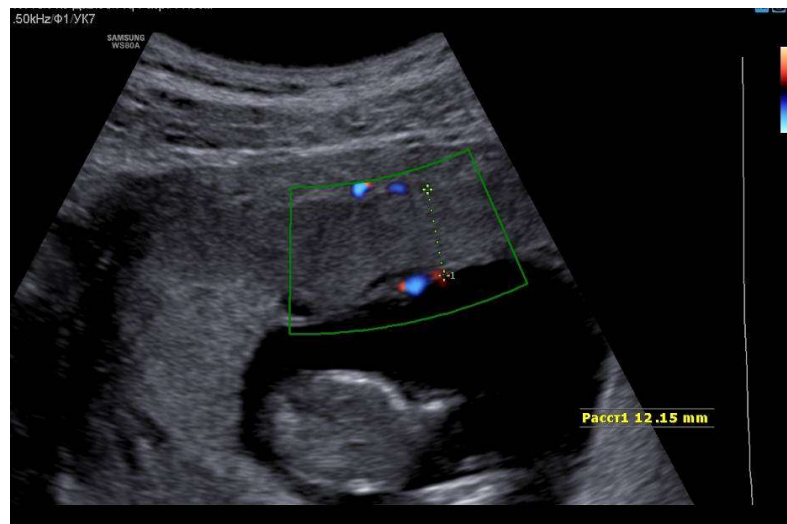


Figure 3 – Normal thickness and volume of the placenta in a woman with AI group adenomyosis with the developed method of pregnancy management at 12 weeks of gestation.

Analysis of dopplerographic markers of placentation in pregnant women with adenomyosis in the dynamics of the first half of pregnancy showed the advantages of using the developed method of managing the early gestational period in adenomyosis (Fig. 4, Fig. 5).

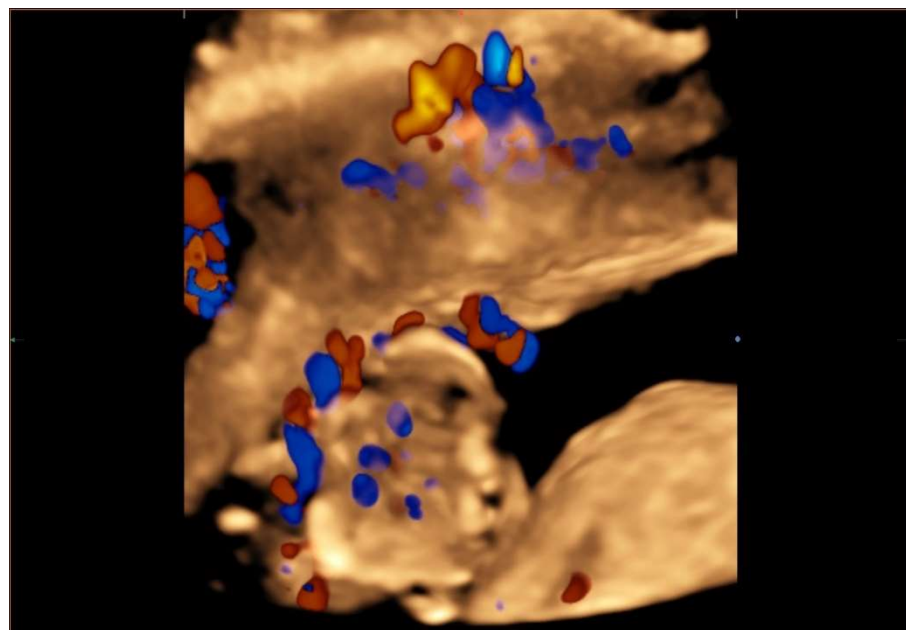


Figure 4 – Color dopplerography. Insufficiency of remodeling of spiral arteries, which is compensated by increased blood flow resistance in pregnant group All.

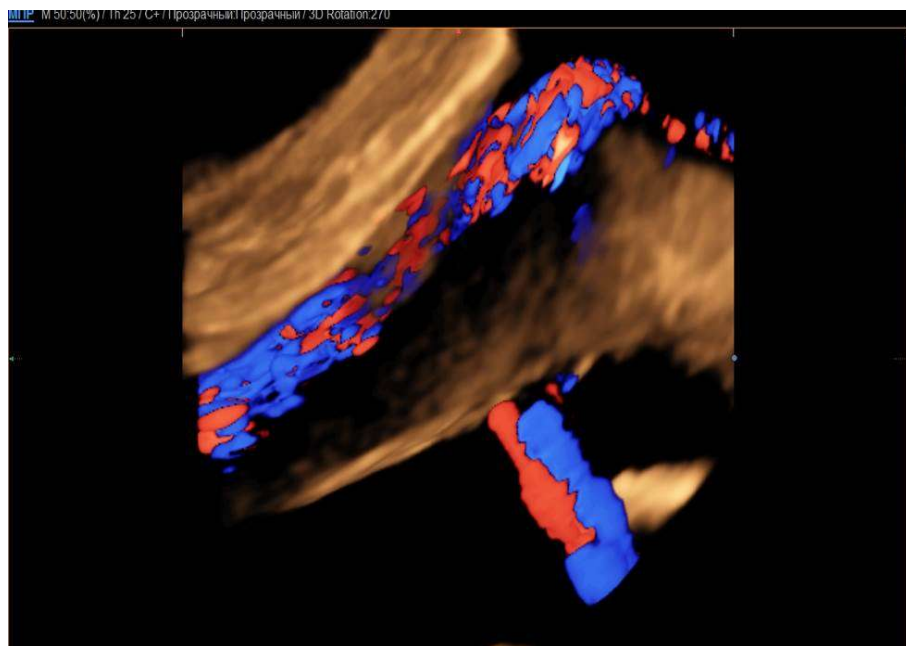


Figure 5 – Color dopplerography. Complete remodeling of spiral arteries with normal indicators of blood flow resistance in the AI pregnant group.

As can be seen from fig. 6, in the AI group, IR in spiral arteries at 11-12 weeks of pregnancy was 1.08 times lower than that in the All group ( $0.56 \pm 0.01$ ) versus ( $0.61 \pm 0.01$ ),  $p < 0.02$ ); at 18 weeks – by 1.10 ( $0.44 \pm 0.01$ ) vs. ( $0.48 \pm 0.01$ ),  $p < 0.01$ ), and in the uterine arteries – by 1.04 times ( $0.79 \pm 0.02$ ) vs. ( $0.82 \pm 0.01$ ),  $p > 0.05$ ) and in 1.13 ( $0.59 \pm 0.02$ ) vs. ( $0.67 \pm 0.01$ ),  $p < 0.01$ ). The PI was lower in the AI group than in the All group in spiral arteries at 11-12 weeks of pregnancy by 1.08 times ( $0.85 \pm 0.01$ ) versus ( $0.92 \pm 0.01$ ),  $p < 0.01$ ); at 18 weeks – by 1.07 ( $0.66 \pm 0.01$ ) versus ( $0.71 \pm 0.01$ ),  $p < 0.04$ ), and in the uterine arteries – by 1.19 times, respectively ( $2.49 \pm 0.03$ ) vs. ( $2.97 \pm 0.01$ ),  $p > 0.04$ ) and in 1.51 ( $1.73 \pm 0.06$ ) vs. ( $2.62 \pm 0.04$ ),  $p < 0.01$ ).

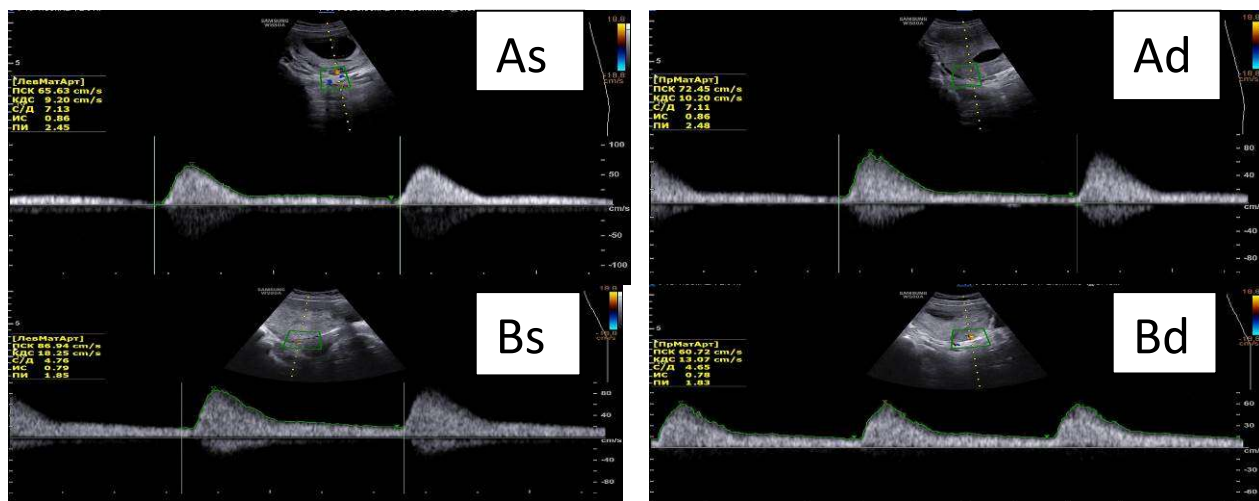


Figure 6 - Color and spectral dopplerography: A - in pregnant Z. group All with traditional management at 11 weeks and 4 days: As - increased PI of blood flow in the left (2.45) uterine artery, Ad - in the right (2.48) ; B – in pregnant Sh. of group AI at 11 weeks and 5 days with the management of the correspondingly developed methodology: Bs – corresponding to the physiological norm of PI blood flow in the left uterine artery (1.85); Bd is the PI of blood flow in the right uterine artery (1.83).

A study of the levels and displacement of biochemical markers of placentation in pregnant women with adenomyosis relative to controls in the dynamics of the first half of pregnancy, depending on medical support, was conducted (Table 5).

Table 5 – Levels of biochemical markers of placentation in pregnant women with adenomyosis depending on medical support, M ± SE

Indicator	Research term	Group AI	Group All	Group K
PAPP-A, mU/ml	7-8 weeks	0.31 ± 0.01 <sup>k</sup>	0.26 ± 0.01 <sup>k</sup>	0.48 ± 0.05
	11-12 weeks	2.31 ± 0.02 <sup>k,all</sup>	2.02 ± 0.04 <sup>k,al</sup>	2.66 ± 0.09
	18 weeks	7.78 ± 0.31 <sup>all</sup>	6.55 ± 0.40 <sup>k,al</sup>	8.29 ± 0.28
Estriol, ng/ml	7-8 weeks	1.51 ± 0.05 <sup>k</sup>	1.48 ± 0.07 <sup>k</sup>	1.90 ± 0.09
	11-12 weeks	6.18 ± 0.24 <sup>k,all</sup>	5.43 ± 0.35 <sup>k,al</sup>	6.63 ± 0.24
	18 weeks	14.82 ± 0.58 <sup>all</sup>	12.74 ± 0.38 <sup>k,al</sup>	15.47 ± 0.53
β- HCG, ng/ml	7-8 weeks	79.63 ± 3.55 <sup>k</sup>	83.42 ± 4.03 <sup>k</sup>	112.07 ± 9.24
	11-12 weeks	32.02 ± 2.30 <sup>all</sup>	27.29 ± 1.39 <sup>k,al</sup>	36.17 ± 2.26
	18 weeks	6.92 ± 0.42 <sup>k,all</sup>	4.61 ± 0.34 <sup>k,al</sup>	8.87 ± 0.51
Placental lactogen, mg/l	7-8 weeks	0.155 ± 0.005 <sup>k</sup>	0.146 ± 0.009 <sup>k</sup>	0.182 ± 0.009
	11-12 weeks	0.656 ± 0.009 <sup>k,all</sup>	0.586 ± 0.008 <sup>k,al</sup>	0.728 ± 0.013
	18 weeks	2.715 ± 0.052 <sup>k,all</sup>	1.670 ± 0.090 <sup>k,al</sup>	2.987 ± 0.078
Progesterone, ng/ml	7-8 weeks	21.32 ± 0.79 <sup>k</sup>	21.71 ± 0.84 <sup>k</sup>	26.28 ± 0.55
	11-12 weeks	32.43 ± 0.51 <sup>k,all</sup>	30.30 ± 0.88 <sup>k,al</sup>	35.92 ± 0.39
	18 weeks	42,95 ± 0,77 <sup>all</sup>	37.90 ± 0,81 <sup>k,all</sup>	43.13 ± 0,20

Note. <sup>k, al, all</sup> – statistically significant difference with the indicators of groups K, AI, All (p<0,05).

As can be seen from the table. 5, the management of pregnant women according to the developed methodology led to the normalization of such indicators as PAPP-A, estriol, progesterone in the AI group at 18 weeks of pregnancy, while none of the studied markers of placentation normalized in the All group.

The effectiveness of the developed method of managing pregnant women with adenomyosis was demonstrated by the fact that serum levels of progesterone in the AI group at 11-12 weeks of pregnancy were statistically significantly higher compared to those in the All group by 1.07 times ((32.43 ± 0.61) ng/ml vs. (30.30 ± 0.88) ng/ml) and at 18 weeks – 1.13 times ((42.95 ± 0.77) ng/ml vs. (37.90 ± 0.81) ng/ml); placental lactogen - 1.12 times ((0.66 ± 0.01) mg/l versus (0.59 ± 0.01) mg/l) and 1.63 times ((2.71 ± 0.05) mg/l versus (1.67 ± 0.09) mg/l); β-HCl - 1.17 times ((32.02 ± 2.30) ng/ml vs. (27.29 ± 1.39) ng/ml) and 1.50 times ((6.92 ± 0, 42) ng/ml versus (4.61 ± 0.34) ng/ml); free estriol - 1.14 times ((6.18 ± 0.24) ng/ml vs. (5.43 ± 0.35) ng/ml) and 1.16 times ((14.82 ± 0.58) ng/ml versus (12.74 ± 0.38) ng/ml); PAPP-A - 1.14 times ((2.31 ± 0.02) mU/ml vs. (2.02 ± 0.04) mU/ml) and 1.19 times ((7.78 ± 0, 31) mU/ml versus (6.55 ± 0.40) mU/ml).

The application of the developed method of managing pregnant women in the AI group led at 18 weeks of pregnancy to the normalization of the studied indicators of nitrosative homeostasis, such as free L-arginine and nitrite anions (NO<sub>2</sub><sup>-</sup>). Indicators of nitrosative homeostasis during traditional management of pregnant women with adenomyosis were statistically significantly different from those in controls throughout the first half of pregnancy. At 11-12 weeks of gestation, the levels of L-arginine in the AI group exceeded those in the All group by 1.07 times ((34.14 ± 0.55) mg/l vs. (31.88 ± 0.71) mg/l, p<0.03) and within 18 weeks – 1.18 times ((46.91 ± 0.36) mg/l vs. (41.17 ± 0.37) mg/l, p<0.01); and nitrite anions (NO<sub>2</sub><sup>-</sup>) – 1.07 times ((24.38 ± 0.63) nmol/l vs. (22.86 ± 0.54) nmol/l, p<0.01) and in 1.19 times ((29.72 ± 0.44) nmol/l vs. (28.62 ± 0.30) nmol/l, p<0.01) (Table 6).

Table 6 – Nitrosative status of peripheral blood in pregnant women with adenomyosis depending on medical support, M ± SE

Indicator	Research term	Group AI	Group All	Group K
Free L-arginine, mg/l	7-8 weeks	29.01 ± 0.55 <sup>kl</sup>	30.26 ± 0.70 <sup>kl</sup>	34.96 ± 0.40
	11-12 weeks	34.14 ± 0.55 <sup>kl,all</sup>	31.88 ± 0.71 <sup>kl,al</sup>	38.35 ± 0.40
	18 weeks	46.91 ± 0.36 <sup>all</sup>	41.17 ± 0.37 <sup>kl,al</sup>	47.85 ± 0.37
NO <sub>2</sub> <sup>-</sup> , nmol/l	7-8 weeks	20.34 ± 0.49 <sup>kl</sup>	19.97 ± 0.39 <sup>kl</sup>	28.72 ± 0.44
	11-12 weeks	24.38 ± 0.63 <sup>kl,all</sup>	22.86 ± 0.54 <sup>kl,al</sup>	24.16 ± 0.68
	18 weeks	29.72 ± 0.44 <sup>all</sup>	28.62 ± 0.30 <sup>kl,al</sup>	29.43 ± 0.25

Note. <sup>k, al, all</sup> – statistically significant difference with the indicators of groups K, AI, All (p<0.05).

The use of the developed method of pregnancy management in women with adenomyosis led to a statistically significant decrease in complications in the first half of pregnancy: the threat of termination of pregnancy by 2.56 times (22.22% (10) versus 56.82% (25), p<0.01; VS 0.22; 95% CI 0.09-0.55), the number of cases of retrochorial hematoma - 2.13 times (15.55% (7) vs. 34.09% (15), p<0.04; SD 0.36; 95% CI 0.13-0.99), early miscarriages - 3.07 times (8.89% (4) vs. 27.27 (12), p<0.02; SD 0.26; 95% CI 0.08-0.88), late miscarriages – 2.05 times (4.44 (2) vs. 9.09 (4), p>0.05; VS 0.47; 95% CI 0.08-2.68), of all miscarriages - 2.73 times (13.39% (6) vs. 36.36% (16), p<0.01; SD 0.27; 95% CI 0.09-0.77) (Table 7).

Table 7 – Early complications of pregnancy in examined women, n (%)

Indicator	Group AI	Group All	Group K
Threat of abortion	10(22.22) <sup>kl,all</sup>	25(56.82) <sup>kl,al</sup>	1(3.33)
Retrochorial hematoma	7(15.55) <sup>kl,all</sup>	15(34.09) <sup>kl,al</sup>	0(0.00)
Early toxicosis of pregnancy	3(6.67)	4(9.09)	1(3.33)
Early miscarriage	4(8.89) <sup>kl,all</sup>	12(27.27) <sup>kl,al</sup>	0(0.00)
Late miscarriage	2(4.44)	4(9.09)	0(0.00)
Total miscarriages	6(13.39) <sup>kl,all</sup>	16(36.36) <sup>kl,al</sup>	0(0.00)
Iron deficiency anemia	16(35.56)	19(43.18)	7(23.33)

Note: <sup>k, al, all</sup> – statistically significant difference with the indicators of groups K, AI, All (p<0.05).

### Conclusions

Genital endometriosis occurs in 10-15% of women of reproductive age, of which adenomyosis is registered in 20-70% of cases. Pregnancies in women with adenomyosis have an increased risk of numerous obstetric complications, especially early pregnancy loss, which requires more careful supervision of such women than previously thought, and requires the development of treatment and prevention methods of pregnancy management in the first half of pregnancy.

Medical support during the early stages of pregnancy in pregnant women with adenomyosis according to the developed scheme led to a statistically significant decrease in complications in the first half of pregnancy: the threat of termination of pregnancy by 2.56 times (OR 0.22; 95% CI 0.09-0.55), the number of cases of retrochorial hematoma – 2.13 times (OR 0.36; 95% CI 0.13-0.99), early miscarriages – 3.07 times (OR 0.26; 95% CI 0.08-0.88), late miscarriages – 2.05 times (OR 0.47; 95% CI 0.08-2.68), total miscarriages – 2.73 times (OR 0.27; 95% CI 0, 09-0.77).

### List of references

1. Altibaeva DM. Diagnosis and treatment of adenomyosis in combination with hyperplastic processes of the endometrium in women of reproductive age [dissertation abstract. ... candidate honey. sciences]. Kyiv: National. honey. university; 2017. 20 p.
2. Benaglio G, Brosens I, Habiba M. Adenomyosis: a life-cycle approach. *Reprod Biomed Online*. 2015 Mar;30(3):220-32. doi: 10.1016/j.rbmo. 2014.11.005.
3. Benaglia L, Candotti G, Papaleo E, Pagliardini L, Leonardi M, Reschini M, et al. Pregnancy outcome in women with endometriosis achieving pregnancy with IVF. *Hum Reprod*. 2016; 31: 2730-2736.
4. Berlac JF, Hartwell D, Skovlund CW, Langhoff-Roos J, Lidegaard O. Endometriosis increases the risk of obstetrical and neonatal complications. *Acta Obstet Gynecol Scand*. 2017;96(6):751-760.
5. Bird CC, McElin TW, Manalo-Estrella P. The elusive adenomyosis of the uterus. *Am J Obstet Gynecol*.1972;112:583-93.

6. Comparative evaluation of the effectiveness of the use of micronized progesterone orally, intravaginally and sublingually in cycles of assisted reproductive technologies and in the complex therapy of endocrine infertility. *Woman's health*. 2015;3:162-168.
7. Dessouky R, Gamil SA, Nada MG, Mousa R, Libda Y. Management of uterine adenomyosis: current trends and uterine artery embolization as a potential alternative to hysterectomy. *Insights Imaging*. 2019 Dec; 10: 48. Published online 2019 Apr 27. doi: 10.1186/s13244-019-0732-8.
8. Exacoustos C, Lauriola I, Lazzeri L, De Felice G, Zupi E. Complications during pregnancy and delivery in women with untreated rectovaginal deep infiltrating endometriosis. *Fertil Steril*. 2016; 106: 1129-1135 e1121.
9. Gladchuk IZ, Rozhkovskaya NN, Garbuzenko ND, Stamova NA. Age-related features of uterine peristalsis in infertile women with adenomyosis, uterine myoma and their combination. *Women's health*. 2016;3(109):149–152.
10. Glavind MT, Forman A, Arendt LH, Nielsen K, Henriksen TB. Endometriosis and pregnancy complications: a Danish cohort study. *Fertil Steril*. 2017; 107: 160-166.
11. Gnyp IP. Optimization of diagnosis and treatment of adenomyosis and disorders of reproductive function [author's reference. thesis ... candidate honey. sciences]. Kyiv: National. honey. Acad. postgraduate education named after P. L. Shupyka, 2016. 19 p.
12. Gordts S, Grimbizis G, Campo R. Symptoms and classification of uterine adenomyosis, including the place of hysteroscopy in diagnosis. *Fertil Steril*. 2018 Mar;109(3):380-388.e1. doi: 10.1016/j.fertnstert.2018.01.006.
13. Harada T, Taniguchi F, Amano H, Kurozawa Y, Ideno Y, Hayashi K, Harada T, Japan Environment and Children's Study Group. Adverse obstetrical outcomes for women with endometriosis and adenomyosis: A large cohort of the Japan Environment and Children's Study. *PLoS One*. 2019;14(8):e 0220256. doi: 10.1371/journal.pone.0220256.
14. Harmsen MJ, Wong CFC, Mijatovic V, Griffioen AW, Groenman F, Hehenkamp WJK, et al. Role of angiogenesis in adenomyosis-associated abnormal uterine bleeding and subfertility: a systematic review. *Hum Reprod Update*. 2019 Sep; 25(5): 647-671. doi: 10.1093/humupd/dmz024.
15. Hashimoto A, Iriyama T, Sayama S, Nakayama T, Komatsu A, Miyauchi A, et al. Adenomyosis and adverse perinatal outcomes: increased risk of second trimester miscarriage, preeclampsia, and placental malposition. *J Matern Fetal Neonatal Med*. 2018;31(3):364-369.
16. Kaminsky VV, Prokopovich EV. An alternative to hormonal and non-steroidal anti-inflammatory drugs in the treatment of secondary dysmenorrhea due to adenomyosis. *Women's health*. 2018;4:66-70.
17. Leone Roberti Maggiore U, Ferrero S, Mangili G, Bergamini A, Inversetti A, Giorgione V, et al. A systematic review on endometriosis during pregnancy: diagnosis, misdiagnosis, complications and outcomes. *Hum Reprod Update*. 2016; 22: 70-103.
18. Malanchuk LM, Martyniuk VM, Malanchuk SL. Modern aspects of etiopathogenetic therapy of internal genital endometriosis in women with dyshormonal diseases of the mammary glands. *Obstetrics. Gynecology. Genetics*. 2018;4;2: 46-50.
19. Mannini L, Sorbi F, Noci I, Ghizzoni V, Perelli F, Di Tommaso M, et al. New adverse obstetrics outcomes associated with endometriosis: a retrospective cohort study. *Arch Gynecol Obstet*. 2017; 295: 141-151.
20. Mekar K, Masamoto H, Sugiyama H, Asato K, Heshiki C, Kinjyo T et al. Endometriosis and pregnancy outcome: are pregnancies complicated by endometriosis a high-risk group? *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol*. 2014; 172: 36-39.

21. Nagata C, Yang L, Yamamoto-Hanada K, Mezawa H, Ayabe T, Ishizuka K, Konishi M, Ohya Y, Saito H, Sago H, et al. BMC Pregnancy Childbirth. 2019 Feb 20; 19(1):77. doi: 10.1186/s12884-019-2213-y.
22. Nosenko EN, Zhuk SY, Rutynskaya AV. Problematic questions of large obstetric syndromes. Female doctor. 2017. March-April: 28-35.
23. Skrypchenko NA, Pavlova OM. Prevention and treatment of obstetric and perinatal complications in women with adenomyosis. Women's health.2019;1(137):69–73.
24. Sofic A, Husic-Selimovic A, Carovac A, Jahic E, Smailbegovic V, Kupusovic J. The Significance of MRI Evaluation of the Uterine Junctional Zone in the Early Diagnosis of Adenomyosis. Acta Inform Med. 2016 Apr; 24(2): 103-106. doi: 10.5455/aim.2016.24.103-106.
25. Sofic A, Husic-Selimovic A, Carovac A, Jahic E, Smailbegovic V, Kupusovic J. The Significance of MRI Evaluation of the Uterine Junctional Zone in the Early Diagnosis of Adenomyosis. Acta Inform Med. 2016 Apr;24(2):103-6. doi: 10.5455/aim.2016.24.103-106.
26. Symons LK, Miller JE, Kay VR, Marks RM, Liblik K, Koti M, et al. The Immunopathophysiology of Endometriosis. Trends Mol Med. 2018 Sep; 24(9):748-762. doi: 10.1016/j.molmed.2018.07.004.
27. Tamura H, Kishi H, Kitade M, Asai-Sato M, Tanaka A, Murakami T, et al. Complications and outcomes of pregnant women with adenomyosis in Japan. Reprod Med Biol. 2017 Oct; 16(4): 330-336. doi: 10.1002/rmb2.12050.
28. Tatarchuk NF. Forecasting the development of severe forms of endometriosis in women of reproductive age. 2018; 1(39): 34-37. doi: <http://dx.doi.org/10.18370/2309-4117.2018.39.34-37>.
29. Vdovichenko YuP, Hnip IP, Vorobiy VD. Optimization of diagnosis and endoscopic treatment of adenomyosis and disorders of reproductive function. Women's health. 2015; 6: 149–151.
30. YuM Melnyk, SI Zhuk, IM Atamanchuk. Endothelial dysfunction as a marker of placental insufficiency. Women's health.2016;9:47-51.
31. Zhang Y, Zhou L, Li TC, Duan H, Yu P, Wang HY. Ultrastructural features of endometrial-myometrial interface and its alteration in adenomyosis. Int J Clin Exp Pathol. 2014 Mar 15;7(4):1469-77.

# Research on the Development of Lactic Acid in Human Muscles

Zhumakan Alihan Zholtayuly

2<sup>nd</sup> Year Student, GM-21-(22) Group of the Faculty Of General Medicine, .D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Scientific Supervisor:

**Abilova Altyn Askarovna**

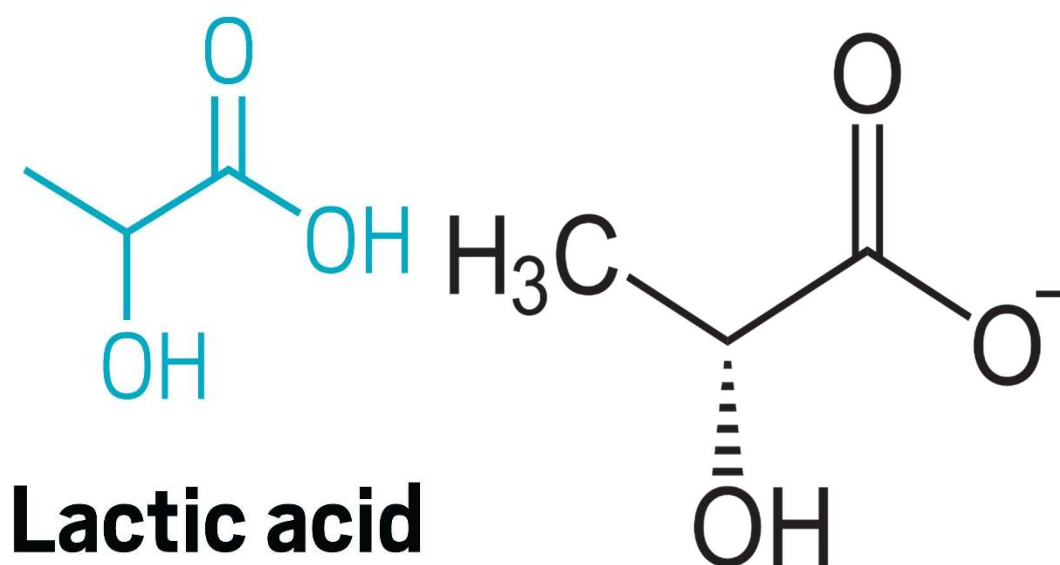
Lecturer of the Department of Anatomy, S.D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Lactic acid was discovered in 1780 by the Swedish chemist and pharmacist Karl Scheele. Thanks to this outstanding man the world became aware of many organic and inorganic substances - chlorine, glycerin, hydrocyanic and lactic acids.

For the first time lactic acid was found in the muscles of animals, and then in the seeds of plants. In 1807, the Swedish mineralogist and chemist Jens Jakob isolated lactate deposits from muscles.

## What are lactic acid and lactate?

There is a difference between lactic acid and lactate. Lactate is a component of lactic acid. Lactic acid consists of an acid and a lactate molecule. It is the result of the breakdown of glucose, which is the main source of carbohydrates in the human body, which means energy for the muscles during exercise. Lactic acid formed in skeletal muscles is converted to lactate. From the muscles, lactate enters the bloodstream, from there to the organs and other muscles, where it is used to form energy. In fact, lactic acid cannot accumulate in the body, lactate accumulates.



In conclusion: we really need lactic acid, it is fuel for muscles. In addition, lactic acid is a natural defense mechanism that prevents the athlete from overdoing it and causing irreparable damage to himself.

Lactic acid in the muscles: what is it and why is it formed? Usually during a hard workout or a race, you probably felt something like a burn in your muscles. Many believe that lactic acid is the cause of muscle pain and fatigue. But often amateur athletes are confused about what exactly their muscles hurt. The purpose of this article is to tell in an accessible way about this natural compound and its effect on the human body.

### **How is lactic acid formed in muscles?**

Lactic acid is formed during the breakdown of carbohydrates - glycolysis. This is a complex chemical process of several reactions. It can be aerobic (with the participation of oxygen) and anaerobic (without the participation of oxygen).

*Aerobic glycolysis* occurs when energy in the body is produced by the oxygen energy system. This is a normal activity or light physical activity of low intensity.

- *Such glycolysis occurs in 2 stages:*
- From glucose and ADP molecules (adenosine diphosphate), lactic acid and energy are produced.
- Lactic acid is neutralized upon interaction with oxygen and ADP molecules, as a result of the reaction, energy is released, and carbon dioxide and water are formed. While the oxygen system is working, the lactic acid does not linger in the muscles.

During intense exercise, fast energy is needed. The oxygen system is slow, so the lactate energy system comes to the rescue - it works without the participation of oxygen and does not waste time transporting it, so it quickly produces energy.

Anaerobic glycolysis occurs: when glucose is broken down to lactic acid and energy. Without the participation of oxygen, lactic acid is not neutralized, as in aerobic glycolysis, but accumulates in the muscles in the form of lactate.

### **Why and during what trainings lactic acid is formed?**

Lactic acid in human muscles is produced constantly, but the body in a calm state manages to remove it. The characteristic pain in the muscles indicates an excess of acid, which, in turn, appears during intense exercise, when the decay products enter much more than what the body can remove. More specifically, it will begin to accumulate in the muscles when the athlete works above the anaerobic threshold (it is usually considered equal to 80-90% of the maximum heart rate).

During such an intense load, lactic acid breaks down into "good" lactate, which turns into fuel for the body, and "bad" hydrogen ions. Hydrogen ions are harmful because they deacidify muscles, reducing muscle efficiency and causing burning.

However, pain for several days from lactic acid is a myth. It disappears from the body a few hours after exercise.

The process of lactic acid production over time, with successive workouts, remains the same as without physical activity, it's just that the athlete's muscles, becoming more enduring and stronger, adapting to stress, use fuel much more efficiently. This is what training below the lactate threshold is for.

## Lactate threshold

The lactate threshold means the transition from aerobic to anaerobic exercise. Aerobic exercise does not improve your ability to efficiently remove lactate because in this state your body gets enough oxygen to process it. To improve athletic performance, it is necessary to include anaerobic exercise in the program, and you need to train at or slightly below the lactate threshold.

Each person has a different maximum heart rate. If it's 205 beats per minute, then the lactate threshold will be around 185 beats per minute, which means aerobic training will be in the zone between 125 and 185 beats. Anything above is the anaerobic zone.

### Why do athletes measure lactate?

In professional sports, lactate is used as an indicator of the intensity of the load. The level of lactate increases with increasing intensity, so the amount of lactate in the blood determines the type of training and calculates the intensity zones. The concentration of lactate in the blood in different zones of intensity:

- in the aerobic zone - 2 mmol / l
- in the transit zone — 4-10 mmol/l
- in the anaerobic zone - more than 10 mmol / l

Having carried out a lactate test, it is possible to most accurately determine the athlete's AMT (anaerobic metabolism threshold) or lactate threshold. A lactate level of 4 mmol/l is considered an approximate level of AMT (anaerobic metabolic threshold) - the moment when the body switches from a predominantly aerobic mode to an anaerobic one. Many amateur athletes train to the point of exhaustion, mistakenly believing that the more intense the training, the better the result. Fatigue and poor coordination are usually a sign of high blood lactate levels. Frequent training at high intensity not only does not bring results, but also worsens physical fitness and leads to overtraining.

Knowing your lactate threshold, you can build an effective training plan and train at the desired intensity. For example: training at the level of the lactate threshold (that is, with a lactate concentration in the blood of about 4 mmol / l) develops the athlete's threshold speed and increases the AMT (anaerobic metabolic threshold) .

Training at a lactate level of 0.5-1.5 mmol/L is considered recovery, and at a lactate concentration of 2-4 mmol/L, aerobic training is performed, which is the main part of the endurance athlete's training plan.

During the training cycle, the level of lactate monitors the effectiveness of the athlete's training. If, over time, the level of lactate decreases with the same loads, this indicates an increase in sports form, if it rises, it indicates a decline in form. In the latter case, the training plan is adjusted.

There are existing drugs that act on the body and reduce the level of lactate in the blood.

The use of succinic acid, bicarbonates helps to reduce the rate of accumulation of metabolic products in the anaerobic cycle and save myofibrils from damage.

Improving the work of the liver with drugs of the appropriate direction (Lecithin, Essentiale, Heptral, etc.) allows you to increase the resynthesis of La into glycogen.

Pharmacological forms of phosphorus, magnesium, iron contribute to an increase in the buffer capacity of the blood and, therefore, a longer preservation of maximum performance in the glycolytic mode, as well as a faster recovery period. By increasing the level of Hb in the blood, the buffer capacity - hemoglobin - increases.

Glutamic acid (non-essential amino acid). It normalizes metabolic processes, stimulates oxidative processes, promotes the neutralization and removal of ammonia from the body, increases the body's resistance to hypoxia. Promotes the synthesis of acetylcholine and ATP (Adenosine triphosphate synthase), the transfer of potassium ions. Glutamic acid is a neurotransmitter amino acid that stimulates the transmission of excitation in the synapses of the central nervous system.

It is used during training in glycolytic mode (reduces the level lactate load by breaking the ammonia block); overtraining (support for the central nervous system), depression. Glutamic acid is also used to relieve neurotoxic effects associated with taking other drugs.

With prolonged use, a decrease in the content of Hb, leukopenia is possible. During the period of application, it is necessary to conduct urine and blood tests. If side effects occur, a dose reduction is recommended.

Stimol (citrulline + malate) - promotes the utilization of La. The drug expands the capabilities of the athlete's body in endurance training, allows you to move the border of adverse sensations and "tolerate" them for a longer time, therefore, increase the volume and intensity of loads.

### **How to remove lactic acid from the body?**

The best way to quickly get rid of excess lactate is a cool down or a recovery cross. This activates aerobic metabolism, then the body uses excess lactate faster. But even without a hitch, after a few hours, the lactate content in the blood returns to normal. Massage, bath and other procedures help the overall recovery process, but do not affect lactic acid and lactate.

### **Conclusion**

In summary, we have learned that lactate is an important source of energy in the body, used by the muscles, heart, brain, liver, and other organs of the body. Every person produces lactate constantly in the body. At rest or low load, lactate is used and does not accumulate in the body.

We also learned that lactate is used to synthesize glycogen in the muscles. Trained and untrained athletes produce about the same amount of lactate, but trainees use it more efficiently. It turns out that the higher the load on them, the more lactate is produced.

Lactate is a natural protector of the body from overload and is an indicator of the level of load. Lactate does not cause muscle pain. A few days after training, the muscles hurt not because of lactate, but because of microtrauma and the recovery process. Much attention should be paid to the fact that the concentration of lactate in the muscles and blood decreases several hours after exercise.

UDC: 618.14-006.6-036.22

# EPIDEMIOLOGY AND ONCOLOGICAL SCREENING IN THE EARLY DIAGNOSIS OF CERVICAL CANCER

**Arman Khozhayev**

Professor, Doctor of Medical Sciences, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

**Anna Kukhareva**

Director, Multidisciplinary «Center of Oncology and Surgery», East Kazakhstan region, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

**Shukhrat Pazilov**

Head of the Day Hospital of the Chemotherapy Department, Almaty Oncology Center, Republic of Kazakhstan

**Baktiyar Bolysbekov**

Head of Chemotherapy Department, Almaty Regional Multidisciplinary Clinic, Almaty, Republic of Kazakhstan

**Irina Kollar**

Oncologist-chemotherapist, Almaty Oncology Center, Republic of Kazakhstan

**Mereke Karinova**

General practice physician, Kerbulak Central District Hospital, Republic of Kazakhstan

**Annotation:** The paper deals with the epidemiological aspects and organizational issues of early diagnosis of cervical cancer, based on its secondary prevention using a population-based method of active detection of this pathology in clinically asymptomatic individuals - screening. A detailed algorithm is presented and the principles of organization and diagnostic capabilities of this method are reflected. It is shown that in order to achieve a highly effective result, strict adherence to the methodology of this type of screening is necessary.

**Key words:** epidemiology, cervical cancer, screening, Pap test, smear for oncocytology.

Currently, one of the main postulates of the oncological service, which is the early diagnosis of malignant tumors, continues to be one of the most relevant. At the same time, screening plays a leading role in secondary prevention. Cervical cancer (CC) continues to rank first among gynecological oncological pathologies, and if we look at the evolution of this type of screening, we will see, first of all, an increase in the age range of women examined from 60 to 70 years and from 40 to 30 years, as well as reducing the screening interval from 5 years to 4 years. The key concept of screening for CC is the detection of oncological pathology at a stage when the ongoing treatment changes its prognosis and further clinical course. Despite belonging to visually accessible localizations, the percentage of advanced forms of the disease is still high. The main conditions for screening are the availability of trained personnel and a focused approach to identifying the trait under study and evaluating the results. At the same time, the applied methods

should be quite simple, reliable and reproducible [1,2,3].

CC in the structure of all malignant neoplasms in our country among both sexes of the population in 2021 took 4th place with a specific gravity of 5.54%, in women - 2nd annual stable place after breast cancer, amounting to 9.7 %. The incidence rate per 100 thousand population increased to 9.4 (in 2020 - 8.9) [4].

In 11 regions of the republic, the incidence rate was higher than the national average: Pavlodar - 16.7 per 100 thousand population (the highest rate), Atyrau - 13.8, Karaganda - 12.0, Akmola - 11.9, Aktobe - 11.6, West Kazakhstan - 11.1, East Kazakhstan - 10.8, Kostanay - 10.6, North Kazakhstan - 10.2, Mangistau - 9.7, Almaty - 9.5 regions. Low data on morbidity were found in Turkestan - 5.2 per 100 thousand population, Zhambyl - 5.7, Kyzylorda - 8.2 regions and in cities Almaty - 8.3, Nur-Sultan - 7.6 and Shymkent - 7.8.

CC in the structure of causes of death from malignant tumors of the population of both sexes in 2021 retained the 9th position, with a share of 4.3% (2020 - 4.2%), mortality from CC is stable at 3.1 per 100 thousand of the population.

Above the average for the republic, mortality from cervical cancer in 6 regions: Kyzylorda - 3.5 per 100 thousand population, East Kazakhstan - 3.8, Atyrau - 4.0, Karaganda - 4.7, West Kazakhstan - 4.8, Pavlodar regions - 5.6 - the maximum value in the country.

At the level of the average republican indicator, mortality was recorded in the Akmola region - 3.1 per 100 thousand population, lower - in Aktobe - 3.0, Almaty - 2.5, Zhambyl - 1.9 - the best result, Kostanay - 2.4, Mangistau - 3.0, North Kazakhstan - 2.6, Turkestan - 2.2 regions and in cities Nur-Sultan - 2.6, Almaty - 2.9, Shymkent - 2.3 [4].

Referring to visually accessible localizations, the neglect of CC, i.e. late diagnosis (III-IV stages) was 15.4%. At the same time, above the national average - indicators in Karaganda - 35.2%, - the worst result, West Kazakhstan - 32.4%, Akmola - 26.4%, Mangistau - 20.8%, Pavlodar - 20.8 %, Kostanay - 15.6% regions. The lowest neglect is in the Zhambyl region - 1.5%.

The five-year survival rate of patients with CC registered in 2017 in 2021 was 67.5%, with an increase compared to the level of 2020 (58.5% for those registered in 2016), and with a significant range in terms of regions, from traditionally maximum - 81.8% (2020 - 77.1%) in Almaty, to the minimum - 23.1% (51.1%) - in Zhambyl region.

The 5-year survival rate exceeded the national average in 7 regions out of 17: West Kazakhstan - 73.3% (2020 - 47.3%), Kostanay - 78.8% (61.2%), Pavlodar - 75.5% (57.8%), North Kazakhstan - 70.7% (49.0%) of the regions and in cities Nur-Sultan - 76.5% (61.6%), Almaty - 81.8% (77.1%), Shymkent - 68.8% (59.0%). Lower rates were in the remaining 10 regions [4].

The development and improvement of the oncological service of the country over the past four years has been carried out as part of the implementation of the Comprehensive Plan to Combat Cancer in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022, which defines a clear list of mutually defining activities focused on the final result.

CC screening is a periodic, comprehensive examination of women of a certain age group as part of a special medical program to prevent and reduce morbidity and mortality from CC.

Type of screening - population. The purpose of screening is to identify pre-invasive diseases of the cervix with subsequent recovery. The screening method is a cytological examination of a smear for oncocytology from the cervix (traditional and liquid cytology). Coloring according to the "Papanicolaou test" (Pap test). Interval - 1 time in 4 years. Target group: women aged 30-70 years who are not registered in the dispensary for CC. The expected results are a decrease in morbidity and mortality from CC.

Screening steps:

1) Preparatory - formation of target groups, information support and invitation to screening. The preparatory stage is carried out by the nurses of the primary health care organization responsible for preventive measures and includes: annual compilation of a list of

women subject to screening in the coming year by November 15 of the current year, followed by monthly correction; informing target groups of the female population about the need for screening; screening invitation; ensure timely screening.

2) Screening - filling out a statistical card of a preventive medical examination (screening) of an outpatient (form 025-08/y), a register of patients subject to cytological screening and taking material for cytological examination from the cervix. The screening examination of the target groups of the female population is carried out by a specially trained midwife of the primary health care organization.

3) The final one is obtaining the results of cytology, informing the woman and developing further management tactics, fill out accounting and reporting statistical documentation. Responsible for the final stage of screening is the obstetrician-gynecologist of primary health care [5].

Cytological screening of CC is a complex of organizational and medical measures aimed at early detection of precancerous and neoplastic diseases of this localization and at reducing the mortality of this cohort of patients. For traditional cytology, a smear containing 8-12 thousand cells of stratified squamous epithelium (including cells of metaplastic epithelium) is considered adequate; for liquid cytology - 5 thousand cells. For both methods, the number of cells of endocervical epithelium and/or metaplastic epithelium (from the transformation zone) must be at least 10 (single or in clusters). If more than 75% of the cells of the stratified squamous epithelium are covered with erythrocytes, leukocytes, etc., then the quality of the smear is considered unsatisfactory.

Interpretation of the results of a cytological study is carried out according to the Bethesda-terminology cytological system:

Intraepithelial changes and malignant processes are absent (NILM). This group includes cytological conclusions about the normal state of the epithelium, as well as the presence of various non-neoplastic diseases. Normally, squamous epithelial cells, groups of cells of columnar epithelium and metaplastic epithelium, a small number of leukocytes, and rod/mixed microflora are found in preparations. In the presence of non-neoplastic processes, their nature and, if possible, the cause are specified: atrophic changes, reactive changes associated with inflammation, including typical regeneration. In addition, the presence of microorganisms is indicated: *Trichomonas vaginalis*, fungi, morphologically corresponding to *Candida* spp., bacterial vaginosis, cellular changes corresponding to the defeat of Herpes simplex virus, squamous epithelial cells with atypia of unknown significance (ASC-US), squamous epithelial cells with atypia of unclear significance, not excluding the presence of a high degree of intraepithelial changes (ASC-H). Low-grade squamous intraepithelial changes (LSIL) include lesions associated with HPV and CIN I, high-grade squamous intraepithelial changes (HSIL) include CIN II, CIN III, carcinoma in situ and cases suspected of invasion, squamous cell carcinoma, cervical (glandular) epithelium with atypia of unknown significance, cells of the cervical (glandular) epithelium, possibly neoplasia, endocervical adenocarcinoma in situ, endocervical adenocarcinoma, endometrial adenocarcinoma, secondary adenocarcinoma, unclassified carcinoma, other malignant tumors.

There are certain features when taking material for oncocytology: firstly, the examined woman should be informed about the exclusion of sexual intercourse, vaginal manipulations, including douching, baths, tampons, etc. 2 days prior to sampling. Taking material for cytological examination is carried out by the midwife of the examination room of the department of medical examinations of the primary health care organization: the traditional method (2 glasses - with obligatory fixation in 96% alcohol, it is preferable to use glass slides with a polished edge, which are easily marked) or the liquid cytology method (one container with stabilizing liquid); the code or surname of the patient, identical to the code and surname in the form for sending material for cytological examination, should be clearly marked on the glasses or container [5].

At the same time, when using the traditional method, the biomaterial is delivered to the cytological laboratory as soon as possible after its collection in specialized containers for glass slides with 96% alcohol. If there are visible visual changes in the cervix, then the material is taken from the woman and, without waiting for the results, she is referred for an examination by an obstetrician-gynecologist.

A cytological study is carried out in centralized cytological laboratories at oncological institutions, where an archive of cytological preparations of patients involved in the screening examination is formed, regardless of the result, for a period of at least 10 years with the formation of a computer database.

What material and technical equipment is required to take material for a Pap test? It is as follows: soap and water for washing hands, a light source for cervical examination, a gynecological chair, a disinfected speculum and gloves, an Eyre spatula, a glass slide and a marking pen, a container with a stabilizing solution for liquid cytology, a fixative solution (96% alcohol), a container with warm water for lubricating and warming the vaginal mirrors, a 0.5% chlorine solution for disinfecting gloves and instruments, or another approved for this purpose. And, of course, the registration form itself.

For carrying out liquid cytology, you additionally need: a disposable cervix brush, a container with a stabilizing solution for liquid cytology, and a fixing solution.

At the same time, a smear for oncocytology cannot be taken: during menstruation, earlier than 48 hours after sexual contact or after using lubricants, vinegar or Lugol solution, tampons or spermicides, after vaginal examination or douching, and also during the treatment of genital infection.

Summarizing the above, we can state that satisfactory results of CC screening can only be achieved with its proper organization, high quality of conduct, active participation in the medical examination of the population, the use of highly sensitive tests and instrumental methods of preventive examination, accurate subsequent diagnosis of detected tumors and timely treatment. Qualitative screening of CC leads to early diagnosis of various precancerous intraepithelial changes in the cervix, which, in turn, increases the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. Surveyed target groups who, for one reason or another, do not participate in this screening should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from CC.

## LITERATURE

1 Sultanov, M., Zeeuw, J.d., Koot, J. et al. Investigating feasibility of 2021 WHO protocol for cervical cancer screening in underscreened populations: PREvention and SCReening Innovation Project Toward Elimination of Cervical Cancer (PRESCRIP-TEC). BMC Public Health 22, 1356 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12889-022-13488-z>.

2 Jansen, E.E.L., de Kok, I.M.C.M., Kaljouw, S. et al. Rapid elimination of cervical cancer while maintaining the harms and benefits ratio of cervical cancer screening: a modelling study. BMC Med 20, 433 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12916-022-02631-7>

3 Prikaz i.o. Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № ҚР DSM-174/2020 - «Ob utverzhdenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skringovym issledovanijam, a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij» (In Russ.).

4 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

5 <https://onco.kz/wp-content/uploads/2020/03/Rukovodstvo-po-skriningu-RSHM.pdf>

## Psychological Sciences

# ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ МЕХАНИЗМА ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**Курманаев Ермек Маликович**

старший преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

**Джансеитова Светлана Саттаровна**

доктор филологических наук, профессор, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

**Есетова Айнур Такеевна**

кандидат педагогических наук, доцент, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

**Аркабаева Гульсм Сейткаримовна**

магистр филологических наук, преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Республика Казахстан

**Аннотация:** Данная статья посвящена личности исполнителя как центральной фигуры музыкальной коммуникации; исследованы психологические закономерности механизма исполнительской деятельности. В работе мы использовали системный и структурный подход, психологический анализ, интерпретационные особенности как комплексный, системный феномен исполнительской культуры. Рассмотрен процесс развития мотивационных, экспрессивно-эмоциональных, психологических структур, технические возможности: мастерство, виртуозность, страстность, внутреннее видение, образность мышления, наличие творческой концепции.

**Abstract:** This article is devoted to the personality of the performer as the central figure of musical communication, the psychological patterns of the mechanism of performing activity. In our work, we used a systematic and structural approach, psychological analysis, interpretive features as a complex, systemic phenomenon of performing culture. The process of development of motivational, expressive-emotional, psychological structures, technical capabilities: mastery, virtuosity, passion, inner vision, imagery of thinking, the presence of a creative concept are considered.

**Ключевые слова:** процесс исполнительства, интерпретационные особенности, структурные формы творческого процесса, музыкальное мышление.

**Keywords:** performance process, interpretive features, structural forms of the creative process, musical thinking.

Процесс исполнительства, представляет собой гармоническую связь: «композитор – исполнитель – слушатель – музыкальный текст». Интерпретационные особенности музыканта зависят от его эстетических принципов и механизма исполнительства [1].

Музыканту отводится роль сотворца, а не «исполнителя чужой воли». В задачу исполнителя входит: тщательный анализ музыкального текста; понимание композиторского замысла, смысловых особенностей; принятие структурных стилистических решений; умение выстраивать тональную форму, интонационную лексику. Особую роль в исполнительской деятельности играют мировоззренческие и психологические установки, экспрессивный и эмоциональный фон, владение аудиторией, учет эстетических запросов слушателя.

Интерпретация музыкального произведения зависит от правильного понимания нотного текста; творческого перехода от записи-схемы в реальные звуковые образы; от психологических механизмов восприятия музыки; структурных особенностей творческого процесса; музыкального мышления, которые дифференцируются на ряд составных:

- ✓ психологию сочинения,
- ✓ психологию исполнения,
- ✓ постижение слушателем музыкального произведения» [1].

Работа над музыкальным произведением состоит из следующих этапов:

- *ознакомительный* этап предполагает ознакомление с музыкальным текстом, изучение нотного текста (ознакомление с эпохой, творчеством автора, стилем; анализ формы, фактуры, структуры, динамики, ритма);
- *гармонический* анализ направлен на выявление основных тем, идей, образов;
- *технический* этап предполагает анализ и выбор приемов исполнения, преодоление возникших трудностей;
- *интерпретационный* этап направлен на создание индивидуального образа, определение логики построения музыкального материала, соотношение частей и исполнительского плана в соответствии с проведенным анализом, достижение цельности и убедительности.

С каждой интерпретацией музыкальное произведение обогащается новыми чертами, смысловыми оттенками и только от исполнителя зависит его дальнейшая судьба.

Теоретической основой данной работы послужили методические труды А. Агафонова, М. Бахтина, теоретические работы Е. Назайкинского, В. Медушевского, Б. Асафьева [2], рассматривающие исполнительство как специфический, иерархический процесс, состоящий из определенных смысловых структур, тембрового богатства, тонкости интонаций.

Специфическим закономерностям психологии интерпретационной деятельности, посвящены труды Л. Л. Бочкарева, Ю. А. Цагарелли, Л. С. Выготского, акцентирующие внимание на «первичность (композиторского) и вторичность (исполнительского) процесса». Р. Гаммерштейн, В. Виора, К. Флеш, подчеркивают приоритет «диалектической сопряженности исполнительской деятельности и результата творческого процесса». М. Арановский, пальму первенства отдает «содержательному анализу и грамотной артикуляции различных смысловых сегментов произведения», и считает, что музыкальная тема есть элемент «повышенной семантической концентрации» [3]. Ю. А. Цагарелли выделяет профессионально важные качества исполнителя [4], но не рассматривает целостную концепцию профессионального мастерства музыканта-исполнителя, состоящую из таких важных компонентов как: профессиональная направленность, музыкальные и общекультурные знания, профессиональные умения. Л. Шаймухаметова [5], отмечает, что для исполнительского искусства большое значение имеет расшифровка сегментов текста, определение этимологии смысловых единиц, выявление авторского замысла, интонационных форм, ведущие к формированию целостной структуры: идеи, темы, сюжета. А. Асфандярова [6], подчеркивает роль традиции авторского исполнительства, основанной на выделении исполнителя как самостоятельной личности.

Развитию интерпретации способствует активная концертная деятельность; гениальными исполнителями были Ф. Лист, А. Г. Рубинштейн, С. В. Рахманинов, которые

отличались высоким уровнем профессионализма. Ц. Когоутек считает, что нельзя в творчестве отделять произведения от его исполнения и что «при создании неповторимого в своей индивидуальности конечного музыкального целого, эти элементы искусства полностью сливаются» [7]. Особое внимание он уделял интеллектуальным особенностям мышления, профессионализму, многолетнему опыту, тонкости интуиции, проявлению творческого поиска оригинальных форм, средств выразительности, воле, эмоциональному настрою, артистической индивидуальности исполнителя.

В книгах, статьях, воспоминаниях Л. А. Баренбойма [8], Д. Д. Благого, Г. М. Когана, Г. Г. Нейгауза, С. И. Савшинского, С. Е. Фейнберга и др. даны методические разработки динамической структуры личности, советы по психологической подготовке исполнителя к концертному выступлению. Особый интерес вызывают идеи развития структуры личности А. Н. Леонтьева, Л. С. Выготского, психологические механизмы, влияющие на особенности сценического состояния артиста; концепция К. К. Платонова, рассматривающего особенности личности в четырех подструктурах: «направленность, опыт, психические процессы, биопсихические свойства» [9], автор акцентирует внимание на психологическую установку, психологическую адаптацию, творческий опыт, мастерство, артистизм, знание, слуховые представления, умение осознанно управлять процессом, «интерпретировать произведение в воображаемом звучании и в действии», проявлять импровизационную свободу в создании образа, чтобы добиваться нужного эффекта. Перечисленные свойства зависят напрямую от сценического мышления, воображения, от эмоциональной восприимчивости, видения и понимания идеи, «ретроспективного воображения», «ретроспективного проникновения», «психической интуиции», от творческой природы музыканта, именно от них зависит и рождается глубокое, содержательное, убедительное эмоциональное звучание, артистическая игра, обаяние, настоящее искусство.

Рассматривая закономерности художественного процесса в целом, механизмы восприятия музыки исполнителем, мы пришли к выводу, что для музыканта важно понимание диахронного и временного пространства, коррелирующие с деятельностью композитора, слушателя в опосредованных формах общения; творческий процесс дифференцированный на психологию сочинения и психологию исполнения музыки «интерпретатором»; взаимодействие интеллектуального и эмоционального начал, роль индивидуально-типологических особенностей личности в решении творческих задач, предполагающие полет фантазии, идей, направленных на познание процесса «изнутри».

#### Список литературы:

1. Ананьев Б. Г., Задачи психологии искусства. Публикация и примечания Л.Л. Бочкарева. – В сб.: Художественное творчество. – Л., 1982. 236-242 с.
2. Асафьев Б., Музыкальная форма как процесс. – Л.: Музыка, 1977. – 344 с.
3. Арановский М.Г., Музыкальный текст: структура и свойства. – М.: «Композитор», 1998. – 12 с.
4. Цагарелли Ю.А., Психология музыкально-исполнительской деятельности. Автореф. дисс. ... доктора психологических наук. – Ленинград, 1989. – 31 с.
5. Шаймухаметова Л., Смысловые структуры в музыкальном тексте. – Москва, 1998. – 135 с.
6. Асфандьярова А.И., Интонационная лексика образов пасторали в тематизме фортепианных сонат И. Гайдна. Автореф. дисс... канд. иск. – Л., 1979. – 24 с.
7. Когоутек Ц., Техника композиции в музыке XX века. – М.: Музыка, 1976. – 358 с.
8. Баренбойм Л.А., Музыкальная педагогика и исполнительство. – Л.: Музыка, 1974. – 336 с.

9. Платонов К. К., Концепция динамической функциональной структуры личности. – М., 1990. – 124 с.

# WAYS TO DEVELOP THE ABILITIES OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Akzhaiyk Tazhi

Korkyt Ata Kyzylorda University

**Annotation.** The scale and complexity of modern social changes require improvements in education. These requirements can be fulfilled by implementing new teaching models with varied content, methods, and technology usage. Such development is necessary to implement within the framework of the intensive development of technology of informatization of society due to the current state of society where technology is thriving each day. Therefore, it is vital to effectively organize the teaching process, mainly in schools with ordinary children and children with special needs. This article describes the features of the development of the abilities of children with special needs, ways of psychodiagnostic the development of special children's musical skills, and the organization of correctional and developmental work.

In the article, the author considers the methodology of using inclusive learning technologies in music lessons and, through research work, proves that inclusive learning technologies have full potential for scientific theoretical knowledge and wide application in their practice. In this regard, the author has developed several methodological recommendations, considering the special importance of inclusive learning technology. In particular, they are as follows: a) in classes where the methods of inclusive learning technologies for schoolchildren are used, their interest is significantly increased; b) ensure that the teacher often uses inclusive teaching methods in the classroom; c) scientific and educational and methodological support of the educational environment; d) prepare all the resources necessary for the successful assimilation of innovations; e) select methods and methods of Inclusive Teaching Technology in music so that they reveal an effective topic, and systematically thoroughly organize the topic; f) transfer of musical and aesthetic education to the student should be carried out in the direction of developing cognitive activity and thinking. For example, the feeling of beauty and empathy, the desire to act, are directed to psychological health. g) The musical and aesthetic activity of the student allows moral and aesthetic development.

**Introduction.** Over the years of teaching children worldwide, loads of experience have accumulated. This has helped to create conditions for adaptation and development in the local cultural environment, creating conditions for a vital, dynamic living organism. The success of inclusive education is largely determined by the work of all the preschools mentioned above and school education, as well as management and staff. To implement these actions, it is necessary to use a set of measures at all levels of inclusive education, such as:

- technical equipment of educational institutions to create a barrier-free environment (ramps, specially equipped toilets, elevators, physical therapy rooms);
- the creation of a favorable medical and psychological, educational environment for the adaptation of disabled people in educational institutions;
- training of specialists in higher education for the inclusive education system;
- adapted educational programs for students with disabilities;
- individual lesson plans developed jointly by their parents for students with special needs;
- disclosure of the musical abilities of these individuals as specialists, providing them with regulated legal and financial rights in the educational process.

In this regard, several innovative teachers (I. M. Cheredov, V. K. Dyachenko, M. Zhanpeisova, K. Karaev, G. Erkebayeva, etc.) are considering effective ways to organize the educational process while studying new teaching technologies and finding ways to improve the effectiveness of the use of many different forms of the learning process. There is, however, still yet to be a clear understanding of the exact form of teaching needed. V. P. Bepalko, Z.A.Karaev, S.T.Taubaeva, B. T. Barsay, D. M. Zhusibalieva, M. V. Klarin, K. U.Karieva, S. A. Kushimbetova, K. Kabdykairovich, A. A. Saipov, G. K. Selevko, B. K. Tulbasova, L. A. Shkutina, and others became the basis for the research on methods, conditions, didactic and methodological foundations of the use of active teaching skills in the field of education. Currently, in school practice, in addition to the existing types of classes, the use of non-traditional ones and inclusive learning technologies is widespread. Such non-traditional forms of organization of training work are often built based on their methods. The idea is to show that each lesson has a lot of educational opportunities and raise it to a new qualitative stage.

In this article, we identify the musical abilities of special children through the use of inclusive learning technologies and identify ways to improve them in teaching music. Therefore, we consider it appropriate to reflect the main tasks of the state policy in the field of inclusive education for children in need of special education, which are:

- Determination and legislative strengthening of the status of social and educational organizations that implement integration technologies in education;
- Close cooperation, cooperation of scientists and practitioners, expansion of the process of access to general education by government, public organizations, mass media, and people with disabilities, the formation of positive social relations in the practice of socio-cultural and educational integration, ensuring the implementation of educational programs for teachers, working in the conditions of integrated education.

The process of further implementation of inclusive education in the Republic of Kazakhstan should be covered by state bodies, the parent community, the family, educational bodies, and organizations to be comprehensive. However, in the association of legal documents of the Republic of Kazakhstan, "inclusive education" is mainly used to describe teaching children with disabilities in basic schools. Taking these issues into account, inclusive education formulates teaching methods based on the individual views of the student, taking into account all personal qualities, abilities, features of development, type of temperament, gender, family culture, and other relevant conditions.

Positions of the state policy in the field of inclusive education for children in need of education[1]:

1. Warranty position. Stability of state assistance and support for families with children needing education and the creation of new and existing social services.
2. Position on the implementation of Human Rights. The state policy of social integration of children in need of Special Education recognizes the essence of each person, assistance and support for children with disabilities regardless of their family, psychophysical status, equal rights of persons with disabilities, their family members, social status, religious beliefs, nationality, place of residence.
3. The position of social responsibility of the family. Recognition of the sovereignty and responsibility of each family for the education of the spiritual and physical development of a person, decisions regarding the development of people with disabilities, state policy based on the principle of independence and independence of the family, and the determination of its life.
4. Scientific position. Development of theoretical and methodological foundations of social integration of children, analysis, and monitoring of the integration results, independent examination of the effectiveness of implemented technologies, assessment of decisions made based on comprehensive knowledge, and scientific analysis of the essence of scientific problems.

5. The position of access to information. To critically analyze the problems of studying the accessibility of persons with disabilities in general, secondary, special Secondary Higher, and additional education, measures for the introduction of social experience into society, ensuring the availability of materials by all interested groups based on the results of the specifics of the implementation of scientific and methodological developments.

6. Systematic position in implementing technologies in inclusive education for children in need of special training. Family (first level) requires the practitioner's family to carry out social work. The rest are preschool educational institutions (second level), educational organizations such as schools and additional education (third level), institutions of further vocational education and vocational education (fourth level), and comprehensive medical, social, psychological, educational, and legal support services (fifth level).

7. The principle of comprehensive implementation of all forms. For children with disabilities, the types of inclusive education for interpersonal communication, their introduction to identifying opportunities for achieving goals.

8. The position of multidisciplinary educational organizations. This position is primarily the creation of centers for providing social and psychological medical services in educational institutions.

9. The complementary position of domestic and international experience in inclusive education for children with special needs.

Thus, the problem of inclusive education is controversial and complex, but most importantly - it touches the significant interests of people on the social issues of its decisions. An inclusive society is impossible without inclusive education: the selection and segregation of children based on the socio-economic situation of their parents, abilities, mental and physical, linguistic, cultural, ethnic, religious, and other differences led to the aggravation of the social conflict, violence, and instability in the country are too high a price to pay. Accordingly, society provides any person with the right and needs opportunities to choose the type of education depending on their interests. Latitudinal proposals in the field of education should be provided. In a clever solution to the problem of implementing inclusive education, it is unacceptable to violate the constitutional rights of people with developmental disabilities and social discrimination, without which the Republic of Kazakhstan cannot be a civilized country. Co-education of children with special needs with normal children is the most relevant and delicate issue in modern society. I intend to consider these issues within the framework of the discipline of music, i.e., it is a revelation to all of us that music has an extraordinary power that directs a person towards morality and virtue[2].

**Research methods.** In the course of the study, theoretical and empirical methods were used.

**Discussion and results.** New approaches to teaching and learning understanding learning from a socio-inclusivity perspective are at the heart of these "new approaches to teaching and learning." Children with disabilities are active learners who build their understanding based on their research and social interaction. Pedagogical approaches, better known as "teaching and learning based on dialogue," metacognition, or "learning how to learn," are used as critical modern interpretations of the ideas of social inclusivity. Although the ideas considered in all seven modules can be considered new approaches to teaching and learning, we only consider "learning through dialogue" and "learning how to learn" as new methods because they are closely related to the socio-inclusivity approach. Teaching and learning based on dialogue is a dialogue between students and shows that dialogue between teacher and student is a trick that helps students organize and develop their thinking. "Learning how to read," or metacognition, shows students how to help them understand and take on the responsibility of accumulating knowledge to continue learning independently.

The technology of inclusive learning has the following didactic approaches, which are mainly used when conducting classes:

- Reasoning, T-table, Venn chart, prediction, clusters, table of easy and difficult questions, think, pair, like-minded, pre-given names, big circle, double circle, three questions about names, free writing, "I already knew about ..., I want to know about ..., I found out ...", Round Table, three-step interview, Group study, large-scale lecture, asking questions, asking questions again, double entry diary, three entry diary, sign reading (INSERT), jigsaw, jigsaw-2, conflicting discussion, aquarium, essay, and others.

In addition to such techniques, asking questions is one of the essential skills because if the question is asked correctly, it becomes an effective teaching tool and can support students' learning and improve and expand it.

The role of music in the personal development of children who need special training is very high. Music seems to have been created with the Earth. All the natural sounds in nature make up this great music. The rattle of water, the rustle of grass, the rustle of rocks, the hum of the wind, the rumble of Thunder, the rattle of rain-all this is music. Moreover, the singing of birds in nature, especially the bird market on the shores of the sea and ocean, is a real state of affairs. If you can listen, the state of nature is too separate. Initially, humanity, striving to find sounds of the same nature, to recognize the mysterious properties of natural sound, has matured and reached our music today.

There is no nation in the world without music. Music is common to humanity. Even the most touching and magically beautiful word, like music, cannot affect human feelings. D. Shostakovich: "...if we are music, we can only say that we are human beings, the music is not necessary." If the influence of music could be expressed in language and words, then there would be no need for music.

Therapy - when translated from Latin, means the concept of treatment, then it turns out that music therapy is treatment with music. Today it is impossible to imagine life without music. At home, in the car, outside, in the office, at work, everywhere music is with us. Humanity knew too long ago that music has healing properties. If we consider the human body as a musical instrument, the heartbeat will be the most incredible rhythm. At the same time, the heartbeat when a person is afraid, worried, or delighted becomes real rhythmic music. It is known that plants that do not have a soul grow quickly with good music and give a good harvest. The fact that music can also influence Souls is not new today. Music that affects the soul, feelings, and mood of a person-the Kazakhs compared it to the mumbling of Tengri.

While Democritus, the great thinker of the ancient Greeks, said: "with the Magic Clay of the flute, you can cure some diseases," Hippocrates used music to cure all diseases. While Plato, Aristotle, and Pythagoras recognized that music has healing properties, Homer said that music helps a lot in dealing with negative emotions.

Dividing music into seasons, day and night, and various diseases have their music, with what music to cure diseases, the ancient Indian healers and sophists knew down to the details. In Muslim countries and states: in the Abbasid Caliphate (750–1257) and the Ottoman Empire (XIII-XV), music therapy, aromatherapy, water therapy, and treatment with verses from the Koran were widespread and gave very good results. It has been used a lot with music therapy, especially for the treatment of nervous disorders. The people who were depressed and spiritually deprived were also treated with listening to good music.

Scientists of the ancient Chinese state knew that with music it is possible to master the human consciousness. And the emperors, by special order, listened to one work for each day of the year; that is, for 365 days, each day had its special work. As the famous historian of China, Sima Qian, said: "As for music, it has always delighted the wise men, who were able to cleanse the souls of the people through music. The influence of music is so strong that it can change people's behavior and traditions, so the leaders of the past watched the people listen to sound music."

When it comes to the musical culture of the Turkic-speaking peoples of Central Asia, including the Kazakh people, the musical heritage from that time to the present day attracts attention as real evidence. This is evidenced by the famous *kuis*<sup>1</sup> of Korkyt Ata, who gave birth to Akylgoy Abyz, Batagoy Dana, and an instrument called "kobyz," common to the Turkic peoples. Along with Korkyt Ata, the works of our great scientists from the Kazakh steppes were added to the musical culture of the peoples of the world with great discoveries. "The Great Book of Music" by Al-Farabi (870–950), "The Book of healing" by Abu Ali Ibn Sina (980-1037), "collection of melodies in the science of music" by Abdulkadyr Ibn Gaibi Maragi (XIV-XV), "Aitys of musical instruments" by Ahmadi (XV), "musical treatise" by Vitamin Ali (XVI), etc. Al-Farabi's "the Great Book Of Music" deeply analyzes such topical issues as the theory of music, the history of its origin and formation, the psychology of the perception of music to the heart, and methods and techniques for performing musical works<sup>5</sup>.

It has been scientifically proven that when the balance of the Biofield of the human body changes, it puts the state of his health in uncomfortable conditions. Such collars negatively affect the normality of a person's mood and put him in an awkward position. The change in the psychological equality of the human thought system increases. Due to a change in a person's mood, the stability of his bodily biocompatibility fluctuates, and a sign of illness begins to be felt in some organs of the body. Unique music, songs, and sounds, which have an impressive healing secret, are used today not only in the field of world folk healing but also in the system of modern medicine based on special scientific definitions. It is noted that music, songs, and sounds are also healing, healing, and counterproductive. The usefulness of listening to comfortable, gentle music is revealed to have a sweet sleep in a person's soul, to be in peace.

Music and singing can be called pure transparent medicine that does not contain chemical poisons, does not poison the human body, creates a feeling of pleasure in the soul, has a strong psychological effect; and I have been able to determine the positive effect by experimenting in my almost twenty years of healing. Such definitions can be seen in the enthusiastic comments left by the healer in the opinion and recommendation journals, with the provision to the healer by the patients themselves. Many sick people felt that after their illness, under the influence of music and singing, they began to recover, and their mood began to improve. Russian doctor-Hilary A. Zataevich on the healing nature of music: "Music has a beneficial effect on our interaction and communication with the people around us. Not all the music you listen to can be enjoyable. Each music has its listener. That is why the type of music is distinguished by its therapeutic benefits for Health " [3].

But it turns out that the influence of different music also differs depending on the individual psychology, illness, social status, and place of the social circle of each person. For example, patients themselves have noticed that someone's nerves are stimulated by music, songs, or pop songs, and symphonies and slow songs are stimulated or, conversely, influenced by fun. The music, which vibrates the soul, and resonates with the cosmic system, has long been observed by people and scientists who are rich in the systematic development of both man and animals and living organisms.

Since any song and tune has its rhythm and rhythm, which has a special meaning, its significance depends on the ability of the singer and musician to perform and convey it to the people, and the effect is different.

In ancient times, when Kazakhs listened to songs and sayings in the morning without falling asleep, they rested, and this is the healing property of art. Currently, the healing properties of sound have

---

<sup>1</sup> traditional Kazakh instrumental play

also been studied and begun to be used in the field of Health Improvement. Music researcher H. I. Khan said: "Music does not develop the art and poetry of a person; it raises and heals the spirit of a person. Music is both an art and a science," [4] emphasizes that the pure sound, rhythm, and sound effects of music create various Wave healing energies. "I don't know," he said. For example, it has been found that high-tone sounds at the call to prayer and the loud sound of the bell in the church destroy microbes of diseases that affect the interval, quickly spread flu, etc.

Researchers are scientifically studying and developing concepts that the main principles of sound healing are resonance, rhythm, tone melody, harmony, the scale of sound, timbre, thoroughness of flow and wave, and power of sound. Ted Andrews studied the secrets of the basic principles of sound healing and said about its healing feature: "high – tone sound is a very powerful force. The effect of sound is also similar to prayer, music, song, and mantra. Sound plays the role of a means of communication in the environment of people and the sound manager. Sound determines the state of our health and the state of consciousness at the moment. The healing sound is directed to the chakras in the physical body of a person and continues its healing properties" [5].

However, since people do not have the same auditory, perceptual, and sensory abilities, their perception of the final impression and perception will also be different. Music and singing, acting on the cells of the human brain, stimulate and customize its pulsating rhythm, improve function, and help relieve fatigue. New energy is created in human organs, and the organs are cleansed of old energy and fed with new energy. A person's faith awakens, and he strives for a new cause. Music is not chosen by the nation. The sound, rhythm, and power of influence of music can also affect the entire human race.

Currently, there is a growing interest from society in methods that create a positive impact on the human body and psyche through art, music, through literary works of various genres. One of the most important areas of psychotherapy is art therapy, music therapy, and fairy-tale therapy, originally used only for patients who are sick, sick, or in a holiday home. However, now its scope and scope are expanding. Now, these methods are used favorably to develop a person's creative abilities [6-7].

Considering the power of this in music, we want to increase the musical abilities of children with disabilities in the subject and interest in the lesson in general.

First of all, we study the following components of material activity in diagnosing the level of development of musical abilities by experiment:

- Personality, value orientations (components of motivational, cognitive, operational –musical-aesthetic beliefs);
- Level of understanding of visual means of the musical language;
- Improvisation in playing music.
- We use musical play to determine the emotional perception of students.

The following table defines the criteria for diagnosing the level of development of tempo and rhythm abilities:

**Table 1. Criteria for tempo and rhythm:**

	Meter	Tempo	Rhythm
Motor skills	Walking and running in one tempo	uniform slow	uniform dotted
Motor skills	Hand fingers (clapping hands, drumming)	fast accelerating, decelerating	
Joined tasks	Adequate response to tempo and rhythm musical effects		

**Table 2. Typology of the level of tempo-rhythmic development of musical ability**

Level of development	Task criteria	Type of movement
Low	Uniform tempo (=60) muscle coordination	Stepping in accordance with the musical fragment
Average	Tempo differentiation (smooth, slow, fast) muscle coordination	Stepping uniformly Stepping slowly Running Making 2 small and 1 big step
High	Acceleration and deceleration	Stepping uniformly or running Making 2-3-4 movements

### Diagnosis of a high sense of sound

#### Listening Test

#### A cat and a kitty

**Purpose:** to determine the level of diagnosis of high sound formation.

- In the dark forest, the cat and the kitty are lost and the listener must listen to how they meow

**Table 3. The diagnosis of the sensation of high volume**

Task	Sounds (first octave, second octave)	Points	The right answer
1.1.	mi1 – sol2	1	cat - kitty
1.2.	sol2 – fa1	2	kitty - cat
1.3.	fa1 – fa2	3	cat - kitty
2.1.	fa2 – sol1	1	kitty - cat
2.2.	mi2 – sol1	2	kitty - cat
2.3.	la1 – mi2	3	cat - kitty
3.1.	la1 – re2	1	cat - kitty
3.2.	re2 – si1	2	kitty - cat
3.3.	do2 – si1	3	kitty - cat

**Evaluation criteria:**

- \* High level = 7-9 points (3+3+3; or 3+3+2; or 3+2+2);
- \* Average level = 4-6 points (3+2+1; or 3+1+1; or 2+1+1);
- \* Lower level = 1 – 3pay (2+1+0; or 1+1+1; or 1+1+0; or 1+0+0).

Diagnosis of timbre sensation

Diagnosis of sound identification sense.

Table 4. The diagnosis of Timbre sensation

Musical sound, melody, timbre of the fragment				
Vocals	Instruments			
Children				Orchestra
Women (soprano, alto)	Timpani	(Flute,	(Violin, cello,	Children's
The man (tenor, bass)	Xylophone	bassoon,	double bass)	instruments.
Choir a capella (children, women, men)	Tambourine	clarinet)	(Guitar, harp,	Folk instruments.
		(Trumpet,	balalaika,	Symphonic.
		french horn,	psaltery...)	
		trombone,	(piano,	
		saxophone)	harpsichord)	
		(organ,		
		accordion,		
		accordion)		

**Diagnosis of a sense of musical form**

Test "Unfinished melody"

**Purpose:** to diagnose the level of development of the sense of completion of musical thought.

It is necessary to determine when certain melodies are played and in which tactics they are stopped.

Melody 1 - the last tack is not played;

Melody 2 – played to the end;

3-the last phrase is not played;

4-ending in the middle of the second phrase;

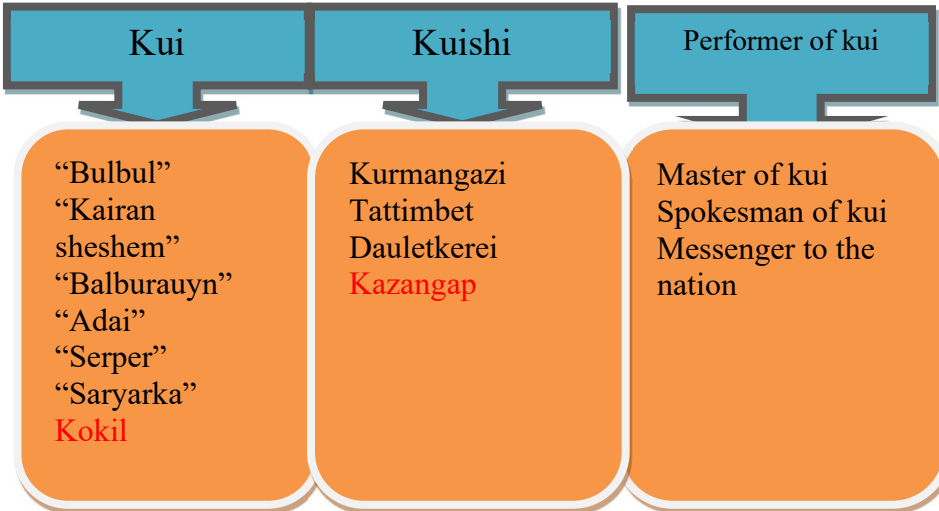
5-play to the end.

**Evaluation criteria:**

- Weak level - correctly defined points 1–2;
- Average level- 3-4 points defined correctly;
- Upper level - 5 points are correctly defined.

We offer the following lesson plans using innovative learning technologies:

Music lesson. Class 2"A"	
Lesson topic:	Master of kui “Kazangap”

Lesson goals:	To introduce students to the power of Kui and the life of the famous kuishi <sup>2</sup> Kazangap, to acquaint students with the essence of the specifics of the Kazakh people's art..
Lesson outcomes:	Students will become aware of kui, kuishi and the life of the master of kui Kazangap. Students will be able to sketch the types of Kazakh art. Students will divide into groups and prepare a theatrical performance.
Main ideas	Formation of students' teaching skills through work in small groups
Task sources	Research using additional sources (preparing and presenting a poster) Reading, critical analysis of the text Open questions Writing an essay
Lesson visualization	Interactive whiteboard, slide, sticks, posters
Type of lesson	Mixed
Motivational stage of lesson	Concentrating the attention of students through a riddle: The fog is me and the cloud is me, The river is me and the ocean, too. I will sparkle just like a moon, And I will ring and laugh. (Water)
Checking homework	1. listen to the students ' understanding of the composer and the folk composer Dauletkerey in the context of the read and received text and discuss it with the whole class. 2. Familiarization with the works of students who studied Kui composers. 3. Sing the song “Koshakanym kaida eken? (Where is my lamb?)” to the students of the class.
New information	What is a kui? Who is a kuishi? What connects a kui and a kuishi? Music 

<sup>2</sup> a person who performs kui

	<p>Based on this diagram, the relationship between kui and kuishi will be analyzed and revealed.</p> <p>Working with the text "Master of kui "Kazangap""</p> <p>A wide focus on the life and art of Kazangap</p> <p>Listen to the kui "Kokil"</p>
Working with children with special needs	<p>Questions:</p> <ol style="list-style-type: none"> <li>1. What is the peculiarity of the Kui genre among music ?</li> <li>2. Who is Kazangap?</li> <li>3. What impression did you get when listening to the kui "Kokil"?</li> </ol> <p>Tasks:</p> <ol style="list-style-type: none"> <li>1. Write an essay on the topic "Kui"</li> </ol>
	<ol style="list-style-type: none"> <li>2. After listening to the kui, students are instructed to write down on paper what they thought or imagined at the time of listening to it.</li> <li>3. Correlate the content of the text with the kui and the essays written by students.</li> </ol>
Conclusion	<p>Ask the students "What impression did the life of Kazangap and the art of kui leave on you?"</p>
Evaluation	<p>Mutual evaluation in pairings (Verbal communication)</p> <p>Students must include the following phrases in their speeches:</p> <p>"My partner did a great job with ..."</p> <p>"Our team succeeded at ..."</p> <p>At the end of the lesson:</p> <p>Students are asked to leave feedback using the following phrases:</p> <p>"What we learned in today's lesson ..."</p> <p>"It was very difficult for me to ..."</p> <p>"I liked ..."</p>
Homework	<p>To read and retell the text "The master of kui "Kazangap""</p>
<b>Music lesson. Class 3 "A"</b>	
Lesson topic:	Puppetry
Lesson goals:	<p>Cognitive:</p> <p>to introduce students to the knowledge of the tricks of the world, to educate students in love with dolls, to increase the ability of students to sing;</p> <p>Emotional:</p> <p>Develop their attention through the formation of a psychologically positive environment,;</p> <p>Social:</p> <p>Creating conditions for achieving collective results;</p>
Lesson outcomes	<p>Students will understand in that dolls are not only a toy, but also a cultural tool that reflects the peculiarities of each nationality.</p>
Main ideas	<p>Through interactions during the lesson, the student will demonstrate his/her own cognitive abilities. By developing these abilities, he/she will actively participate in the lesson</p>

Task sources	Research using additional sources. Critical analysis of the text. Asking open questions. Expanding ICT skills.
Lesson visualization	PowerPoint presentation, pictures depicting winter.
Lesson type	Repetition
Motivational stage of lesson	1. The teacher says the following: - Children, look out the window. The sun is shining brightly outside. It is shining on us. The light is spreading over you and warming your souls. - Come on, let's give warmth around us, and don't let a smile disappear from your faces like the eyes of the sun. 2. Concentrating the attention of students through a game "Fill in the lines".
New information	1. Discussing the topic of "dolls and puppets" and exploring the origin of puppetry: There are various national puppets around the world such as the Russian Petrushka, the French Polyclinelle, the Italian Pulchinella, the German Hanswurst, the English Punch, the Czech Kashpareg and the Turkish Karagez. The oldest of these dolls is Pulchinella. He is 500 years old. There is a story about how Pulchinella lived for many years in a box with a small hole. He then started to perform by pulling his head out of the hole in the box. All the other dolls are over 200-300 years old. 2. "The dance of Orteke". The dance must be demonstrated on the interactive whiteboard and the teacher should talk about its origin. The very first puppetry of Kazkahtsan was called "Orteke bii (The dance of Orteke)" 3. Listening and learning the song "Menin azhem ondai (My grandmother is like that)".
Working with children with special needs	Question: "What songs do you know about dolls?"
Conclusion	Ask the students: "What topic did we cover today? What new things did we discover about dolls and what songs did we learn?"
Evaluation	Students are asked to leave feedback using the following phrases: "What we learned in today's lesson ..." "It was very difficult for me to ..." "I liked ..." (Verbal communication)
Homework	To draw their favorite doll and memorize the lyrics of the song.

### Conclusion

So, based on the results achieved during the study, it was possible to draw the following conclusions:

1. Examining scientific and pedagogical literature showed that in the framework of inclusive learning technology, various initiatives and innovations in the educational space are reflected as a result of accumulation and transformation.

2. The importance of inclusive learning technology is manifested in the fact that it includes a series of targeted actions to achieve new results.
3. We must say that today the use of inclusive learning technologies in music is not enough. Moreover, we are convinced of the need to use this technology in practice in music lessons.

#### REFERENCE LIST:

1. A guide for teachers. Third level. It was proposed by the Methodological Council of the Center of Pedagogical Excellence "Nazarbayev Intellectual School". - Astana, 2012
2. A. Alimov. Problems of using interactive methodology in universities. Textbook. Almaty, 2013
- 3 Zataevich A.V. Encyclopedia. — Edition 2, supplemented. — Almaty: Arys, 2006.
- 4 Inayat-Khan Kh. Mysticism of sound. M.: Sphere, 2004. 352 p.
- 5 Psychology of musical activity. Theory and practice: Study. Allowance / Ed. G. M. Tsykina. - M., 2003.
- 6 Smolina, O.A. (2017). On the formation of a popular qualification evaluation system in the WorldSkills format. Scientific notes of Transbaikal State University. Series: Pedagogical sciences, 12(2). <https://cyberleninka.ru/article/n/o-formirovaniivostrebovannoy-sistemy-otsenki-kvalifikatsiy-v-formateworldskills> <https://doi.org/10.1145/950566.950596>.
- 7 Kashtanova S.N., Medvedeva, E.Y., Kudryavtsev, V.A., Olkhina E.A., Karpushkina, N.V. (2017). The monitoring of the universities' activities as a basis for inclusive higher education strategic development Revista ESPACIOS, 38 (56). <https://www.revistaespacios.com>.
- 8 Zh/V/ Smirnova , Ludmila N. Zhanfir , O/I/Vaganova , N/V/ Bystrova , N/V/ Frolova, A. Maselena, WorldSkills as means of improving quality of pedagogical staff training \*International Journal of Engineering & Technology Website: [www.sciencepubco.com/index.php/IJET7](http://www.sciencepubco.com/index.php/IJET7) (4) (2018) 4103-4108
9. The basis of inclusive education. Study guide. Iskakova A., Movkebaeva Z.A., Zakaeva G., Aitbaeva A., Baitursynova A.A. - Almaty: L-Pride, 2013. - S. 85-107.
10. Anisimov V.P., Shevchenko E.V. About the criteria for the construction of diagnostics of children with musical abilities // Sat. material interuniversity. conf. "Preparation of the future teacher for innovative activity and mastery of modern educational technologies". - Tver, 1999.
- 11 Movkebaeva Z.A. Formation of readiness of senior preschoolers with general underdevelopment of speech for school education: abstract of the dissertation for the competition of the doctorate of pedagogic sciences: 13.00.03 / - Almaty, 2010

## Economic Sciences

# Comparative study of the difference between Covid-19 crisis and the financial crisis of 2008 and their impacts on financial markets

Arif Salimkhanov

Master of Business Administration, Economics

In this article, I would like to examine the consequences engendered by the several financial crises that happened before and compare them to each other. This paper will be talking about the most impactful financial crises in recent history such as the “Great Depression” of 1929-1939, the “Great Recession” of 2008 and the recent crisis that emerged as a result of the COVID-19 pandemic. I will be going through every financial crisis describing its history, and its impact on the global financial system, and comparing them to each other. In addition, this paper will make an attempt to forecast what we should expect in the future and what kind of challenges are awaiting the financial industry and the world. The financial world and the challenges it faces are changing with unimaginable speed, consequently the responsive actions should give adequate answers on what and how to do in order to mitigate the negative effects.

The global financial system is a vastly stochastic system. By the development of economic and financial theory scholars became more informed about the nature and reasons of financial crises. This paper is aimed to examine the consequences engendered by the several financial crises that happened before and compare them to each other. The major problem is to understand whether there was any difference in impacts on the financial markets caused by different crises or not. This paper will be talking about the most impactful financial crises in recent history such as, the “Great Recession” of 2008 and the recent crisis that emerged as a result of the COVID-19 pandemic. The reasons of choosing them are that:

1. From the historical perspective they happened not long ago
2. The impact on financial system of some of them is seem even today
3. To understand the new type of crisis, which was caused not by the financial or economic reasons but by the decease

The paper will start from the discussion of origins of the financial crises, and their emergence. The first part of the paper will concentrate on understanding how crises happen, the historical perspective, and then will be talking about the most impactful crises of the last 2 centuries. There will be short discussion of what can lead to the financial crisis, what are the reasons and causes of the crises. There will also be a discussion of how crises are formed and what stages they have. After we will talk about the types of financial crises and their effects. Finally, at the end of part one we will talk about the recent financial crisis which happened in 2008 named “Great Recession”. We will see how that crisis emerged and the features and impact of that crisis on the financial markets.

There are not so many events that are as old as human history. One thing which comes to the mind of people may be the fact that wars are sharing that feature. Although it is correct, there is another phenomenon which carries the same characteristic. That is the phenomenon of the

*“financial crisis”*. Even though every crisis has its own historical, political, economic and financial background there are a lot of characteristics which are commonly shared by the majority of them. Starting from the ancient times financial crises had impacted the flow of human history. In the 33 AD the “Crisis of 33” shook the economy of the Roman Empire and led to the credit crunch and the crash of real estate prices. Ineffective implementation of laws, excessive expenditures and, finally, the banking crisis which was overtaken only after the government intervention by providing interest-free loans to the landowners.

Another “famous” crisis emerged in 1637 in the Dutch Republic called “Tulip mania” became historically perceptible, because it was the first recorded speculative asset bubble in history.<sup>3</sup> Nowadays historians agree that the economic effects of that crisis were limited, however socio-economically the impact was tremendous.

As the economic and later financial system became more sophisticated more and more crises started to take place. The 19th century was rich in all kinds of financial crises. The panic of 1857, for example, was notable for the fact that it spread very quickly across the United States. This was mainly due to the invention of the telegraph in 1844 by Samuel F. Morse.<sup>4</sup> In addition, the Panic of 1857 was the world's first economic crisis because the world economy was more interconnected. The crisis, which began in Great Britain due to the manipulation of the banking statutes, quickly spread to the USA and damaged the entire banking industry. As a result, the agrarian US South was less affected than the industrialized North, and the tensions between them escalated. As a result, this added more fuel to the fire of a future Civil War.

The 20th century plays a special role in the history of finance and financial crises in particular. The 20th century was characterized by events that forever changed the way economists, financiers and bankers think about finance in general.

Speaking of the 20th century, the Great Depression, or as it is called “Wall Street Crash of 1929”, cannot be overlooked. In principle, it was this crash which was the precursor to the Great Depression. It was the most devastating stock market crash in the history of the United States, when taking into consideration the full extent and duration of its aftereffects. The Great Crash is mostly associated with October 24, 1929, called Black Thursday, the day of the largest sell-off of shares in U.S. history, and October 29, 1929, called Black Tuesday, when investors traded some 16 million shares on the New York Stock Exchange in a single day. The aftermath of the crash was so disastrous for the US stock market that a special regulating body, the United States Securities and Exchange Commission, was created in 1934 to develop rules and regulations in order to prevent such crashes. The financial world also realized that during a very precipitous drop in prices, trading should be stopped. The Great Depression, which followed the crash, changed the financial world beyond recognition. New academic disciplines were formed, including management theory, Keynesian economics. The state began to think about social security, and there were ideas about the need for measures such as stimulus packages. These, of course, are not all the crises that have happened in the entire time one has been engaged in economic activity. But one thing is certain. Financial crises have played an important role in human history. There are many things, whether they are scientific or cultural, that we have now have been affected in one way or another by financial crises.

The financial crisis of 2008 has a special place in this paper. This crisis until 2020 has been compared precisely with the Wall Street Crash of 1929. However, the crisis caused by the Coronavirus Pandemic was then given the role of example for comparison. Before we start talking in detail about this, it is important to analyze what the nature of the financial crisis is and how it is formed.

### **The origins of financial crises and its nature**

A healthy and vibrant economy requires a well-functioning financial system, the main purpose of

which is to channel funds from those who have lots of them to those who need them. This is done with the help of financial intermediaries, mostly banks. But a phenomenon which economists and financiers call “*financial crises*” hampers this process. They throw the system out of balance, causing enormous damage to the economy, the financial system, and society as a whole.

For a long time now, the scientific community has not been able to agree on a common approach to defining the term "financial crisis". For example, in various literature the terms "recession", "stagnation", "economic recession", "economic crisis" can be found. Not surprisingly, the boundaries of these terms are all blurred to the average person. For example, if we turn to the Oxford University Dictionary, we see a very interesting definition.

- **crisis (noun) -**

- 1. a time of great danger, difficulty or doubt when problems must be solved or important decisions must be made
- 2. a time when a problem, a bad situation or an illness is at its worst point <sup>8</sup>

The Oxford Dictionary gives two similar, yet different, explanations. Each crisis is a problem, and as a consequence, a need to find solutions. The solutions are not always simple, and there can be friction over whether the solution is good enough. At the same time a second explanation is given. The term was most commonly used in medicine. Crisis is a decisive turningpoint in the development of an illness, after which either an improvement occurs or the illness transforms into another illness or death. As the social sciences have developed, the term has changed and gained new uses. For example, "political crisis", "military crisis".

There are many definitions of the economic (financial) crisis in the current academic literature. All of them point to the fact that the crisis is a sharp deterioration in the economic condition of the state. The crisis manifests itself in a drop in the value of the national currency, in a decline in production, in rising unemployment and inflation, in a sharp decline in the value of financial assets, in a decline in the living standards of the population and in the bankruptcy of enterprises.

It is important to note that the distinction between a financial crisis and an economic crisis is not an easy one. For example, if we try to distinguish between the two, we can construct a simple table on the objects affected by financial and economic crises.

Financial crisis	Economic crisis
Hits financial assets	Hits the macroeconomic indicators
Currency Securities Bank deposits and so on	Inflation Production rate Unemployment and so on

However, the real and financial sectors of the economy are so interconnected that it is impossible to say what caused them. Was it a crisis of inefficiency in the structure of production or was the problem caused by an overestimation of financial assets ("bubble")?

In the early days of the study of financial crises, the academic community was divided into two groups in terms of their views on financial crises. The first group were monetarists. They supposed that banking panics were the cause of financial crises. They believed that bank panics caused a contraction in the money supply, which hit US economic activity. However, the monetarist world view did not consider a financial crisis to be a situation in which there is no bank panic despite a sharp decline in asset prices. According to Schwartz (1986) these crises are 'pseudo-financial' and state intervention is not only unnecessary, but harmful. The reason given for this is that firms that should be bankrupted are affected by the contraction and this leads to a contraction of economic

activity as well as to an increase in inflation.

The second camp, in relation to financial crises, is the camp with a broader view of crises. For example, the economists Kindleberger (1978) and Minsky (1972) believed that the causes of financial crises are extensive. The following will be a list:

- sharp declines in asset prices
- collapse of large financial and non-financial firms
- deflation
- disinflation
- disturbances in currency markets

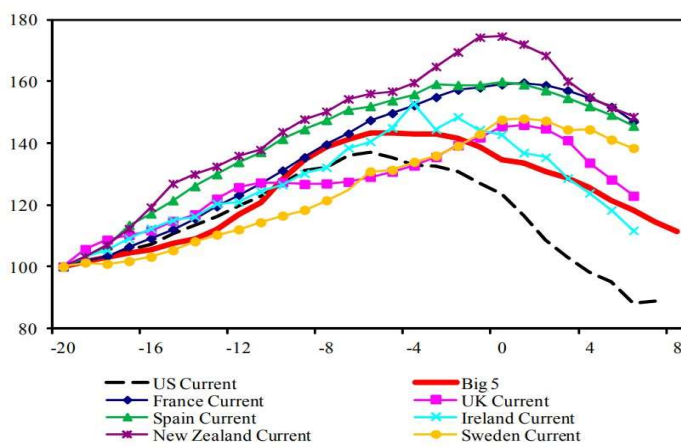
Because the causes of crises are many, they justify extensive government intervention. The problem with this approach is that it is not clear as to the exact cause of the crisis. Moreover, the first camp is itself very narrow in its definition of causes. As research and analysis techniques have evolved, the academic community has become more informed about the causes of economic crises.

If the analysis is narrowed down only to financial crises, several important features need to be highlighted. First, we should try to list the causes of the phenomenon.

As a phenomenon, each financial crisis is unique, but not without common elements. The current academic community links financial crises to a number of phenomena:

- substantial changes in credit volume and asset prices
- severe disruptions in financial intermediation and the supply of external financing to various actors in the economy
- large scale balance sheet problems (of firms, households, financial intermediaries and sovereigns)
- large scale government support (in the form of liquidity support and recapitalization)

The financial crisis is indeed a multi-dimensional phenomenon and despite the progress in research, the identification of the root causes is still a challenge. At times, precise theories are powerless to explain "irrational causes". Such as runs on banks, contagion and spillovers among financial markets, credit crunches and so on. It is believed that before financial crises there are always booms in the asset and credit markets. Problems arise when one has to determine why these booms and bubbles eventually turn into recessions. It is also unclear why governments cannot prevent them, or at least foresee them. Financial bubbles are spikes in asset prices. They are usually followed by collapses. Rises and collapses come in different levels but in most cases are U-shaped. Real house price index was equal to 100 five years prior to the banking crises.



There are various ways to explain asset price bubbles. Some academics believe that microeconomic distortions are to blame. Others suggest "irrationality" on the part of investors. Although there are exceptions, such as the "dotcom bubble" of 1990. Bubbles can also occur due to so-called "agency issues". Some agents tend to take on more risk than is required. Or default if profit margins are not high enough. The problem of asymmetric information is also acute. There are always adverse selection and moral hazard problems in financial markets. Some factors can cause the financial crisis by negatively impacting them. According to Frederic Mishkin there are several reasons which can cause the financial crisis.

- **Increase in interest rates:**

- Firms which have the riskiest investment projects are the one who is willing to pay the highest interest.

- If the interest rate is going too high because of increased demand or reduction in money supply, good credit risks are less likely to borrow

- Eventually lenders will not be willing to lend, and the credit will go down

- **Stock Market Decline:**

- Sharp decline in the stock market results in a fall of the net value of firms.

- Lenders will be less willing to lend to that companies, because there is less protection for them in case of losses

- Firms which become less valuable become more risk takers, what negatively impact the incentive to lend

- **Increases in Uncertainty:**

- Due to the failure of a financial and non-financial institution, recession, stock market crash makes lenders to be less willing to lend

- As a result, lending, investments and aggregate activities fall

- **Banks panics:**

- Due to the asymmetric information depositors are fearing of their deposits

- They suddenly start to withdraw them from banks causing the contraction of the liquidity and deposits in banks

- **Unexpected fall in prices:**

- Value of the firm's liabilities increases in the real terms

- However, the real value of the companies does not increase

- That can worsen the adverse selection and moral hazard problems

Later the credit markets also collapsed. IMF Study of 55 Developed and Developing Countries 1970–2014 identified 59 episodes of credit booms, two-thirds of which ended badly. General consequences are devastating. For example, credit crunches and house price busts lead to respectively roughly 10 and 15 times larger drops than other downturns, while equity busts more than 2.5 times as large. These episodes also last longer, some two times, than other downturns, with house price busts the longest of all, about 18 quarters, whereas a credit crunch and equity busts last about 10-12 quarters (Claessens, Kose and Terrones, 2010a). Crises are associated with a large fall of the financial variables. Even if the consequences of different crises are not the same, based on the large quantity of data we can say that credit and asset prices tend to decline or grow at much lower rates during crises and disruptions than they do during tranquil periods, confirming the boom-bust cycles in these variables discussed in previous sections.<sup>11</sup> In advanced countries:

- Credit declined by about 7%

- House prices fall by about 12%

- Equity prices drop by more than 15%

Asset prices (exchange rates, equity and house prices) and credit around crises show qualitatively similar behavior in terms of them in both emerging and developed economies.

However, the duration and amplitude is longer and deeper in emerging countries. At the same time, it is observed that the ability of banks to lend deteriorates, which leads to slower recovery of the financial and economic system. Businesses for recovery need extra financing which can be given mostly by financial intermediaries which are predominantly banks.

In terms of types of financial crises, according to Reinhard and Rogoff (2009) there are two types of crises:

Those classified using strictly quantitative definitions		Those dependent largely on qualitative and judgmental analysis	
Currency crises:	Sudden Stop Crisis (or balance of payments crisis):	Foreign debt crisis:	Systemic bank crisis:
speculative attack on the currency resulting in a devaluation	Contains large fall in international capital inflows	If the country cannot or doesn't want to serve the foreign debt	Potential or real bank runs can lead banks into the insolvency
the protection of the local currency by the authorities by spending large amounts of international reserves	sharp reversal of the aggregate capital flows to a country		governments can compel by giving liquidity (and capital assistance) to the banks
sharp raise of interest rates			
imposing of the capital controls			

It will be helpful to add the sequence of typical financial crisis happening process, by summarizing all we know about it:

- 1. First causing events:**
  - a. Sharp increase in Interest rates
  - b. Stock Market decline
  - c. Increase in Uncertainty (that leads either to reduction of lending or to bank panics)
- 2. Bank panics (people run to banks in order to save their deposits)**
  - a. Banks raise interest rates
  - b. Banks lose the liquidity
  - c. Banks get insolvent
- 3. Aggregate economic activity declines:**
  - a. Firms cannot get credits
  - b. Firms have to cancel the projects and reduce the economic activity
- 4. Price level declines:**
  - a. The process which is called debt-deflation leads to reduction of the worth of companies

### The financial crisis of 2008

This part of the paper will explain in more detail why the 2007-2008 financial crisis originated and progressed.

The economic and financial sectors were caught off guard by the financial crisis. The reason for this strong surprise was precisely that what seemed at first glance to be a local unprofitability in the US mortgage market quickly developed into a global financial crisis.

A great deal of literature has been written on the causes of the crisis, but despite this there is no unified and rigorous approach to the causes of the crisis. However, it is safe to say that the scientific community is quite familiar with how the crisis originated and progressed. Unfortunately, it is incredibly difficult to foresee this in real time, but looking at it over time, some things become clearer.

For example, among certain groups of experts, the reason that stood out was international capital flows. Others believed that the US housing policy was full of flaws. Finally, insufficient regulation of the banking sector and the greed of Wall Street financiers were mentioned as reasons. No doubt all these factors contributed to the greatest financial crisis of the early 21st century, but as they say, the devil is in the details.

For example, not everything that could go wrong during a crisis was the immediate cause of it. Some failures had an extremely indirect effect on shaping the causes of the crisis. Or hypotheses about insufficient or excessive regulation. It is important to understand that financial regulation is not a panacea for crises. It is urgent to address specific failures in the financial system. But one cannot rule out the fact that US supervisors may have overlooked the formation of absurd securitization transactions. Moreover, it is extremely rash to blame the causes of the financial crisis solely on the failures of US financial regulators. The crisis in question happened everywhere. For example, the credit bubble was not only in the USA, but also in Europe. Moreover, the bubble itself was not only in the housing market, but also in the commercial real estate market. In countries like the UK, Spain, Australia, France and Ireland. Regulation in the US was clearly not enough. There were financial institutions in Europe which did not operate on the housing market, but they had the same problems as the incumbent firms. The world is too globalized to simply ignore international parallels.

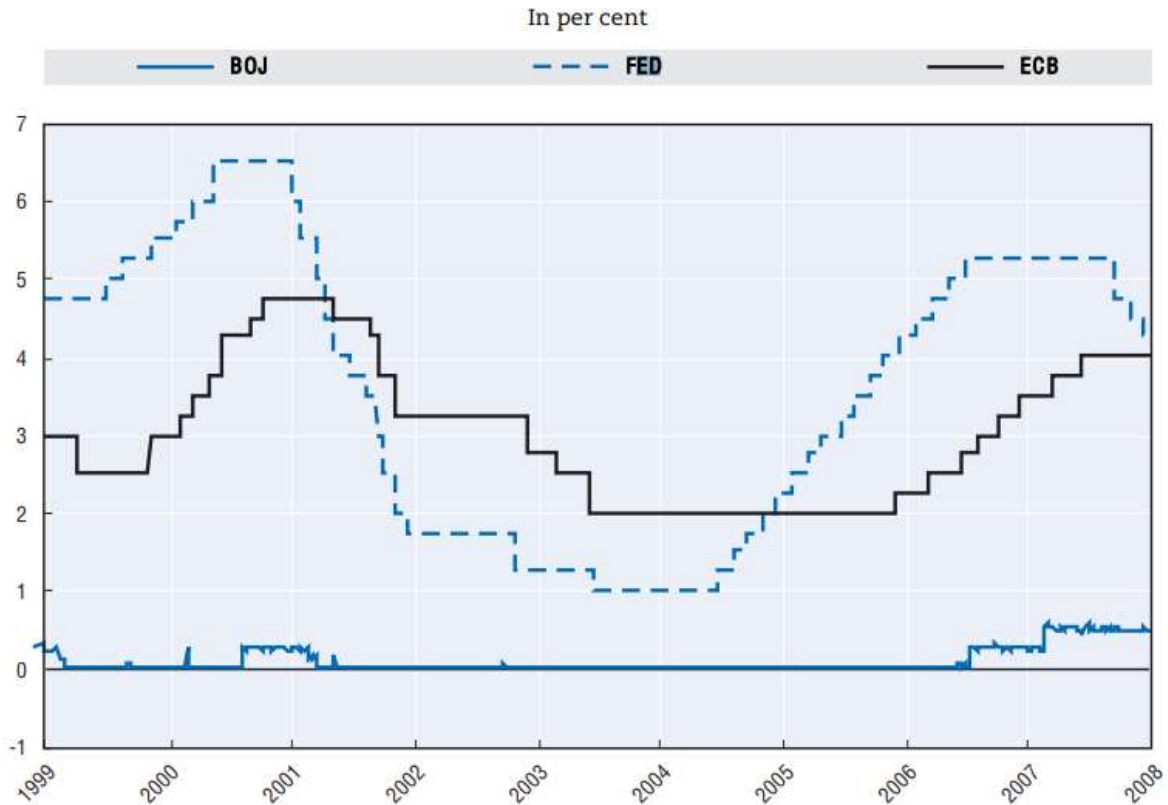
If we briefly describe the passage of the financial crisis, it can be structured as follows

- A series of foreshocks began in August 2007, continuing with a recession that lasted until August 2008, when liquidity problems were not resolved by three major US financial institutions.
- A severe financial shock in September 2008, in which ten major financial institutions changed their institutional structures.
- Financial panic and the beginning of a major downturn in the real economy in the last few months of 2008.
- The end of the financial shock and panic - the beginning of 2009. - Starting point of financial recovery and a period of recovery in the real economy.

Globally, the factors can be divided into two parts. The first are macroeconomic factors. For a rougher understanding of the causes of the crisis, we need to talk about them. The first event that occurred in the run-up to the crisis was a decline in short-term interest rates. There were several reasons for this.

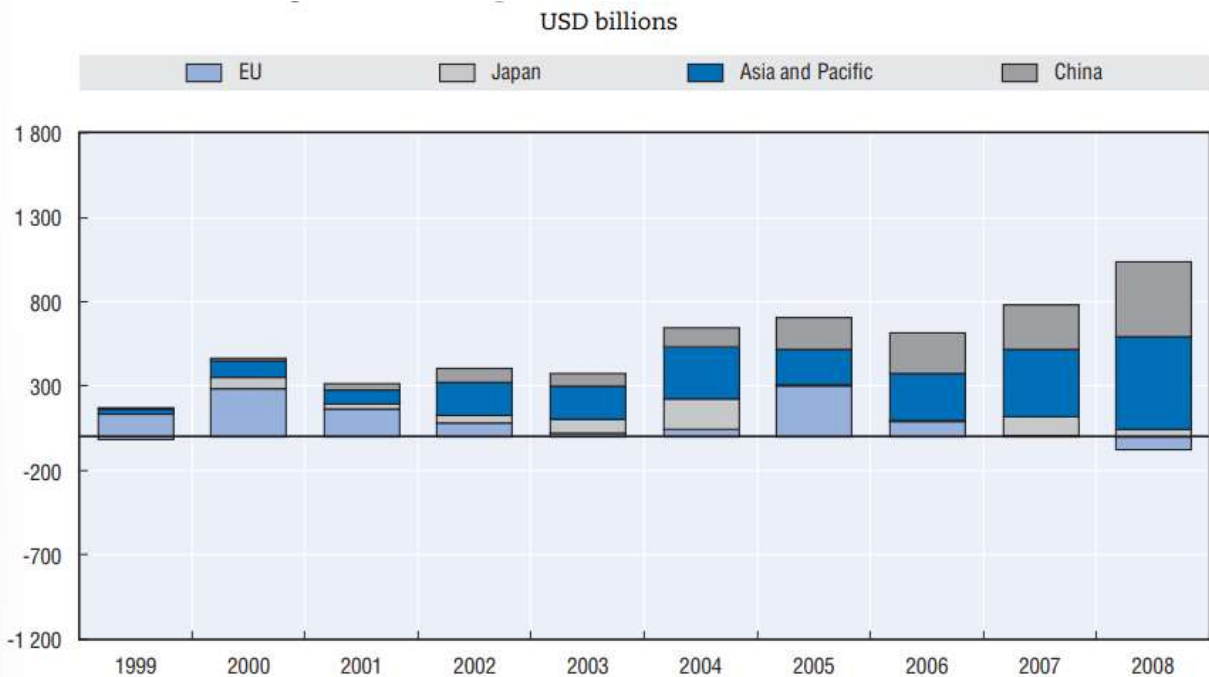
1. Since the 1990s, global central banks have moved towards a policy of inflation targeting.
2. The opening of the Chinese economy and the increasing number of the emerging economies, created the positive shock to the labor supply to the world economy
  - a. As a result, wages started to feel downward pressure
3. Development of the IT industry increased the productivity and reduced the overall pressure on price growth
4. Eventually, the policy rates reached the historically low level
  - a. Low policy rates likely contributed to the substantial increase in wholesale funding that was observed in the banking sector during this period.

In the figure below the chart showing the level of policy rates is given. For a long period of time the level of the Bank of Japan (BOJ) was at zero-level, indicating the liquidity trap. However, the European Central Bank, as well as, the Fed went from almost 5% and 6.5% respectively, to 2% and 1%. This reduction of the policy rates contributed to the increase in wholesale funding.



Source: Thomson Reuters.

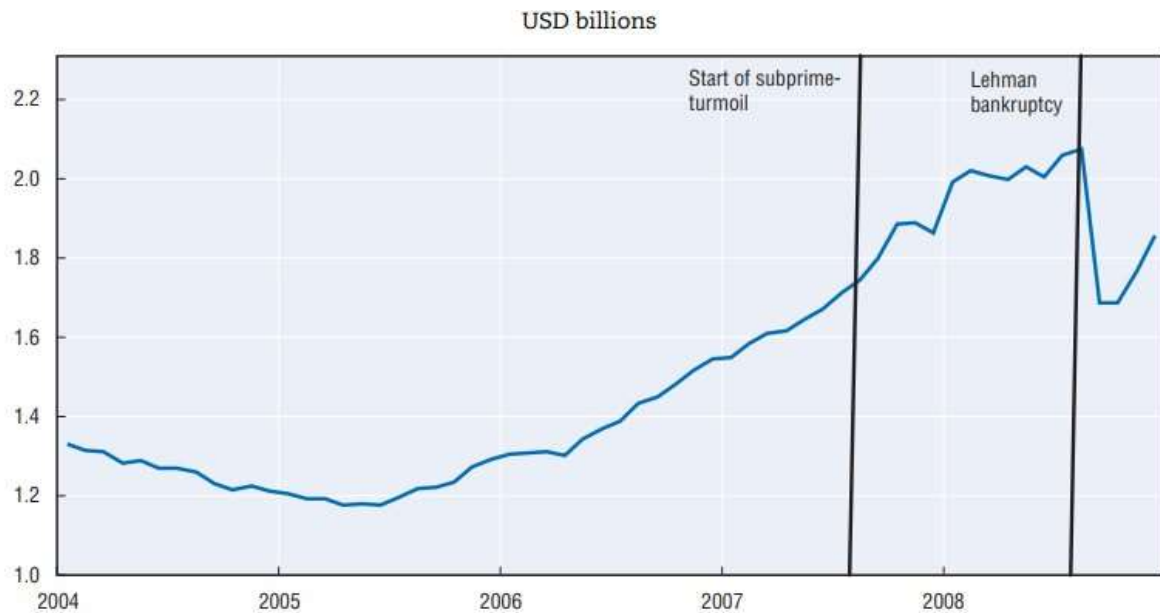
Economies across South-East Asia started to accumulate foreign reserves. When the IMF designed the programs for the countries which were affected by the 1998 crisis, it required them to accumulate foreign reserves. One possible reason for this is that foreign reserves are one of the few robust indicators that reduce the propensity and severity of financial crises (Frankel and Saravelos, 2010) For this reason, net capital inflows into the US began to rise. And interest rates began to fall. As a result, the cost of borrowing to finance risky investments fell. The most prominent credit bubble formation was in high-risk mortgage investments. In the graph below you can see that over the 10 years from 1999 to 2008, net capital flow in the USA increased steadily. Although a deeper analysis subsequently shows no clear correlation between the real estate bubble and net capital inflows from Asia. We may deduce that large amounts of money have been invested in government securities, which has caused long-term interest rates to fall.



Source: US Bureau of Economic Analysis.

Overly optimistic expectations about house prices in the US have had one of the most negative impacts on the overall situation. Trillions of dollars' worth of risky mortgages penetrated the financial system through securities packages. Several bundles of risky mortgage-backed securities were created, which were then bundled together and then sold to investors around the world. It went so far as to create financial instruments for these very purposes. After discussing macroeconomic factors, it is now worth focusing on financial factors. Although trading in securitized bonds is similar to traditional commodity market trading, the forward-looking nature of these assets betrays a big difference. Securitized bonds are protected by credit. The value of these assets currently depends solely on the reliability of the borrower's promise to honor its repayment obligations. In other words, the more creditworthy (solvent) the debtor, the better for the assets. However, this creditworthiness cannot be assessed in the short term, it takes considerably more time. As a result, creditworthiness can change, including under the influence of the usual panic. If long-term assets are financed through long-term liabilities, the situation becomes even more troublesome. It is natural for the banking industry to transform short-term liabilities into long-term assets. This process is called term transformation. It is this transformation that becomes the root cause of the raids on banks. Thanks to the introduction, deposit insurance, and borrower of last resort, it has been possible to solve this problem. However, the more banks tied up securitized bonds and sold them, the more they handed over the term transformation function to others. And it is precisely this practice that has caused such a devastating blow to the financial system crisis. The large growth of investors willing to invest in the securitized bond market has quadrupled the size of US mutual funds and insurance companies alone to \$2 trillion in 2007 (Manconi et al., 2012). The investors would obviously have a number of loopholes through which they could conduct transactions. Shadow banking helped them do this. The main difference between shadow banking and traditional banking is that it allows a transformation of terms without the need for classical deposit insurance and lender of last resort. Thus, with the help of the channels created, investors made their transactions. These channels were money market funds, commercial market papers, and repos. As a result, the US regulatory mechanism could not

recognize these transactions. The graph below shows the market implications of these transactions.



Source: Thomson Reuters.

As the function of insuring hoards and creditors of last resort was assigned to securitized bonds, it quickly became obvious that they were not fulfilling their function. At the peak of the crisis, they did not provide as much protection as expected. So as soon as confidence in the securitized bond market waned, the whole market plummeted.

Regarding the consequences, the crisis has affected a huge number of countries, particularly the advanced economies. Overall, the consequences of the crisis have been a real decline in global economic indicators: a drop in world GDP, a drop in world trade, a drop in world trade, decline in production, recession in many countries, contraction of economic activity and falling real estate prices.

### New type of crisis

The year 2020 will be remembered in world history as the year when the world was shaken by the global pandemic of the 2019-nCoV coronavirus, officially called SARS-CoV-2 (WHO, 2020). No one would have guessed that what seemed to be a small epidemic would spiral out of control and become a global pandemic. Of course, with the passage of time, it is clear that the world's virologists and epidemic specialists had warned that pandemics could happen. The annual report published by the World Economic Forum, for example, entitled "Global Risk Report"<sup>18</sup>, shows a stratified likelihood of any global threat. It also has a section on "Infection Diseases", which outlines various epidemic scenarios. However, at the time, global policy makers took the threat less seriously.

The pandemic outbreak is officially considered to have begun on 31 December 2019 in China in the city of Wuhan of the Hubei province. Throughout 2020, the virus has spread to 2020 countries and territories around the world. 6 of them were affected especially hard the USA (943,41 thousand deaths), India (509,04 thousand deaths), Brazil (638,44 thousand deaths), Russia (340,93 thousand deaths), France (134,84 thousand deaths) and England (159,57 thousand deaths) (Worldometers, 2022). On 11 March, the World Health Organization announced that the situation had become a global pandemic (Kickbusch et al., 2020; Phillipou et al., 2020). This uncontrollable

infection has dramatically changed the habits and lifestyles of millions of people. States are faced with the difficult moral choice of saving the lives of the most vulnerable, namely those in retirement age, but sacrificing the economy. Or to leave things as they are, but risk ending up with a higher mortality rate. An overwhelming number of states have chosen the first option. All educational institutions were closed, and distance learning standards were introduced. Cross-border flights were completely closed and abolished, causing airports to effectively cease to operate along with the entire field of flight operations. The operation of most of the institutions responsible for the curtailment of the exploration and services was restricted. Eventually, it got to the point where even places of religious significance were either closed to the public or restricted in their operations. Governments were forced to completely revise their plans and growth projections. The world's plans for 2020 were changed. Even the Summer Olympics in Japan were postponed from 2020 to 2021. Although sectors such as healthcare, education, tourism and trade were hit hard, it would be premature to state that they were the only ones affected. The global financial system has also been hit hard, as has the global economy.

Numerous analysts rightly believe that the decline of the viral financial markets is linked to the ongoing Covid-19 pandemic (Nikiforos, 2020; Selmi & Bouoiyour, 2020; Zhang et al., 2020). The major indices behaved as they did for the last time during the 2008 crisis. The next section will describe in more detail how the pandemic has affected global financial markets.

### **Global financial market on the eve of a pandemic**

The global financial crisis of 2007-2009 exposed many problems and flaws in the global financial system. Particularly in such manifestations as

- the emergence of "bubbles" in certain segments of the financial system
- increased volatility of international capital flows
- volatility in exchange rates, especially in emerging markets

In addition, developing countries have become increasingly important in the global economic and financial system. However, their representation in global financial institutions has been limited, developed countries still retaining a leading role. As a result, the global financial system has been reformed on various fronts:

**Global financial governance.** Here, the Group of Twenty (G20) has come to the fore in the fight against the crisis of 2007-2009, which suggests (at least formally) involving the largest emerging market economies in these processes. The G20 had a subgroup of BRICS, which strengthened the position of emerging market economies. As the most influential members of the developing world, these countries have taken on a role in reforming the global financial system. This transformation led to the creation of the Financial Stability Board. The aim of this association was to institutionalize global financial regulation. This allowed, firstly, an increased quota for developing countries. Quotas were given in organizations such as the International Monetary Fund and the World Bank Group. Despite significant developments, the position of developing countries in key financial institutions has remained underrepresented.

**Banking sector.** This is where the reform has gone the furthest, embodied in the development of the new Basel III capital adequacy standards, which essentially included a broader set of tools for regulating international banking activities.

**OTC (Over the counter) derivatives market.** As this segment was one of the least regulated in the previous period, the reform was aimed at increasing its information transparency, moving trading and settlement to more transparent and regulated platforms, etc.

**Fight against offshore jurisdictions.** An important note is that the reform of the global financial system was incomplete. The problem was that, for example, the banking sector came under tighter regulatory oversight. At the same time, the securities markets came under less strict regulation. As a result, the phenomenon of cross-sectoral regulatory arbitrage has emerged. As a result of the incompleteness of the reform of the global financial system and certain trends in its

development, by the end of 2019, the market faced new risks:

- The "collapse" of the "bubble" in the US stock market.
- The increase in the debt burden, which has been observed since 2010. As a result, by 2018, according to the World Bank, global debt reached a record high of 230% of GDP, mainly due to the growth of private debt in emerging markets and developing countries.
- As a result of the "contagion effect", the threat of new crises in emerging markets increased.

### Financial Markets

The prices of stocks, indices and other instruments are heavily influenced by a multitude of factors. The coronavirus pandemic was one of the biggest factors. The sudden outbreak, and the even more sudden spread of the virus around the world, was a surprise to the vast majority of investors. The main economic function of the financial market is the transformation of free financial resources into assets through the use of financial instruments. To begin with, it is important to define the very notion of the financial market.

A financial market (from Latin *financia* - cash, income) is a system of economic relationships associated with the borrowing, issuance, purchase and sale of securities, precious metals, currencies and other investment instruments. At the financial market we mobilize capital, grant loans, carry out money exchange operations and place financial resources in production. And the combination of supply and demand for capital from lenders and borrowers in different countries forms the global financial market. The following components of the financial market are distinguished: loan capital market (money market, credit market), currency market, securities market (primary, secondary, tertiary), insurance and reinsurance market, precious metals market. The functioning of the financial market is ensured by corporations, banks and other financial institutions, stock exchanges.

There are several types of financial markets depending on their functions and instruments they trade. The most common are:

- **Stock Markets** - Perhaps the most common of the financial markets is the stock markets. These are platforms where companies list their shares and traders and investors buy and sell them. Stock markets, or equity markets, are used by companies to raise capital through initial public offerings (IPOs), and the shares are subsequently traded between different buyers and sellers in what is known as the secondary market.
- **Over the counter markets** - An OTC market is a decentralized market, meaning that it has no physical location and trading is done electronically, where market participants trade securities directly between two parties without a broker.
- **Bond markets** - A bond is a security whereby an investor lends money for a fixed term at a predetermined interest rate. A bond can be seen as an agreement between the lender and the borrower that contains the details of the loan and its payments. The bond market sells securities such as notes and bills issued by the US Treasury.
- **Money markets** - Money markets trade products with highly liquid short-term maturities (less than one year). They are characterized by high security and relatively low interest yields.
- **Derivatives Markets** - Rather than trading shares directly, the derivatives market trades futures and options contracts as well as other modern financial products which derive their value from underlying instruments such as bonds, commodities, currencies, interest rates, market indices and shares.
- The **cryptocurrency** and **forex markets** have also become very popular recently.

The number of financial markets is now quite large. As financial instruments become more

sophisticated and financial innovations emerge, their number continues to grow.

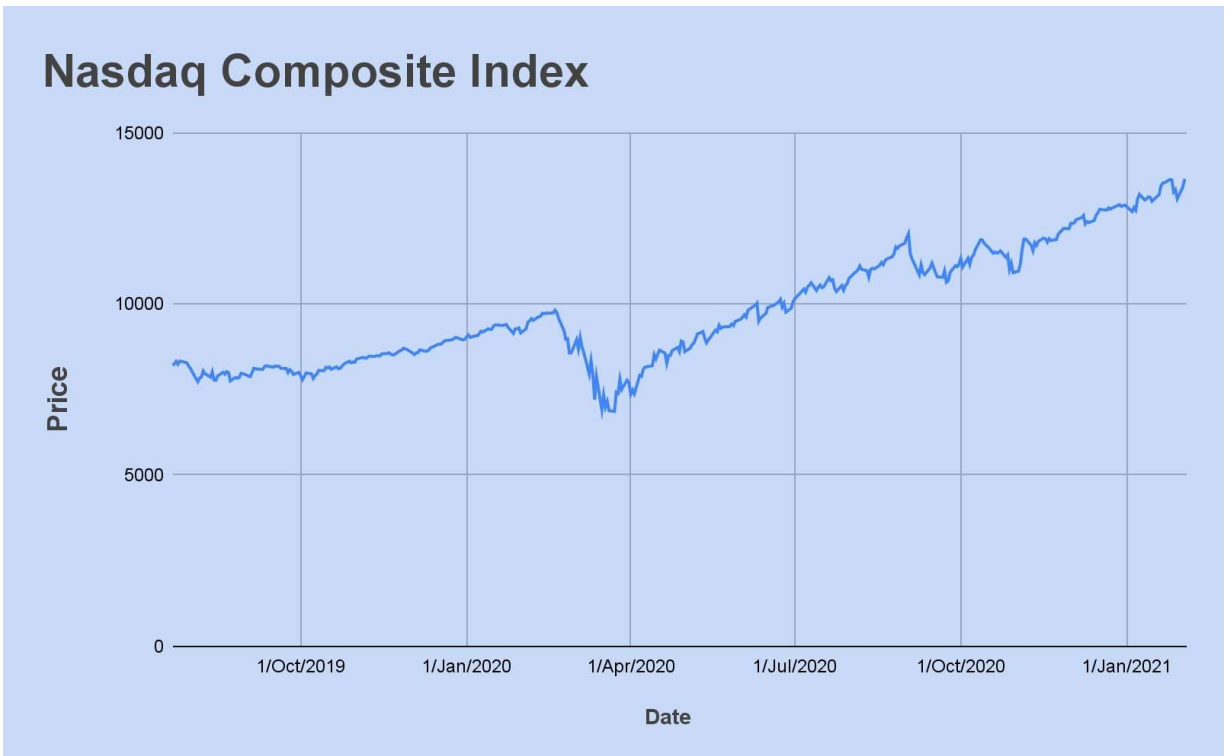
### The COVID-19 and its financial impact

The reason scholars want to understand how the financial market reacts to certain factors is because the prices of financial instruments are highly volatile and subject to fluctuations. Any stock market requires fulfillment of the efficient market hypothesis. This hypothesis states that these fluctuations are caused by all available information. But the problem for investors and researchers is that they often do not know exactly what information triggered these fluctuations. That news has a certain impact on the financial market has been shown in Niederhoffer's work.

According to him, big changes (fluctuations) in the stock market are much more likely in an "event world" than on random days. Having analyzed the literature on stock market influencing factors. It can be said that news is not insignificant.

During the COVID-19 pandemic, due to widespread quarantine, a drop in activity in sectors of the economy, there was an outflow of investment from risky assets due to high volatility in the stock market. The COVID-19 epidemic led to increased risks in the financial markets and participants reacted immediately, which led to a sharp fall in the price of both stocks and other stock market instruments. For example, the chart below shows data for the S&P 500 Index. On the day the price could fluctuate between 3% and 5%. In the highlighted part of the chart, the index is down 35%.





# АГРАРНЫЙ РЫНОК В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО РАЗВИТИЯ

**БЕКБОСЫНОВА АСЕЛЬ БЕСТЕНБЕКОВНА**

докторант PhD Международного университета Кыргызстана, научный сотрудник НАО  
«Казахский национальный аграрный исследовательский университет»

**МАДИЕВ ГАЛИЖАН**

кандидат экономических наук, профессор, НАО «Казахский национальный аграрный  
исследовательский университет»

В рыночной экономике решение общеэкономических задач - рационального и полного использования ограниченных ресурсов, общеэкономической безопасности и социальной защищенности призваны обеспечить рыночные механизмы саморегуляции, которые регулирует спрос и предложение, цену на товары и услуги, конкуренцию и выступают катализатором и координатором деятельности всех участников производственного и рыночного процесса.

Конкуренция стимулирует поиск путей снижения затрат на производство сырья и его переработку, более полного использования потенциала, выпуска продукции в широком ассортименте, обусловленный наличием различных природно-климатических зон, расширение производственных мощностей, прежде всего в сфере переработки сырья на основе внедрения инноваций.

Поэтому в странах с развитой экономикой государственное регулирование рыночных механизмов саморегуляции является важнейшей составной частью аграрной политики, которое продиктовано особенностями АПК, прежде всего, сельского хозяйства, не позволяющими в полной мере и на равных участвовать в межотраслевой конкуренции. Производство в сельском хозяйстве осуществляется в различных почвенно-климатических условиях и имеет ярко выраженный сезонный характер. В технологическом плане сельское хозяйство отстает от других отраслей экономики. Вложенные в него материальные и финансовые средства приносят меньшую отдачу. Кроме того, оно медленнее приспособляется к изменяющимся рыночным условиям.

Необходимость государственного регулирования аграрного рынка определяется и тем, что по мере развития производительных сил усиливается взаимосвязь между всеми отраслями производства, в том числе между сельскохозяйственными и перерабатывающими предприятиями; увеличение сельскохозяйственного производства позволит полностью удовлетворить потребности населения в продуктах питания, такая ситуация на рынке сельскохозяйственной продукции приведет к снижению доходов у сельских предпринимателей и порождает необходимость государственного регулирования цен. Формирование и сохранение конкурентной среды в экономике, противодействие монополистическим тенденциям требует вмешательства государства в экономические процессы. Наряду с этим, для того чтобы спрос и предложение находились в необходимом равновесии, государство должно выполнять координирующую деятельность.

Товаропроизводители при производстве сельскохозяйственной продукции могут принести вред окружающей среде. Поэтому, государство должно в издержки производства

включить все затраты, связанные с защитой окружающей среды. Следовательно, регулирование аграрного рынка охватывает производство, переработку, хранение, транспортировку и реализацию сельскохозяйственной продукции и продовольствия, а также развитие его инфраструктуры.

Общепринятыми инструментами государственного регулирования выступают ценовая и кредитная политики, бюджетные ассигнования, налоговая и страховая системы, которые должны быть направлены на повышение конкурентоспособности отечественной сельскохозяйственной продукции, достижение рентабельности производства у сельскохозяйственных товаропроизводителей, сглаживание сезонных колебаний цен на сельскохозяйственную продукцию, увеличение экспорта продукции и развитие системы сбыта на внутреннем рынке.

Наряду с этим следует обеспечить эффективное функционирование рынка сельскохозяйственной продукции, которое определяется наличием в нем условий для взаимодействия технической и организационной систем торговли, транспортировки, хранения и продажи, деятельности товарных бирж, оптовых рынков, сети розничной торговли, системы финансовых расчетов между продавцами и покупателями, информационно-маркетинговых служб и других структур, которые обеспечивают связь в системе обменных товарно-денежных отношений между производителями, потребителями и представителями рыночной инфраструктуры.

В переходе к рыночным отношениям выше перечисленные положения были игнорированы, что привело с одной стороны, к значительным трудностям в реализации продукции, а с другой, к возникновению стихийных, неорганизованных рынков, появлению массы посредников в сбыте продукции, присваивающих значительную долю прибыли, созданную усилиями сельских товаропроизводителей.

Важным фактором эффективного функционирования экономики является формирование цивилизованного аграрного рынка со свободным доступом в него сельхозтоваропроизводителей. К сожалению, такой рынок не сформировался. На практике фермер сталкивается с монополизмом частных рынков и предприятий хранения и переработки сельхозпродукции. В результате товаропроизводители продают выращенную продукцию по несравнимо низкой цене.

Это сказалось на проблеме продовольственной безопасности в стране. Для сельского хозяйства страны в настоящее время характерен низкий уровень социально-экономического развития: оплата крестьянского труда в два раза ниже, чем в среднем по народному хозяйству, доходы сельской семьи более чем в два раза ниже городской. Сельский труженик слабо вооружен энергетическими ресурсами, технологическими знаниями, не имеет комфортного жилья и необходимых коммуникаций. Это привело к ослаблению мотивации к производительному труду, степени трудоустройства молодежи на селе.

Для недопущения снижения производства сельскохозяйственной продукции, так и дальнейшего обострения ситуации на продовольственном рынке следует принять адекватные меры с учетом разнообразия природных и экономических условий республики, ограниченности ресурсов у большинства товаропроизводителей. В частности, следует определить наиболее приоритетные направления использования ресурсного потенциала, что обуславливает своеобразие структуры и темпов развития аграрного сектора в отдельных регионах. Это вытекает из принципов экономической науки – соблюдения системного подхода к решению любой проблемы.

Обоснование направлений развития аграрного сектора Казахстана в предстоящий период является достаточно значимой проблемой. Ведущей тенденцией данного этапа должно стать повышение темпов развития сельскохозяйственного производства, позволяющих при имеющихся ограниченных ресурсах добиваться максимальных

результатов и достижение продовольственной безопасности республики.

Для полной оценки состояния, условий и факторов развития АПК Казахстана был проведен SWOT-анализ АПК РК, который охватывал определения как сильных и слабых сторон в функционировании, так и установления возможностей и существующих угроз и рисков в отрасли.

Сильными сторонами являются следующие:

- Казахстан занимает 9 место в мире по площади земли, в том числе сельскохозяйственной угодий;
- стабильное увеличение валовой продукции АПК;
- страна занимает ведущее положение в производстве пшеницы и муки;
- усиление государственной поддержки сельского хозяйства, в частности достигнута договоренность со странами ВТО о поддержке сельского хозяйства до 8,5% от ВВП сельского хозяйства;
- большие возможности по производству и экспорту органической и экологически чистой продукции.

Сложившиеся слабые стороны:

- невысокая урожайность сельскохозяйственных культур и низкая продуктивность животных;
- основное поголовье животных сосредоточено в мелких хозяйствах;
- низкая материально-техническая база; вследствие этого преобладает ручной труд;
- низкая производительность труда;
- мелкотоварность производства;
- низкий уровень внедрения инновационных технологий в производство;
- не соблюдаются необходимые агротехнологические методы и приемы;
- низкий уровень знаний у специалистов.

Перечисленные факторы создают возможности:

- формирования импортозамещения и увеличение экспортного потенциала в АПК;
- развития результативной государственной поддержки отрасли;
- увеличения экспорта мяса, зерна и другой продукции;
- организация крупных товарных хозяйств.

Существующие угрозы и риски:

- макроэкономические опасности, в частности глобальный финансовый кризис;
- усиление конкуренции на мировом аграрном рынке;
- ограничение субсидии и дотации сельским предпринимателям в связи с правилами

ВТО.

Кроме выше перечисленных, имеются угрозы и риски присущие данной отрасли:

- влияние природно-климатических условий на производство сельскохозяйственной продукции значительное. В Казахстане из каждых 5 лет 2-3 года бывают засушливыми, что негативно сказывается на урожайности сельскохозяйственных культур;
- отсутствие надлежащей инфраструктуры, что сказывается на хранении, переработке и транспортировке выращенной продукции. Все эти недостатки оборачиваются значительными потерями продукции и отражаются на цене реализации продукции;
- низкий уровень использования средств защиты растений и животных от болезней и насекомых, что сказывается на экологии окружающей среды: засорение и распространение паразитических типов растений, что может отрицательно повлиять на объем экспорта продукции из Казахстана;
- недостаточный уровень государственного регулирования данного сектора экономики может спровоцировать увеличение потерь СХТП.

Для решения вышеперечисленных проблем в республике нужны кардинальные меры со стороны государства.

Важным условием роста производства в АПК республики в русле поставленных задач является создание эффективной рыночной системы распределения сельскохозяйственной продукции и продовольствия, переход от нецивилизованных рынков к организованным рынкам.

Рынок призван стимулировать хозяйствующие субъекты произвести востребованный на рынке товар и дать им условия реализовать его с достаточной маржой, которая обеспечила бы поддержание процессов воспроизводства на инновационной основе.

Спрос и цена на продукцию каждого субъекта определяется предпочтениям потребителей, которые хотят получать качественные товары по минимальным ценам.

Формирование рыночной инфраструктуры - это длительный процесс. В постреформенный период в единой цепи: производство - заготовка - хранение - переработка - реализация продукции сельского хозяйства республики произошел разрыв, причиной которого явилось стихийное формирование рыночной инфраструктуры, часто без минимального необходимого государственного регулирования, а также при отсутствии материально-технической базы у субъектов предпринимательства.

Одним из важных институтов рыночной инфраструктуры являются биржи. Анализ биржевой торговли показывает, что через эту систему проходит ежегодно 0,7-1,5% всего объема сельскохозяйственной продукции. Другая группа биржевых сделок, связанных с реальными товарами, какими являются фьючерсные и опционные широко не используются для оказания услуг сельскохозяйственным товаропроизводителям республики. Выработка конкретных предложений по развитию рынка сельскохозяйственной продукции предполагает необходимость анализа рынка каждой продукции и изучение опыта развитых стран.

Рынок зерна, как все виды рынков должен представлять собой открытую организационно-хозяйственную систему, в которой субъекты реализуют свои экономические интересы посредством купли-продажи зерна и продуктов его переработки.

Основной его функцией является удовлетворение потребностей потребителей в различных видах зерна и продуктах его переработки по рыночной цене; дополнительные функции - интегрирующая, регулирующая, стимулирующая, ценообразующая, контролирующая, посредническая, информационная. Объектом рынка зерна является дифференцированная продукция зернового хозяйства, предназначенная для пищевой и перерабатывающей промышленности, внутреннего потребления субъектами зернового рынка, в зависимости от стадий движения товара выступают производители зерна, первичные покупатели зерна, конечные покупатели зерна, включая покупателей зернопродуктов.

Зерно в Казахстане - экспортоориентированная продукция, что позволяет ставить его в один ряд с такими экспортными товарами как нефть, газ, металл и электроэнергия. При этом надо учесть, что зерно является ежегодно возобновляемым ресурсом.

Возможность длительного хранения и транспортабельности зерна позволяет создать стратегические запасы в стране. Ключевую роль в хранении запасов зерна играют наличие современных элеваторов, хлебоприемных предприятия, которые призваны бесперебойно принимать зерно, семена масличных культур, сортовые семена; улучшать качество продуктов сушкой и очисткой, вентилированием, охлаждением, обеззараживанием зараженного амбарными вредителями зерна и маслосемян; полностью обеспечить их количественную и качественную сохранность; непрерывно снабжать промышленность сырьем, а сельскохозяйственные формирования - семенами, также отгружать на экспорт и обеспечить длительное хранение хлебных ресурсов государственного резерва. В Казахстане

с учетом объема производства зерна необходимо иметь элеваторы с мощностью хранения до 25,0 млн. тонн зерна.

Исследователи данного рынка с учетом сложившегося положения в этой сфере, предлагают иметь государству сеть элеваторов, где можно было бы разместить государственные резервы, страховые фонды, большие и мобильные партии зерна для межгосударственной торговли, а также создать льготные условия для послеуборочной обработки и хранения зерна фермерских, крестьянских хозяйств.

В торговле зерном не в полной мере реализуются интересы сельхозформирований. Важным игроком зернового рынка страны является Продовольственная корпорация, которая занимается закупом зерна у сельских товаропроизводителей по устанавливаемой ей цене, которая значительно ниже цены на мировом рынке. Роль государства на этом заканчивается. В решении этой проблемы представляет интерес опыт Канады.

Канада - один из крупнейших мировых экспортеров пшеницы. И на зерновом рынке страны был образован Пшеничный комитет.

Он был образован в годы Второй мировой войны, чтобы обеспечить доставку продуктов питания из Канады солдатам в Европу. И если первоначально это было правительственное агентство, то в последующем он преобразован и управляется, и контролируется фермерами. Пшеничный комитет возглавляет совет директоров, в состав которого входят представители 10 фермерских хозяйств со всей территории Канады, избираемые самими фермерами, и 5 человек назначаются правительством.

Комитет продает пшеницу от имени зернопроизводителей Канады. Основная цель - добиться получения максимальных доходов для фермеров. Это организация, которая не извлекает прибыль от продаж. Вырученная сумма полностью возвращается фермерам, за вычетом административных затрат - 50 центов с тонны реализованного зерна.

Работа по сбыту зерна фермером с Пшеничным комитетом происходит в онлайн режиме: фермер заходит на web-страницу - у него есть логин, пароль, сообщает, сколько он готов продать пшеницы. Затем с комитетом заключается договор на поставку. Фермер грузит зерно на грузовики и отправляет его на элеватор, который, как правило, расположен от хозяйства на расстоянии не более 15-20 км. И уже оттуда потом оно уходит вагонами на побережье.

Принятая в стране законодательство обязывает фермера продать продовольственную пшеницу через пшеничный комитет. В противном случае фермеру придется реализовывать зерно только на кормовые цели.

Продажа зерна проводится в течение года, начиная с сентября, когда реализуется 25% урожая. Фермеры имеют возможность реализовать зерно двумя способами - пулом по средней цене или в течение года частями, выбирая максимально высокие цены на свою продукцию. Последний вариант возможен благодаря тому, что на каждой ферме есть стальные бункеры - конусные хранилища с вентиляцией. 60% товаропроизводителей предпочитают все же продать весь урожай сразу (пулом) по средней цене, чтобы избежать риска.

Прежде чем отправлять всю партию предназначенного на продажу зерна на элеватор, фермер приносит туда образец, где происходит оценка качества и классификация. И в зависимости от характеристик зерна, фермер решает, что с ним делать. К примеру, если оно высокопротеиновое, он может его попридержать, чтобы дожидаться более высокой цены.

В целом, контроль качества происходит на всех уровнях - на ферме, элеваторе и позже при отправке на экспорт. Правительство занимается тем, что каждая партия, отправляемая на экспорт, проверяется на соответствие требованиям заказчика. Государство отвечает за качество зерна и гарантирует, что экспортный груз соответствует всем

необходимым стандартам. Этот опыт вполне приемлем для нашей страны.

Аналогичное положение - отсутствие эффективно функционирующего рынка характерно для всех видов продукции сельского хозяйства.

Экономическая наука гласит, что сельская экономика многофункциональна, наряду с обеспечением продовольственной безопасности страны она охватывает реализацию таких дополнительных функций как социальная, демографическая, природоохранная, производственно-коммуникационная и охраны окружающей среды, в совокупности – развитие сельских территорий. Оно предполагает формирование симбиоза эффективного хозяйствования, оптимальной среды обитания и поддержание сельского образа жизни. Развитие сельских территорий должно обеспечить не только преодоление разрыва между городом и селом, а повышение качества и уровня жизни сельского населения.

Одним из факторов, сдерживающих решение этой задачи, является проблема, сложившаяся в реализации произведенной продукции. Создание рыночной инфраструктуры, соответствующий правилам рыночной экономики - процесс длительный. Поэтому мы разделяем взгляды о том, что следует искать альтернативные пути решения этой задачи. В связи с этим остро стоит вопрос создания таких сбытовых цепочек, основной целью которых является преодоление разрыва между производителем и потребителем сельскохозяйственной продукции, который в последние годы активно углублялся. В их создании можно широко использовать возможности кооперации и имеются примеры решения этой проблемы, в частности, строительство крупных оптово-розничных рынков.

В г. Казани организован кооперативный рынок, оснащенный современным торговым оборудованием, технологическими санитарно-ветеринарными лабораториями, линиями первичной и вторичной переработки продукции, включающей в себя фасовочные цеха, магазины сельхозтехники. Аналогичные центры строятся в других регионах РФ.

Получили развитие и другие формы налаживания торговых связей между продавцами и покупателями сельскохозяйственной продукции. Одним из направлений их организаций является создание торговых сетей, специализирующихся на продаже фермерской продукции. Вместе с тем, в торговле фермерской продукцией существуют определенные препятствия, делающие ее продажу низко рентабельной.

К ним можно отнести следующие:

- продукция фермерских хозяйств в своей основной массе носит сезонный характер, ее поставка осуществляется небольшими партиями.

- фермерская продукция не может конкурировать по внешнему виду с конкурентами.

Зарубежный опыт показывает, что одним из перспективных способов развития сельского хозяйства может стать развитие различных направлений малого и среднего бизнеса, занятости населения в сфере агрофранчайзинга, который является одним из наиболее динамично развивающихся направлений бизнеса в различных секторах экономики.

Исследования Мирового совета по франчайзингу подтверждают весомый вклад франчайзинговых компаний в ВВП многих стран. Во Франции и Германии в 2014 году их доля составила 300 млрд. и 78 млрд. долларов соответственно, а в США - 899 млрд. долларов.

Агрофранчайзинг представляет собой соглашение, по которому одна из сторон, называемая агрофранчайзером (крупные агроформирования), передает другой стороне, называемой «агрофранчайзи», право практиковать определенный агробизнес согласно формату франчайзера и за установленную плату.

Агрофраншиза - описание технологии сельскохозяйственного производства в форме бизнес-плана, разработанное базовым хозяйством, реализующим эффективную технологию производства продукции, имеющим налаженный рынок сбыта. Покупателями агрофраншизы могут быть агроформирования различных типов (крестьянские хозяйства,

индивидуальные предприниматели в сельском хозяйстве, производственные кооперативы, малые сельхозпредприятия).

Привлекательность агрофранчайзинга заключается в наличии определенных преимуществ для участников франчайзинговых отношений. Для них, которые только начинают развиваться, приобретение франшизы дает возможность организовать собственное дело, иметь стабильный доходный бизнес, для агрофраншизы - расширить свои позиции и выйти на новые рынки.

Отсюда следует, что агрофранчайзинг расширяет возможности внедрения эффективных инновационных агротехнологий и стандартов сельскохозяйственного производства и является незаменимым способом расширения известности и повышения конкурентоспособности товарных знаков, а также позволяет сократить затраты при расширении бизнеса и выхода в другие регионы.

Работа по франчайзинговой системе актуальна и в нашей стране, для отечественных производителей, особенно для крестьянских и личных подсобных хозяйств, которые испытывают серьезные трудности в получении инвестиционных, кредитных ресурсов и их освоении, имеют проблемы в техническом оснащении и модернизации хозяйств, сбыте сельскохозяйственной продукции, сертификации, в том числе, по международным стандартам, в реализации экологически чистой продукции.

Высокая эффективность применения модели франчайзинга проявляется в снижении коммерческих рисков, увеличении доли рынка за счет объединения в сеть, уменьшении издержек за счет масштаба производства, продаж и совершенствования самой системы распределения продукции сельскохозяйственного производства. Преимущества и целесообразность использования агрофраншиз доказаны международной практикой, особенно в странах с развивающейся экономикой. Вместе с тем существуют определенные трудности и риски в применении агрофраншиз в развивающихся странах, в том числе в Казахстане, которые связаны в основном с несовершенством законодательства, недостаточной информированностью потенциальных участников о франчайзинге, нехваткой денег на покупку франшиз известных брендов, отсутствия тщательного отраслевого анализа аграрного рынка. Было бы хорошим подспорьем в продвижении агрофранчайзинга предоставление государственных и частных грантов на покупку франшиз на конкурсной основе.

Агрофраншиза может хорошо дополнять систему сельскохозяйственной кооперации, а иногда может стать ее альтернативой, когда реализация продукции мелкими хозяйствами не оправдывает надежд. Небольшие партии продукции, не всегда сертифицированы, не представляет интереса для крупных торгово-закупочных и перерабатывающих предприятий. При развитии же агрофранчайзинга и новом подходе к сбыту продукции открываются большие перспективы.

Исследования российских ученых показали, что агрофраншиза может успешно развиваться при активной поддержке со стороны администрации региона, с помощью которой формируется цепочка - производитель - товар - торговая сеть - потребитель.

Имеются интересные примеры формирования франчайзинговых сетей по инициативе самих товаропроизводителей. Небольшая ферма «Коновалова» в Московской области положила начало объединению сельхозпроизводителей - «Экокластер», которое насчитывает 53 минипредприятий из 14 стран, имеет свою уникальную систему сбыта по всей России. Организация создала единый бренд и систему контроля качества, запустила первую в России франшизу на экомгазины.

Условия вступления в «Экокластер» просты: проводить ежемесячные отчисления в объединение - 5 тыс. рублей и соблюдать стандарты и технологии, заложенные основателем объединения. Взамен объединение гарантирует стопроцентный сбыт продукции партнера,

выход на рынки г. Москвы.

Этот пример подтверждает высокую эффективность и необходимость развития интеграции в агропромышленном комплексе. Она представляет объективный процесс объединения специализированного, связанного общим производственным циклом сельскохозяйственного и промышленного производства в единую систему воспроизводства. Ее развитие определяется уровнем технологического и организационного единства взаимосвязанных предприятий, особенностями отдельных отраслей, спецификой перерабатываемой сельскохозяйственной продукции и технологии ее переработки. Экономической основой агропромышленной интеграции служит экономический интерес, который объединяет, организует в отраслевом и территориальном отношениях. Рыночный механизм регулирования производства создает объективную возможность и необходимость для все более тесного взаимодействия и взаимозависимости отдельных элементов экономической системы. Все это характеризует агропромышленную интеграцию как многогранный процесс, развивающийся в различных формах.

На уровне первичного звена общественного производства агропромышленная интеграция проявляется в форме агропромышленных предприятий, комбинатов, объединений (кластеров).

В теории рыночной экономики сформулированы три основополагающих мотива возникновения интеграции, непосредственно влияющие на тип интегрированной структуры:

- экономия на масштабе производства, получаемая в результате концентрации производства. Концентрация объемов производства позволяет расширить пределы оптимального использования техники и оборудования. При этом возникает так называемый технический эффект масштаба, позволяющий оценить происходящие изменения за счет увеличения размеров производства. В условиях конкурентного рынка преимущества остаются за крупным товарным производством, способным предложить больший объем продукции при более низких затратах. Это явление получило название рыночного эффекта масштаба. Масштаб деятельности положительно влияет на получение кредитных ресурсов и возможность страхования рисков от предпринимательской деятельности. Крупные структуры, имеют несравненные преимущества как в кредитной среде, так и в области страхования;

- экономия в масштабе сферы деятельности. Интеграция создает предпосылки для организации многопрофильной деятельности, эффект широты ассортимента, достигается при снижении производственных издержек по мере диверсификации производства;

- экономия на транзакционных издержках, связанных с обменом и защитой правомочий собственности, т.е. снижаются затраты оптовой и розничной торговли, банковской сферы, а также на содержание аппарата управления.

Ведущая роль в механизме согласования интересов субъектов индустриально-инновационной политики принадлежит государству. Оно должно определить научно-технические приоритеты, выделить ключевые объекты, обеспечить правовую среду, создающую равные условия для всех субъектов. Финансовая поддержка со стороны государства является важным фактором эффективного взаимодействия всех участников.

Реализация предложенных подходов в трансформации агропромышленного производства будет способствовать развитию интеграции и увеличению предприятий, способных производить значительные объемы добавленной стоимости на основе глубокой переработки сельскохозяйственного сырья, что будет способствовать позитивному социально-экономическому развитию сельского хозяйства.

**Список использованных источников:**

1. Макконел К.Р., Брю С.Л. «Экономикс: принципы, проблемы, политика», перевод с английского, Т.1. – Таллин. - 1995. - Т.2
2. Котлер Ф., Армстронг Г. и др. «Основы маркетинга», Второе европейское издание - М.: Вильямс, 1999.
3. Баранова О.А., Тусков А.А. «Система государственного стимулирования инновационной деятельности в АПК» // Современные проблемы науки и образования.- 2012. -№ 6.
4. Соломатин В.А. «Инновационные процессы АПК: сущность и направления развития» // Теория и практика общественного развития, 2011. - № 8. С. 295-299.
5. «Экономика предприятий и отраслей АПК»: учебник // В. Лещиловский, В.Г. Гусаков, Е.И. Кивейша, под ред. В. Лещиловского, В.С. Тонковича, А.В. Мозоля - М.: БГЭУ, 2007. – 574 с.
6. М. Портер «Концепция инновационных кластеров», 2009.
7. Егоров В. «Мировой опыт развития кооперации в сельском хозяйстве» // АПК Экономика и управление. - 2012. - № 1 - с. 87-94.
8. Мадиев Г.Р., Бекбосынова А.Б. Рекомендации по организации кооперативов в сельском хозяйстве. Изд. «Айтумар». - Алматы.- 2012. – 17 с.
9. Бекбосынова А.Б., Есенгазиева С.К., Мадиев Г.Р. Экономические методы стимулирования развития кооперации. Материалы XIII МНПК «Проблемы экономики, организации и управления в России и мире», 23 декабря 2016 г. Изд-во WORLD PRESS s r.o. идр., Прага, Чешская республика. 2017 - С.32-37.
10. Ахметов В.Я., Якшимбетова Г.И., Мулюкова А.Г. Агрофранчайзинг в экономике Республики Башкортостан: роль, проблемы и перспективы развития» // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ», том 9, №1 (2017) <http://naukovedenie.ru/PDF/01EVN117.pdf>

# МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ АГРОБИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

**МАДИЕВ ГАЛИЖАН**

кандидат экономических наук, профессор, НАО «Казахский национальный аграрный исследовательский университет»

**БЕКБОСЫНОВА АСЕЛЬ БЕСТЕНБЕКОВНА**

докторант PhD Международного университета Кыргызстана, научный сотрудник НАО «Казахский национальный аграрный исследовательский университет»

**КАРЫМСАКОВА ЖАНАР КОЙШИБЕКОВНА**

старший преподаватель, НАО «Казахский национальный аграрный исследовательский университет»

Мировой опыт показывает вариантность способов развития экономики и повышения уровня жизни населения. Япония и Южная Корея - экономически развитые страны Востока с ограниченными природными ресурсами. Они нашли свой путь развития экономики. Сосредоточившись на приумножении человеческого капитала и науки, эти страны выбрали отрасли промышленности, основанные на передовых достижениях науки, что позволило им занять стабильное место на мировом рынке, охватить людей трудом и находиться в авангарде развитых стран. И производительность труда, и уровень жизни в них весьма высоки.

Европейские страны достигли высокого уровня развития экономики за счет рационального использования имеющихся ресурсов и широкомасштабного применения достижений науки в организации производства во всех секторах экономики.

Какое направление развития экономики следует выбрать нашей стране в нынешней ситуации? Оценка мирового рынка и текущей ситуации на нем показывает, что она не сможет вытеснить промышленно развитые страны с рынка и повысить уровень жизни населения. Согласно информации, зарубежные страны проявляют заинтересованность на достижения только горной науки в стране. В других областях науки такие достижения не наблюдаются. Текущая ситуация в образовании и науке не дает надежды на их бурное развитие в ближайшем будущем.

Ресурсы недр ограничены и устойчивое развитие экономики страны невозможно обеспечить, ориентируясь на их использовании. Развитие добычи углеводородов помогло преодолеть трудности на этапе перехода к рыночной экономике, но оно не позволило кардинально изменить экономику.

В научных публикациях приведено, что мировой спрос на продукты питания растет. Основным ресурсом, используемым для увеличения производства сельскохозяйственной продукции является земля, которая в развитых странах ограничена, а земельные ресурсы нашей страны позволяют приумножить ее производство. Кроме того, 42% населения республики проживает в сельской местности. Несомненно, если республика сможет

развивать сельское хозяйство, это даст толчок развитию других секторов экономики. Получит развитие отрасль переработки сельхозпродукции. Развитие перечисленных отраслей сформирует спрос на материальные ресурсы и технические средства, необходимые для них, что придаст импульс развитию сельскохозяйственного машиностроения. Эти три сектора составляют агропромышленный комплекс. Несомненно, что его быстрое развитие может способствовать развитию других секторов экономики.

Результаты исследований, нацеленные на достижение прорывного развития АПК страны и повышение конкурентоспособности в открытой экономике, показали сложившиеся пробелы в экономической политике правительства.

Ошибки, допущенные на начальном этапе перехода к рыночной экономике объективны, в это время не были освоены грани и секреты рыночной экономики, ее трансформация осуществлялась больше на интуиции. Как результат, сельское хозяйство, в целом АПК страны, пришли в упадок. Сократились посевные площади сельскохозяйственных культур, поголовье животных. В структуре ВВП доля АПК снизилась с 34% до 4%. С начала реформы экономики прошло определенное время. Экономическая наука также овладела основными положениями рыночной экономики, обосновала пути и способы достижения ускоренного инновационного развития АПК.

Обоснованные научные рекомендации следует признать основой социально-экономического развития страны. Только тогда наука станет и объединяющей силой страны, какой она и должна быть.

В истекшие годы в стране осуществлялись меры по развитию экономической политики. Одно из них - ежегодный Астанинский экономический форум. Были полезные выступления на нем. Можно привести некоторые из них. Первый - это показатели, определяющие уровень конкурентоспособности экономики страны, второй - структура собственности, необходимая для устойчивого развития экономики страны, третий - налоговая система, являющаяся важным инструментом государственного регулирования экономического развития.

Показатели, определяющие конкурентоспособность экономики страны: технологии, общественные институты, макроэкономическая среда. Чем выше их индекс, тем выше уровень конкурентоспособности страны. Если существующая технология основана на лучших научных достижениях, качество продукта будет выше, а его себестоимость - ниже. Уровень существующих технологий в сельском хозяйстве и агропромышленном комплексе в целом низок. Наша экономическая политика не нацелена на его преодоление.

В развитых странах эффективно функционируют влиятельные общественные институты. Они охватывают все отрасли экономики. Одним из таких общественных институтов в сельском хозяйстве является Союз фермеров. Его основная задача - донести интересы фермеров до правительства и законодательного органа и лоббировать их положительное решение. Выводится его индекс. Трудно представить деятельность общественных институтов в нашей стране, соответствующей международной практике.

Всеми признается, что «предпринимательство - движущая сила экономического развития» и необходимость, важность формирования макроэкономической среды, способствующей его развитию. Это понятие широкое. Можно привести некоторые мысли в контексте комментариев, озвученных на экономических форумах.

Лауреат Нобелевской премии в области экономических наук, принявший участие в форуме, считает, что для развития экономики надо иметь государственную собственность наряду с частной. Суть его мысли в том, что для развития бизнеса во всех отраслях экономики необходимы электроэнергия и транспортные услуги. Нестабильность цен на услуги, предоставляемые этими отраслями предпринимателям, препятствует развитию бизнеса. Следовательно, во время трансформации экономики от одной системы к другой эти секторы

должны оставаться в государственной собственности до тех пор, пока экономика не стабилизируется, а стоимость их услуг должна оставаться стабильной. Сложившаяся ситуация в этих сферах тормозит развитие предпринимателей.

Налоги - один из основных механизмов, используемых государством для регулирования экономического развития. При их классификации выделены четыре функции: фискальные, регулирующие, перераспределительные и стимулирующие. Уязвимость нашей налоговой системы заключается в том, что она выполняет лишь одну из этих четырех функций, а именно фискальную - обеспечение доходной части бюджета. Это особо заметно в сельском хозяйстве. Эти данные показывают, что макроэкономическая среда, необходимая для развития предпринимателей, не сформирована.

Известно, что выход из кризиса требует научно обоснованной экономической политики, а в ее реализации следует проявлять деловую хватку и настойчивость. Приведенные мнения участников указанного экономического форума являются отдельными фрагментами экономической науки. Их нужно учитывать. Согласно принципам экономической науки основой достижения роста экономики страны может быть экономическая программа, разработанная в результате системных и всесторонних исследований.

Были разные мнения об экономике и способах ее развития. Один из них - «сельское хозяйство - неэффективная отрасль, в нее не нужно вкладывать инвестиции». Это было не мнение обычного человека, а мнение министра, отвечающего за экономику страны, что определило необходимость пояснения сути экономической науки.

Она основана на двух постулатах, которые не требуют доказательств. Первый - это безграничность экономических, социальных и духовных потребностей людей, а второй - ограниченность ресурсов, используемых для удовлетворения этого спроса. С тех пор, как экономика стала отраслью науки, она была и остается нацеленной на поиск путей и способов рационального использования ограниченных ресурсов для удовлетворения потребностей населения с учетом развития новых технологий.

Эффективные пути и способы развития экономики выявлены в науке и подтверждены опытом развитых стран. Крылатое выражение о том, что труд - отец богатства, а земля - его мать, пришло от тех, кто заложил основы экономики в прошлые века. Это вечные понятия. Без труда и без рационального использования земли невозможно достичь процветания экономики.

В развитии экономической науки определены общеэкономические и макроэкономические цели, которые нельзя изменить или исказить. Только при их соблюдении результаты исследований в этой области науки могут быть жизнеспособными и служить основными условиями достижения поставленных задач. Общеэкономические цели - полное использование ограниченных ресурсов, стабилизация курса национальной валюты, поддержание платежного баланса в торговле с зарубежными странами.

Ограниченные ресурсы - труд, земля, средства производства, научные достижения, информационные и коммуникационные технологии. Необходимо полностью и рационально их использовать в развитии экономики и повышении уровня жизни населения. Учитывая, что трудоспособные люди полностью заняты, а производительность зависит от использования передовых инновационных технологий в производстве, естественно, что их профессионализм должен соответствовать требованиям использования новых технологий. Рациональное использование земель достигается путем государственного регулирования. Предприниматели будут заинтересованы в более эффективном использовании новых технологий и ресурсов только при создании надлежащих условий для их деятельности.

Цифровые технологии - это важнейший фактор рациональной организации производства с низкими затратами, эффективного использования достижений науки,

соблюдения ее требований в производстве, установления необходимых связей в бизнесе и т.д.

Стабильность курса национальной валюты - одно из условий развития предпринимательства. Научно обоснованная экономическая политика стабилизирует курс национальной валюты.

Ограниченные ресурсы в сельском хозяйстве - земля, труд используются не полностью. Для его преодоления необходимо, чтобы экономическая политика правительства была направлена на расширение производства. Научный способ ее реализации - увеличение совокупных расходов до уровня необходимого до полного использования ограниченных ресурсов.

Макроэкономика - как раздел экономической науки исследует закономерности функционирования экономики или ее отдельной отрасли с целью обоснования условий и факторов достижения устойчивого экономического роста, полной занятости ресурсов и стабилизации уровня цен. Исследования в этой области должны быть направлены на решение двух задач: первая - формирование эффективной рыночной системы, вторая - разработка эффективной системы государственных механизмов, регулирующих развитие экономики.

Рыночная система - основа устойчивого экономического развития, которая характеризуется формами собственности (частная, государственная, общественная), беспрепятственным свободным доступом продавцов и потребителей на рынок, конкурентной средой в торговле, формированием цен в условиях свободной торговли. Если она будет обладать этими характеристиками, то в ней будут созданы условия для развития предпринимательства. Талантливый предприниматель развивает производство, быстро адаптируется к изменениям на рынке, колебаниям спроса и предложения, использует научные достижения, цифровые технологии в бизнесе, улучшает качество продукции, снижает затраты и повышает конкурентоспособность.

В рыночной системе развитых стран нет теневой экономики, среди продавцов и потребителей нет посредников. В нашей рыночной системе они набирали силу. Это положение сохраняется по сей день. По сравнению с опытом зарубежных стран рыночная система в нашей стране характеризуется только формами собственности, тогда как другие ее свойства не созданы. Без формирования рыночной системы экономическое развитие остается несбыточной фантазией. Это правило рыночной экономики.

Мировой опыт показывает, что рыночная система как предпосылка эффективного развития экономики создает благоприятную среду для развития бизнеса, которая стимулирует развитие предпринимательства.

Вторая цель макроэкономики - создание эффективной системы государственных механизмов регулирования экономического развития. К ним относятся: налоговая система, денежно-кредитная политика, страхование и субсидии. С помощью этих механизмов правительство регулирует развитие экономики. Индикаторы их обоснованности - устойчивые темпы экономического развития, высокий уровень использования ресурсов, стабильность национальной валюты, баланс между экспортом и импортом.

Известно, что объемы сельскохозяйственного производства намного ниже, чем в советский период. Площадь неиспользуемых земель велика, и безработица является серьезной проблемой в сельской местности. Уровень жизни сельского населения вызывает большую озабоченность. Обменный курс национальной валюты в доллары США увеличился с 4 тенге 75 тиын в 1993 году до 446 тенге в 2023 году. Ежегодно расходуется на импорт более 4 миллиарда долларов на удовлетворение спроса на продукты питания. Выручка от экспорта сельхозпродукции в 2 раза ниже затрат на импорт. Объем импорта из года в год растет.

Эффективность производства в сельскохозяйственных предприятиях остается низкой, финансовые возможности для организации производства на основе передовых технологий ограничены, уровень технического оснащения в сельском хозяйстве в целом снижается. Эффективность производства высока лишь на единичных предприятиях, которым удалось переработать свою продукцию и доставить готовую продукцию прямо на рынок. Однако, это не лучший способ поднять сельскую экономику. Рациональные, научно обоснованные способы развития экономики состоят в углублении специализации сельскохозяйственных формирований и в повышении концентрации производства в них, основанных на передовых технологиях.

Еще одна тревожная ситуация - нехватка мощностей предприятий по переработке и хранению сельхозпродукции, тем не менее, и они используются не полностью. Такая ситуация, во-первых, тормозит развитие сельскохозяйственных формирований, с другой стороны, приводит к недоиспользованию значительной части сельхозпродукции. Шкуры, шерсть и другие виды продукции животных остаются не востребованными. Аналогичное положение сложилось и в растениеводстве. Незрелость системы переработки и хранения сельхозпродукции приводит к тому, что более трети произведенных фруктов, овощей и картофеля остаются непригодными для употребления.

Уровень использования ресурсов в сельском хозяйстве низкий. Они перечислены выше. Наряду с этим, нельзя не обратить внимание на сложившуюся тенденцию ухудшения плодородия пашни. По мнению почвоведов, академика А. Сапарова, если такая ситуация сохранится, есть риск, что через 30 лет пашня придет в негодность. Однако, это мало тревожит руководителей отрасли. Принятие механизмов, способствующих сохранению плодородия почв, является безотлагательным. Экономическая политика должна выявлять и решать насущные проблемы, которые необходимо решать в срочном порядке.

Очевидна необходимость в новой аграрной политике для развития сельского хозяйства и повышения уровня жизни населения, которая должна охватить следующие аспекты.

На первом этапе необходимо создать рыночную систему, стимулирующую развитие предпринимательской деятельности и являющуюся предпосылкой экономического развития. Причины сложившейся ситуации на аграрном рынке известны. При переходе от административной системы к рынку не хватало знаний, в результате чего торговые центры на сельскохозяйственном рынке были приватизированы, что привело к формированию «дикого рынка», появлению посредников в торговле, ущемляющих интересы сельских товаропроизводителей.

Сейчас есть понимание необходимости адаптировать их к правилам экономики и рыночной системы. Кроме того, рыночная система должна в полной мере обладать указанными выше характеристиками - свободный доступ продавцов и потребителей к торговле, создание конкурентной среды, формирование цен в открытой торговле.

Необходимо открывать товарные биржи и оптовые центры, основанные на цифровых технологиях. Они должны оставаться средой, которая обеспечит встречи продавцов и покупателей. Как работа, так и функционирование этих торговых инфраструктур должны регулироваться законом. Принимаемые законы должны полностью соответствовать правилам рыночной экономики и гарантировать, что рынок будет обладать присущими ему характеристиками.

Если у всех сельскохозяйственных предприятий будет возможность продавать свою продукцию по рыночным ценам, их доходы многократно увеличатся, и они получат возможность организовать производство в больших масштабах, развивать кооперацию, продавать свою продукцию перерабатывающим предприятиям и сотрудничать, и работать вместе. В мировом опыте основой устойчивого и эффективного развития экономики АПК

является тот факт, что предприятия сельского хозяйства и сферы переработки работают вместе в тесно связанной экономической системе. Присоединение к такой системе увеличит доход каждого и повысит их конкурентоспособность на глобальном уровне. В такой тесной экономической системе продукция обрабатывается безотходно, использование передовых технологий в производстве улучшает качество продукции и снижает ее стоимость. Сельхозпроизводители занимаются только производством собственной продукции.

Интеграция предприятий этих двух отраслей в тесно связанную экономическую систему выгодна всем. Окончательный доход от продажи продуктов переработки следует распределять в соответствии с их нормативными затратами.

Второе - совершенствование системы государственных механизмов инновационного развития агропромышленного комплекса, повышение его эффективности и результативности. В связи с этим, представляет интерес история его развития. На начальном этапе становления экономической науки основной упор делался на улучшение функционирования рыночной системы, ограничение государственного вмешательства в нее. Однако, в ходе многовековой эволюции пришлось отказаться от этой точки зрения и отдать приоритет повышению роли государственного регулирования. Жизнь показала ее ценность. Необходимо поставить цель - поднять государственное регулирование до наиболее эффективного уровня, чтобы не повторять долгосрочных ошибок капиталистической экономической системы, придать стабильность развитию аграрного сектора и улучшить жизнь населения. Механизмы государственного регулирования: бюджетная политика, налоговая система, денежно-кредитная политика, система страхования.

Мировой опыт и рекомендации экономической науки показывает, что выведение экономики из кризиса и перевод его на путь инновационного развития связаны с объемом совокупных затрат, выделяемых на их решение. Их размеры должны быть увеличены до уровня, достаточного для полного использования ограниченных ресурсов. Затрат предпринимателей не хватает, поэтому необходимо выделение дополнительных больших средств из госбюджета. Меры, принятые Соединенными Штатами в 1930-е годы для преодоления Великой депрессии, основывались на теории выдающегося ученого Д.М. Кейнса. Суть его теории заключалась в том, что увеличение объемов совокупных затрат связано с ростом расходной части бюджета страны и связано с финансовым дефицитом. Финансовый дефицит будет решен за счет ввода в обращение дополнительных печатных денег. Правительство не должно брать займы ни у кого. Это не обесценивает деньги. Вложения в производственный сектор увеличивают объемы товаров и удовлетворяют возросший спрос.

Средства, выделяемые из бюджета, должны быть направлены на поддержку предпринимательства, строительство крупных перерабатывающих предприятий, хранилищ и складских помещений в перерабатывающей отрасли. Средства, выделяемые предпринимателям, должны быть предоставлены в виде субсидий. Известно, что эффективность существующей практики предоставления субсидий была незначительной. Поэтому их предоставление должно основываться на мировом опыте и научных рекомендациях. В мировой практике субсидия привязана к гарантированной цене на сельскохозяйственную продукцию. Установленный гарантированный уровень цен позволяет предпринимателям организовать производство с использованием передовых технологий. Если рыночная цена ниже, разница покрывается за счет субсидии. Кроме того, субсидия выделяется на выплату предпринимателям до 20% стоимости нового оборудования. Политика субсидий не только открывает путь для инновационной организации сельскохозяйственного производства, но и стимулирует развитие промышленности, создавая реальный платежеспособный спрос на материальные ресурсы и оборудование, необходимые в производстве. Другого способа диверсифицировать экономику нет.

Создание и запуск крупных предприятий перерабатывающей промышленности на принципах государственно-частного партнерства придаст импульс консолидации бизнеса.

Налоговая система занимает особое место в государственном регулировании экономического развития. Чтобы преодолеть экономический кризис, необходимо уменьшить размер его налогов. Но при этом следует сохранить их функции. Первый - это стимулирование рационального использования ограниченных ресурсов, используемых в производстве. К ним относятся земля и вода, используемые в сельском хозяйстве и пастбищном животноводстве. Также обратим внимание на регулирующую функцию налога. Плодородие земель, используемых в сельском хозяйстве, неодинаково, а расположение земельных участков оказывает значительное влияние на затраты и прибыль предпринимателей. В этом случае выравнивание экономического положения всех предпринимателей должно осуществляться за счет земельного налога, основанного на изъятии дифференциального дохода. Все существующие налоги следует заменить единым земельным налогом. Долг государства - уравнивать начальные условия сельских предпринимателей с учетом плодородия земли, ее расположения, предоставить всем равные возможности для ведения бизнеса и зарабатывания денег. И это будет реализовано.

Сумма земельного налога велика, которая стимулирует фермера, полученную в аренду землю эффективно использовать, чтобы ее оплатить. В случае несостоятельности ее оплатить он будет вынужден отказаться от аренды.

Земельный налог должен быть не только большим, но и стабильным. Налоговая стабильность не только сохраняет плодородие земли, но и побуждает землевладельцев повышать его. Это мировой опыт. Значительный земельный налог стимулирует использование передовых технологий в производстве, повышение урожайности сельскохозяйственных культур и широкое использование научных достижений в животноводстве.

Целесообразно учитывать особенности оценки орошаемых земель. Здесь земля и вода совместно используются для производства сельскохозяйственной продукции. В оценке не представляется возможным определить долю каждой из них. В существующей практике предприниматель платит как земельный налог, так и расходы на воду. Он должен заплатить только земельный налог. Налог на орошаемые земли выше, чем на другие земли, потому что он зависит от дохода от земли, где вода также используется в качестве ресурса. Следовательно, земельный налог следует разделить на два: одна часть составит долю земли, а другая - долю воды. Известно, что земля - это природный ресурс, не требующий затрат, тогда как использование воды связано с затратами. В земельном налоге доля воды должна определяться с учетом этих затрат. Регулирование земельно-водных отношений в этом контексте способствует рациональному использованию как земли, так и воды, поддержанию водных объектов на надлежащем уровне, и оно должно осуществляться в системе мер по поддержке сельскохозяйственных предпринимателей.

Признается актуальность развития интеграции в агропромышленном комплексе. Их также можно стимулировать посредством налогов. Вертикальные типы кооперации должны быть освобождены от налога. Это мировой опыт.

Отмечается нежелание перерабатывающих предприятий интегрироваться с сельскохозяйственными формированиями. Заводы по переработке молока занимаются переработкой импортного сухого молока. Увеличение суммы налога на такие действия создает стимулы для переработки отечественной продукции, тем самым ускорит процесс интеграции.

В этом плане было бы уместно отметить недостатки в организации экономических исследований, направленных на развитие агропромышленного комплекса. Практически нет комплексных системных исследований, охватывающих все проблемы. Это одна из основных

проблем, которую необходимо решить. Во-вторых, очевиден низкий уровень профессионализма специалистов и сотрудников в системе управления отраслью. Для иллюстрации приведу разговор на совещании о совершенствовании регулирования земельных отношений. Говоря об оценке земли и налогах, было сказано, что земля должна иметь экономическую оценку. Работники Комитета по управлению земельными ресурсами признали, что не могут этого сделать. Такая ситуация наблюдается и в других структурах системы управления.

Общеизвестно, что для увеличения экономического потенциала АПК необходимо создание благоприятного инвестиционного климата. Для выхода из кризиса и достижения его инновационного развития необходимо привлечение в него крупных инвестиций. Инвестиции - это расходы, направленные на развитие экономики и увеличение ее потенциала. Текущая ситуация в аграрном секторе и его развитие до уровня новых требований предполагают необходимость привлечения крупных инвестиций. Главное условие создания для этого благоприятных условий – обеспечение доступности кредитов под низкие проценты. С этой точки зрения нет сомнений в необходимости радикального изменения денежно-кредитной политики. Текущая денежно-кредитная политика, с одной стороны, тормозит развитие отечественной экономики, с другой стороны, иностранные банки, которым разрешено работать в стране, выводят наше богатство. Мы не можем выйти из тупика, радикально не изменив денежно-кредитную политику.

В развитых странах, чтобы преодолеть экономический спад, учетная ставка по кредиту снижается до 0%. В исламских странах считается грехом получать премию на кредит, а получают соответствующую долю чистой прибыли компании в качестве вклада в инвестиции. Преимущество такой политики в том, что банк проявляет максимальную осторожность при кредитовании и предотвращает хищение кредитов и отклонения от правил их использования. Необходимо выбрать рациональную политику и руководствоваться ею.

Необходимо учитывать специфику сельского хозяйства в стране для повышения эффективности государственного регулирования. Одна из них - климатическая нестабильность. В засушливые годы нередко бывает резкое снижение объемов производства, и предприниматели терпят убытки и разоряются. Необходимо создать систему страхования, обеспечивающую устойчивость функционирования рыночных субъектов в сельском хозяйстве. Требования Всемирной торговой организации ограничивают финансовую поддержку бизнеса государством, а через систему страхования поддержку бизнеса можно довести до необходимого уровня. При этом финансовая поддержка должна быть значительной, позволяющей ускорить развитие сельского хозяйства через систему страхования. В связи с этим, следует определить меры по достижению ее высокой эффективности.

Анализ сельского хозяйства и мирового рынка продуктов питания показывает, что страна должна отдавать приоритет производству экологически чистых продуктов. Это четко прописано в стратегии. Зарубежные страны заинтересованы в наших экологически чистых, органических продуктах. Следует определить, как экономические и организационные меры по развитию органического сельского хозяйства, так и требования к их реализации. Этому следует придать политическое значение. Так как его развитие значительно повысит эффективность производства в отрасли.

Государственное регулирование развития сельского хозяйства, агропромышленного комплекса в целом выступает как важнейший фактор достижения стратегической цели и предопределяет требования к разработке его эффективной модели. Необходима последовательность в ее разработке, обеспечивающей достижение поставленных задач. Механизмы госрегулирования тесно связаны между собой.

## **Agricultural Sciences**

UDC 633.16: 631.81.095.337: 631.816.355

# INFLUENCE OF FOLIAR FERTILIZATION ON YIELD AND ITS STRUCTURE OF SPRING BARLEY VARIETIES IN THE SOUTHERN STEPPE OF UKRAINE

**Kovalenko Oleh Anatoliiovych**

Doctor of Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Plant Growing and Landscape Gardening, <https://orcid.org/0000-0002-2724-3614>

**Hamaiunova Valentyna Vasylivna**

Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Agriculture, Geodesy and Land Management, <https://orcid.org/0000-0002-4151-0299>

**Honenko Liubov Hryhorivna**

Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Plant Industry and Gardening, Mykolaiv National Agrarian University, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-5365-8768>

Spring barley is a crop with a wide range of uses. Its grain is used to make various types of cereals, malt extracts, and more. Barley grain is also the main raw material for the brewing industry [1]. The main problem both in the past years and now is the low yield and unsatisfactory quality of barley grain [2]. The solution to this problem is to improve the varietal technology of crop cultivation [3-5].

In the conditions of production in the Southern Steppe zone of Ukraine, it is important to substantiate the elements of varietal cultivation technology to obtain environmentally safe and high-quality grain of spring barley varieties [5].

Along with the main elements - nitrogen, phosphorus, potassium, calcium, magnesium, sulfur - boron, iodine, cobalt, manganese, copper, molybdenum, zinc and other trace elements play an important role in plant nutrition, yield formation and quality. Their content in plants ranges from hundredths to thousandths of a mass fraction. They are involved in many physiological and biochemical processes occurring in plants, are part of many enzymes, vitamins, growth substances, which in plants play an important role as biochemical accelerators and regulators of the most complex biological processes [1, 5].

To date, chelated micronutrient fertilizers are widely used, the effectiveness of which is 5-10 times higher than that of inorganic salts due to their faster incorporation into plant biochemical processes. In addition, chelated forms of micronutrient fertilizers are absorbed by almost 100%, which reduces the application rate to 1-2 liters or kg/ha [6, 7].

It is necessary to study the individual characteristics of each variety during the formation of the reproductive organs of spring barley plants, as well as to establish the existing relationships between them. In the adapted cultivation technology to the conditions of the Steppe zone of

Ukraine, it is considered relevant to substantiate the elements of varietal agricultural technology [5, 8] in order to obtain stable yield and high-quality spring barley grain [5, 9].

In this regard, it is important to develop and study the effectiveness of new energy- and nature-saving technologies for growing crops that involve the application of microfertilizers. Given the permanent changes in climate parameters, the prospects for its further aggravation, the modern technology of spring barley grain cultivation requires the development and implementation of new technological solutions that would offset the negative impact of the environment on plant development, their yield, and promote more efficient use of natural resources [10-11].

In view of the above, it is necessary to study the response of new spring barley varieties to agronomic cultivation practices. Especially relevant are the studies on the productivity of spring barley varieties depending on foliar fertilization. That is why the purpose of our research was to study the effectiveness of foliar feeding of spring barley and the effect of microfertilizer Reakom-SR-Grain on the formation of yield and quality indicators of spring barley grain of different varietal composition, to substantiate recommendations for improving the elements of crop cultivation technology in the conditions of the Southern Steppe of Ukraine.

The field experiments were conducted during 2020-2021 at the experimental field of the Educational and Research Center of Mykolaiv National Agrarian University, which is located in the Mykolaiv district of Mykolaiv region. The territory of the farm is located in the southern agroclimatic region of Mykolaiv region with a temperate continental, arid climate, so the productivity of crops largely depends not only on a set of agrotechnical practices, but also on the specific weather conditions that develop during the growing season. The soils of the experimental farm are represented by southern low-humus, slightly saline, heavy loamy black soil on loess.

Agricultural technology in the experiment was generally accepted for the Southern Steppe of Ukraine, except for the factors under study. The predecessor of the experimental crop was winter wheat. Three varieties of spring barley were sown: Stalker, Avatar and Hermes. The area of the sowing plot was 72 m<sup>2</sup>, the accounting area was 40 m<sup>2</sup>. The experimental design included the following variants:

Factor A (Foliar fertilization with microfertilizers):

1. Control (no fertilization + N<sub>45</sub>P<sub>45</sub>K<sub>30</sub> (background));
2. Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 2 l/ha;
3. Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 3 l/ha.

Factor B (spring barley varieties):

1. Stalker;
2. Avatar;
3. Hermes.

The replication of the plots in the experiment is four times, the location of the plots is systematized [12].

Such elements of cultivation technology as fertilizers, soil tillage, sowing methods, plant protection products increase yields and have a positive effect on the elements of the yield structure [13, 14]. The main elements of barley yield structure are the number of productive stems per unit area, grain weight per ear, ear water content, and weight per 1000 grains.

Shortening of the linear length of the barley stem is accompanied by increased growth of the ear and better grain filling. One of the factors of increasing grain productivity with the use of foliar fertilizers is better grain filling and an increase in the weight of 1000 seeds [15], which contributes to the reorientation of the flow of assimilants to the reproductive organs of the plant.

As a result of our research, foliar fertilization contributed to an increase in the weight of 1000 grains in the spring barley variety Stalker by 1.3-1.7 g compared to the control variant, in the Avatar variety - by 1.4-1.5 g and in the Hermes variety by 0.7-1.0 g, respectively (Table 1). The highest value

of 1000 grains weight was observed in the variant with background application of N45P45K30 in combination with foliar fertilization with Reakom-SR-Grain microfertilizer at a rate of 3 l/ha: Stalker - 47.9 g, Avatar - 49.7 g and Hermes - 46.5 g.

Our research has shown that foliar fertilization with Reakom-SR-Grain microfertilizer contributed to an increase in grain weight per ear. At the same time, the weight of the ear was determined by the varietal feature. On average, over the years of research, the highest ear weight was formed in the variant with the introduction of N45P45K30 in combination with foliar fertilization with Reakom-SR-Grain microfertilizer at a rate of 3 l/ha: Stalker - 1.11 g, Avatar - 1.14 g and Hermes - 1.11 g, while in the control it was 1.08 g, 1.11 and 1.07 g, respectively.

In our studies, the use of micronutrient fertilizer Reakom-SR-Zerno had a significant effect on the number of grains in the ear, increasing the value of this indicator by 0.2-1.3 pcs. To a greater extent, this indicator depended more on the morphological characteristics of the variety.

The analysis of our experimental data showed that on average in 2020-2021, the number of productive shoots of spring barley naturally increased with foliar fertilizing with Reakom-SR-Grain microfertilizer against the background of mineral fertilizers at a dose of N45P45K30.

**Table 1**

**Spring barley yield structure depending on fertilizer system (average for 2020-2021)**

Factor A*	Factor B	Number of additional shoots, pcs/m <sup>2</sup>	Number of grains per ear, pcs	Weight of 1000 grains, g	Weight of grain per ear, g
1	Stalker	593	23,1	46,2	1,08
2	Avatar	595	23,3	47,5	1,10
3	Hermes	596	23,4	47,9	1,11
1	Stalker	595	24,5	48,2	1,11
2	Avatar	596	25,6	49,6	1,13
3	Hermes	598	25,8	49,7	1,14
1	Stalker	589	23,9	45,5	1,07
2	Avatar	591	24,2	46,2	1,09
3	Hermes	592	24,3	46,5	1,11

\*Comment: 1. Control (no fertilization + N<sub>45</sub>P<sub>45</sub>K<sub>30</sub> (background)); 2. Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 2 l/ha; 3. Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 3 l/ha

Thus, on the background of N45P45K30 (control), the number of productive shoots was formed in the Stalker variety - 593 pcs./m<sup>2</sup>, Avatar - 595 pcs./m<sup>2</sup> and in the Hermes variety - 589 pcs./m<sup>2</sup>. Foliar fertilizing with Reakom-SR-Grain microfertilizer at a rate of 2 l/ha ensured their growth in Stalker variety to 595 pcs/m<sup>2</sup>, Avatar - 596 pcs/m<sup>2</sup> and Hermes variety - 591 pcs/m<sup>2</sup>. The highest value of the number of productive shoots was obtained with the background application of N45P45K30 in combination with foliar feeding with Reakom-SR-Grain microfertilizer at a rate of 3 l/ha: Stalker - 596 pcs/m<sup>2</sup>, Avatar - 598 pcs/m<sup>2</sup> and Hermes - 592 pcs/m<sup>2</sup>. Such results are explained by the availability of nutrients in key periods of plant growth and development.

Our data show that due to the use of mineral fertilizers and foliar feeding with Reakom-SR-Grain microfertilizer, the yield of the studied spring barley varieties Stalker, Avatar and Hermes increased (Table 2).

Table 2

## Yields of spring barley varieties with the use of foliar fertilizers, t/ha (2020-2021)

Varieties (factor A)	Fertilizer option (factor B)	Yield, t/ha		
		2020	2021	average
Stalker	Control (without fertilizing + N <sub>45</sub> P <sub>45</sub> K <sub>30</sub> (background))	3,17	4,57	3,87
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 2 l/ha	3,23	4,78	4,01
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 3 l/ha	3,39	4,85	4,12
Avatar	Control (without fertilizing + N <sub>45</sub> P <sub>45</sub> K <sub>30</sub> (background))	3,56	5,32	4,44
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 2 l/ha	3,75	5,55	4,65
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 3 l/ha	3,77	5,67	4,72
Hermes	Control (without fertilizing + N <sub>45</sub> P <sub>45</sub> K <sub>30</sub> (background))	3,25	4,68	3,97
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 2 l/ha	3,32	4,75	4,04
	Background + Reakom-SR-Grain (tillering phase), 3 l/ha	3,38	4,89	4,14
NIR <sub>05</sub> , t/ha	Factor A	0,17	0,25	–
	Factor B	0,25	0,34	–
	Interaction of AB	0,29	0,36	–

The use of foliar fertilization with Reakom-SR-Grain microfertilizer in the tillering phase of plants at a rate of 2 l/ha ensured the yield of the studied varieties at the same level: Stalker - 4.01 t/ha, Avatar - 4.65 t/ha and Hermes - 4.04 t/ha. At the same time, the highest yield of the studied barley varieties was obtained in the variant where the mineral fertilizer N<sub>45</sub>P<sub>45</sub>K<sub>30</sub> was applied in combination with the application of microfertilizer Reakom-SR-Grain at a rate of 3 l/ha - 4.12 t/ha, 4.72 and 4.14 t/ha, respectively.

Thus, the analysis of our results of calculating the main elements of the yield structure shows that on average in 2020-2021, mineral nutrition and foliar fertilization with Reakom-SR-Grain microfertilizer increases the yield structure indicators. The studied factors, namely the fertilizer system, ensure the formation of productivity components, form the structure of the crop and its size.

**List of references:**

1. Barat Y.M. Yield and quality of grain of brewing varieties of spring barley depending on mineral nutrition. Bulletin of the Poltava State Agricultural Academy. Poltava, 2007. No. 4. C. 205-208.
2. Palamarchuk V.D., Polishchuk I.S., Kolisnyk O.M. Productivity of spring barley varieties in the conditions of the Right-Bank Forest-Steppe of Ukraine. Collection of scientific works of VDAU. 2008. Issue 35. C. 57-62.
3. Influence of agroecological factors on the content of protein and oil in soybean seeds. Bulletin of the Center for Scientific Support of the Kharkiv Region. 2016. Issue 20. C. 84-90.
4. Palamarchuk V.D., Polishchuk I.S., Ryabchuk P.O. Characterization of productivity and morphological traits of spring barley depending on the dose of nitrogen fertilization. Agricultural sciences. Vinnytsia, 2010. Issue 6 (46). C. 17-21.
5. Kovalenko O.A. Agroecological substantiation and development of elements of biologized technologies for growing crops in the conditions of the South of Ukraine. Dissertation for the degree of Doctor of Agricultural Sciences in the specialty 06.01.09 - Plant Industry. Kherson State Agrarian and Economic University, Kherson, 2021. 592 c.
6. Palamarchuk V.D., Kolisnyk O.M. Dependence of the fertilizer system and productivity of spring barley. Agricultural sciences. 2012. Issue 6(68). C. 35-43.
7. Gamayunova VV, Kovalenko AA, Honenko LG (2018). Modern approaches to the management of the agricultural sector on the basis of biologization and resource conservation.

Rational use of resources in the conditions of ecologically stable territories: a collective monograph; edited by P. Pysarenko, T. Chaika, I. Yasnolyub. Poltava : LLC SPE "Ukrpromptorgservice", pp. 232-342.

8. Kovalenko O.A., Polianchykov S.P., Kovbel A.I. Foliar application of fertilizers containing phosphites in the initial phases of cereal crops development. Grain. 2013. № 10 (91). C. 127.

9. Palamarchuk V.D., Polishchuk I.S., Venediktov O.M. Systems of modern intensive technologies in crop production. Vinnytsia: FOP Danilyuk, 2011. 432 c.

10. Productivity of spring barley varieties depending on the conditions of mineral nutrition. Bulletin of Lviv National Agrarian University. Agronomy. 2013. №17(2). C. 116-120.

11. Zinchuk P.Y., Zinchuk M.I., Shevchuk M.Y. Microfertilizers and their rational use. For landowners - about soil, fertilizer and agriculture: [methodological guide]. Lutsk, 2007. C. 33-39.

12. Yeshchenko V.O. Fundamentals of scientific research in agronomy: a textbook. Kyiv: Diya, 2005. 288 c.

13. Palamarchuk V.D., Polishchuk I.S., Yermakova L.M., Kalenska S.M. Systems of modern intensive technologies (2nd edition, revised and supplemented). Vinnytsia: FOP Rogalska I.O., 2012. 370 c.

14. Palamarchuk V.D., Polishchuk I.S., Yermakova L.M., Kalenska S.M. Biology and ecology of agricultural plants. Vinnytsia: FOP Danilyuk, 2013. 636 c.

15. Linchevskiy A.A. Barley varieties, production problems and ways to solve them in modern conditions. Manual of the Ukrainian farmer. 2012. VOL. 2. PP. 198-201.

УДК 636.064.6

# ЛИНЕЙНАЯ ОЦЕНКА ЭКСТЕРЬЕРА МОЛОДЫХ ЖИВОТНЫХ, ПРИВЕС И МЯСНЫЕ КАЧЕСТВА БЫКОВ

Наджафова Гюлбениз

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

**Научная новизна работы.** Впервые в Ширванском Нагорном экономическом районе было осуществлено разведение голштинской породы коров израильской селекции, способных к длительному использованию в хозяйстве. Полученные в результате разведения животные обладали интенсивной молочной способностью, улучшился срок их полезного использования в хозяйстве, в молоке животных сочетаются высокие показатели жиров и белков, сохранилась способность давать качественное, традиционное молоко для приготовления масла и сыра, а также они были хорошо адаптированы к интенсивным технологиям кормления.

Генетические ресурсы голштинской породы скота израильской селекции широко используются для повышения продуктивности и племенных качеств животных в различных стадах Нагорно-Ширванского экономического района [1,4].

Установлена эффективность искусственного осеменения животных голштинской породы германской селекции спермой быков израильской селекции. В результате выявлена племенная сперма у быков, повышающие продуктивное долголетие и пожизненные показатели молочной продуктивности у самок, полученных в результате селекции [2,5,6].

Также определены оптимальные племенные показатели продуктивности телок в разные возрастные периоды, их возраст, живая масса при первом осеменении, а также уровень доения при первой лактации.

Были продолжены исследования с целью изучения особенностей мясной продуктивности и воспроизводительной способности быков по группам. В таблице 1 приведены данные о качествах откормочных быков.

Таблица 1

Откормочные качества быков

Показатели		"Gilan Dairy Farms" Ltd (контрольная группа)	Опытная группа	
			"Ширван агро" ООО	По сравнению с контрольной группой
Количество быков, голов		10	10	-
Возраст после откорма, дни		467	467	-
Живая масса, кг	при рождении	32,5±1,0	34,8±0,9	2,3
	после откорма	462±6	477±10	15
	перед убоем	450±5	465±8	15
Суточный привес, г		919	946	27
Расход корма на 1 кг привеса, кг		9,50	9,20	-0,30

Из таблицы 1 видно, что между группами животных существенных различий не выявили. Следует отметить, что животные опытной группы имели при рождении избыточную массу тела на 2,3 кг по сравнению с контрольной группой, а высокий энергетический прирост привел к превышению среднесуточной живой массы на 27 г. Результаты контрольного убоя приведены в таблице 2.

Таблица 2

Результаты контрольного убоя быков

Показатели		"Gilan Dairy Farms" Ltd (контрольная группа)	Опытная группа	
			"Ширван агро" ООО	По сравнению с контрольной группой
Масса ----- , кг		251,0±3,1	261,7±5,0	10,7
Масса внутреннего жира, кг		8,05±0,77	8,09±1,42	+0,04
Производительность туши, %		55,7±0,4	56,4±0,7	+0,7
Убойный выход, %		58,8±0,4	59,1±0,7	+0,3
кости	масса, кг	47,8±0,7	49,0±0,5	+1,2
	выход, %	18,9±0,2	18,8±0,2	-0,1
Мягкая часть	масса, кг	197,0±4,8	207,5±4,6	+10,5
	выход, %	78,5±0,3	79,3±0,4	+0,8

Из таблицы 2 видно, что существенных различий между животными разных селекционных опытных и контрольных групп не зафиксировано.

Данные по энергетической ценности и химическому составу мяса отражены в таблице 3.

Таблица 3

Энергетическая ценность и химический состав средней пробы мяса и самой длинной поясничной мышцы

Показатели		"Gilan Dairy Farms" Ltd (контрольная группа)	Опытная группа	
			"Ширван агро" ООО	По сравнению с контрольной группой
Средняя проба мяса				
Влажность, %		72,18±1,49	72,42±1,35	0,24
Жир, %		6,55±1,1	5,56±0,95	-1,0
Белок, %		18,92±0,71	19,26±0,83	0,34
Зола %		0,88±0,05	0,81±0,07	-0,07
Соотношение белка:жира		2,88±0,02	3,45±0,08	0,57**
Энергетическая ценность 1 кг мяса, МС		5,84±0,05	5,53±0,04	-0,31
Самая длинная мышца спины				
Влажность, %		79,95±1,45	79,12±1,16	-0,83
Жир, %		2,80±0,31	2,76±0,40	-0,09

Белок, %	21,28±0,30	21,36±0,39	0,08
Зола %	0,89±0,06	0,65±0,02	-0,24
Соотношение белка:жира	7,60±0,07	7,74±0,08	-0,14
Энергетическая ценность 1 кг мяса, МС	4,18±0,08	3,99±0,07	-0,19

\*\* P<0,01

Из таблицы 3 видно, что по химическому составу мяса и с точки зрения пищевой ценности мясо новых типов животных считаются более ценными. Это связано с тем, что у животных нового селекционного типа соотношение количества белка и жира на 0,45 единицы больше по сравнению с базовым (P<0,001), а по другим показателям разницы не обнаружены.

Содержание аминокислот в самой длинной поясничной мышце быков израильской селекции приведено в таблице 4.

Таблица 4

Содержание аминокислот в самой длинной поясничной мышце, мг%

Показатели	"Gilan Dairy Farms" Ltd (контрольная группа)	Опытная группа	
		"Ширван агро" ООО	По сравнению с контрольной группой
Общие незаменимые аминокислоты	107,2±5,9	115,8±7,0	8,6
В том числе : валин	4,1±0,3	4,7±0,3	0,6
Изолейцин	1,7±0,1	1,8±0,1	0,1
Лейцин	2,6±0,1	2,7±0,1	0,1
Лизин	2,7±0,3	2,9±0,3	0,2
Гистидин	79,5±5,1	85,8±5,3	6,3
Аргинин	2,1±0,1	2,3±0,1	0,2
Трионин	1,7±0,2	2,0±0,2	0,3
Фенилаланин	12,8±0,4	13,6±0,4	0,8
Общие заменимые аминокислоты	142,3±7,5	150,5±7,9	8,2
Аминокислотный индекс	1,3±0,1	1,3±0,1	0,0

Как видно из таблицы 4, существенных отличий в аминокислотном составе мяса в обеих группах не выявили. В целом концентрация аминокислот у быков опытной группы была выше, чем в контрольной группе. Также мы определяли качество шкур быков контрольной и опытной групп, результаты которых приведены в таблице 5.

Таблица 5

## Качество шкуры

Показатели	"Gilan Dairy Farms" Ltd (контрольная группа)	Опытная группа	
		"Ширван агро" ООО	По сравнению с контрольной группой
Живая масса перед убоем, кг	398±7,0	416±9,0	18
Масса шкуры, кг	26,6±1,6	27,2±1,7	0,6
Масса шкуры по отношению к живой массе перед убоем, %	6,67±0,23	6,54±0,16	-0,13
Длина шкуры, см	219,8±4,2	220,5±3,1	0,7
Ширина шкуры, см	162,5±1,9	163,0±1,3	0,5
Площадь шкуры, дм <sup>2</sup>	357,2±8,8	359,4±6,7	2,2

Из таблицы 5 становится ясно, что существенных различий среди качественных показателей шкуры между быками опытной и контрольной групп не отмечали. Таким образом, не было большой разницы в качестве откорма, результатах контрольного убоя, качестве кожи и химическом составе мяса.

В связи с повышением молочной продуктивности в хозяйствах Шеки-Закатальского и Нагорно-Ширванского экономических районов возросли требования, предъявляемые к экстерьеру и телосложению животных.

Для изучения экстерьерных характеристик животных опытной и контрольной групп на базе хозяйств была проведена линейная оценка экстерьера телок. Оценка проводилась в соответствии с правилами оценки телосложения у самок, полученных от быков-производителей молочно-мясного направления (табл.6).

Таблица 6

## Результаты линейной оценки экстерьера телок контрольной и опытной групп

Признак	Контрольная группа	Опытная группа	
		Фактический	По сравнению с опытной группой
Молочные формы	4,6±0,06	4,8±0,05	+0,2
Строение таза	4,9±0,05	5,4±0,07	+0,5
Мускулистость	4,9±0,02	5,2±0,03	+0,3
Постановка задних конечностей	5,1±0,04	5,2±0,07	+0,1
Борозда вымени	4,4±0,1	4,8±0,06	+0,4
Глубина основания вымени	6,6±0,08	6,2±0,08	-0,4
Объем туловища	78,2±0,3	78,5±0,4	+0,3
Оценка конечностей	75,6±0,7	77,4±0,3	+1,8

Оценка вымени	76,1±0,3	76,9±0,5	+0,8
Общий вид	76,4±0,7	77,1±0,3	+0,7
Высота спины	125,2±0,3	131,0±0,3	+5,8
Глубина туловища	66,3±0,3	72,2±0,3	+5,9
Ширина таза	26,9±0,3	29,0±0,3	+2,1
Угол копыта	47,9±0,4	43,4±0,4	-4,5
Длина передней доли вымени	18,5±0,2	18,3±0,3	-0,2
Ширина задней доли вымени	17,2±0,2	19,6±0,3	+2,4
Расположение передних сосков	15,6±0,2	18,1±0,3	+2,5
Длина сосков	5,3±0,08	5,7±0,08	+0,4

Из таблицы 6 видно, что телки опытной группы превосходили телок контрольной группы по многим экстерьерным показателям. Об этом свидетельствует более крепкое телосложение, хорошо сформированный молочный экстерьер и лучшая адаптация к промышленным технологиям кормления.

Результаты оценки приплода-телок, полученных от разных быков-производителей, показали, что телки имели более высокую высоту в холке, крепкость телосложения и правильную форму вымени (табл. 7).

Таблица 7

Распределение дочерей быков-производителей по линейной оценке экстерьера

Признаки дочерей	Примус	Геракл	Тала	Беербум	Векселн
1	2	3	4	5	6
Молочные формы	5.2	5.3	4.9	5.1	5.0
Строение таза	5.2	5.4	4.7	5.1	5,3
Мускулистость	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3
Борозда вымени	3.7	3,8	4.0	3.9	3,8
Объем туловища	82	83	82	83	80
Молочная форма	78	82	80	82	81
Оценка конечностей	78	78	80	79	77
Оценка вымени	80	82	80	84	81
Общий вид	78	81	80	81	80
Высота спины	134	132	130	132	135
Глубина туловища	73	71	70	72	72
Ширина таза	25	24	19	26	26
Угол копыта	45	48	52	47	48
Длина сосков	5,4	5,3	5,3	5,4	5,2

В целом, следует отметить, что значительных изменений в экстерьере телок, полученных от быков-производителей, не наблюдали. Это, в свою очередь, является признаком однородности и стабильности экстерьерных характеристик популяции, полученной от израильской селекции [1,3].

Наиболее часто встречающиеся недостатки экстерьера у телок, полученных от быков приведены в таблице 8.

Наиболее часто встречающиеся недостатки экстерьера у телок, полученных от быков-производителей Шеки-Загатальского и Нагорно-Ширванского экономических районов

Экстерьерные недостатки	Частота встречаемости у дочерей быков				
	Примус	Геракл	Тала	Беербум	Векселн
Кривая спина	-	6,6	-	12,3	11,3
Приподнятый корень хвоста	-	9,7	15	6,7	-
Кривизна основания вымени	-	18,1	-	-	15
Нарушение веса	-	8,3	-	4,2	5
Близко расположенные соски	-	-	-	-	10
Дополнительные соски	10	12,5	-	14,7	11,2

Из данных таблицы 8 видно, что дефекты экстерьера в группах телок полученных от быков-производителей распределены неравномерно. К наиболее распространенным и часто встречающимся дефектам относят наличие дополнительных сосков (10,0...14,7 %), кривизну спины и бедренной кости (6,8...10,2 %). Однако нельзя с абсолютной уверенностью сказать, что причина увеличения того или иного экстерьерного недостатка является бык-производитель. Так, из-за недостатка экстерьера в стаде выбраковку животных не наблюдали.

#### Используемая литература

- 1.Абдуллаев Г.Г., Мирзоев В.А.. Интенсивное и экстенсивное скотоводство / Баку: Экопринт, -2022, -248 с.
- 2.Bewley, J.M., Pas, I., Schutz, M.M, 2008. Review: An Interdisciplinary Review of BodyCondition Scoring for Dairy Cattle The Professional Animal Scientist 24 (2008):507– 529.
- 3.Butler, W.R. 2000. Nutritional interactions with reproductive performance in dairy cattle. Anim. Reprod. Sci. 60, 449–457.
- 4.Ferguson, J.D. 2005. Nutrition and reproduction in dairy herds, Vet. Clin. N. Am. FoodAnimal Pract. 21:325–347.
- 5.Gardner DS, Ozanne SE, Sinclair KD. Effect of the early-life nutritional environment on fecundity and fertility of mammals. Philos Trans Roy Soci B: Biol Sci 2009;364:3419– 3427.
- 6.Garnsworthy, P. C. 2007. Body condition score in dairy cows: Targets for production and fertility. Pages 61–86 in Recent Advances in Animal Nutrition 2006. P. C. Garnsworthy and J. Wiseman, ed. Nottingham University Press, Nottingham, UK.

# IMPACT OF WATER-ABSORPTION ABILITY ON AGROPHYSICAL INDICATORS OF THE TEA-FIT SOILS

**AKBAROVA ULKAR ZAKIR KIZI**

Dr. of Philosophy on agrarian sciences, Lankaran State University, associate professor of the Department of Veterinary and Agrarian Sciences, Azerbaijan Republic

**BAGIROV HEYDAR IGID OGLU**

Lankaran State University, Agrarian and Engineering faculty, magistrant

The tea plant is formed as the forest plant in a period of the filogenetic development and the diffused sunlight is less suitable for it than direct sunlight. Some authors note that shading of the tea plant has a good effect on vegetation and microclimate, and it creates a suitable condition for development and growth of the plant. Rain is one of the the most important climate factors for soil formation and use of the agricultural plants.

But the snow doesn't remain for a long time and quickly melts. Thickness of the snow cover reaches 80-100 cm and remains 15-20 days. It snows in December-January, rarely in November and February. The relative humidity is very low and forms 3.5 % in the Lankaran-Astara region. But this difference is 16-19% in the summer months, this is a reason for any state in water balance and observation of water stress in plant leaves.

The tea plant sensitive to air humidity compared to other plants. Besides, protective deforestation helps regulation of microclimate in the tea plantations and decrease of the wind velocity, falling of temperature in summer months and increase of the relative humidity. The south winds of the south-eastern and the winds close to it dries the soil in the summer season. These winds sometimes blow in sequence. At this time, it carries out small dust particles from Central Asia and has a harmful effect on the plants. Dry winds which are called "Garmic" blows little in the Lankaran-Astara region. Their velocity reaches 3-4 m/sec. in a normal condition, but sometimes it becomes 20 m/sec. These dry winds increase air temperature and decrease relative humidity.

It is known from abovementioned information that in the Lankaran-Astara region where the main tea plantations are located, the soils spreading in the humid subtropic regions were separated into categories by R.V. Kovalyov. These soils are the followings: mountain-forest yellow soils, yellow-podzolic soils, podzolic-gleyey-yellow soils and swamp soils.

The water- holding and water-absorption ability of the tea-fit soils in the Lankaran-Astara region is important for agricultural development, preserve of the ecosystems of the rivers and lakes and fight against the floods. For this purpose, the water-absorption ability of the tea-fit soils is evaluated with the agrophysical researches and soil analyses.

It spreads in the hollow parts of the south part of the seaside lowland in the Lankaran region. The zone in which these soils spread is bordered podzolic-yellow soils in the foothill plain in the west, but in the east it is bordered by the swamp soils of more hollow areas. The humidity plays a role in soil-formation. A value of pH falls on the upper layer of the soil and increase of gross ferrium and aluminum combinations is observed in the season with the low temperature. There is a genetic proximity between yellow podzolic soils and podzolic-gleyey soils. Therefore their morphological indications are similar. The humus quantity decreases along the profile: 0-20 cm,- 2.98%, 20-40 cm-2.5%, 40-60 cm-1.1%. The environment reaction is weak acid in the yellow-podzolic-gleyey soils. Weakness of acidity is observed towards depth along the profile. An amount

of silt particles rise in the illuvial horizons, but it decrease in the elluvial-humus horizons of the yellow-podzolic-gleyey soils. The agrophysical characters of the yellow-podzolic soils are as the followings.

***Agrophysical characters of the podzolic-yellow soils***

Depth, cm	Bulk weight, g/cm	Special weight g/cm	Bulk weight,g/cm before agro-cultivation	Porosity
0-30	1,21	2,41	1,19	51,60
30-60	1,25	2,54	1,31	47,94
60-100	1,27	2,62	1,34	46,56

The water absorbing ability of the tea-fit soils is important for rational use of water –supply in the agricultural areas, decrease of erosion risk, stablization of the river beds and prevention from floods . These soils create a suitable environment for growing of plants which are sensitive to rivers and protection of ecosystems.

# SPECIFIC CHARACTERS OF PODZOLIC-YELLOW-GLEYEY SOILS

SHAHBAZOV BALAYAR KHANGULU OGLU

Dr. of Philosophy on agrarian sciences, Lankaran State University, associate professor of the Department of Veterinary and Agrarian Sciences, Azerbaijan Republic

HASHIMOV ELBRUS BAHRUZ OGLU

Lankaran State University, Agrarian and Engineering faculty, magistrant

Podzolic – yellow-gleyey soils are more gleyey than the podzolic-yellow soils, they are rich in nutrients, too. As a result of the swamping the physical features of the podzolic-yellow-gleyey soils deteriorated in the areas where the paddy is planted. The podzolic-yellow-gleyey soils spread in the same bioclimate zone as the podzolic-yellow soils. All the same, the podzolic-yellow-gleyey soils exposed to the effect of surface water very much. A level of groundwater isn't lower than 1m in the autumn, spring of the year, but in summer it isn't more than 2-2.5 m. The zone was assimilated under the agricultural plants, there was almost no natural vegetation left. The bad ability of water-penetration of gleying horizon was a reason for the surface water to remain on the soil surface for a long time, and it was resulted in development of the gleying process along the AB horizon. A condition was created for development of gleying process under the influence of groundwater in B and BC horizons, too. The absorbing capacity of the podzolic-yellow-gleyey soils is higher. Calcium dominates among the exchangeable bases in these soils. There are three subtypes in the podzolic-yellow-gleyey soils (M.E.Salayev, 1991): podzolic-yellow-gleyey soils, podzolic-yellow-gleying soils, podzolic-yellow-gleying from surface. The moisture condition also plays a role in soil formation. As a result of falling the temperature in the rainy times, it caused decrease of pH value on the upper layer of soil (4-5), but increase of the amount of aluminum and ferrium combinations .

The podzolic-yellow-gleyey and podzolic-yellow soils assume importance in growing of agricultural crops. It is necessary to use mineral fertilizers in addition to manure and compost for the purpose of maintaining fertility.

The podzolic-yellow soils develop in the humid climate condition under the Hirkan type of forests . A quantity of humus in these soils was approximately 2.5-3.5 %, but it strongly reduces towards low layers. Reaction of the soil solution is acid (pH 5.3-5.5). Podzol-forming processes are a reason for increase of amount of silt and clay particles in the middle layers of the podzol-yellow soils. Agrophysical indicators of podzolic-yellow soils indices of the podzolic-yellow-gleyey soils. The agrophysical indicators of soils have a positive influence on degree of nutrient assimilation and their productivity .The podzolic-yellow soils are formed in the washing condition of profile. Moderate annual temperature of the zone changes by 10-14<sup>0</sup>. The absorbing capacity isn't higher in the podzolic-yellow soils. Ca<sup>+</sup> and Mg<sup>+</sup> prevail for a total quantity of the absorbed bases. The most acidity was observed in the middle part of the profile. Activity of absorbed H<sup>+</sup> and Al<sup>+</sup> cations was a reason for it. Podzolic-yellow soils are divided into weakly unsaturated podzolic-yellow and loess weak unsaturated podzol-yellow soil subtypes depending on character and podzolic degree of soil forming rocks. A special weight, bulk weight, porosity etc. are belonged to agrophysical indicators of the podzolic-yellow soils. Applying of 30-50 tons of manure per hectare for the purpose of agrophysical indicators improvement of the podzolic-yellow soils assumes a great importance. Other organic fertilizers as the manure positively influence agrophysical characters of the soil, including granulometric composition, density, porosity and so on.

It is necessary to note that an optimum level of the agrophysical characters makes a basis for development of the agricultural crops. The soil is considered structural if a quantity of aggregates with the size of 0.25-10 mm is more than 55 % .

## Technical Sciences

# ВИРТУАЛИЗАЦИЯ И ОБЛАЧНЫЕ ВЫЧИСЛЕНИЯ: ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ВЫГОДЫ ДЛЯ БИЗНЕСА

Сейтқали Ғазиз Талғатұлы

Старший преподаватель, НАО Алматинский Университет Энергетики и Связи имени Г.Даукеева, Магистр военного дела и безопасности

### *Введение*

Современный бизнес охватывает все больше информационных технологий, и компании и предприниматели стремятся использовать современные инструменты для эффективного управления своими ресурсами. В этом контексте виртуализация и облачные вычисления становятся ключевыми технологиями, которые открывают новые возможности для улучшения операций и достижения успеха.

Виртуализация - это технология, позволяющая создавать виртуальные экземпляры ресурсов, таких как серверы, хранилища данных и сети. Облачные вычисления, в свою очередь, предоставляют доступ к вычислительным ресурсам и услугам через интернет. Эти концепции переворачивают традиционные представления о предоставлении и использовании IT-инфраструктуры, предлагая бизнесу новые способы управления своими ресурсами.

Цель этой статьи - рассмотреть эффективность и выгоды, которые виртуализация и облачные вычисления могут принести бизнесу. Мы рассмотрим основы этих технологий, а также подробно изучим, как они могут помочь организациям достичь оптимального использования своих ресурсов, повысить гибкость и масштабируемость своей инфраструктуры, снизить затраты и обеспечить более высокую безопасность данных.

Изучение этих тем будет особенно полезным для руководителей и принимающих решения в сфере информационных технологий, а также для предпринимателей, которые стремятся оптимизировать свою бизнес-инфраструктуру и повысить конкурентоспособность своей компании. В конечном итоге, правильное применение виртуализации и облачных вычислений может привести к значительным улучшениям в эффективности и успешности бизнеса.

В современном бизнесе информационные технологии играют ключевую роль в достижении успеха и конкурентоспособности. Все больше компаний осознают необходимость эффективного управления своими IT-ресурсами для достижения операционной эффективности, сокращения затрат и повышения уровня обслуживания клиентов. В этом контексте виртуализация и облачные вычисления становятся актуальными и важными технологиями для современного бизнеса.

Одной из основных проблем, с которыми сталкиваются предприятия, является неэффективное использование ресурсов. Традиционные подходы к вычислениям требуют значительных инвестиций в аппаратное обеспечение, что может привести к избыточным или недостаточным вычислительным мощностям, хранилищам данных и сетевым ресурсам. Виртуализация позволяет оптимизировать использование этих ресурсов, создавая виртуальные экземпляры, которые могут быть легко масштабированы и управляться

централизованно. Таким образом, предприятия могут достичь оптимального использования своих ресурсов, снизить затраты на аппаратное обеспечение и эффективно управлять своей инфраструктурой.

Кроме того, современные бизнес-процессы требуют гибкости и масштабируемости. Компании должны быть готовы адаптироваться к изменяющимся требованиям рынка, моментально внедрять новые приложения и сервисы, а также масштабировать свою инфраструктуру по мере необходимости. Облачные вычисления предоставляют компаниям возможность гибко масштабировать свои вычислительные ресурсы в зависимости от потребностей, а также использовать широкий спектр облачных сервисов и решений для достижения конкретных бизнес-целей. Это позволяет предприятиям быть более гибкими, реагировать быстрее на изменения и оперативно внедрять инновации.

Наконец, безопасность данных становится все более важной для бизнеса. В контексте постоянно возрастающих угроз кибербезопасности, компании должны обеспечить защиту своих данных и инфраструктуры. Виртуализация и облачные вычисления предлагают передовые механизмы защиты данных, шифрования и мониторинга, что позволяет предприятиям повысить безопасность своих информационных ресурсов и минимизировать риски.

В итоге, использование виртуализации и облачных вычислений становится неотъемлемой частью стратегии развития современного бизнеса. Они позволяют предприятиям оптимизировать использование своих ресурсов, обеспечивать гибкость и масштабируемость, снижать затраты и повышать безопасность данных. В данной статье мы рассмотрим подробнее эффективность и выгоды, которые эти технологии могут принести для бизнеса, а также рассмотрим основные принципы и примеры их применения в современной деловой среде.

#### *Основы виртуализации и облачных вычислений*

Виртуализация и облачные вычисления являются двумя ключевыми технологиями, которые трансформируют способ предоставления и использования информационной инфраструктуры в современном бизнесе. Позволяя эффективно управлять ресурсами и предоставлять вычислительные мощности и услуги через интернет, эти технологии создают новые возможности для компаний различных масштабов и отраслей.

Виртуализация - это процесс создания виртуальных экземпляров физических ресурсов, таких как серверы, хранилища данных и сетевые ресурсы. Она позволяет разделить ресурсы на отдельные виртуальные среды, которые могут быть независимо управляемыми и использоваться различными приложениями и процессами. Основными преимуществами виртуализации являются:

- *Консолидация ресурсов:* Виртуализация позволяет объединить несколько физических серверов или хранилищ данных в одну виртуальную среду, что приводит к оптимизации использования ресурсов и снижению затрат на аппаратное обеспечение.

- *Гибкость и масштабируемость:* Виртуализация обеспечивает гибкость в управлении ресурсами, позволяя быстро создавать, изменять и масштабировать виртуальные среды в соответствии с требованиями бизнеса.

- *Управление ресурсами:* Виртуализация предоставляет централизованное управление ресурсами, позволяя эффективно назначать, контролировать и мониторить использование ресурсов.

- *Изоляция и безопасность:* Виртуализация обеспечивает изоляцию между виртуальными средами, что позволяет предотвращать влияние одной среды на другую. Это также способствует повышению безопасности данных и приложений.

Виртуализация является основой современных информационных технологий, позволяющей создавать виртуальные экземпляры ресурсов и сред, которые могут быть

использованы независимо от физического оборудования. Она открывает новые возможности для оптимизации использования ресурсов, повышения гибкости и обеспечения безопасности в области информационных технологий. В данном разделе мы рассмотрим понятие виртуализации, основные принципы ее работы и основные технологии, используемые в виртуализации серверов, хранилищ данных и сетей.

Виртуализация - это процесс создания виртуальных экземпляров физических ресурсов, таких как серверы, хранилища данных и сетевые ресурсы. Она позволяет разделить физические ресурсы на несколько виртуальных сред, которые могут быть независимо управляемыми и использоваться различными приложениями и процессами. Виртуализация абстрагирует ресурсы от их физической реализации, предоставляя абстрактный и унифицированный интерфейс для управления и использования ресурсов.

#### *Основные принципы работы виртуализации*

– Гипервизор: Основным компонентом виртуализации является гипервизор, который является программным или аппаратным слоем, управляющим виртуализацией ресурсов. Гипервизор позволяет создавать и управлять виртуальными машинами, которые могут работать независимо друг от друга на одном физическом сервере.

– Разделение ресурсов: Виртуализация позволяет разделять физические ресурсы на несколько виртуальных экземпляров, каждый из которых может быть независимо настроен и управляем. Ресурсы, такие как процессорное время, память и хранилище, могут быть назначены виртуальным машинам в соответствии с их требованиями.

– Изоляция: Виртуализация обеспечивает изоляцию между виртуальными средами, что означает, что каждая среда работает в отдельной виртуальной машине и не влияет на другие среды. Это обеспечивает безопасность и предотвращает влияние одной среды на другую.

– Миграция: Виртуализация позволяет перемещать виртуальные машины между физическими серверами без прерывания работы приложений. Это позволяет балансировать нагрузку, обеспечивать отказоустойчивость и проводить техническое обслуживание без простоя системы.

#### *Технологии виртуализации*

– Виртуализация серверов: Технология виртуализации серверов позволяет создавать несколько виртуальных машин на одном физическом сервере. Каждая виртуальная машина имеет свою собственную операционную систему и приложения, и может работать независимо от других виртуальных машин.

– Виртуализация хранилищ данных: Виртуализация хранилищ данных позволяет объединять несколько физических хранилищ в одно виртуальное хранилище. Это упрощает управление и масштабирование хранилища данных, а также обеспечивает высокую доступность и отказоустойчивость данных.

– Виртуализация сетей: Виртуализация сетей позволяет создавать виртуальные сети, которые могут быть логически разделены и управляемы. Она позволяет создавать виртуальные сетевые сегменты для различных приложений и пользователей, обеспечивая безопасность и гибкость в управлении сетью.

Понимание основ виртуализации и различных технологий, используемых в этой области, является важным для бизнеса, стремящегося оптимизировать использование ресурсов, повысить гибкость и обеспечить эффективность своей информационной инфраструктуры.

#### *Облачные вычисления*

Облачные вычисления представляют собой модель предоставления вычислительных ресурсов и услуг через интернет. Они позволяют предприятиям получить доступ к вычислительным мощностям, хранилищу данных, приложениям и сервисам по требованию,

без необходимости вложений в собственное аппаратное обеспечение и инфраструктуру. Основными преимуществами облачных вычислений являются:

- *Гибкость и масштабируемость*: Облачные вычисления предоставляют гибкость в использовании ресурсов, позволяя быстро масштабировать инфраструктуру в зависимости от потребностей бизнеса. Компании могут легко адаптироваться к изменениям и внедрять новые приложения и сервисы.

- *Управление затратами*: Облачные вычисления основаны на модели оплаты по использованию, что позволяет компаниям оптимизировать затраты на IT-ресурсы. Они могут экономить на аппаратном обеспечении, обслуживании и обновлениях, оплачивая только использованные ресурсы.

- *Глобальный доступ*: Облачные вычисления обеспечивают доступ к данным и приложениям через интернет, что позволяет сотрудникам работать удаленно и с любого места. Это способствует повышению производительности и совместной работы.

- *Безопасность и надежность*: Провайдеры облачных услуг обеспечивают высокий уровень безопасности и надежности данных. Они применяют механизмы шифрования, резервное копирование и мониторинг, чтобы обеспечить сохранность и доступность информации.

В итоге, виртуализация и облачные вычисления представляют собой мощные инструменты для оптимизации ресурсов и улучшения операционной эффективности бизнеса. Понимание основных принципов и выгод, которые они предлагают, является важным для предприятий, стремящихся быть конкурентоспособными и готовыми к быстро меняющейся деловой среде.

Облачные вычисления - это модель предоставления и использования информационных технологий, которая позволяет получать доступ к вычислительным ресурсам (компьютерам, сетям, хранилищам данных и приложениям) через интернет. Вместо того чтобы иметь собственную инфраструктуру и оборудование, пользователи могут арендовать или использовать облачные услуги по мере необходимости, платя только за использованные ресурсы.

Описание моделей облачного предоставления

- *Public Cloud* (общедоступное облако): В модели общедоступного облака инфраструктура и услуги обслуживаются провайдером облачных услуг и предоставляются множеству клиентов через интернет. Ресурсы, такие как серверы, хранилища данных и приложения, разделяются между различными пользователями. Преимущества включают экономию затрат, гибкость и масштабируемость. Примерами провайдеров публичного облака являются Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure и Google Cloud Platform (GCP).

- *Private Cloud* (частное облако): Частное облако предоставляет вычислительные ресурсы и услуги только для одной организации или предприятия. Оно может быть развернуто на собственной инфраструктуре организации или управляться сторонним провайдером, специализирующимся на частных облаках. Частное облако обеспечивает более высокий уровень контроля и безопасности, но требует больших инвестиций в инфраструктуру и поддержку.

- *Hybrid Cloud* (гибридное облако): Гибридное облако комбинирует элементы публичного и частного облака, позволяя организации использовать оба типа облака в сочетании. Оно предоставляет гибкость и масштабируемость публичного облака, а также больший контроль и безопасность частного облака. Организации могут использовать частное облако для чувствительных данных или специфических приложений, а публичное облако для обработки пиковой нагрузки или временных задач.

Различия между облачными моделями и традиционными подходами к вычислениям

Ниже приведена таблица, иллюстрирующая основные различия между облачными моделями и традиционными подходами к вычислениям:

Таблица 1. Различия облачных моделей и традиционных подходов к вычислениям

Характеристика	Облачные модели	Традиционные подходы
Владение инфраструктурой	Провайдер облачных услуг	Собственное оборудование
Стоимость	Оплата по использованию	Капитальные затраты
Масштабируемость	Высокая	Ограничена ресурсами
Управление и контроль	Отдается провайдеру	Организация полностью контролирует
Безопасность	Зависит от провайдера	Полный контроль организации
Обновления и обслуживание	Автоматизированное и обновление	Ручное и требует времени

Облачные вычисления предоставляют бизнесам гибкость, масштабируемость и доступность ресурсов, позволяя им эффективно использовать информационные технологии для достижения своих целей. Понимание различий между моделями облачного предоставления и традиционными подходами поможет организациям принять информированные решения о выборе наиболее подходящей стратегии для своего бизнеса.

Оптимизация использования ресурсов является одной из ключевых выгод виртуализации для бизнеса. Вот некоторые аспекты, которые обеспечивают эффективное использование ресурсов:

*Эффективное использование вычислительной мощности и оборудования:* Виртуализация позволяет максимально эффективно использовать вычислительные ресурсы. Несколько виртуальных машин могут работать на одном физическом сервере, что позволяет использовать вычислительную мощность полностью. Вместо того чтобы иметь отдельные физические серверы для каждой задачи или приложения, бизнес может объединить их на одной платформе виртуализации и эффективно распределить ресурсы между ними.

*Гибкость и масштабируемость ресурсов:* Виртуализация предоставляет бизнесам гибкость в использовании ресурсов. Виртуальные машины могут быть легко созданы, изменены или удалены в соответствии с потребностями бизнеса. Это позволяет быстро масштабировать ресурсы в зависимости от изменяющихся требований. Если бизнесу требуется больше вычислительной мощности, можно просто добавить новые виртуальные машины или масштабировать уже существующие без необходимости приобретения нового оборудования.

*Снижение затрат на аппаратное обеспечение и поддержку:* Виртуализация помогает бизнесам сократить расходы на аппаратное обеспечение и его поддержку. За счет объединения нескольких виртуальных машин на одном физическом сервере уменьшается необходимость в приобретении и поддержке большого количества физических серверов. Это снижает затраты на закупку, установку, энергопотребление, охлаждение и обслуживание оборудования. Более того, автоматизированные инструменты управления и мониторинга позволяют сократить трудозатраты на поддержку инфраструктуры.

Все эти факторы приводят к существенному улучшению эффективности использования ресурсов, оптимизации инфраструктуры и снижению затрат для бизнеса. Виртуализация позволяет компаниям максимально эффективно использовать

вычислительные мощности, гибко масштабировать ресурсы в соответствии с потребностями и снизить затраты на аппаратное обеспечение и его поддержку.

Управление и масштабирование инфраструктуры являются ключевыми преимуществами виртуализации для бизнеса. Вот некоторые аспекты, которые обеспечивают эффективное управление и масштабирование:

1) *Централизованное управление виртуальными машинами и ресурсами:* Виртуализация предоставляет централизованные инструменты управления, которые позволяют администраторам эффективно управлять виртуальными машинами и ресурсами. Централизованное управление позволяет легко создавать, настраивать и контролировать виртуальные машины из единого интерфейса. Администраторы могут мониторить и оптимизировать использование ресурсов, назначать приоритеты и управлять доступом к виртуальным машинам.

2) *Быстрое развертывание новых серверов и приложений:* Виртуализация позволяет быстро развертывать новые серверы и приложения. Создание виртуальной машины занимает гораздо меньше времени, чем приобретение и настройка физического сервера. Это позволяет бизнесу оперативно реагировать на изменения требований и быстро разворачивать необходимые ресурсы для запуска новых проектов, приложений или тестовых сред.

3) *Обеспечение бесперебойности и восстановление после сбоев:* Виртуализация обеспечивает возможность обеспечения бесперебойности и восстановления после сбоев. Функция миграции виртуальных машин позволяет перемещать их с одного физического сервера на другой без прерывания работы приложений. Это позволяет распределить нагрузку и обеспечить непрерывную работу в случае сбоя или планового обслуживания. Кроме того, автоматизированные средства резервного копирования и восстановления данных обеспечивают возможность быстрого восстановления системы в случае сбоев или чрезвычайных ситуаций.

Централизованное управление, быстрое развертывание и возможность обеспечения бесперебойности и восстановления после сбоев являются важными компонентами эффективного управления и масштабирования инфраструктуры в виртуализированной среде. Это позволяет бизнесу легко адаптироваться к изменениям и обеспечивать непрерывную работу своих систем и приложений.

#### *Преимущества облачных вычислений*

Преимущества облачных вычислений для бизнеса многообразны и охватывают различные аспекты деятельности организации. Ниже приведены основные преимущества облачных вычислений, а также таблица, демонстрирующая их важность и влияние на бизнес.

1) *Гибкость и масштабируемость ресурсов:* Облачные вычисления предоставляют бизнесу гибкость в использовании и масштабировании ресурсов. Организации могут легко наращивать или уменьшать вычислительные мощности, хранилища данных и сетевые ресурсы в зависимости от текущих потребностей. Это позволяет бизнесу быстро адаптироваться к изменяющейся нагрузке и эффективно использовать ресурсы без необходимости в крупных инвестициях в аппаратное обеспечение.

2) *Снижение затрат на инфраструктуру:* Облачные вычисления помогают бизнесу снизить затраты на инфраструктуру. Вместо приобретения и поддержки собственных серверов и сетевого оборудования, компании могут использовать инфраструктуру, предоставляемую облачным провайдером. Это снижает затраты на закупку и обновление оборудования, а также расходы на энергопотребление и обслуживание. Кроме того, модель оплаты "по требованию" позволяет платить только за использованные ресурсы, что повышает экономическую эффективность.

3) *Быстрое развертывание и масштабирование приложений:* Облачные вычисления обеспечивают быстрое развертывание и масштабирование приложений. Благодаря гибким возможностям облачных платформ, бизнес может быстро развернуть новые приложения, создать тестовые среды или запустить новые проекты. Это существенно сокращает время, затрачиваемое на подготовку инфраструктуры и развертывание приложений, что позволяет бизнесу быстрее откликаться на рыночные изменения и повышать свою конкурентоспособность.

4) *Обеспечение высокой доступности и бесперебойности:* Облачные провайдеры предоставляют механизмы, обеспечивающие высокую доступность и бесперебойность при использовании облачных услуг. Это включает резервное копирование данных, автоматическое масштабирование ресурсов и географическое распределение данных и приложений. Такие механизмы обеспечивают минимальное время простоя и устранение сбоев, что важно для бизнеса, особенно в критических отраслях, где недоступность системы может привести к значительным потерям.

Вот таблица, иллюстрирующая преимущества облачных вычислений для бизнеса:

Таблица 2.Преимущества облачных вычислений

Преимущество	Описание
Гибкость и масштабируемость ресурсов	Возможность легко увеличивать или уменьшать вычислительные мощности, хранилища данных и сетевые ресурсы
Снижение затрат на инфраструктуру	Уменьшение расходов на приобретение и поддержку собственного аппаратного обеспечения
Быстрое развертывание и масштабирование приложений	Быстрая возможность развертывания новых приложений и масштабирования инфраструктуры
Обеспечение высокой доступности и бесперебойности	Гарантированная высокая доступность и механизмы восстановления после сбоев

Преимущества облачных вычислений для бизнеса очевидны и помогают организациям стать более гибкими, эффективными и конкурентоспособными на современном рынке.

#### *Заключение:*

Виртуализация и облачные вычисления являются ключевыми технологиями, которые принесли существенные выгоды и повысили эффективность бизнеса в цифровой эпохе. Эти инновации изменили способ организации и использования информационных технологий, предоставляя компаниям новые возможности и преимущества.

Одним из основных преимуществ виртуализации является оптимизация использования ресурсов. Возможность консолидировать физические серверы в виртуальные машины позволяет более эффективно использовать вычислительные мощности и оборудование. Это приводит к сокращению количества физических серверов, уменьшению затрат на энергопотребление и улучшению общей производительности системы.

Гибкость и масштабируемость ресурсов также являются значимыми преимуществами виртуализации. Благодаря возможности быстро масштабировать вычислительные мощности, хранилища данных и сетевые ресурсы, компании могут легко адаптироваться к изменяющимся потребностям и требованиям рынка. Это позволяет бизнесу гибко реагировать на рост или снижение нагрузки, а также быстро развертывать новые приложения или услуги.

Снижение затрат на аппаратное обеспечение и поддержку является еще одним значимым фактором, который делает виртуализацию привлекательной для бизнеса. Вместо крупных капиталовложений в приобретение и обновление серверов, хранилищ данных и сетевого оборудования, компании могут использовать виртуальные ресурсы, предоставляемые облачными провайдерами. Это позволяет значительно снизить затраты на инфраструктуру, а также сократить расходы на техническое обслуживание и поддержку.

Облачные вычисления дополняют преимущества виртуализации, предоставляя бизнесу гибкость и доступность ресурсов в облаке. Различные модели облачного предоставления, такие как public, private и hybrid cloud, позволяют организациям выбирать наиболее подходящий вариант в зависимости от их потребностей в безопасности, управлении и контроле данных.

Сравнение облачных моделей с традиционными подходами к вычислениям в виде таблицы позволяет наглядно увидеть преимущества облачных вычислений, такие как масштабируемость, гибкость, экономичность и доступность.

В целом, виртуализация и облачные вычисления предоставляют бизнесу широкий спектр преимуществ. Они позволяют организациям оптимизировать использование ресурсов, быть гибкими и масштабируемыми, сокращать затраты на аппаратное обеспечение и поддержку, а также управлять инфраструктурой более эффективно.

Реализация виртуализации и облачных вычислений требует внимательного планирования, стратегического подхода и правильного выбора провайдера. Однако, с правильной реализацией, бизнес может достичь значительных преимуществ в виде повышенной производительности, гибкости и конкурентоспособности.

Таким образом, виртуализация и облачные вычисления играют решающую роль в современном бизнесе, предоставляя организациям возможность преодолеть традиционные ограничения инфраструктуры, улучшить производительность и достичь большей гибкости и эффективности. Эти технологии становятся неотъемлемой частью стратегии развития бизнеса, и организации, которые успешно внедряют и используют их, получают значительные преимущества на рынке и становятся лидерами в своей отрасли.

# Қазақстанда контейнерлер мен жүк тасымалдау мәселесі мен оларды шешу жолдары

Тилемисова Айгуль Абдимахмұтовна

Логистика және көлік академиясының докторанты, Алматы қаласы

## Аннотация

Қазіргі таңда контейнерлік тасымалдау саласы бар әлем бойынша ең сенімді және танымал жүк жеткізу түрі болып табылады. Халықаралық нарықта контейнерлермен тасымалдаудың үлесі 90%-ға жетеді. Қазақстанда да контейнерлік тасымалдау көлемі жылдан жылға көлемі артып, дамып келеді. 2021-ші жылмен салыстырғанда 2022 жылы контейнерлік тасымалдау көлемі 22%-ға артты. Ішкі тасымал туралы сөз қозғайтын болсақ, Қазақстан ішіндегі контейнерлік жеткізілімдер, экспорттық үлесі бар болғаны 5,4% құрайды 2021 жылдың көрсеткіштері бойынша. Көптеген эксперттердің пікірінше, контейнерлік және мультимодальдық тасымалдауды дамыту еліміздің көлік саласын дамытудың басты үрдісіне және себебіне айналуы тиіс. Бірақ нақты осы саланың дамуына кедергі келтіретін бірнеше мәселелер бар. Мақала барысында мәселермен толық танысып, олардың мүмкін деген шешімдерімен бөлісеміз.

В настоящее время индустрия контейнерных перевозок является самой надежной и популярной формой доставки грузов в мире. Доля контейнерных перевозок на международном рынке достигает 90%. Объем контейнерных перевозок в Казахстане с каждым годом растет и развивается. В 2022 году по сравнению с 2021 годом объем контейнерных перевозок увеличился на 22%. Если говорить о внутренних перевозках, то доля контейнерных поставок внутри Казахстана, доля экспорта составляет всего 5,4% по показателям 2021 года. По мнению многих экспертов, развитие контейнерных и мультимодальных перевозок должно стать основной тенденцией и причиной развития транспортного сектора страны, однако существует ряд проблем, сдерживающих развитие этого сектора. По ходу статьи мы полностью ознакомимся с проблемами и поделимся их возможными решениями.

Currently, the container shipping industry is the most reliable and popular form of cargo delivery in the world. The share of container transportation in the international market reaches 90%. The volume of container traffic in Kazakhstan is growing and developing every year. In 2022, compared to 2021, the volume of container traffic increased by 22%. If we talk about domestic transportation, then the share of container deliveries within Kazakhstan, the share of exports is only 5.4% in 2021. According to many experts, the development of container and multimodal transportation should become the main trend and reason for the development of the country's transport sector, but there are a number of problems hindering the development of this sector. In the course of the article, we will fully familiarize ourselves with the problems and share their possible solutions.

**Түйін сөздер:** транзит, темір жол, контейнер, жүк тасымалы, экспорт.

Темір жол көлігінің су көлігінен негізгі бәсекелестік артықшылығы - жүктерді жеткізу жылдамдығы болып табылады, өйткені темір жолдың сандық және сапалық сипаттамаларын жақсартумен байланысты контейнерлерді жеткізу жылдамдығын арттыру үшін темір жолдарда әлеуетті мүмкіндіктер бар. Контейнерлік тасымалдау Қазақстан үшін жүкті жеткізудің басқа түрлерімен салыстырғанда жас түрі болып табылады. Осыған байланысты теміржол контейнерлік тасымалдау әлі де толық дамымаған және бәсекеге қабілеттілік тұрғысынан нарық талаптарына толық жауап бермейді. Контейнерлік жүктерді теміржол арқылы тасымалдаудың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жоғары сапалы көлік қызметін көрсетуге, жүк иелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға және барынша тиімді нәтиже алуға мүмкіндік береді. Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін контейнерлік жүктерді тасымалдау саласындағы тұрақты позицияларды сақтауға және нығайтуға бағытталған шараларды жүзеге асыру қажет. Контейнерлік жүктерді теміржол көлігімен тасымалдаудың бәсекеге қабілеттілігінің өсуінің негізгі факторлары жүкті контейнерлерде жеткізу жылдамдығы мен сенімділігі болып табылады. Контейнермен тасымалдау жүктерді жеткізудің ең үнемді және қауіпсіз тәсілдерінің бірі болып табылады, өйткені көлік түрін өзгерту кезінде жүкті қайта орау кезеңі болмайды. Осы жерден тиеу-түсіру жұмыстарының қарқыны жеделдеді, көліктердің бос тұрып қалуы айтарлықтай қысқарады. Соның нәтижесінде тасымалдау құны мен жүкті жеткізу мерзімі айтарлықтай қысқарады. Жүкті жеткізудің контейнерлік түрімен қатар жүкті теміржол арқылы жеткізудің баламалы әдістері бар. Олар: жүктерді тасымалдаудың альтернативті тәсілі деп контейнерлік жүктерді темір жол көлігімен вагондар мен жартылай вагондармен жеткізу түсініледі. Жүктерді тасымалдау үшін контейнерді пайдаланудың ерекше артықшылығы бар, өйткені контейнер жүкті желден, жаңбырдан және ұрлықтан қорғайды. Контейнерлік жол - вагондар мен жартылай вагондармен салыстырғанда ең қауіпсіз тасымалдау тәсілі. Дегенмен, контейнер кез келген жүкті, мейлі үлкен болсын, мейлі ауыр болсын, жеткізудің әдеттегі тәсілі болуы үшін оны кеңінен қолдану негізінде сапалы секіріс болуы керек.

Айтып кеткендей, бар әлем порттарында, темір жолдарында, логистикалық терминалдар мен орталықтарда контейнерлер арқылы жүк жеткізу жүзеге асырылады. Жүк жеткізу уақыты қысқарылады, бүліну мен ұрлану факт сандары да азаюда. Жылжымалы құрам да үнемі қажетке жарауда әрі жүк тасымалының осы түрінің экономикалық тұрғыда тиімділігі екендігін дүние жүзі мойындайды. Кейбір елде 90%-дан астам жүк контейнерлер арқылы жеткізіледі. Алайда, біз бұл үрдісте айтарлықтай артта қалып қойдық. Елде контейнермен жүк жеткізу бағдарламасын немесе тұжырымдамасын қабылдау қажет. Бұл саланың дамуына кедергі болып тұрған айтарлықтай мәселе саны бар. Оларға тоқтала кетсек: тариф мәселесі. Қазақстанда бір тонна жүкті контейнермен тасымалдау құны басқа елдермен салыстырғанда 2,5-3 есе жоғары болып келеді.

Жақын көршілеріміздің тәжірибесі көрсеткендей, контейнерлік тасымал жеңілдіктер алған тарифтерге негізделген көзқарас жүк тасымалының көлемін күрт арттыруға мүмкіндік берді. Өндірушілер мен экспорттаушылар болса, онда елімізде көлік саласының өкілдері ретінде тауарларды жеткізудің максималды нұсқаларын ұсыну арқылы оларға көбірек мүмкіндіктер беруі керек.

Бүгінгі күні бізге бірінші кезекте әмбебап флотқа қатысты контейнерлік тасымалдаудың әділ тарифін жасау қажет. Қазіргі уақытта бір тонна жүкті тасымалдау құны екі жарым есе қымбат және бұл бірінші кезекте экспортқа бағытталған тауар өндірушілерге кедергі болып отыр. Ал, бүгінгі таңда ең бастысы – контейнерлерде жүк жеткізу тарифтеріне 0,7 коэффициентін қолдану арқылы тарифтерді теңестіру.

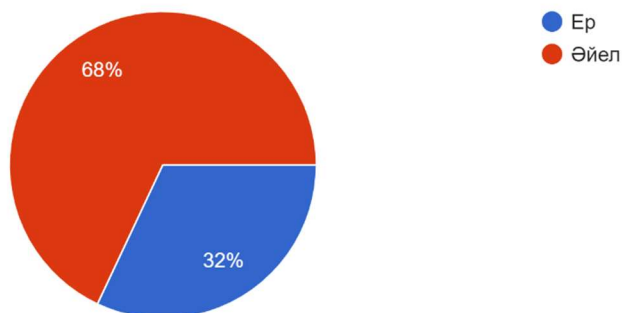
Бізге назар аударатын екінші мәселе – мультимодальдық тасымалдауды дамыту, мұнда транзиттік тарифтер бірнеше көлік түрлерімен тасымалданатын жүктерге қолданылады деген жағдай қалыптасып отыр, олар әлдеқайда жоғары.

Посткеңестік елдерде логистикада бұрыннан қалыптасқан және белгілі құралдар мен ережелер қолданылған. Контейнерлендіру процесі бүкіл әлемде ұзақ уақыт бойы белсенді жүріп жатыр және бүкіл әлем жүктерді контейнерлерде тасымалдап жатса, Қазақстанда бұл тасымалдағы серпіліс бір-екі жыл бұрын ғана басталды. Қытай - логистиканың негізгі ойыншысы екені ешкімге құпия емес. Соңғы айларда, тіпті жылдарда, коронавирустық пандемия фонында кең таралған оқшаулау басталған кезде, қытайлықтар нақты фобияға ие болды - олар тауарларды, жүктерді тасымалдау арқылы вирусты жұқтырудан қорқады, кез келген тәсілмен азайтуға тырысты. Бұл жерде контейнерлер шешім болды. Контейнерлеу кезінде қауіпсіз тиеу, контейнерді дезинфекциялау жүреді, ол пломбалармен жабылады және тағайындалған жерге, алушыға жіберіледі. Қытайда зертхана оны вирусқа тексереді, содан кейін олар контейнерді ашып, тауарды сол жерде түсіреді. Керісінше, контейнер де дезинфекцияланады және жіберіледі.

Қазақстанда көлік саласын, көлік кешенін дамытудың жақсы әзірленген стратегиясы және жүк тасымалының ұзақ мерзімді контейнерлік бағдарламасы жоқ, ал көршілес Ресей Федерациясындағыда контейнерлік бизнесті дамыту бағдарламасы бар. Ресей темір жолдары холдингінде 2012 жылдан бері жұмыс істейді және 2030 және 2035 жылдарға дейін Ресей Федерациясының көлік салаларын дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламасын әзірлеу жоспарлануда. Бүгінгі таңда жүк тасымалының контейнерлік деңгейі Қытайда 73%, Еуропада 71%, АҚШ-та 69%, Бразилияда 64%, Үндістанда 52%, Ресей Федерациясында шамамен 10% жетеді. Қазақстанда бұл көрсеткіш 3 пайызды құрайды. Экспорттық және ішкі бағыттағы контейнерлік тасымалдауды дамытуға көп көңіл бөлу керек. Жүк жөнелтушілер мен жүк алушылар басқа елдердің тәжірибесін зерттеп, контейнерлік тасымалдауға жарамды жүктердің тізімін анықтап, ол үшін контейнерлерді белсенді пайдалануы қажет. Салалық министрлік экспорттық және ішкі тасымалдағы жүктерді тасымалдау үшін қандай контейнер түрлері қажет деген мәселені зерделеуі керек.

Қазақстандағы логистика мамандығына қатысы бар студенттер, қызығушылық танытып жүрген адамдар арасында Қазақстандағы контейнерлер мәселесі туралы қаншалықты ақпараттанғандығын білу үшін сауалнама жүргізген болатынбыз. Сауалнамаға 50 адам қатысып, өз ойларымен бөлісті.

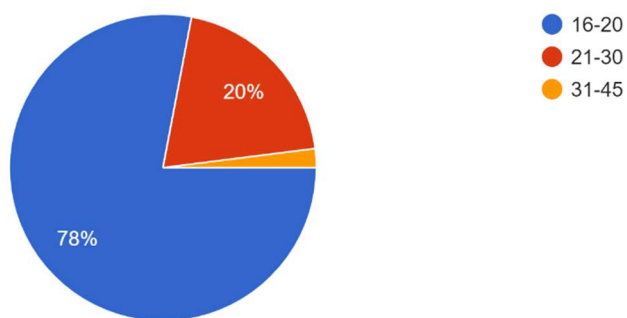
Жынысыңыз  
50 responses



Сурет 1.1 – Жынысы бойынша статистика

Сауалнаманы 68% әйел адамдар және 32% ер адамдар өтті.

Жасыңыз  
50 responses

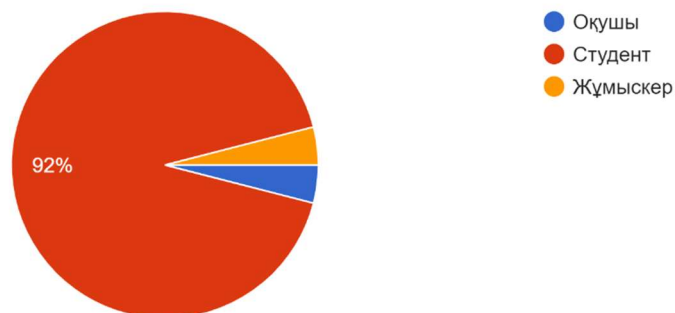


Сурет 1.2 – Жас бойынша статистика

Сауалнама барысында әр жастағы адамдар қатысқан болатын. Студенттер және жұмыс жасайтын адамдар. 78% ең жоғарғы көрсеткіш көрсетіп тұрған 16-20 жас аралығындағы категория. 20% 21-30 жас аралығындағы адамдар құрайды және 2% 31-45 жас аралығындағы адамдар.

### Әлеуметтік жағдайыңыз

50 responses

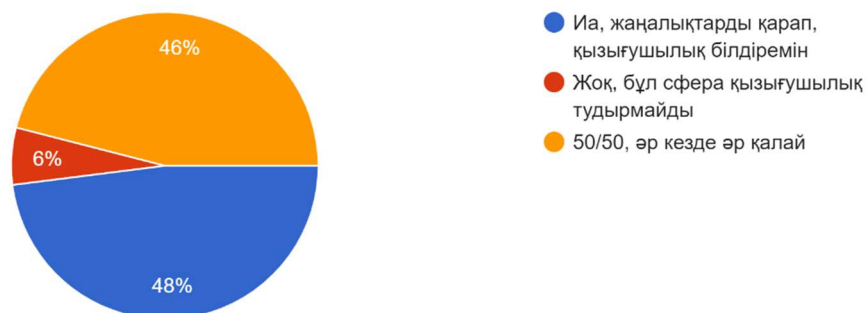


Сурет 1.3 – Әлеуметтік жағдай бойынша статистика

92 % сауалнамға қатысқандардың – студенттер құрайды, 4% - жұмыс жасайтын адамдар және 4% - оқушылар құрады.

### Қазіргі таңдағы жүк тасымалы туралы қарап, қызығасыз ба?

50 responses

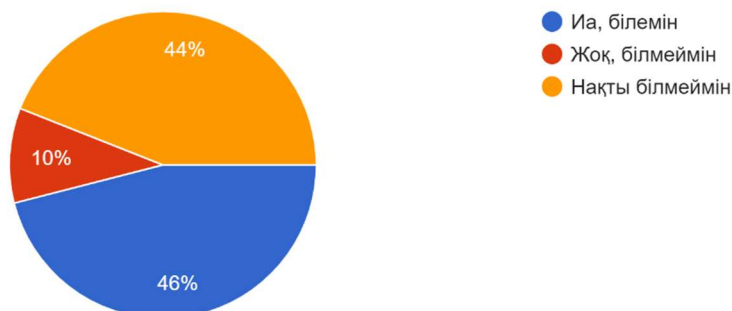


Сурет 1.4 – Жүк тасымалы туралы ақпараттануы туралы статистика

48% жауап бергендердің қазіргі таңдағы жүк тасымалы туралы қарап, қызығушылық танытамыз деп жауап берді, 6% қызығушылық танытпайтындығы туралы айтты, ал қалған 48% бірде қарап, бірде қарамайтындығы туралы жауапты таңдады.

Қазақстандағы контейнерлік мәселелер туралы естулеріңіз бар ма?

50 responses



Сурет 1.5 – Контейнерлік мәселе бойынша ақпараттану туралы статистика

Келесі сұрақ Қазақстандағы контейнерлік мәселелер туралы білесіз бе? – деген болды. Оның қорытындысы бойынша, 48% оң жауап берді, 10% теріс, яғни жоқ деп жауап берді, ал қалған 44% нақты білмейтіндігі туралы айтты.

Сіздің ойыңызша, еліміздегі контейнерлермен жүк жеткізудегі туындаған қиындықтарды қалай шешуге болады?

50 responses



Сурет 1.6 – Сауалнама қатысушылар ойы туралы статистика

Бұл сұрақты сауалнамаға қатысушылардың ойларын білу мақсатында қойдық. 88% білмейміз деп жауап берді, ал қалған 12% өз ойларымен бөлісті, олар: жаңа технологияларды енгізу, жаңа контейнерлер сатып алу, заңды тұрғыда өзгерту қажет, жеткізу уақыттарын нақтылау қажет деген шешімдерін жазып қалдырды.

Сауалнамадағы адамдардың ой-пікірін біліп, нақтылап танысып болғаннан кейін, ендігі кезекте өзіміздің шешімдеріміз.

Берілген мәселе бойынша өзіміздің шешімімізді айта кетсек:

- 1) Қазақстан Республикасы үшін барлық проблемалық мәселелерді қамтитын контейнерлік бағдарламаны әзірлеуді бастау;

- 2) экспорттық, импорттық және ішкі тасымалдау үшін контейнерге жарамды жүктерді контейнерлеу мәселелерін талқылау үшін мүдделі мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдерінің қатысуымен жұмыс тобын құру;
- 3) Мүдделі мемлекеттік органдарға (ҚР ІІМ, ҚР ҰЭМ, ҚР ҚМ, ҚР МТИ) сұрау салу жіберу;
- 4) Мүдделі тұлғалардың қатысуымен отырыс өткізу;
- 5) Қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігін қарастыру.

1-нші кестеде жүктердің контейнерлермен тасымалдануын қатынас түрлері бойынша, халықаралық, республикаішілік, қаламаңы, қалалық бағыттағы 2017-2021 жылғы көрсеткіштерінен салыстырып, көруге болады.

Кесте 1 – жүктерді контейнерлермен тасымалдау.

	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы соның ішінде қатынас түрлері бойынша	5 202,7	6 070,3	8 188,2	10 368,1	12 232,6
Халықаралық	5 001,3	5 669,3	7 606,8	9 984,5	11 957,3
Республикаішілік	148,2	225,4	449,8	303,8	264,2
Қаламаңы	25,9	6,0	15,7	57,2	0,8
Қалалық	27,3	169,6	155,9	22,5	10,3

1-нші кесте арқылы ең жоғарғы көрсеткіштер әр жыл сайын халықаралық бағыттағы тасымалдау болып табылады, ал салыстырмалы түрде ең кіші көрсеткіштер қаламаңы бағыттағы тасымалдау. Халықаралық тасымал үшін ең жоғарғы көрсеткіш 2021 жылы болды – 12 232,6 мың т. Құрады, ал ең төмен көрсеткіш 2017 жылы – 5001,3 мың т. Болды, олардың айырмашылығы – 7231,3 мың т. Құрайды, осы 5 жыл ішінде 7231,3 мың т. Жүктерді контейнермен халықаралық қатынаста тасымалдауы өсті. Республикаішілік ең жоғарғы көрсеткіш 2019 жылы болды – 449,8 мың т. Құрады, ал ең төменгі 2017 жылы – 148,2 мың т. , олардың айырмашылығы – 301,6 мың т. Болып келеді. Қаламаңы ең жоғарғы көрсеткіш 2020 жылы болды – 57,2 мың т құрады, ал ең төменгі 2021 жылы – 0,8 мың т құрады, айырмашылығы – 56,4 мың т құрайды, яғни 1 жыл ішінде 56,4 мың т азайды. Қалалық бойынша жоғарғы көрсеткіш 2018 жылы – 169,6 мың т, ал керісінше төменгі 2021 жылы – 10,3 мың т, айырмашылығы – 159,3 мың т, 3 жыл ішінде көрсеткіштер 159,3 мың т азайғаның байқауға болады.

2-нші кестеде жүктерді теміржол көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдауды 2017,2018,2019,2020,2021 жылғы көрсеткіштерді байқауға болады. Мұндағы “Х” мағынасы – деректер құпия екендігін білдіреді.

Кесте 2 – жүктерді теміржол көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдау.

	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6
Барлығы оның ішінде қатынас түрлері бойынша	4 923,9	x	x	x	x
оның ішінде қатынас түрлері бойынша					
Халықаралық	4 913,9	x	x	x	x
Республикаішілік	10,0	x	x	x	x
Қаламаңы	...	...	...	...	...
Қалалық	...	...	...	...	...

Деректер құпия болғандықтан, толық көрсеткіштермен таныса алмаймыз, алайда 2017 жылғы деректерді көруге болады.

3-нші кестеде жүктерді автомобиль көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдауды 2017,2018,2019,2020,2021 жылғы көрсеткіштерді байқауға болады.

Кесте 3 – жүктерді автомобиль көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдау.

	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы оның ішінде қатынас түрлері бойынша	278,7	452,3	629,4	490,5	302,4
Халықаралық	87,3	69,3	104,2	152,1	108,5
Республикаішілік	138,2	207,4	393,6	258,6	182,8
Қаламаңы	25,9	6,0	15,7	57,2	0,8
Қалалық	27,3	169,6	115,9	22,5	10,3

Халықаралық тасымалдар бойынша ең жоғарғы көрсеткіш 2020 жылы – 152,1 мың т құрады, ал ең төменгі көрсеткіш 2018 жылы – 69,3 мың т құрады, олардың айырмашылығы – 82,8 мың т құрады. Республикаішілік тасымалдар бойынша жоғарғы көрсеткіш 2019 жылы – 393,6 мың т құрады, ал төменгі 2017 жылы – 138,2 мың т құрады, айырмашылығы – 255,4 мың т құрады. Қаламаңы бойынша жоғарғы көрсеткіш 2020 жылы – 57,2 мың т құрады, ал төменгі көрсеткіш 2021 жылы – 0,8 мың т құрады, айырмашылығы – 56,4 мың т болып келеді. Қалалық бойынша жоғарғы көрсеткіш 2018 жылы – 169,6 мың т құрады, ал төменгі көрсеткіш 2021 жылы – 10,3 мың т құрады, айырмашылығы – 159,3 мың т құрайды.

Кесте 4 - Көлік түрлері бойынша транзиттік тасымалдар көлемі.

Көлік құралының түрі	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6
Барлығы, оның ішінде, көлік түрлері бойынша:	7 643	9 338	9 981	11 604	577
	312,8	959,1	929,0	212,0	739,5
автожол көлігі	119	65	81		63
әуе көлігі	273,3	055,5	833,3	29 575,5	902,8
	484,9	625,0	477,1	395,5	128,7
теміржол көлігі	6 026	7 573	7 917	9 392	10
	083,8	268,5	731,2	237,3	603
теңіз көлігі	11				4
	379,9	8 338,8	42,7	3 845,6	797,6

пошта жөнелтілімі	2 971,4	5 243,5	4 162,0	1 950,5	1 607,0
өзгелері	73,9	7,0	242,0	1,5	159, 2
көлік құралдарының құрамы (жартылай тіркемесі немесе тіркемесі бар тартқыш)	1 418 360,1	1 571 642,5	1 808 082,2	2 062 332,0	2 712 257, 7
көлік құралдарының құрамы (тіркемесі және жартылай тіркемесі бар тартқыш)	9 279,1	-	-	-	-
тауар ретінде өз бетімен қозғалатын көлік құралы	55 406,5	114 778,3	169 358,5	113 874,4	191 517, 9

4-нші кестеде көлік түрлері бойынша транзиттік тасымалдар көлемін 2017,2018,2019,2020,2021 жылдар аралығындағы көрсеткіштерін байқай аламыз. Әр көлік түріне жеке тоқталсақ, ең алдымен автожол көлігі бойынша ең жоғарғы көрсеткіш 2017 жылы – 119 273,3 болып келеді, ал төменгі көрсеткіш – 29575,5, 2020 жылғы көрсеткіш болып келеді. Әуе көлігі бойынша жоғарғы көрсеткіш 2018 жылғы – 625,0, ал төменгі 2021 жылғы – 128,7 болып келеді. Теміржол көлігі арқылы төмен көрсеткіш 2018 жылғы – 7573268,5, ал жоғарғы көрсеткіш 2021 жылы – 10603368,6 құрап отыр. Теңіз көлігі бойынша жоғарғы көрсеткіш 2017 жылы болды – 11379,9, ал төменгі көрсеткіш 2019 жылы – 42,7 болып келеді. “-” деректер құпия екендігін білдіреді, сол себептен көлік құралдарының құрамын 2018,2019,2020,2021 жылдардағы көрсеткіштерін біле алмаймыз.

Кесте 5 - 2021 жылғы бағыттар бойынша транзиттік тасымалдар көлемі.

Қазақстанның басқа мемлекеттерге бағыттары Межелі ел	Салмағы,брутто
1	2
Әзірбайжан	317 203
Армения	480 019
Ауғанстан	98 553
Беларусь	312 170
Бельгия	11 176 492
Босния	3 572
Бразилия	1
Венгрия	9 869
Вьетнам	17 213 946
Германия	676 433
Грекия	5
Грузия	318 296
Үндістан	5
Иран	40 360
Ирландия	35 105
Испания	7 679 655
Италия	37 327
Канада	5
Катар	2 795
Кипр	3 727

1	2
Қырғызстан	108 390 090
Қытай	14 393 938
Корея	4 709
Қувейт	16
Латвия	404 317
Литва	577 591
Мексика	527
Молдова	10 881
Моңғолия	384 482
Нидерланды	4 540 647
Норвегия	14 940
Біріккен Араб Әмірлігі	266 412
Польша	293 606
Ресей	156 203 363
Сауд Арабиясы	400
Сербия	4 160
Сингапур	20
Словакия	4
Словения	27 839
Америка Құрама Штаттары	324 201
Тәжікстан	599 572
Танзания	27 572
Тунис	2 480
Түрікменстан	716 922
Түркия	9 316 480
Өзбекстан	8 766 417
Украина	40 234
Финляндия	6 047
Франция	380 055
Хорватия	3 760
Чехия	198 798
Швейцария	27 254
Швеция	15 755
Эстония	85
Жапония	9 910

5-нші кестеде, Қазақстан Республикасының 2021 жылғы бағыттар бойынша транзиттік тасымалдар көлемін тоннамен көре аламыз. Сол жақта жөнелтуші ел – Қазақстан, және оң жағында межелі елдер берілген.

Қазақстандағы контейнерлер жағдайы туралы толық танысу үшін, Atasu Group жетекшісі – Адлет Серкебаевтан 2021 жылы 1 шілде алынған сұхбатының үзіндісімен бөліссек:

Шекарада әртүрлі себептермен жүк апталап тоқтап тұрған кездегі басқа тасымалдау түрлеріне тән мұндай мәселелер контейнерлік тасымалдауға қатысы бар ма?

Контейнерлердің шекарада 3 айға дейін тұратын жағдайлары бар. Кейбір қызметтердің дамымауымен немесе, керісінше, шамадан тыс құлшыныспен байланысты белгілі бір себептердің болуымен қатар, мұнда контейнерлік тасымалдауға тән тағы бір

нәрсе - жөнелтушілердің тәжірибесінің жоқтығы қосылады. Контейнердегі жүктер Қазақстан мен Қытайдың ортасында, бейтарап аймақта тұрып қалды. Қытай қайтаруды қабылдамайды және себебін көрсетпейді, Қазақстан оны қабылдай алмайды, себебі ешқандай себеп жоқ. Ал контейнерлер көптен бері тұрып жатыр. Әрине, біз бұл мәселені шешіп жатырмыз. Тағы бір жайт, қазір мұндай жағдайды болдырмауға болатын уақытта бұл үшін уақыт пен қосымша шығындар қажет.

Бұл мәселе – жөнелтушілердің тәжірибесінің жоқтығы және олардың сапалы қызметтерді үнемдеуге ұмтылысы – контейнерлік тасымалдаудағы жүйелі мәселеге айналды ма?

- Бұл жүйелі емес, бірақ солай болады. Сіз шот-фактураларды толтырған кезде барлығын дұрыс ескеру керектігін түсінуіңіз керек. Барлық бағандар дұрыс енгізілуі керек. Әрине, адами фактор бар, қателік барлық жерде болады. Соның салдарынан жүк бір-екі аптаға тоқтап қалады. Жол бойында контейнерлер зақымданған жағдайлар бар - одан ешкім қауіпсіз емес.

Қазақстанда Қытайдан Еуропаға транзиттік контейнерлік тасымалдау көлемі жыл сайын артып келеді, өткен жылдың соңында контейнерлік тасымал көлемі жаңа рекорд орнатты – 1 миллион 066 мың TEU (жиырма фут эквивалент), 2020 жылмен салыстырғанда 22%, Қазақстан аумағы арқылы тасымалданған контейнерлік жүк көлемі 876 мың ЖФЭ құрады. Бірақ ішкі жүк тасымалында жүк тасымалдаудың бұл түрі іс жүзінде жоқ, нәтижесінде еліміздің жүк айналымындағы контейнерлік тасымалдаудың жалпы үлесі 3%-дан аспайды.

«Өнеркәсіптің дамуы тұрғысынан тарифтерді теңестіру мәселесі өзекті болып табылады, өйткені бүгінгі күні жүк жөнелтуші жүкті контейнерде тасымалдау оған тиімсіз екенін түсінген кезде, инвесторлардың инфрақұрылымға инвестиция салуының мағынасы жоқ.», - дейді РТС Holding басқарма төрағасы Тимур Қарабаев. «Нәтижесінде, республикадағы 445 тарифтік теміржол вокзалының қазір тек 18 пайызы ғана контейнерлермен контейнерлермен жұмыс жасай алады». Оның айтуынша, қазір Қазақстан бойынша Қытайға айына отандық өніммен 7-8 контейнерлік пойыз жасақталуда, контейнерлердегі жүк ағынының қалған бөлігі ел арқылы өтетін транзит. Елімізде экспорттық-импорттық тасымалдауда да, ішкі тасымалдауда да контейнерлерде тасымалдаудың әлдеқайда үлкен көлемін ұйымдастырудың орасан зор әлеуеті бар, бірақ жалғыз мәселе ұлттық тасымалдаушыны не ынталандырады – контейнерлік паркті немесе әмбебапты дамыту.

«Егер бүгін мен өз клиентіме әмбебап флотты пайдаланатын тасымалдау құнына тең контейнердегі тасымалдау құнын бере алсам, көптеген жүк жөнелтушілер бұл ұсынысты қабылдайтын еді», - дейді Бақытбек Қадіров, AUDACIA EXPRESS бас директоры, басқарма төрағасының кеңесшісі. «Ал қазір біз өз платформаңызды жасап, жылжымалы құрам мен контейнерлерді сатып алсаңыз да, нарыққа тиімді ұсыныс бере алмайтындығыңызға тап болдық».

Табиғи монополияларды реттеу комитетінің төрағасы Асан Дарбаевтың айтуынша, оның ведомствосы осы саладағы тариф саясатын талқылауға қатысуға дайын, бірақ «Қазақстан темір жолы» компаниясының ұстанымдары мен мүдделерін ескере отырып, соңғы бес жылда контейнерлік тасымалдау тарифі мемлекет тарапынан бағалық реттеуге жатпайды. Өз кезегінде «ҚТЖ» ҰК» АҚ логистика жөніндегі басқарушы директоры Ерлан Қойшыбаев ағымдағы жылдың 5 айының қорытындысы бойынша барлық коммуникациялар бойынша контейнерлік тасымалдау көлемі 720 мың ЖФФ құрағанын, бұл осы кезеңмен салыстырғанда 6%-ға артық екенін атап өтті. өткен жылы. «Айта кететін жайт, дәстүрлі консервативті бағыттар бойынша ішкі және экспорттық контейнерлік тасымалдың артуы байқалады», - деді Қойшыбаев. – Экспорттық тасымалдарда контейнерлерде 1,5 млн тонна

жүк жөнелтілді, бұл 2021 жылдың қаңтар-мамыр айларымен салыстырғанда 54%-ға артық, қара металл өнімдері контейнерлерде 7,6 есе көп жөнелтіле бастады, 5 айда жөнелтілген контейнерлерде астық 206 мың тонна, өткен жылы бұл жолмен 220 мың тонна жөнелтілген болса, мұнда кебек, жем, мұнай өнімдері контейнерге құйылды».

Оның айтуынша, елімізден жыл сайын экспортталатын 85 миллион тонна жүктің 22 миллион тоннасы контейнерлік тасымалдауға жарамды. Мұндай көлемдегі жүкті елден шетелге шығару үшін құны 5-6 мың доллар болатын 120-130 мың контейнер және әрқайсысының құны шамамен 50 мың доллар тұратын қосымша 5 мың фитингтік платформа қажет. ҚТЖ бұл бағаларды біледі, бірақ, тарифтерді төмендете алмайды, өйткені әмбебап флотпен тасымалдаудың 80%-ы ұлттық компания үшін тиімсіз және ол кросс субсидиялау көздерін, оның ішінде контейнерлік тасымалдау тарифтері арқылы іздеуге мәжбүр. Егер мемлекет бұл мәселелерге назар аударып, көңіл бөлсе, даму процессі жылдамдата түсуші еді.

«Атамекен» ҚР ҰКП Төралқасы Логистика және көлік комитеті төрағасының орынбасары, «KAZLOGISTICS» СТК төрағасының орынбасары Юрий Лавриненко контейнерлердің әмбебаптығы арқасында дүние жүзіндегі порттарда, теміржол терминалдарында, логистикалық орталықтарда жүктерді жеткізу мүмкіндігін атап өтті. Жүктің жеткізу уақыты қысқарады, бұзылу және ұрлану ықтималдығы азаяды, жылжымалы құрам үнемделеді. Контейнерлермен жүк тасымалдаудың экономикалық тиімділігі бүкіл әлемде мойындалған. Контейнерлеу процесі өткен ғасырдың 60-шы жылдарының басында басталды, қазір әлемде кемелденген контейнерлік тасымалдау нарығы қалыптасты, дамыған елдерде контейнерлеу деңгейі 90%-дан асады.

Қазақстан, посткеңестік елдердің көпшілігі сияқты, өкінішке орай, бұл процесте аутсайдер болып шықты. Ресей Федерациясында контейнерлеу деңгейі 34-35% болса, бізде бұл көрсеткіш әлдеқайда төмен.

Соңғы жылдары транзиттік әлеуетті арттыру бойынша қабылданған шаралар бұл жағдайды тез арада түзету қажеттігін көрсетті. Соңғы жылдары бұл бағытта көп жұмыстар атқарылды, дегенмен көптеген мәселелер әлі де шешімін таппай отыр. Осыған байланысты, Ю.Лавриненко атап өткендей, Қазақстандағы жүк тасымалы үшін контейнерлік бағдарлама әзірлеп, қабылдау қажет.

Сондай-ақ автомобиль көлігімен контейнерлік тасымалдауды дамытудың кешенді жоспарын қабылдау қажет, ең бастысы, экспорттық және импорттық транзиттік маршруттардың соңғы және бірінші миль бойынша. Қазіргі уақытта Қазақстанда автомобиль көлігімен жүйелі контейнерлік тасымалдау жоқ. Біраз ғана контейнерлік жартылай тіркемелер қалды, контейнерлер бейімделген тіркемелер мен платформаларда тасымалданады, бұл тасымалданатын жүктердің сақталуын қамтамасыз ете алмайды.

Каспий теңізінде фидерлік тасымалдауды дамыту да өзекті болып табылады, контейнерлеудегі жаһандық үрдістер осы маңызды салада бағалаулар мен шараларды талап етеді.

«Қазақстан темір жолы» ҰК» АҚ басқарма төрағасының логистика жөніндегі орынбасары Павел Соколовтың айтуынша, ағымдағы жылдың бес айында жүк тасымалдау көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2 пайызға, контейнерлік тасымал 33 пайызға артқан.

П.Соколовтың айтуынша, «ҚТЖ» ҰК» АҚ контейнерлік тасымалдау үлесін арттыру үшін бизнестің қажеттілігін түсінуі қажет. Оның айтуынша, экспортқа жіберілген 83 млн тонна жүктің контейнерлік әлеуеті 7,6 млн тоннаны құрайды, бұл астық, түсті және қара металдар және т.б.

Контейнерлік тасымалдың айтарлықтай артуы транзитпен байланысты – 28%-ға өсті, ішкі тасымалдау тек 0,1%-ға өсті, ал экспортқа – 2,1%-ға.

«ҚТЖ» ҰК» АҚ төрағасының орынбасары мемлекеттік органдарға транзиттік контейнерлерді тексеруді алып тастау және импорттық контейнерлерді межелі станцияда тексеруді жүргізу туралы шешім қабылдағаны үшін алғыс білдірді. Сонымен қатар, контейнерлік тасымалдауды арттыру үшін келесі шараларды қабылдау қажет:

- Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне контейнерді уақытылы алып кетпегені үшін айыппұлды (50 АЕК) алып тастау және контейнерді тәркілеуді алып тастау бөлігінде өзгерістер енгізу;

«Достық – Мойынты темір жол учаскесін жаңғырту» жобасын 2023 жылдан 2021 жылға дейін қаржыландыру шарттарын өзгерту. «Дарбаза – Мақтаарал (ҚР) – Джизак (РУ) теміржол желісінің құрылысы және «Қазалы – Арыс» теміржол учаскесін жаңғырту» жобаларының ТЭН әзірлеу мәселесін қарау;

Астана 1 және ДҚР АБЖ ақпараттық жүйелерінің интеграциясын жеделдету;

«Достық» стансасынан «Алтынкөл» станциясына дейін контейнерлік тасымалдау бағытын өзгерту;

Тарифтердің қолжетімділігі мен ашықтығы үшін еншілес және тәуелді ұйымдарды («Кедентранссервис» АҚ, «KTZh Express» АҚ) цифрландыру;

Ақтау порты арқылы экспорттық-импорттық тасымалдауға 0% ҚҚС белгілеу;

Ақтау порты – Алят портының тұрақты фидер желісін дамыту.

«Атамекен» ҚР ҰКП Төралқасы Көлік және логистика комитетінің мүшесі Еділ Ысқақов контейнердің қызмет ету мерзімін 180 күнге дейін ұлғайту логистикалық компаниялар үшін тәуекелдерді азайтатынын, бос контейнерлерді өту жолдарында тиімді пайдалануға, бұл жүкті жеткізу құнын төмендетуге ықпал ететінін атап өтті.

Контейнерлік тасымалды арттыру үшін оның пікірінше, екі бағытта жұмыс істеу керек – жүйелі мәселелерді шешу (тарифтік мәселелер, инфрақұрылымдық шектеулер, фитингтік алаңдардың жетіспеушілігі) және кәсіпорындарды контейнерлерде жүктерді жеткізуге көшіру жобаларын іске асыру. Экспортқа өнім жеткізетін кәсіпорындар контейнерлерде жеткізуді ұлғайту үшін кәсіпорындардың өзінде инфрақұрылымды жаңғырту қажет.

«Қазақмыс» корпорациясының индустриалды логистикасымен айналысатын «Транко» АҚ өкілі Сергей Анашкиннің айтуынша, компания контейнерлендіруге үлкен қызығушылық танытып отыр. Қазір Балқаш пен Жезқазғандағы зауыттарда контейнерлік алаң жобасы жүзеге асырылуда. Бұл ретте С.Анашкин икемді тарифтік саясат, көлік активтері – контейнерлер мен фитингтік платформаларды инвестициялау кезінде салықтық жеңілдіктер қажеттігін атап өтті. Ең бастысы, жүкті теміржол арқылы жеткізудің жоғары жылдамдығын қамтамасыз ету.

Arthur D Little компаниясының басқарушы серіктесі Александр Ованесовтың айтуынша, контейнерлеудің ішкі әлеуеті өте үлкен. Компания «Қазмырыш» корпорациясына кешенді көлік-логистикалық қызмет көрсетеді.

«Жүк жөнелтушілерді тартымды логистикалық шешімдермен және есептеулермен қамтамасыз ету, сондай-ақ жүктерді контейнерлермен тасымалдауға түрлендіруді ынталандыратын тетіктерді бағдарламаға енгізу қажет», - деді А.Ованесов. Оның айтуынша, «Қазцинк» ұсынатын басқа логистикалық шешімдер мен есептеулерді пайдаланудың экономикалық тиімділігі барлық күткеннен үлкен дәрежеде асып түсті.

Жаһандық логистиканың тағы бір тенденциясы ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарға қарағанда көбірек көлемді генерациялайтын агломерациялардың урбанизациясы мен жүк логистикасы болып табылады. Өнеркәсіптік логистикалық жүйені оңтайландыруда, соның ішінде контейнерлеу арқылы үлкен әлеует бар, - деп айтты басқарушы серіктес Артур Д Литтл.

«Ақтау халықаралық теңіз сауда порты» ҰК» АҚ коммерция жөніндегі менеджері Мартин Воетман порттың өткізу қабілетін кеңейту үшін жүктерді контейнерлермен

тасымалдауды пайдалану қажет деп санайды. Оның айтуынша, ТИТР бағытының ашылуымен бұл тасымалдаулар көбейгенімен, дәліздің әлеуеті әлі толық пайдаланылмаған. Осыған байланысты 20 футтық контейнерлер мен фитингтік алаңдардың тапшылығы мәселесін шешу қажет. Олардың тапшылығы Қазақстанда контейнерлік тасымалдаудың дамуын тежеуі мүмкін. Оның пікірінше, контейнерленді-руді екі бағытта дамыту керек – транзиттік, экспорттық және импорттық, өйткені бұл сала-лардағы ерекшеліктер әртүрлі.

«Жүргізілген SWOT талдауы ресейлік темір жолдағы қолданыстағы көлік өнімдерінің әлсіз жақтарын көрсетті: тасымалдау жылдамдығының салыстырмалы түрде төмендігі, әсіресе 2 мың км-ден аз қашықтыққа, бағаның жеткіліксіз бәсекеге қабілеттілігі, жоғары динамикалық жүктемелер және зақымдану қаупі, дамымаған есіктер. есік қызметі», тиісті қызметтердің сапасыздығы, қосымша қауіпсіздік шығындары, нашар кедендік қолдау, икемсіз тариф саясаты, әрекеттердің сәйкессіздігі. Бұл мәселелердің барлығы қазақстандық контейнерлік тасымалдау нарығы үшін де өзекті», - деді «KAZLOGISTICS» СТК төрағасының орынбасары Ю.Лавриненко.

«Нұрлы жол» бағдарламасында Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінен салаларды және тұтастай алғанда көлік-логистикалық кешенді дамытудың кешенді бағдарламасын әзірлеу туралы тапсырма бар. Алайда бұл мақсаттарға қаражат қарастырылмаған. Бұл мәселені Үкімет жанындағы Көлік кеңесінің қарауына енгізу туралы өтінішпен ҚР ІІМ-не хат жолданды. Қаржыландыруды 2020-2021 жылдарға арналған ғылыми зерттеулерді нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша конкурстық рәсімдерсіз алуға болады. 2020 жылғы 22 мамырда Жоғары ғылыми-техникалық кеңестің шешімімен ғылыми зерттеулерді бюджеттен қаржыландыруды айтарлықтай ұлғайту бекітілді, 2021 жылға 83,5 млрд теңге қарастырылды, яғни қаржыландыру мүмкіндіктері бар.

«KAZLOGISTICS» ФТК төрағасының орынбасары 2010 жылдың 1 шілдесінен бастап енгізілген Кеден одағының Кеден кодексінде контейнер уақытша әкелу мерзімінен аспайтын мерзімге шығарылуы тиіс көлік құралы ретінде танылатынына да тоқталды 90 күн. Қазір мемлекеттік органдар Ыстамбұл конвенциясына қосылу және контейнерлерді болу мерзімін 180 күнге дейін ұзарта отырып, контейнер мәртебесіне көшіру жұмыстарын жүргізуде. Жұмыс қазірдің өзінде мәреге жетті.

Ал Ресей теміржолшылары кедендік транзит рәсімінде контейнер нөмірін дәл вагон емес, көлік құралы болғандықтан пайдалануды маңызды деп санайды және бұл жүкті қабылдау, шекаралық және порт станцияларында тасымалдау уақытын айтарлықтай қысқартады деп есептейді. Осылайша, әртүрлі пікірлер бар және бұл мәселе бойынша ЕАЭО аясында және 15-20 аймақта консенсус қажет.

Контейнерлеуді дамытуға ықпал ететін бірінші фактор ретінде Никита Пушкирев кірме жолдардың немесе терминалдардың болуын атап өтті. Оның айтуынша, Ресейдегі көптеген кәсіпорындардағы Ресей темір жолдарының инфрақұрылымы жабық вагондармен жұмыс істеуге бейімделген, сондықтан барлық жерде контейнерлермен жұмыс істеу ыңғайлы емес. Ол тамаша да заманауи технологияны қажет етеді.

«Немесе біз айналымнан жұмыс істеуіміз керек және бұл контейнерді вагонға басқаша орналастыруды талап етеді немесе кірме жолдарда контейнерді платформадан алып, оны тиеу мен қайтарудың орнына қоюға мүмкіндік беретін түсіру құрылғылары болуы керек. Немесе бұл контейнерлік технология шарттарына сәйкес жабдықталған жүк тиеу орындарының жанындағы терминалдар болуы керек. Қазір бұл жағдайдың арқасында емес, соған қарамастан болып жатыр және бұл кәсіпорын немесе оператор үшін қосымша шығындар. жөнелту орнында контейнерлеудің орын алуы үшін жұмсалыуы тиіс. Егер бұл да мемлекеттің мүддесі болса, онда бұл қосымша шығындар кәсіпорынға қайтарылуына кепілдік берілуі керек. Жаңа салынып жатқан кәсіпорындар өз жобаларына дереу кіреді.

кірме жолдар мен контейнерлермен жұмыс істеуге арналған терминалдық қондырғылар», - деді ол.

Никита Пушкарев атап өткен екінші фактор - тәжірибенің болуы және контейнермен жұмыс. Бұл бөлікке оператор жауап береді. Кәсіпорында ол кірме жолдардағы инфрақұрылымдық шектеулер аясында жүкті қалай контейнерге салуға болатынын түсіндіре алады. Жүк жөнелтушіге контейнермен жұмыс істедінің мәні неде екенін түсіндіру үшін, тіпті жоғары жылдамдықпен болса да, маман оператордың тәжірибесін дамытуды ұсынады.

Үшінші фактор - контейнер мен вагонның болуы.

"Биыл екі себепке байланысты контейнерлендіруді тоқтатты. Біріншісі, әлемдік жүк тасымалдау желілері Ресей нарығынан шығып кетті және флот онымен бірге кетеді. Тамыз айының соңына қарай ол Ресейден кетеді, ал бізде көлік тапшылығы қалады. Бұл контейнерлеуге кедергі келтіреді. Бұл бөлікте бизнес паркті ұлғайту бойынша жұмыс істеуі керек. Осы мақсатта мемлекет тарапынан қолдау шаралары жүзеге асырылуда. Флот сатып алу үшін несие мөлшерлемесі субсидияланады және импорттық баж салығы субсидияланады. Ресейге жаңа флот нөлге теңелді. Бұл операторларға флотты ұлғайтуға көмектеседі. Темір вагон әртүрлі уақытта тапшы немесе артық ресурс. Оны нарық пен тасымалдаушы анықтамайды. Барлығы вагонның қаншалықты жылдам айналуына байланысты болады. Өткен және биылғы жылы біз әдеттегі шектеулерге байланысты бұрын-соңды болмаған жағдайда өмір сүріп жатырмыз және вагон айналымы қатты нашарлап барады. Егер біз контейнерлеуді бір деңгейде ұстағымыз келсе, вагонмен тасымалдаушы деңгейінде жылдам жұмыс істеуіміз керек», - деп түсіндірді Никита Пушкарев.

Төртінші факторды ол теңіз қызметінің қолжетімділігі деп атады. Контейнер әу бастан есіктен есікке дейін тасымалдауды жүзеге асыру үшін ойластырылған. Никита Пушкаревтің айтуынша, ол тек шекаралық өткелге, вокзалға немесе терминалға немесе теңіз терминалына ғана бармауы керек. Қазіргі жағдайлар контейнерлеуге көмектеспейді, бірақ Ресей нарығы қазір бұл бағытта қарқынды жұмыс істеуде.

Бесінші фактор – теңіз тасымалдаушысымен өзара әрекеттесу.

"Шағымдар болғанымен, бірін-бірі тыңдау маңызды. Мысалы, 1 қаңтардан бастап Ресей темір жолы тарифті 12 пайызға, 1 маусымнан бастап 11 пайызға көтерді. Біз бұған риза емеспіз және сенбейміз. Бұл контейнерлеуге септігін тигізеді. Бірақ біздің тасымалдаушы бұл ақша инфрақұрылымды дамытуға жұмсалатынын түсіндіріп отыр, онда мұның орын алуы маңызды. Егер тарифтер көтерілсе, бірақ инфрақұрылым өзгермесе, ал вагондар арқылы жүру. желі бұрынғы қалпында қалып қоймай, нашарлайды, содан кейін бизнесте сұрақтар туындайды - олар тарифті неге көтерді «Әсіресе қазір болып жатқан жағдайда. Біздің экспорттаушылар үшін қазіргі доллар бағамымен сауда жасау қиын және қымбат. Екі есе көтерілген тариф саудаға кедергі келтіреді, егер тасымалдаушы шығыс полигондарын игеретін болса, онда бәрі тезірек жүреді, ақыр соңында бизнес осымен келісіп, тасымалдауды ұлғайта береді деп ойлаймын», - деді ол.

Никита Пушкарев былтыр жүктерді контейнерлеудің үш мысалын келтірді. Бірінші мысал - паллет контейнерлеу. Дәстүр бойынша бұл жүк порттарға жабық вагонмен баратын. Өткен жылы ол белсенді түрде дамып, контейнерлендірілді. Бұл контейнерлік тасымалдау ыңғайлы болғандықтан мүмкін болды. Порттағы вагондар паркі тезірек босатылады, сақтау және жинақтау контейнерлерде орын алады, қосымша сақтау сыйымдылығы қажет емес. Ол бұл жерде тек теміржол тасымалы элементіне ғана назар аудару қажет еместігін атап өтті. Оператордың тәжірибесі тасымалдау арқылы есептей алады және экспорттаушыға

тасымалдау арқылы үнемдеуді көрсете алады, осылайша ол элементтердің біріне артық төлем жасаса, ол әлі де тиімді тасымалдау экономикасын алатынына сенімді болады.

Екінші мысал – мұнай коксын контейнерлеу. Бұрын бұл жүк жартылай вагондарда жүрсе, кейін теңіз арқылы соңғы базарларға баратын. Оны контейнерлеу теміржол операторының толығымен құрлықтағы трассалар арқылы өтетін көлік қозғалысын басқаруының арқасында мүмкін болды. Осыған сәйкес орыс, қазақ, қытай әкімшіліктерін бақылау қажет.

Үшінші мысал - толтыру, рапс немесе жеуге жарамды майлар. Бұл flexitank технологиясының пайда болуының арқасында мүмкін болды. Оператордың осы жабдықты контейнердің ішіне орналастырумен жұмыс істей білуі, техникалық шарттарды теміржол әкімшілігімен келісу және жоғары сапалы кірістіру әзірлеуі де әсер етеді.

Никита Пушкирев жүк тасымалдау желілерінің кетуі қазір контейнерлеуге қарсы тұрғанын атап өтті.

Біздің ойымызша, көлік түрлерін және контейнерлерді жаңғыртуға серпін мемлекет тарапынан болуы керек, бірақ істің баяу жүріп жатқаны сонша, жалғыз нақты нәтиже жеке жылжымалы құрамдары бар жеке операторлардың пайда болуы болды. Қалғанына келсек, ілгерілеу жоқ, бірақ инфрақұрылымдық нысандарды жаңғыртусыз, әсіресе, жер бедері байланған мұндай көліктерде саланың қандай да бір дамуы туралы айтудың қажеті жоқ.

Бүгінгі таңда контейнерлерді пайдалану арқылы тасымалдауға сұраныс үнемі өсіп келеді және оның себебі - мұндай контейнерлердің ыңғайлылығы мен әмбебаптығы. Ол тиеу-түсіру жұмыстарының жылдамдығын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар сақтау және тасымалдау кезінде тауарларды ұрланудан, табиғи факторлардан және механикалық зақымданудан жоғары дәрежеде қорғауды қамтамасыз етеді. Жүктің кез келген түрін дерлік тасымалдауға мүмкіндік беретін контейнерлердің алуан түрлілігі туралы ұмытпаңыз.

Контейнерлердің мамандандырылған түрлерінің бірі сұйық жүктерді тасымалдауды қамтамасыз ететін цистерналық контейнерлер. Бұл технологияның бірқатар айқын артықшылықтары бар. Бір жағынан, қуатты мұнай-химия өнеркәсібі бар ел үшін бұл сыртқы және ішкі нарыққа тауар жеткізу жолдарын әртараптандыруға тамаша мүмкіндік. Екінші жағынан, бұл тауарларды жеке алушыларға шағын партиялармен жеткізудің ең тиімді және тиімді жолы. Сонымен қатар, бүгінгі күні бұл тиеу-түсіру жұмыстарын жүргізудің және мұнай-химия өнімдерінің көпшілігін қамтитын қауіпті жүктерді тасымалдаудың ең қауіпсіз нұсқасы болып табылады.

Тасымалдау контейнерлерінің тағы бір жоғары тиімді түрі - тез бұзылатын жүктерді және белгілі бір температура жағдайында тасымалдауды қажет ететін жүктерді тасымалдауды қамтамасыз ететін рефрижераторлық контейнерлер. Бұл Ресей нарығына импорттық ет және жеміс-көкөніс өнімдерін жеткізуге арналған негізгі контейнер болып табылатын тоңазытқыш контейнерлер. Бүгінгі күні жүктер ұзақ қашықтыққа дәстүрлі рефрижераторлы фургондарда жеткізілетін теңіз порттарынан порт маңындағы ауыстырып тиеу терминалдарына дейін қысқа тұтқада жұмыс істейтін мұндай контейнерлерді пайдалану шекараларының нақты бөлінуі бар. Мұндай контейнерлерді ішкі тасымалдау үшін пайдалану мүмкіндіктері аграрлық сектордың қаржылық әлсіздігімен шектеледі, бірақ бұл жерде де контейнерлеуге кезең-кезеңімен көшуді жоққа шығаруға болмайды.

Қазіргі жағдай туралы айтатын болсақ, елімізде контейнерлік бизнесті дамытуға жақсы алғышарттар бар. Инвесторлар көлік компанияларына қомақты ақша салуға дайын, бірақ әлемнің көптеген елдері көлік және жүк тиеу жабдықтарын таңдауға қызғанышпен қарауы мүмкін, өйткені нарық кез келген өндірушінің көліктері мен әртүрлі машиналарына, соның ішінде әлемдік өндірушілерге толы. Егер бұл мәселелердің шешімін тауып, оларды іс

жүзінде қолдансақ, сонда Қазақстандық нарық әлемдік нарыққа шығып, тіпті дамыған елдермен бәсекеге түсе алушы еді.

Қорытындылай келе, мақала барысында біз Қазақстандағы контейнерлер мәселесін барынша ашып, оған өзіміз дайындаған мүмкін болар шешімдерді таптық. Сонымен қатар, қаншалықты адамдар ақпараттанғаның білу үшін арнайы сауалнама өткіздік, сауалнама барысында контейнерлер мәселесімен қызығатын да, қызықпайтын да жауап берген адамдар болды, бірақ әрқайсы өзінің мүмкін деген шешім туралы ойымен бөлісті. Арнайы, тексерілген мемлекеттік сайттардан кестелерді алып талдадық.

Қазақстандағы контейнерлік жүк қарқынды дамып келеді, алайда оның алдында белгілі бір мәселелер бар. Бұл мәселелерге біз ұсынып отырған шешімдер:

- 1) Қазақстан Республикасы үшін барлық проблемалық мәселелерді қамтитын контейнерлік бағдарламаны әзірлеуді бастау;
- 2) экспорттық, импорттық және ішкі тасымалдау үшін контейнерге жарамды жүктерді контейнерлеу мәселелерін талқылау үшін мүдделі мемлекеттік органдар мен бизнес өкілдерінің қатысуымен жұмыс тобын құру;
- 3) Мүдделі мемлекеттік органдарға (ҚР ІІМ, ҚР ҰЭМ, ҚР ҚМ, ҚР МТИ) сұрау салу жіберу;
- 4) Мүдделі тұлғалардың қатысуымен отырыс өткізу;
- 5) Қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігін қарастыру.

#### Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Көліктің барлық түрлерімен жүктерді контейнермен тасымалдау – 2021 // [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
2. Жүктерді теміржол көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдау – 2021 // [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
3. Жүктерді автомобиль көлігі арқылы контейнерлермен тасымалдау – 2021 // [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
4. Көлік түрлері бойынша транзиттік тасымалдар көлемі – 2021 // [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
5. 2021 жылғы бағыттар бойынша транзиттік тасымалдар көлемі – 2021 // [www.stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
6. Қазақстандағы әлсіз контейнерлер жүйесі – 2020 // [www.atameken.kz](http://www.atameken.kz)
7. «Тасымалдаушы мен экспедитор арасындағы темір жол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыру туралы үлгілік шарттарды бекіту туралы» - 2019 // [www.kazlogistics.kz](http://www.kazlogistics.kz)

# Исследование уровня транспортного шума в городе Алматы

Малгаждарова Макпал Кабдуллаевна

Доктор PhD, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

**Аннотация.** В статье сделан обзор информации на тему влияния шума на здоровье граждан больших городов. Приведены данные исследования уровней звукового давления в одном из центральных улиц г. Алматы.

**Ключевые слова:** шум, уровень звукового давления

## Введение

Шум в больших городах сокращает продолжительность жизни человека. По данным австрийских исследователей, это сокращение колеблется в пределах 8-12 лет. Чрезмерный шум может стать причиной нервного истощения, психической угнетённости, вегетативного невроза, язвенной болезни, расстройства эндокринной и сердечно-сосудистой систем. Шум мешает людям работать и отдыхать, снижает производительность труда.

Наблюдается зависимость между числом жалоб и характером выполняемой работы. Беспокоящее действие шума отражается больше на людях, занятых умственным трудом, по сравнению с людьми, выполняющими физическую работу (соответственно 60% и 55%) [1].

Высокие уровни шума в городской среде, являющиеся одним из агрессивных раздражителей центральной нервной системы, способны вызвать её перенапряжение. Городской шум оказывает неблагоприятное влияние и на сердечно-сосудистую систему. Ишемическая болезнь сердца, гипертоническая болезнь, повышенное содержание холестерина в крови встречаются чаще у лиц, проживающих в шумных районах.

Как утверждают ученые, городским жителям уже давно не до смеха – от шума страдает 54 % городского населения [2]

Особенно вредно шум влияет на детей и пожилых людей, делает их раздражительными, капризными. Взяв под наблюдение 1400 детей в возрасте от 8 до 11 лет, австралийские эксперты пришли к выводу, что шум улиц влияет не только на успеваемость ребенка в школе, но и на его поведение и способность усваивать новый материал. Согласно теории ученых из Инсбургского университета, детям, живущим в шумных районах, приходится учиться абстрагироваться от внешних шумов с раннего детства, что в дальнейшем мешает им усваивать информацию, полученную во время классных занятий. Наиболее сильно страдает от шума слух (слабослышащих в СНГ до 15 млн. чел.) [3].

Шум в значительной мере нарушает сон. Крайне неблагоприятно действуют прерывистые, внезапно возникающие шумы, особенно в вечерние и ночные часы, на только что заснувшего человека. Внезапно возникающий во время сна шум (например, грохот грузовика) нередко вызывает сильный испуг, особенно у больных людей и у детей. Шум уменьшает продолжительность и глубину сна. Под влиянием шума уровнем 50 дБ срок засыпания увеличивается на час и более, сон становится поверхностным, после пробуждения люди чувствуют усталость, головную боль, а нередко и сердцебиение.

Отсутствие нормального отдыха после трудового дня приводит к тому, что естественно развивающееся в процессе работы утомление не исчезает, а постепенно переходит в хроническое переутомление, которое способствует развитию ряда заболеваний, таких как расстройство центральной нервной системы, гипертоническая болезнь [4].

На улицах максимальное расстояние между говорящими обычно не превышает 1 м. Но иногда беседовать бывает трудно даже тогда, когда собеседники находятся рядом. Шум дорожного транспорта может помешать не только беседе, но и восприятию предупредительных сигналов, т.е. стать потенциальной причиной несчастного случая. В качестве примера можно привести звуковой сигнал, подаваемый для предупреждения слепых пешеходов о приближении транспорта [5].

Шум может воздействовать и на психику людей. Изучение воздействия шума на людей, выполняющих различную работу (рабочих промышленных предприятий, спортсменов, научных работников) представляет большую сложность. Характер воздействия шума зависит от рода занятий, физиологических характеристик и пола людей, а также времени суток. Женщины, например, переносят шум хуже мужчин (разница составляет около 10 дБА) [6].

Шум транспортных потоков зависит от интенсивности, скорости и удельного веса грузовых автомобилей в потоке, продольного уклона дороги и текстуры верхнего строения полотна, организации движения, а также от вида использования горючих материалов (бензин, дизель, газ). Метод натурных измерений позволяет исследовать влияние перечисленных выше параметров на реальном транспортном потоке, устанавливать санитарно-гигиеническую оценку шума на соответствующий период времени. Аналитический метод, связанный с использованием детерминированных и вероятностных моделей, позволяет прогнозировать транспортный шум.

Наибольший шум в городе создаёт грузовой автотранспорт. Особенно дизельные автомашины (90-95 дБ), автобусы (90 дБ), трамвай (до 88 дБ).

Один из основных источников шума в городе автомобильный транспорт, интенсивность движения которого постоянно растёт. Наибольшие уровни шума 90-95 дБ отмечаются на магистральных улицах городов со средней интенсивностью движения 2-3 тыс. и более транспортных единиц в час [7].

В работе [35] исследовано шумовое загрязнение г. Алматы в районе улиц Фурманова – Абая – Абылай хана – Райымбека. Проведены замеры уровней шума на пересечении Абылай хана и Абая. Установлено, что звуковое давление в исследованном районе превышает предельно допустимый уровень. Отмечена необходимость проведения технических, организационных и санитарно-гигиенических мероприятий для улучшения акустической обстановки города.

Уровень уличных шумов обуславливается интенсивностью, скоростью и характером (составом) транспортного потока. Кроме того, он зависит от планировочных решений (продольный и поперечный профиль улиц, высота и плотность застройки) и таких элементов благоустройства, как покрытие проезжей части и наличие зелёных насаждений. Каждый из этих факторов способен изменить уровень транспортного шума в пределах до 10 дБ.

В промышленном городе обычно высок процент грузового транспорта на магистралях. Увеличение в общем потоке автотранспорта грузовых автомобилей, особенно большегрузных с дизельными двигателями, приводит к повышению уровней шума. В целом грузовые и легковые автомобили создают на территории городов тяжёлый шумовой режим. Шум, возникающий на проезжей части магистрали, распространяется не только на примагистральную территорию, но и вглубь жилой застройки. Так, в зоне наиболее сильного воздействия шума находятся части кварталов и микрорайонов, расположенных вдоль магистралей общегородского значения (эквивалентные уровни шума от 67,4 до 76,8 дБ). Уровни шума, замеренные в жилых комнатах при открытых окнах, ориентированных на указанные магистрали, всего на 10-15 дБ ниже [8].

Снижение шума от магистрали в жилом массиве может быть достигнуто с помощью одновременного применения ряда различных способов, представляющих комплексную

систему шумозащитных мероприятий. Эти мероприятия различаются также по функциональному назначению, но они могут быть направлены на снижение шума в источнике возникновения, пути его распространения или непосредственно на защищаемом объекте.

Принимая во внимание возрастающие объемы жилищного строительства и современные требования, к акустическому благоустройству городских зданий и территорий как в нашей стране, так и за рубежом возрастает интерес к методам и средствам шумозащиты в процессе составления проектов планировки и застройки городов. При этом также возникает необходимость в инженерной и градостроительной интерпретации процессов шумообразования, распространения и нормирования шума, а также методов оценки шумозащитной эффективности проектных решений. Большой интерес представляет для специалистов сопоставление отечественного опыта исследований и подхода к решению практических задач в области градостроительной акустики с зарубежным, который характерен для развитых в экономическом отношении европейских стран [9]

Данные исследования проводились в г. Алматы. Автомобильные потоки на улицах г. Алматы ежегодно возрастают. При этом наибольшая интенсивность составляет 1000-2000 транспортных единиц в час.

Уровни звукового давления (УЗД) транспортного шума представлены на рисунках 20-34. Здесь представлены замеры по шкале «А» (эквивалентный уровень звука); по характеристикам «быстро» (Fast), минимальный УЗД по характеристике «быстро» ( $Fast_{min}$ ) и максимальный УЗД по характеристике «быстро» ( $Fast_{max}$ ); по характеристике эквивалентный ( $Leq$ ).

На таблице 1 и рисунке 1 представлены характеристики транспортного шума на перекрестках улиц Масанчи – Курмангазы. Как видно из рисунков на фасадных зданиях со стороны магистралей эквивалентный уровень шума составляет 72-75 дБА, т.е. нормативный уровень для РК – 70 дБА – превышен, при этом акустическая дискомфортность территории непосредственно прилегающая к жилым домам находится в пределах 2-5 дБА.

Таблица 1 – Уровень транспортного шума на улице Масанчи

Характеристики шумомера	Уровни звукового давления дБ в октавных полосах со среднегеометрическими частотами, Гц										$L_A$ , дБА
	31,5	63	125	250	500	1000	2000	4000	8000	16000	
Fast	75	81	75	71	69	68	56	41	38	40	71
Fmin	45	42	40	41	40	40	38	37	38	39	45
Fmax	133	130	128	128	125	123	120	121	111	82	104
$Leq$	86	84	84	85	82	87	85	86	71	51	71
Норма	90	75	66	59	54	50	47	45	44	55	70
$Leq$ -H	4	9	18	26	28	37	38	41	27	4	1

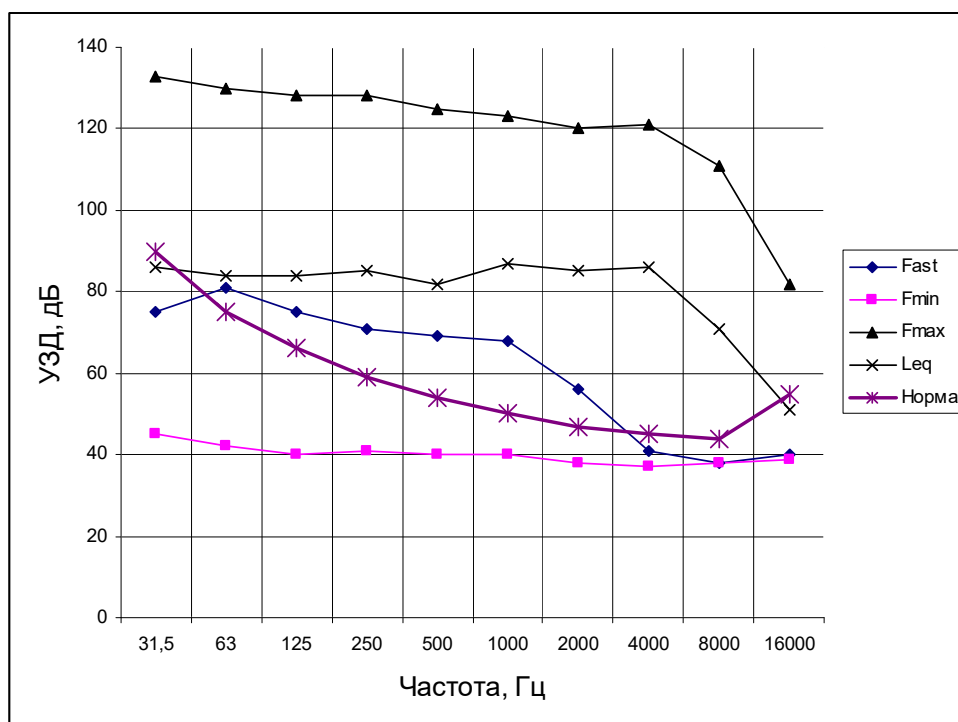


Рисунок 1 - Уровни звукового давления на улице Масанчи

В таблице 1 и рисунке 1 показано средние значения уровней звука ( $L_A$ ) и уровней звукового давления (УЗД) на улице Масанчи.

Результаты изучения транспортного шума показали, что УЗД изменяются в диапазоне 37-133 дБ на частотах 31,5-16000 Гц. Небольшие пики УЗД приходятся на частоты 63 и 1000 Гц. Уровни звука изменяются в диапазоне 45-104 дБА. По частотам максимумы зафиксированы на частоте 31,5 Гц –  $Fast_{max}$  (133 дБ);  $Leq$  (86 дБ), а пониженным звукоизлучением характеризуется временная характеристика шумомера  $Fast_{min}$  на частоте 4000 Гц (37 дБ). Превышение эквивалентного уровня шума от нормативно-допустимых значений 38 дБ на частоте 2000 Гц.

В современных крупных городах назрела необходимость применения звукопоглощающих материалов и конструкций для облицовки поверхностей зданий (особенно на узких улицах), шумозащитных экранов, тоннелей, переходов с целью снижения уровней отраженных звуковых сигналов. В этой связи целесообразно предусмотреть применение атмосферостойких звукопоглощающих материалов и конструкций из легких вулканических пород [10].

Также в работе [11], звукопоглощающая конструкция разработана так, что поглощение звуковых волн на низких и средних частотах происходит за счет колебаний лент, диафрагм и направления звуковой волны в сторону поглотителя. Повышение эффективности звукопоглощения связано с особенностью наружного слоя, криволинейной поверхности, пористостью материала пластин, колебаниями диафрагм, образованием многомерных пустот и переменной пористостью материала пластин, колебаниями диафрагм, образованием многомерных пустот и переменной пористостью звукопоглотителя. В звукопоглощающем ограждении используются пористые материалы, отходы хлопчатобумажных и деревоперерабатывающих комбинатов, лесной промышленности (опилки) [12].

Кроме шумозащитных жилых домов, для защиты от транспортного шума применяют здания различного назначения. Некоторые общественные здания могут иметь также специальное архитектурно-планировочное решение.

Для защиты населения от транспортного шума уже сложившихся районов с капитальной застройкой применяются такие шумозащитные средства, как замена обычных окон в зданиях на шумозащитные или строительство шумозащитных экранирующих сооружений.

#### СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Измеров Н.Ф. Профессиональные заболевания. М: Медицина 1996, 1:11: 650.
- 2 Чепурных Н.В., Новоселов А.Л. Экономика и экология: развитие, катастрофы. М.: Наука, 1996.
- 3 Арский Ю.М., Данилов-Данильян В.и др. Экологические проблемы: что происходит, кто виноват и что делать. М.: МНЭПУ, 1997.
- 4 А.И. Комкин, Г.Г. Надарейшвили, С.И. Юдин и др. Особенности излучения шума системой выпуска автотранспортных средств. /Безопасность жизнедеятельности. №11, 2005. с. 45-49.
- 5 Белоусов В.Н., Прутков Б.Г., Шицкова А.П. и др. Борьба с шумом в городах. М.: Стройиздат, 1987. – 248 с.
- 6 Кирпичников В.Ю., Титов Б.В. Снижение шума от системы воздушного отопления в цехе. 2005, №8.
- 7 Иванов Н.И., Тюрина Н.В. Применение акустических экранов для защиты от шума автомобильного и железнодорожного транспорта. 2005. №8.
- 8 Сулеев Д.К., Утепов Е.Б., Тусупкалиева Э.А. и др. //Региональные проблемы экологии и безопасности жизнедеятельности: Материал Международного научно-практической конференции г. Алматы, 18-19 января, 2002 г. – Алматы: КазГАСА, 2002. –Ч. 1. с. 32-37.
- 9 Тюрина Н. В. Акустические экраны как универсальное средство экологической безопасности автомобильных дорог. Сборник трудов II Всероссийский научно-практический семинар с международным участием "Экологизация автомобильного транспорта: передовой опыт России и стран Европейского Союза". — СПб, 7—9 апреля, 2004. — С. 112-118.
- 10 Справочник проектировщика. Защита от шума в градостроитель-стве. –М.: Стройиздат, 1993.
- 11 Зюзликова Н.В., Иванов Н.И., Шубин И.Л. Эффективность акустических экранов, устанавливаемых в помещении //Сборник докладов 3 Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Новое в экологии и БЖД», 18-21 июня 1998. Т.2 с. 374-378.
- 12 Омаров С.С. Звукопоглощающее ограждение. //Новое в охране труда и окружающей среды: Материал III Международной научно-технической конференции, г. Алматы, 1998 г. С. 98-99.

## Economic Sciences

# COMPARATIVE ANALYSIS OF STRATEGIES ADOPTED BY TELECOMMUNICATIONS COMPANIES IN KAZAKHSTAN WITHIN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ECONOMY

Alima Buganova

Master's student, School of Economics and Management, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

**Abstract.** This study presents a comprehensive comparative analysis of the strategies adopted by two leading telecommunications companies, Kazakhtelecom and Beeline, operating in Kazakhstan's digital economy. The analysis focuses on various aspects, including their missions, development directions, business models, product and services promotion, financial performance, customer review analysis, and strategic partnership comparison. By examining these key factors, the study aims to provide insights into the strategies employed by these companies within the evolving landscape of the digital economy. The research findings shed light on the similarities, differences, strengths, and weaknesses of the strategies implemented by Kazakhtelecom and Beeline, offering valuable insights for telecommunications companies seeking to navigate the challenges and opportunities of the digital era.

**Key words:** comparative analysis, strategies, telecommunications companies, Kazakhstan, digital economy context.

Established on May 28, 1998, LLP "KaR-Tel" emerged as a specialized company, focusing on the provision of GSM communication services. Subsequently, on April 26, 2005, the brand "Beeline Kazakhstan" was officially launched. Currently, Beeline Kazakhstan positions itself as a digital operator, developing digital products beyond its core business with the aim of growth and expansion beyond Kazakhstan. Beeline is part of the international telecommunications company VEON, which operates in more than 10 countries worldwide. Additionally, the company provides services for mobile virtual network operators (MVNOs). It is noteworthy that Beeline actively participates in the development of digital technologies in Kazakhstan and supports innovative startups and IT projects.

According to the latest data presented by the National Statistics Bureau (Karaulova G., 2023), Beeline Kazakhstan holds a leading position among mobile network operators in Kazakhstan. The company boasts over 10.3 million subscribers, commanding more than 42% of the market. Additionally, Beeline Kazakhstan is the largest employer in the telecommunications sector within the country, providing employment to over 6,000 employees.

Beeline Kazakhstan is actively expanding and offers a wide range of services (Beeline Kazakhstan, 2023) in the following areas: Internet of Things (IoT) solutions (Industry-specific IoT solutions, Smart Livestock Management, Beeline Connect, SIM management, mHealth), Big Data (Scoring, Verification, Mobile Advertising), Operator of Fiscal Data (Beeline OFD), Cybersecurity

(DDoS Attack Protection, All-in-One, All-in-One Firewall, Amazon Web Services (AWS)), BeeTV, IoT and M2M, Vehicle Monitoring, IoT Management Center, Thermo-SIM M2M, International M2M.

The initial strategy of the company was focused on developing a unified messenger and SuperApp, with only 1% of innovations being implemented at the local level, while the rest of the solutions were supplied by centralized vendors. However, in 2018, Beeline Kazakhstan changed its strategy, shifting its focus to developing its own digital products and promoting local startups. From 2018 to 2022, the number of in-house developments increased from 2 to 40 (Profit.kz, 2021).

In 2023, the company plans to release 3-5 new products per year, with a focus on becoming a digital operator. In addition to the aforementioned products, the company is also developing music, educational services, games, etc.

As a key competitor in the telecommunications market of the Republic of Kazakhstan, Kazakhtelecom stands against Beeline. Kazakhtelecom has been the national operator since 1994 (Kazakhtelecom, 2023).

For comparing the strategies of the companies, we employed the algorithm (Figure 1).

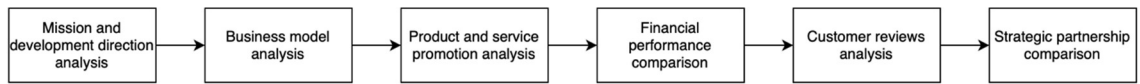


Figure 1. Algorithm for researching the strategies of competing companies

The mission of Kazakhtelecom (Figure 2) reflects the company's aspiration to become an integral part of every individual's life, surpass their expectations, and constantly amaze them with ongoing changes. Based on the analysis of the mission, it can be inferred that Kazakhtelecom places great importance on innovation. The company strives to continuously evolve in order to maintain relevance and exceed customers' expectations. They know that in order to stay ahead and retain the clients, it is essential to consistently embrace change and innovation. This is their guiding principle, inspiring the Kazakhtelecom team to strive for excellence and customer satisfaction.

The mission of Beeline Kazakhstan (Figure 2) expresses the desire to be ahead of the time and play a significant role in shaping the future. They see themselves as a bridge between talent and technology, emphasizing the importance of collaboration and teamwork to achieve success. The uniqueness of Beeline's mission lies in highlighting the importance of talent and data. This indicates that the company recognizes the role of its employees and partners in achieving success.

Parameters	Kazakhtelecom	Beeline Kazakhstan
Mission	Becoming an indispensable part of everyone's life, evolving, surprising, and exceeding expectations	We are shaping the future by bringing together talents, technologies, and data
Directions for development	First-choice brand Digital platform Efficient organization	Leadership with a call to action Value amplifier Multiplay everywhere Digital inside and outside Growth-oriented culture

Figure 2 - Missions and strategic development directions of Beeline Kazakhstan and Kazakhtelecom

Note: Development directions determine the companies' strategies.

Both missions have their individual characteristics, but they share a common commitment to innovation and quality. They understand the need for continuous development and adaptation to changing market needs and demands.

In conclusion, both missions reflect the companies' aspirations for industry leadership, creating innovative products and services, and actively engaging in the lives of their customers.

The business model of Kazakhtelecom includes providing a wide range of telecommunications services, owning and managing communication infrastructure, offering IT solutions and services, as well as providing business solutions for corporate clients. Kazakhtelecom monetizes its services through connection fees, subscription fees, and additional services.

Similarly, the business model of Beeline Kazakhstan is based on providing telecommunications services, including mobile communication, broadband internet access, digital television, and other communication services. It also offers various products and services for corporate clients. Beeline Kazakhstan monetizes its services through subscription fees and additional services.

Both companies strive to provide high-quality communication services, innovative solutions, and meet customer needs in the field of communication and information technology. They actively participate in the development and implementation of new technologies to enhance their services and expand their business.

Both companies operate not only in the B2C mobile communication markets but also in the B2X (B2B, B2G, B2O) sectors. However, Kazakhtelecom has significantly more government projects compared to Beeline Kazakhstan, largely due to longer payback periods.

Marketing strategies and approaches also differ. Both companies develop their own strategies to attract and retain customers, and they may employ different approaches in pricing, conducting promotions, offering bundled packages, and additional services. Beeline Kazakhstan's marketing strategy focuses on increasing screen time, customer retention, and advertising competitive advantages. For example, the competitive advantage of their IZI product lies in its unique teletainment model = telecom + entertainment. The customer can become a user of various entertainment services (radio, video shows, movies, games) without having to pay, but instead, they receive bonuses. The application includes a counter that accrues bonuses, which can be exchanged for gigabytes. SIM cards can also be purchased within the application.

Kazakhtelecom employs the following promotion methods: advertising placement in personal accounts, social media, mass media, presentations at sales points, contextual and banner advertising, and promotion through apartment owners' cooperatives.

In 2022, Kazakhtelecom continued its financial growth (*JSC "Kazakhtelecom," 2023*), demonstrating positive dynamics in many key indicators. The company's revenue amounted to 634 billion tenge, which is a 7% increase compared to the previous year. This signifies the growth of Kazakhtelecom's income and its successful business strategy.

Net profit also significantly increased by 32% and reached 128 billion tenge. This indicates the company's profitability and its ability to efficiently manage costs and operating expenses.

Kazakhtelecom's EBITDA grew by 3% and amounted to 285 billion tenge. This indicator reflects the company's operational profitability, and its increase indicates improved efficiency and business profitability.

However, the cash flow decreased by 39% to 143.5 billion tenge. This could be due to changes in the expense structure or specific circumstances that affected cash generation in the company.

The overall capitalization of Kazakhtelecom slightly decreased by 1% and amounted to 327.342 billion tenge. Although this indicator may vary depending on market conditions and investor interest, Kazakhtelecom remains a significant player in the telecommunications market.

The company's profitability ratio increased by 1% to 48%. This means that Kazakhtelecom is more effectively utilizing its assets and capital to generate profit.

A significant reduction in the debt burden by 70% to 42.5 billion tenge is a positive signal for Kazakhtelecom. This indicates a decrease in the company's level of debt and an increase in its financial stability.

Overall, the analysis of Kazakhtelecom's financial indicators for 2022 demonstrates the company's healthy financial state and market resilience.

Unfortunately, the financial report of Beeline Kazakhstan is only available for 2021, so the financial performance indicators for that year are used for comparison.

According to the Beeline Kazakhstan report for 2021, the company's total revenue increased by 14% year-on-year, reaching 96.5 billion tenge. However, the company's profit was only 1.4 billion tenge, which is 47% less than the previous year (*The Financial Indicators of "Vimpelcom" (Beeline), 2023*).

The company's net margin is 1.4%, indicating high expenses in the production and distribution of products and services. The asset turnover of the company was 0.6 times, and the accounts receivable turnover was 7.7 times, which may indicate inefficient financial and accounts receivable management.

Overall, the analysis of financial indicators for 2021 allows for the conclusion of Kazakhtelecom's stronger financial position and market stability (*Halyk Global Markets, 2022*).

As for customer reviews, the companies' websites do not contain pages with such content. However, for example, on the website (*spr.kz, 2023*), the percentage of positive reviews is 12% for Beeline Kazakhstan and 9% for Kazakhtelecom. On the social network Instagram, the option to leave comments is disabled for Beeline, but it is enabled for Kazakhtelecom's posts. Most customers express dissatisfaction with the low quality of services and slow internet. This can be a key factor in choosing between the two providers.

A comparative analysis of the cost of a minute of mobile communication and the prices of service packages (*Figure 3*) allows for the assessment of economic efficiency, affordability, alignment with user needs, and the competitiveness of the offered tariffs. This information is useful when choosing an optimal tariff plan for users and when developing pricing strategies for telecom operators.

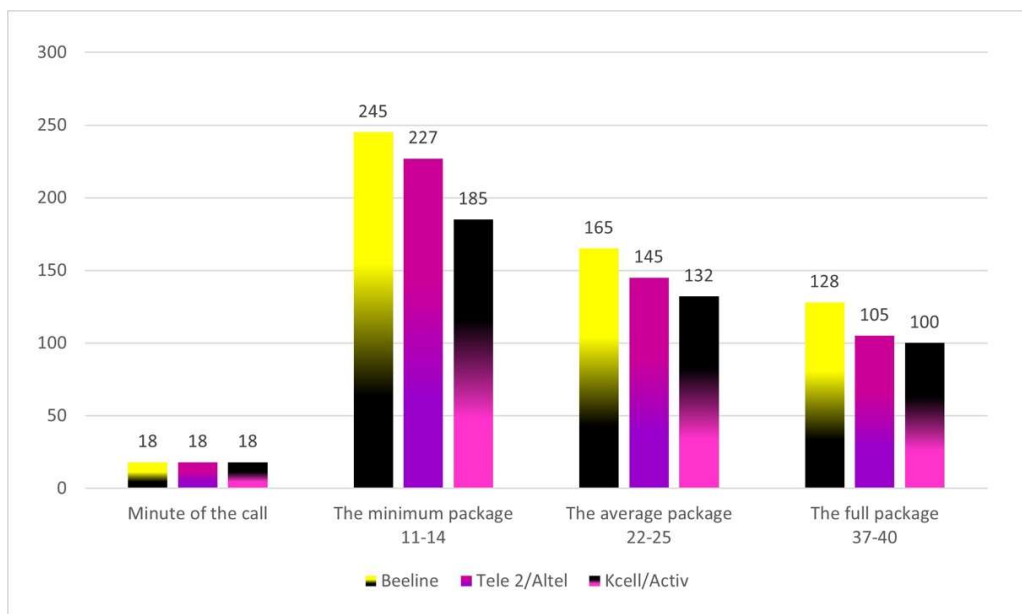


Figure 3. The cost of a call minute and 1 GB of competing operators (in tenge)  
 Note. Beeline Kazakhstan has a higher cost for 1 GB across all available packages.

Both companies are building strategic partnerships with other companies to enhance their infrastructure and offerings. Such partnerships contribute to expanding coverage, improving service quality, and developing new products.

Both companies keep track of innovations in the telecommunications industry and implement new technologies to meet customer needs and remain competitive. For example, Beeline, by launching the digital payment card Simply, has integrated with digital wallets such as Apple Pay, Samsung Pay, and Garmin Pay.

In addition, both companies have foreign vendors that provide a wide range of software and hardware products, solutions, and services.

Both Beeline and Kazakhtelecom are major players in the telecommunications market in Kazakhstan and offer a wide range of services, such as mobile communication, internet, television, cloud services, and others. They also compete with each other in the market and face similar challenges and tasks. Firstly, Beeline Kazakhstan is a subsidiary of the international telecommunications operator VEON Ltd., while JSC Kazakhtelecom is a state-owned company controlled by the government of Kazakhstan. Secondly, Beeline Kazakhstan actively utilizes digital technologies and innovations to improve the quality of its services and meet customer needs. The company implements artificial intelligence, blockchain, internet of things, and other modern technologies to create new services and enhance operational efficiency. JSC Kazakhtelecom also actively invests in digitization and modernization of its infrastructure, but overall, their approach to innovation is less active.

#### References:

Beeline Kazakhstan. (2023). Products and Solutions. Beeline.Kz. <https://beeline.kz/b2b/ru/products>.

Halyk Global Markets. (2022). Kazakhtelecom - Results of 2021. <https://www.halykgm.kz/uploads/2/files/08GJfktl.pdf>

JSC "Kazakhtelecom." (2023). Kase.Kz. <https://kase.kz/ru/issuers/KZTK/>

Karaulova G. (2023). Developing Communication Statistics. <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-it/publications/>.

Kazakhtelecom. (2023). About the company. Telecom.Kz.  
<https://telecom.kz/ru/pages/11843/160211>  
Profit.kz. (2021, December 8). Beeline enters Top 3 innovative companies of Kazakhstan.  
Profit.Kz.  
spr.kz. (2023). Reviews. Spr.Kz. <https://www.spr.kz/branches/bilajn/reviews/>  
The financial indicators of “Vimpelcom” (Beeline). (2023, March 16). Tadviser.Ru.  
<https://www.tadviser.ru/index.php>.

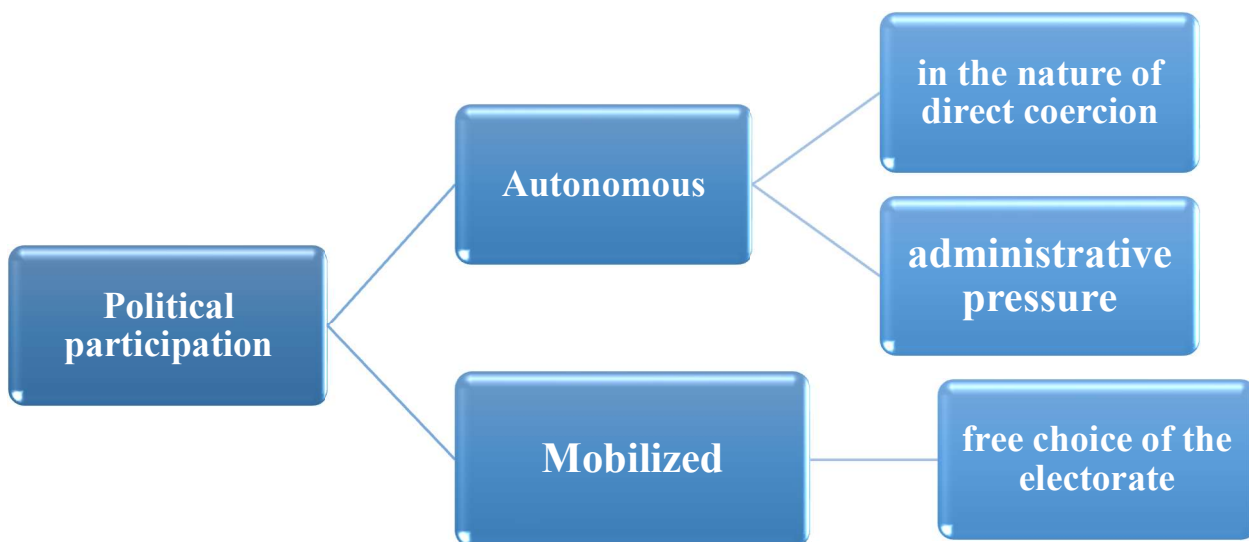
## Political Studies

# INCREASING THE POLITICAL ACTIVITY OF THE YOUTH OF KAZAKHSTAN: VALUE-ORIENTED AND INNOVATIVE APPROACHES

Kuptleuova Janassyl Jaiykkyzy

2nd year Master's degree student of L. N. Gumilyov Eurasian National University, majoring in Political Science

S. Huntington and S. Lipset argue that «the type of political participation is largely determined by the nature of the modern political order» [1]. Of course, the issue of political participation cannot be considered without taking into account the legal framework. The legal system in society defines the boundaries and permissible norms of political activity. Out of any important socio-political processes, new forms of political participation mature and appear. In the conditions of postmodern liberalization of public opinion, there is a need for additional verification of the norms of political activity. At the same time, the administrative repressive and coercive activity of the state authorities by efforts leads to the fact that the end of the political platform for "youth without consent" loses its effectiveness, characteristic of modernity in postmodern conditions. As a result, youth activists begin to run through "consistent", "parody" actions [2].



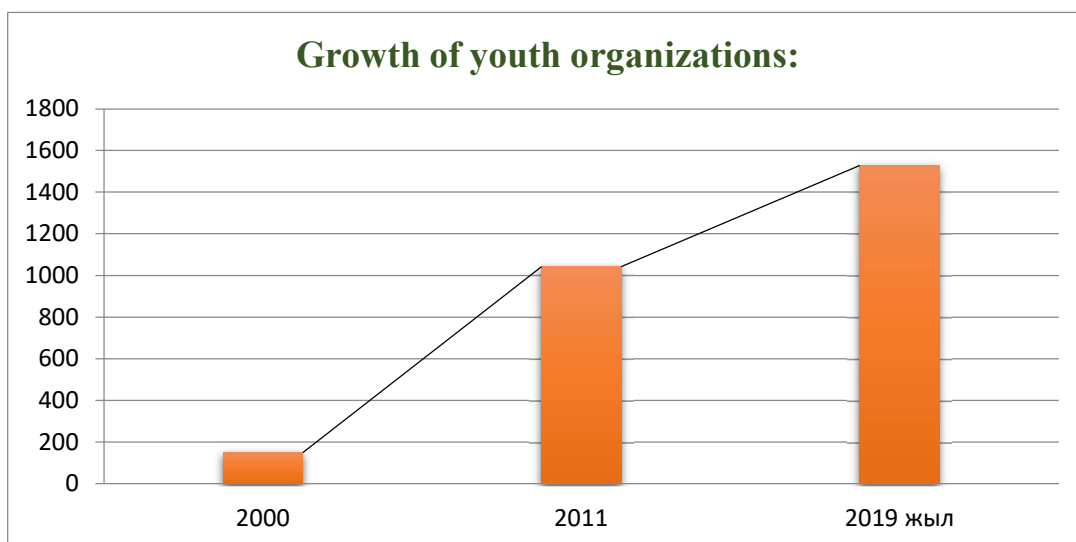
The model of impotent resistance (protest) developed in the XXI century was a form of political participation. However, this model, based on the humanistic principles of Gandhism, had its own geopolitical implications using the Atlantic Bloc and was used to establish and implement control over Eurasia. This model became known as the technology of Orange revolutions or postmodern revolutions. This political technology offers young people to treat politics as a game, an exciting activity. d. Sharpe reveals in his work 198 mechanisms for implementing a postmodern

strategy of political participation for employees of mondialist network structures working with active youth [3].

I. S. Kohn gives the following definition to youth: "youth is a socio-demographic group divided on the basis of a set of age characteristics, features of social status and other socio-psychological properties. Youth is a certain phase, a stage of the life cycle, biologically universal, its specific age limit, social status and socio-psychological characteristics, socio-historical character change depending on the social structure, culture, socialization patterns inherent in this society" [4]. Currently, researchers note the apolitical youth of Kazakhstan, the development of political views with non-activism and social discontent [5]. For the full development of personality in the modern world, it must be developed and implemented as much as possible in the political sphere. The formation of a personality as a subject of politics occurs gradually as it matures socially and it is very important that it be realized in the process of political socialization. The process takes place during the period of greatest activity-youth. At this age, a person is formed as a person, political positions begin to manifest themselves, he makes certain decisions and actively implements them. Thus, the individual gradually assimilates political life. The principle of "youth is a subject of politics" is clearly formulated, but why is youth considered as an object and not a subject of politics in Kazakhstan? The current state of youth organizations in the Republic of Kazakhstan. Kazakhstanis are a very dynamic, active and young nation: every second resident of the republic is under 30 years old. According to the 2019 census, the number of young people aged 14 to 29 is about 4.5 million people (27% of the total population).

As part of the support of young talented Kazakhstanis, separate work is being carried out in the civil service. On the personal initiative of President K. Tokayev, the task of forming the Youth Personnel Reserve of the President was set in his election program. The table below shows the growth of youth organizations in the Republic of Kazakhstan from 2000 to 2019 in relative terms.

In 2000, there were only about 150 youth organizations operating in the Republic of Kazakhstan. Looking at the histogram below, you can see a sharp increase in youth organizations during the first 11 years. (An increase of 7 times compared to 2000) in 2011, there were 1,043 large youth organizations in the republic. In 2019, the number of youth organizations increased by 486.



The sharp increase in the number of youth organizations is evidence that the new generation is becoming more and more active. The increase in the activity of Kazakh youth in political life is closely related to the fact that they are becoming more literate and actively involved in political processes.

The largest and actively working youth organizations at the level of the republic include: the youth wing "Zhas Otan " under the NDP "Nur Otan"; "Zhasyl el"; the Youth Congress of

Kazakhstan; the Association of Graduates of the international scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan "Bolashak"; "Union of Rural Youth"; "Republican student movement "Alliance of Students of Kazakhstan"; "National Delphic Committee"; "Association of Young Deputies of Kazakhstan"; "Student construction team"; "School of Public Service of the Congress of Youth of Kazakhstan" ; "Zharkyn Bolashak Belesi"; "Kazbrand"; "Youth Maslikhat of Astana"; "Zhiger"; "PPE against"; "Diplomat"; "Future without drugs"; "Rgodvizhenie"; "Republican Debaters Association".

The factors explaining the alienation of Kazakh youth from politics in modern society include the following:

**The first factor.** The reason for the decrease in the activity activity of the younger generation and political isolation in the youth environment is the society itself. The society touches on such reasons as the excessive occurrence of situations and events that concern young people, the infinity of the flow of information.

**The second factor.** The interests of young people are increased attention to creating conditions for survival and survival in modern economic conditions.

**The third factor.** Young people do not consider activities in the political sphere to be the most important types of activities for them.

**The fourth factor.** Incompatibility of interests, needs and value orientations of youth with politics.

**The fifth factor.** Young people's distrust of the government, public administration. In addition, such a negative factor as the use of young people as an object of manipulation in the election campaign contributes to a decrease in the electoral activity of young people. To attract young people, various "show" technologies are used, implemented during agitation, contributing to the formation of an emotional connection. However, after the elections, this social group is forgotten until the next election. Such manipulation leads to the fact that a negative emotion "took advantage of you" arises in the mind of a young person. "When it comes to elections, young people become a memory card that remembers everything. Most of the voters are young people from 18 to 29 years old, everyone is starting to buy them, attract as many as possible to cast their votes to some candidate. And in the period between elections, no one is interested in them, forgetting how valuable each vote is during the elections" [6]. Thus, the low level of electoral activity of young people is currently a legitimate result of both processes. The first is the removal of the state from the youth and the solution of its problems. The second is the use of young people during the election campaign by other, stronger social groups as a means to achieve their goals. As a result, young people do not want to deceive themselves and repeat the negative experience of participating in the upcoming elections. This is the main psychological mechanism for limiting the political activity of young people.

We can say that the process of increasing the political activity of citizens has three directions. The first is to support, develop and increase the level of activity of that part of the youth that supports the current government and its policies. The second is to attract a politically passive part of the youth supporting the government. The third is to confront them, while neutralizing the actions of the leaders of the active destructive opposition and their supporters, explaining to them the true goals of the state policy.

The given analysis of the features of youth participation in the sphere of political life allows us to formulate the following conclusions:

- Politics as a value and motivational factor is present in the minds of young people. Young people understand the importance of this area of life and highly appreciate the degree of influence of politics on their lives.

- In order to increase the political activity of young people, it is necessary to establish the process of forming a positive "image" of politics among young people, to give this "image" a

positive emotional coloring, as well as the formation of a conscious attitude to elections for every young person, starting from school age. This task can be effectively solved with the help of mass media (mass media). To build citizens' trust in the government, the media can and should perform a social and educational function, providing feedback between voters and voters - a dialogue between the population and the government.

- When studying the problem of political activity of young people, it is necessary to actively use the concept of "fashion", which primarily characterizes the youth subculture. Therefore, the formation and education of "opinion leaders" in the youth environment, reflecting the importance and "prestige" of active participation in the political life of the region, will contribute to increasing the activity of this age group in the political sphere.

- When working with young people, it is necessary to remember that the use of direct methods aimed at increasing voter turnout (the slogan "All for elections"), which complicate the use of administrative resources, causes a backlash from representatives of this age group. Therefore, all measures taken to increase the political activity of young people should largely be indirect and aimed mainly at increasing interest in the life of the city, the region, the country as a whole, interest in the electoral process, increasing the legal culture and civic engagement of young people. Also, these measures should be comprehensive and multidirectional and combine the efforts of various social institutions (authorities, election commissions, political parties, youth public organizations, etc.).

- Representatives of political parties should pay more attention to the problem of "rapprochement", establishing relations of party members with certain groups of the population, including youth. Especially when working with young people, it is possible to effectively use the potential of young politicians who can communicate with young people in the "same language".

- In order to increase the political activity of young people, it is necessary to form their skills of political activity, self-government, and protection of their interests. It is necessary to give young people the opportunity to participate in the activities of political parties, in the "intra-party" election campaign, to feel like "participants". One of the important factors is the acquisition of socio-behavioral experience of participation in the political life of the country and its region.

- In schools, colleges, universities, it is necessary to teach the disciplines "Fundamentals of Political Science" or "Political system of the Republic of Kazakhstan" from an early age, prepare and politically educate young people in advance to participate in political processes and changes in big life.

- In the conditions of modern Kazakhstan, young people are most concerned about the economic situation and financial sufficiency. For the same reason, young people worry about their existence. Using these questions, it is possible to force young people to switch to politics and be politically active.

- The XXI century is the age of information, and the flow of information that divides the thoughts of young people is too great. Through the media, it is possible to arouse the interest of young people in politics, political processes, political participation, political reforms, and the expression of a political position.

- In the era of the dominance of social networks, influencing the consciousness of young people through social networks is one of the most effective technologies.

- It should be noted the need and urgency of strengthening work with school-age children. To bring up a strong and mature personality, starting from school, to cultivate an interest in social and political life, to cultivate a sense of patriotism and civic duty. In the Republic of Kazakhstan, there are many schools in which a system of student self-government functions, where students are engaged in solving various tasks: from arranging students at school to developing recommendations for school management. The school self-government system is aimed at mastering practical skills of social activity by children, effective organization of their work and the

work of their team. This positive experience can be used in higher education institutions. As a rule, students who actively participate in the public life of the university, faculty, region, city, have a clearly formulated life position and can defend it, go to the polls and know exactly who is voting. Of course, more educated, wealthy young people who have achieved certain conditions in society are often interested in politics.

#### Used literature:

1. Lipset S. political man. Social foundations of Politics. M., 1998.
2. Dugin A.D. Postmodern Geopolitics. The time of new empires. Essays on the geopolitics of the XXI century. St. Petersburg: Amphora, 2007. 382 p. Simon Herbert. Models of my life. USA. 1991.
3. Sharp J. From totalitarianism to democracy. The Military-Sovereign Union of Russia. M., 2005.
4. I. S. Kon // philosophical encyclopedic dictionary ; ed. S. S. Averintseva et al.-Ed. E.-M.: Soviet Encyclopedia, 1989. - p. 375.
5. Bezrukova. O. N. Sociology of youth: textbook, methodology St. Petersburg., 2004. - 35
6. P. Lipset S. political man. Social foundations of politics. M., 1998.
6. A. Redkin. // [Electronic resource] / [http://zhurnal.lib.ru/r/redxkin\\_aleksandr\\_aleksandrowich/msu.shtml](http://zhurnal.lib.ru/r/redxkin_aleksandr_aleksandrowich/msu.shtml)

## **Biological Sciences**

# ВЕГЕТАЦИОННЫЕ ОПЫТЫ НА НАСЫПНЫХ СЛОЯХ ПОЧВОГРУНТОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ АКТОГАЙ

### **Козыбаева Фарида Есенкожановна**

доктор биологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

### **Бейсеева Гульжан Бейсеевна**

доктор сельскохозяйственных наук, главный научный сотрудник, Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

### **Сапаров Галымжан Абдуллаевич**

кандидат сельскохозяйственных наук, заведующий отдела Экологии почв, Научно-исследовательский центр экологии и окружающей среды Центральной Азии (Алматы), 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

### **Тоқтар Мұрат**

PhD доктор, научный сотрудник, Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

### **Ажикина Наталия Жексембаевна**

научный сотрудник, Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

### **Есжанова Айнура Сериковна**

младший научный сотрудник, Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

*Актуальность.* При уничтожении почвенного покрова образуются техногенные ландшафты, на которых замедлены процессы самовосстановления растительного покрова и почв [1]. К настоящему времени собран большой экспериментальный материал о негативном влиянии техногенных ландшафтов на окружающую среду [2]. Снизить или ликвидировать негативные экологические последствия техногенных ландшафтов можно посредством той или иной технологии рекультивации: создание лесных насаждений [3] насыпка плодородных грунтов [4], закрепление поверхности травянистым покровом [3], применение природных сорбентов [5], химическая мелиорация [6], снятие плодородного слоя с последующим его использованием для рекультивации [4], внесение цеолитов, насыщенных элементами питания растений из маточных растворов [1]. Основной целью рекультивации является создание устойчивого растительного покрова. Для этого надо сформировать корнеобитаемый горизонт, уменьшающий негативное влияние на растения нарушенных земель. Внесение питательного грунта значительно улучшает свойства этих почв. Происходит «разбавление» загрязненной почвы грунтом, снижается концентрация

токсичных соединений и уменьшается их вредное действие на растительность [7]. Наряду с этим необходимо оптимизировать жизнедеятельность растений. С точки зрения безопасности для человека и окружающей среды значение имеют гуминовые препараты. Они обладают стимулирующим и адаптогенным действием, а также снижают поступление в растения тяжелых металлов и радионуклидов [8. 9].

Вегетационный метод является удобным способом исследования конкретных видов и сортов растений, который за историю своего развития и практического использования достаточно хорошо себя зарекомендовал среди специалистов и исследователей. Причем он имеет достаточно длительную хронологию своего становления [10. 11], обладает определенной простотой исполнения, что в зависимости от поставленных задач и определило его научные перспективы.

Этот метод обладает рядом преимуществ, поэтому актуален и в наши дни. Сейчас он активно используется специалистами в таких областях, как физиология растений, растениеводство, почвоведение и агрохимия. Его сильной стороной является то, что с помощью специальных приспособлений (вегетационный домик, оранжерея, теплица, климатическая камера, фитотрон) можно создавать контролируемые условия при наблюдении за растениями, что позволяет соблюсти чистоту планируемых и осуществляемых экспериментов. С помощью вегетационных опытов есть возможность контролировать и повышать продуктивность растений, а в случае сельскохозяйственных культур – их урожайность [12]. Вегетационный метод позволяет оценивать эффективность применяемых удобрений и другие агротехнические приемы [13].

Надо также отметить и его фундаментальное значение для ботаников и почвоведов, занимающихся классическими и прикладными вопросами и закономерностями в рамках данных областей научного знания [14. 15].

Возможности и достоверность получаемых в ходе вегетационных опытов данных имеют большое значение для специалистов, занимающихся физиологией и экологией растений [16]. Подобные исследования позволяют устанавливать и анализировать экологические особенности растений различных видов, жизненных форм и экологических групп, вырабатывать более оптимальные приемы ухода за растениями.

Следует отметить, вегетационные опыты позволяют подбирать ассортимент растений для ускоренной экологической реабилитации (рекультивации) нарушенных и деградированных земель. Выявление наиболее жизнеспособных и устойчивых растений, в том числе и с помощью вегетационного метода, можно подбирать растения, которые впоследствии могут быть рекомендованы для введения в культуру, например, при создании питомников, цветников, клумб, насаждений соответствующих целевых категорий в городах и селах. Не секрет, что многие территории (бросовые участки, бывшие и действующие строительные и промышленные площадки, многие селитебные и транспортные зоны, примыкающие районы к указанным территориальным структурам) объективно нуждаются в реабилитации и возврате в хозяйственный оборот земель, восстановлении и/или повышении устойчивости ландшафтов, планомерном и масштабном озеленении многих застроенных пространств и техногенных территорий.

Кстати говоря, в ландшафтном дизайне весомое значение имеют передовые разработки и методы, прежде всего, в сферах биоэкологии, геоэкологии, растениеводства, почвоведения. Поэтому вегетационный метод может занимать в такой работе ведущие позиции.

Таким образом, результаты вегетационных опытов совместно с другими почвенными и экологическими исследованиями (оценка состояния, продуктивности и устойчивости почв и произрастающих в конкретных районах растений и пр.), а также с ландшафтно-географическими исследованиями представляют научную и практическую основу, в

частности, в градостроительстве, – в плане экологической оптимизации застроенных и строящихся объектов.

*Цель работы* - дать оценку почвогрунтам (ППС-потенциально-плодородному слою суглинистых пород), отобранных с отвалов на 0-25 см на их пригодность в рекультивации хвостохранилища.

*Объект исследования:* техногенно-нарушенные ландшафты месторождения Актогай.

*Методы исследования:* почвенно - полевые исследования проводились общепринятыми методами в почвоведении.

*Результаты и их обсуждения*

Вегетационные опыты заложены в лаборатории с многолетними травянистыми растениями.

С 31 января по 8 февраля 2023 года начало закладки опыта по вариантам, каждый вариант в 4-х повторностях (рисунок 1, 2)

Варианты:

1. Хвост
2. Хвост + суглинок
3. Хвост + щебень + суглинок
4. Хвост + суглинок + опилки + биоуголь
5. Хвост + суглинок + опилки + шунгит
6. Хвост + суглинок + опилки + цеолит



Рисунок 1- Подготовка опыта по вариантам

Вариант 1	Вариант 2	Вариант 3	Вариант 4	Вариант 5	Вариант 6
					
хвост	суглинок+ хвост	суглинок+ щебень+хвост	суглинок+опилки+биоуголь+ хвост	суглинок+опилки+ шунгит + хвост	суглинок +опилки + цеолит+ хвост

Рисунок 2 - Насыпные слои

В каждую повторность произвели посев трав: люцерна, эспарцет, типчак, житняк (рисунок 3)



Рисунок 3 - 9 февраля произвели посев трав и их травосмесей

По нашим наблюдениям: 13 февраля - появились первые всходы на вариантах 2-6; 15 февраля - начали появляться первые всходы на варианте 1. На восьмой день – появились всходы на всех вариантах (рисунок 4)

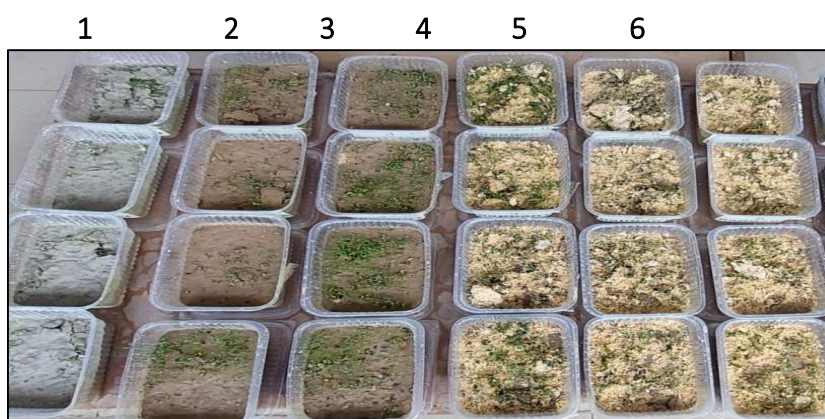


Рисунок 4 – Всходы по вариантам опыта

<b>27 февраля – состояние всходов по вариантам</b>					
Вариант 1. Хвост	Вариант 2. Хвост + суглинок	Вариант 3. Хвост + суглинок + щебень	Вариант 4. Хвост + суглинок + опилки + биоуголь	Вариант 5. Хвост + суглинок + опилки + шунгит	Вариант 6. Хвост + суглинок + опилки + цолит



Рисунок 5 – Состояние всходов

Опыты показали, что по всем вариантам были всходы и на протяжении вегетационных наблюдений, с 13 февраля по 30 марта, было отмечено развитие надземной и подземной части растений. На вариантах 1-хвост и 2-хвост + суглинок с 26 марта растения стали погибать. На данных вариантах растения развивались, пока был энергетический ресурс самих семян.

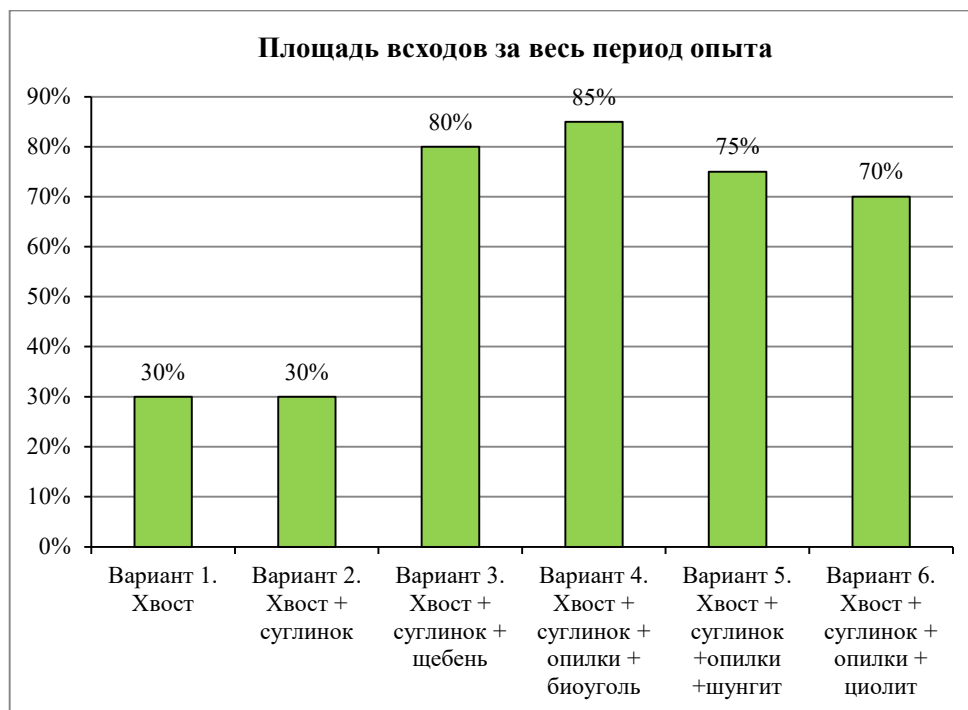
Этот опыт показал, что нет необходимости в экранировании, но при проведении рекультивации обязательное внесение удобрений и до стабильного укоренения растений необходим регулярный полив (рисунок 1-5).



1. Хвост	2. Хвост + суглинок	3. Хвост + суглинок + щебень	4. Хвост + суглинок + опилки + биоуголь	5. Хвост + суглинок + опилки + шунгит	6. Хвост + суглинок + опилки + цеолит
----------	------------------------	------------------------------------	--	--	--

Рисунок 6- Состояние корневой системы растений по вариантам опытов

Корневая система бобового растения отличается по мощностюот корней злаковых растений. Отмечается, чем крупней семенной материал, тем корневая система мощнее, т.к. энергетические ресурсы семян выше (рисунок 6).



Наши наблюдения показали, что на 19 сутки концы злаковых растений на вариантах **2** – *хвост + суглинок*, **3** – *хвост + суглинок + щебень* и **5** – *хвост + суглинок + опилки + шунгит* начали желтеть. А на 21 сутки концы злаковых растений на вариантах **1** – *хвост*, **3** – *хвост + суглинок + опилки + биоуголь* и **6** – *хвост + суглинок + опилки + цеолит* тоже начали желтеть (таблица 1).

Наиболее устойчивым вариантом оказались – вариант *хвост+суглинок+щебень* и *хвост + суглинок + опилки + шунгит*.

На основании полученных данных по вегетационным опытам дана рекомендация по биологическому этапу рекультивации

Таблица 1 – Состояние растений по вариантам

Наименование	Первые всходы	Покрытие всходов за все время эксперимента	Состояние посевов	
			На 21 сутки концы начали желтеть	27 марта на 45 сутки произошел отпад
Вариант 1. Хвост	На 6 сутки	Покрытие всходов до 30 %	На 21 сутки концы начали желтеть	27 марта на 45 сутки произошел 100% отпад
Вариант 2. Хвост + суглинок	На 4 сутки	Покрытие всходов до 30 %	На 19 сутки концы злаковых начали желтеть	27 марта на 45 сутки произошел 100% отпад злаковых и единично бобовых
Вариант 3. Хвост + щебень суглинок +	На 4 сутки	Покрытие всходов до 80%	На 19 сутки концы злаковых начали желтеть	27 марта на 45 суток произошел 30% отпад злаковых и единично бобовые
Вариант 4. Хвост + суглинок + опилки + биоуголь	На 4 сутки	Покрытие всходов до 85%	На 21 сутки концы начали желтеть	27 марта на 45 суток произошел 20 % отпад злаковых
Вариант 5. Хвост + суглинок + опилки + шунгит	На 5 сутки	Покрытие всходов до 75 %	На 19 сутки концы злаковых начали желтеть	27 марта на 45 суток произошел 100% отпад злаковых и 50% бобовых
Вариант 6. Хвост + суглинок + опилки + цеолит	На 5 сутки	Покрытие всходов до 70%	На 21 сутки концы начали желтеть	27 марта на 45 суток произошел 100% отпад злаковых и 50% бобовых

*Заключение.* Почвогрунты по гранулометрическому составу в основном представлены фракцией - песчаной, легким суглинком опесчаненным. Почвогрунты отличаются низким содержанием гумуса, что характерно для почв данной территории, в связи с бедной пустынной растительностью. Полученные данные могут быть использованы для обоснования выбора метода рекультивации хвостохранилищ и техногенно-загрязненных земель. По результатам исследования хвостохранилища, отвалов на предмет определения направления и методов рекультивации, подобраны покровные, наиболее эффективные многолетние бобово-злаковые травянистые растения, адаптированных к пустынно-степным условиям.

Рекомендации по биологическому этапу рекультивации:

1. *Гидропосев:* включает смесь из семян травянистых растений в расчетных нормах и соотношений бобово-злаковых культур, минеральных удобрений ( $N_{90}P_{90}K_{90}$ ), целлюлоза, гидрогель, полимер и пищевой краситель.

Многолетние, морозостойкие, засухоустойчивые и солеустойчивые бобово-лаковые культуры: эспарцет песчаный - 50 %; житняк - 20 %; ежа сборная - 15 %; костер безостый - 15 %. В травосмесях соотношение бобовые: злаки, 50:50 (%).

2. *Подобраны древесно-кустарниковые породы:* вяз мелколистный (карагач), лох узколистный (джидра), тамарикс (гребеньщик). Исследования продолжаются.

Варианты экспериментальной площадки хвостохранилища

**Вариант 1:** ПРС - почвенно-растительный слой мощность - 40 см (Западный ПРС)

Наносится на хвосты СФ. Ранее представленная схема предусматривала экранирование из каменисто-щебнистой фракции. Аналитические и опытно-лабораторные исследования показали, что содержание тяжелых металлов в хвостах находятся в приемлемых концентрациях за исключением превышения ПДК по меди, валовой формы превышает в 18 раз, а подвижная форма в 51,7 раз превышает ПДК. В связи с тем, что тяжелые металлы в основном не представляют опасность для растительного покрова процесс экранирования не актуален по всем вариантам опытов.

**Вариант 2:** Суглинистая порода с ramпы СФ2 (мощность слоя 40см) без мульчирования для сравнения со 3 вариантом.

**Вариант 3:** Порода с ramпы СФ2 + опилки в соотношении 2:1 (мощность слоя 40 см) Опилки вносятся для мульчирования, сохранения влаги и улучшения водно-физических свойств суглинистых пород.

**Вариант 4:** Суглинистая порода (низовая сторона) мощность слоя 20 см. В данном варианте мощность суглинистой породы был уменьшен на 20 см с целью эксперимента и выявления экономичности ресурсных материалов.

#### *Список литературы*

1. Андроханов В.А. Почвенно-экологическое состояние техногенных ландшафтов: динамика и оценка / В.А. Андроханов, В.М. Курачев. – Новосибирск, 2010. – 224 с.
2. Бурыкин А.М. Темпы почвообразования в техногенных ландшафтах в связи с их рекультивацией / А.М. Бурыкин // Почвоведение. – 1985. – №2. – С. 81-93.
3. Игловиков А.В. Рекультивация и охрана нарушенных земель: учебно-методическое пособие. – Тюмень. 2013. – 172 с.,
4. Ивлев А.М. Техногенное разрушение почв и их воссоздание / А.М. Ивлев, Л.Т. Крупская, А.М. Дербенцева // Учебное пособие. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1998 – 68 с.
5. Крамарев С.М. Детоксикация техногенно-загрязненных подвижными формами металлов черноземов обыкновенных с помощью природных сорбентов – гуминовых кислот / С.М. Крамарев, Т.Ф. Яковишина, И.И. Иванов // Дождевые черви и плодородие почв: Мат. 2 Междунар. науч.-практ. конф. – Владимир, 2004. – С. 265-266.
6. Голомолзин Р.С. Мониторинг и охрана земель с.-х. назначения в Ульяновской области / Р.С. Голомолзин, Н.В. Хвостов, С.Н. Куличков // Вестник Ульяновской ГСХА. – 2009. – № 1 (8). – С. 18-21.
7. Герасимова М.И. Антропогенные почвы: генезис, география, рекультивация / М.И. Герасимова, М.Н. Строганова, Н.В. Можарова, Т.В. Прокофьева // Учебное пособие. – Смоленск: Изд-во «Ойкумена», 2003. – 268 с.
8. Макаров О.А. Опыт оценки влияния гуминовых препаратов на урожайность и качество картофеля / О.А. Макаров, А.А. Степанов, Н.Ф. Черкашина // Агрехимический вестник. – 2016. – № 1. – С. 22-25.
9. Мамаев В.В. Влияние гуминовых и минеральных удобрений на урожайность озимой пшеницы / В.В. Мамаев, И.В. Сычева, М.С. Сычев // Агрехимический вестник. – 2015. – № 5. – С. 10-12.)
10. Журбицки З.И. Теория и практика вегетационного метода. – М.: Наука, 1968. 266 с.
11. Методы исследований в агрохимии: кр. курс лек. для асп-тов / Сост.: Е.А. Нарушева. Саратов: Изд-во СГАУ. - 2014. - 91 с.
12. Кузнецова Е.И., Алещенко М.Г., Закабунина Е.Н. Методы полевых, вегетационных и лизиметрических исследований в агрономии: учеб. пособие. – М.: Изд-во РГАЗУ, 2010. – 128 с.

13. Комиссарова И.В. Методы исследования почв: метод.указания. Лесниково: Изд-во КГСХА. - 2014. - 27 - с.3
14. Кауричев И.С., Панов Н.П., Розов Н.Н. и др. Почвоведение. – М.: Агропромиздат, 1989. 719 с.;
15. Методы исследований в физиологии и биохимии растений: кр. курс лек.для асп-тов. Саратов: Изд-во СГАУ, 2015. 61 с.
16. Экологическая физиология растений: вегетационные опыты: метод. указания / Сост.: О.А. Маракаев, О.В. Титова. Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 2005. 55 с.

# БИОТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУЧЕНИЯ ФЕРМЕНТИРОВАННЫХ ПРОДУКТОВ ИЗ КОБЫЛЬНОГО МОЛОКА

Бегасыл Кобейхан Сапарханулы

Магистр ветеринарных наук, КазНИВИ

Байшымыров Ержан Жанболатулы

Магистрант 2 курса биотехнологических наук, КазНАИУ

**Аннотация:** Данная тема рассматривает биотехнологию получения ферментированных продуктов из кобыльного молока. Биотехнология включает использование молочнокислых бактерий для ферментации молока и создания различных продуктов, таких как йогурт, кефир, творог и другие. Процесс включает нагревание молока, добавление закваски с молочнокислыми бактериями, выдержку при определенной температуре и времени. Кобылье молоко отличается своим составом и свойствами от молока других животных, таких как коровы или овцы. Оно содержит высокий уровень белка, низкий уровень лактозы и специфические белки с положительным влиянием на иммунную систему. Однако производство ферментированных продуктов из кобыльного молока требует особых условий и специализированных знаний.

**Ключевые слова:** биотехнология, ферментированные продукты, кобылье молоко, молочнокислые бактерии, йогурт, кефир, творог, сыр, состав молока, лактоза, белки, витамины, минералы, иммунная система.

**Введение.** Ферментированные молочные продукты являются популярными и питательными продуктами, которые имеют положительное влияние на здоровье человека. Биотехнология производства ферментированных продуктов из различных видов молока открывает новые возможности для разнообразия рынка молочной продукции. Одним из интересных направлений в этой области является использование кобыльного молока в процессе ферментации.

Кобылье молоко имеет свои особенности по составу и свойствам, которые делают его уникальным и привлекательным для производства ферментированных продуктов. Кобылье молоко является продуктом, получаемым от лошадей. Оно отличается от молока других животных, таких как коровы, овцы или козы, своим составом и свойствами. В составе кобыльного молока содержится высокий уровень белка, особенно сывороточного белка, который легко усваивается организмом. Также оно богато витаминами, особенно витаминами А, В, С и D, а также минералами, включая кальций, калий, магний и железо. Кобылье молоко имеет низкий уровень лактозы (молочного сахара), что делает его более переносимым для людей с непереносимостью лактозы. Это может быть особенно полезно для тех, кто испытывает проблемы с пищеварением коровьего молока. Также кобылье молоко содержит специфические белки, которые могут иметь положительный эффект на иммунную систему и обладать противовоспалительными свойствами. Кобылье молоко используется для производства различных молочных продуктов, таких как йогурт, кефир, творог и сыр. Они могут иметь свои особенности по вкусу и текстуре по сравнению с аналогичными продуктами, полученными из других видов молока. Важно отметить, что

кобылье молоко не является широко распространенным и доступным продуктом, поскольку процесс его добычи и производства требует особых условий и специализированных знаний.

**Органолептические показатели** кобыльего молока описывают его внешний вид, запах, вкус и текстуру. Некоторые характеристики органолептических свойств кобыльего молока:

**Внешний вид:** Кобылье молоко обычно имеет белый или слегка слоновой кости оттенок. Оно может быть более прозрачным и гладким в сравнении с другими видами молока.

**Запах:** Кобылье молоко может иметь особый запах, который может быть слегка сладковатым или пряным. Запах может варьироваться в зависимости от питания и образа жизни лошадей.

**Вкус:** Кобылье молоко имеет своеобразный вкус, который обычно считается более нежным и слегка сладковатым по сравнению с коровьим молоком. Однако вкус может варьироваться в зависимости от региона и условий производства.

**Текстура:** Кобылье молоко обычно имеет более густую и более кремообразную текстуру. Это связано с его составом, включая высокое содержание белка и более низкое содержание жира.

**Послевкусие:** Кобылье молоко может иметь длительное послевкусие, которое может быть слегка сладковатым или оставлять нежное ощущение во рту.

**Физико-химические характеристики.** Кобылье молоко имеет ряд физико-химических характеристик, которые определяют его состав и свойства:

**Жирность:** Кобылье молоко обычно содержит менее жира по сравнению с коровьим молоком. Обычно жирность колеблется от 1,5% до 2,5%.

**Белки:** Кобылье молоко содержит различные белки, такие как казеин, альбумин и глобулин. Белки являются важными питательными веществами и влияют на текстуру и связывающие свойства молока.

**Лактоза:** Кобылье молоко содержит лактозу, которая является молочным сахаром. Однако уровень лактозы в кобыльем молоке обычно ниже, чем в коровьем молоке, что делает его более переносимым для людей с непереносимостью лактозы.

**Витамины и минералы:** Кобылье молоко богато витаминами (А, В, С, D) и минералами (кальций, калий, магний, железо), которые играют важную роль в поддержании здоровья.

**Основной pH:** Обычно кобылье молоко имеет слегка щелочную реакцию со значением pH около 7,2-7,4.

**Эмульсионная стабильность:** Кобылье молоко обладает хорошей эмульсионной стабильностью, что означает, что жиры равномерно распределены в молоке и не склонны к разделению.

**Устойчивость к нагреванию:** Кобылье молоко имеет хорошую устойчивость к нагреванию и коагуляции благодаря своему составу.

**Уровень антибактериальной активности:** Кобылье молоко содержит компоненты, такие как лактоферрин, которые обладают антибактериальными свойствами и способствуют защите от инфекций.

**Процесс производства ферментированных продуктов из кобыльего молока включает несколько этапов:**

**1. Сбор и приготовление кобыльего молока** являются важными этапами в процессе производства ферментированных продуктов. Вот общий обзор процедур сбора и приготовления кобыльего молока:

**Сбор молока:** Кобылье молоко собирается от здоровых лошадей, которые содержатся в чистых и комфортных условиях. Лошадей регулярно доят, обычно два раза в день, чтобы собрать молоко.

Гигиенические меры: При сборе молока особое внимание уделяется гигиене. Доеение должно проводиться в чистом помещении с использованием чистых контейнеров и оборудования. Молоко собирается в специальные сосуды, такие как нержавеющие стальные ведра или емкости из пищевого пластика, которые заранее должны быть тщательно вымыты и стерилизованы.

Фильтрация и удаление примесей: Собранное молоко проходит через фильтры для удаления грязи, волос и других примесей. Этот шаг важен для обеспечения чистоты и качества молока.

Хранение и охлаждение: Сразу после сбора молоко должно быть охлаждено до температуры хранения, чтобы предотвратить размножение бактерий и сохранить его свежесть. Молоко может быть хранено в специальных холодильных емкостях или охлаждаемых помещениях при температуре около 4-6 °C.

Транспортировка: Если молоко должно быть доставлено на производственный объект, оно должно быть тщательно упаковано и транспортировано при оптимальных условиях хранения и температуре, чтобы избежать его загрязнения и возможного изменения качества.

**2. Пастеризация** является важным процессом в производстве ферментированных продуктов из кобыльего молока. Она выполняется с целью уничтожения патогенных микроорганизмов, снижения количества микроорганизмов общей флоры и продления срока годности молочных продуктов. Вот общий обзор процесса пастеризации:

Подготовка: Кобылье молоко, которое было собрано и отфильтровано, готовится к пастеризации. Молоко может быть помещено в специальные емкости или резервуары для пастеризации.

Нагревание: Молоко подвергается нагреванию до определенной температуры, обычно в диапазоне 70-75 °C. Нагревание может происходить с помощью пара, проточной горячей воды или пастеризаторов, специальных аппаратов, предназначенных для нагревания молочных продуктов.

Удержание: После достижения требуемой температуры молоко удерживается при этой температуре в течение определенного времени, обычно около 15-30 минут. В это время происходит уничтожение патогенных микроорганизмов и частичное инактивирование ферментов и нежелательных микроорганизмов.

Охлаждение: После удержания молоко охлаждается до температуры хранения, обычно около 4-6 °C. Охлаждение происходит с помощью холодильных систем или специальных охладительных устройств.

Пастеризация позволяет обезопасить продукт, уничтожив патогенные бактерии и уменьшив количество микроорганизмов, что помогает предотвратить болезни, связанные с употреблением непастеризованных молочных продуктов. Однако следует отметить, что пастеризация может влиять на некоторые свойства молока, такие как вкус и текстура, поэтому некоторые производители могут применять различные методы и условия пастеризации для достижения желаемого качества продукта.

**3. Добавление закваски.** После процесса пастеризации кобыльего молока важным этапом является добавление закваски. Закваска представляет собой специальную смесь молочнокислых бактерий, которая вносится в молоко для стимуляции ферментации и превращения лактозы (молочного сахара) в молочную кислоту. Вот общий обзор этого этапа:

Выбор закваски: Для получения ферментированных продуктов из кобыльего молока используются специальные закваски, содержащие определенные штаммы молочнокислых бактерий, таких как *Lactobacillus bulgaricus* и *Streptococcus thermophilus*. Выбор конкретной закваски может зависеть от типа продукта, который планируется получить, и желаемых свойств ферментированного продукта.

Подготовка закваски: Закваска обычно представляет собой смесь активных культур молочнокислых бактерий, выращенных в специальных условиях. Закваску можно приобрести у специализированных поставщиков или самостоятельно приготовить в лаборатории путем выращивания молочнокислых бактерий на питательной среде.

Добавление закваски: После пастеризации и охлаждения молоко разделяется на несколько партий, в каждую из которых добавляется определенное количество закваски. Закваску следует равномерно распределить в молоке, чтобы обеспечить однородность ферментации и получение однородного продукта.

Смешивание и инкубация: После добавления закваски молоко и закваска тщательно смешиваются, чтобы обеспечить равномерное распределение закваски во всем объеме молока. Затем молоко с закваской инкубируется при определенной температуре (обычно около 40-45 °С), чтобы молочнокислые бактерии начали ферментировать лактозу и превращать ее в молочную кислоту.

Добавление закваски является ключевым этапом в процессе получения ферментированных продуктов из кобыльего молока. Оно позволяет запустить процесс ферментации, что приводит к изменению вкуса, текстуры и питательных свойств молока, создавая уникальный ферментированный продукт.

**4. Ферментация** - это процесс биохимической реакции, в результате которой органические вещества превращаются под воздействием ферментов. В контексте получения ферментированных продуктов из кобыльего молока ферментация играет ключевую роль, так как она приводит к изменениям в химическом составе и свойствах молока, а также придает продуктам характерный вкус и текстуру. Процесс ферментации в ферментированных продуктах из кобыльего молока осуществляется благодаря действию молочнокислых бактерий. Эти бактерии, входящие в состав закваски, превращают лактозу (молочный сахар) в молочную кислоту. Этот процесс называется молочнокислым брожением.

В процессе ферментации происходят следующие изменения:

Превращение лактозы в молочную кислоту: Молочнокислые бактерии разлагают лактозу, основной сахар в молоке, на молочную кислоту. Это приводит к снижению уровня pH и образованию кислой среды, что является одним из ключевых признаков ферментированных продуктов.

Изменение вкуса и аромата: Ферментация приводит к образованию молочной кислоты, которая придает продукту кислый вкус. Кроме того, в процессе ферментации могут образовываться различные ароматические соединения, которые вносят свою специфическую ноту в вкус и аромат ферментированных продуктов.

Образование гелеобразной текстуры: Ферментация приводит к изменению структуры белков в молоке, что способствует образованию гелеобразной текстуры. Это особенно характерно для продуктов, таких как кобылье молоко, сгущенное ферментированное молоко или йогурт.

Увеличение срока годности: Молочная кислота, образующаяся в процессе ферментации, является естественным консервантом и способствует увеличению срока годности ферментированных продуктов. Кислая среда мешает развитию патогенных микроорганизмов и продлевает сохранность продукта.

Ферментация является неотъемлемой частью процесса производства ферментированных продуктов из кобыльего молока. Она придает этим продуктам характеристики, которые делают их вкусными, питательными и приятными для употребления.

**5. Формирование и охлаждение.** После ферментации кобыльего молока для получения ферментированных продуктов, следующим этапом является формирование и охлаждение. Общий обзор этого процесса:

**Формирование:** После завершения ферментации, ферментированный продукт формируется в определенную форму или упаковку. Например, для ферментированного кобыльего молока это может быть формирование в контейнеры, стаканчики, бутылки или другие упаковочные единицы, которые используются для реализации продукта.

**Охлаждение:** Сразу после формирования, ферментированный продукт подвергается процессу охлаждения. Охлаждение выполняется для замедления дальнейших биохимических процессов и сохранения качества продукта. Процесс охлаждения может варьироваться в зависимости от типа ферментированного продукта, но обычно происходит путем помещения продукта в холодильные камеры или использования специальных охлаждающих систем.

Основная цель формирования и охлаждения ферментированных продуктов из кобыльего молока состоит в создании удобной формы или упаковки для потребителей и обеспечении оптимальных условий хранения. Охлаждение также помогает продлить срок годности продукта, сохраняя его свежесть и качество. После завершения процесса формирования и охлаждения, ферментированный продукт готов к дальнейшей упаковке, маркировке и доставке на рынок для продажи и потребления.

**б. Дозревание и хранение** являются важными этапами в производстве ферментированных продуктов из кобыльего молока. Эти процессы способствуют развитию характеристик продукта, улучшению его вкуса, текстуры и аромата, а также обеспечивают его сохранность. Общий обзор созревания и хранения ферментированных продуктов:

**Дозревание:** После формирования и охлаждения, ферментированный продукт может быть подвергнут процессу созревания. Созревание - это период, в течение которого продукт хранится при определенных условиях (температура, влажность и длительность времени) для развития своих характеристик. Во время созревания происходят дополнительные биохимические и физико-химические процессы, которые придают продукту особый вкус, текстуру и аромат.

**Управление условиями созревания:** Для каждого типа ферментированного продукта могут быть определены оптимальные условия созревания. Эти условия могут включать контроль температуры, влажности, аэрации и времени созревания. Некоторые продукты могут требовать специальных условий, таких как хранение в пещерах или специализированных камерах с контролируемым климатом.

**Вкусовые и текстурные изменения:** В процессе созревания ферментированных продуктов происходят изменения, которые влияют на их вкус и текстуру. Например, при созревании сыра, молочные белки разлагаются, а микроорганизмы продуцируют различные ферменты, что приводит к развитию богатого вкуса и аромата. Созревание также может способствовать формированию желаемой текстуры, такой как гладкий и кремообразный или пикантный и крупнозернистый.

**Упаковка и хранение:** После завершения созревания ферментированный продукт готов к упаковке и хранению. Упаковка происходит с использованием подходящих материалов, которые защищают продукт от воздействия внешних факторов, таких как свет, влага и кислород. После упаковки продукт должен быть правильно хранен в соответствии с рекомендациями производителя, чтобы сохранить свежесть, качество и безопасность.

Созревание и хранение играют важную роль в создании высококачественных ферментированных продуктов из кобыльего молока. Эти процессы позволяют развить характерные свойства продукта и обеспечить его долгий срок годности.

**Преимущества использования кобыльего молока в производстве ферментированных продуктов.** Использование кобыльего молока в производстве ферментированных продуктов имеет несколько преимуществ, которые делают его привлекательным для производителей и потребителей. Вот некоторые из преимуществ:

**Питательность и богатый состав:** Кобылье молоко является ценным источником питательных веществ. Оно содержит высокое содержание белка, витаминов (таких как витамин А, витамин D и витамин B12), минералов (включая кальций, железо и фосфор) и других полезных компонентов. Это позволяет получать ферментированные продукты, богатые питательными веществами.

**Уникальный вкус и аромат:** Кобылье молоко имеет своеобразный вкус и аромат, который отличается от других видов молока. Это придает ферментированным продуктам из кобыльего молока уникальные вкусовые и ароматические свойства, которые могут быть привлекательными для потребителей.

**Переносимость и легкость усвоения:** Кобылье молоко обладает особыми свойствами, которые делают его легкоусвояемым и хорошо переносимым для многих людей. В некоторых случаях оно может быть альтернативой для людей, имеющих непереносимость других видов молока или аллергию на них.

**Биологическая активность:** Кобылье молоко содержит уникальные биологически активные компоненты, такие как антимикробные пептиды, лактоферрин, иммуноглобулины и другие. Эти компоненты обладают противовоспалительными, иммуномодулирующими и другими полезными свойствами, которые могут оказывать благотворное влияние на здоровье человека.

**Культурные и традиционные аспекты:** Кобылье молоко играет важную роль в культуре и традициях некоторых народов, особенно в номадских и скандинавских обществах. Использование кобыльего молока в производстве ферментированных продуктов помогает сохранить и передать эти культурные наследия.

В целом, использование кобыльего молока в производстве ферментированных продуктов предоставляет уникальные преимущества, связанные с его составом, вкусом, легкой переносимостью и культурным значением. Это делает его привлекательным выбором для производителей и потребителей, и способствует разнообразию и инновациям в пищевой промышленности.

**Заключение.** Биотехнология получения ферментированных продуктов из кобыльего молока представляет собой инновационное направление в производстве молочных продуктов. Кобылье молоко с его уникальным составом и свойствами предоставляет новые возможности для создания питательных и вкусных продуктов. Это открывает новые перспективы для развития рынка ферментированных молочных продуктов и создания альтернативных вариантов для людей с различными диетическими и пищевыми потребностями.

#### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

- 1.Adams, M.R., and Moss, M.O. (2008). Food Microbiology. 3rd ed. Cambridge, UK: The Royal Society of Chemistry.
- 2.Agarwal, R., Sharma, N., and Gupta, A.K. (2016). Traditional and novel fermented milk products and their health benefits: A review. Food Bioscience, 15, 24-36.
- 3.Bhattacharjee, C., and Singh, T.P. (2012). Chemical composition, nutritional value and health benefits of mare milk: A review. International Journal of Nutrition, Pharmacology, Neurological Diseases, 2(2), 81-88.
- 4.Cruz, A.G., Buriti, F.C.A., and Saad, S.M.I. (2010). Probiotic dairy products as functional foods. Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety, 9(5), 455-470.
- 5.FAO/WHO. (2002). Guidelines for the Evaluation of Probiotics in Food. London, Ontario, Canada: Food and Agriculture Organization of the United Nations/World Health Organization.

6. Ganesan, B., Brothersen, C., and McMahon, D.J. (2017). Fortification of foods with omega-3 polyunsaturated fatty acids. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57(6), 1011-1022.

7. Kailasapathy, K., and Chin, J. (2000). Survival and therapeutic potential of probiotic organisms with reference to *Lactobacillus acidophilus* and *Bifidobacterium* spp. *Immunology and Cell Biology*, 78(1), 80-88.

8. Kulozik, U., and Foerst, P. (2011). *Encyclopedia of Dairy Sciences*. 2nd ed. Oxford, UK: Academic Press.

9. López-Hernández, D., and Salmerón, I. (2019). Fermented milks and dairy beverages: Probiotics and non-probiotic health benefits. *Foods*, 8(12), 592.

10. Tamime, A.Y., and Robinson, R.K. (2013). *Tamime and Robinson's Yoghurt: Science and Technology*. 3rd ed. Cambridge, UK: Woodhead Publishing Limited.

# ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В БИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Мусина А. С.

д.т.н., проф., КазНацЖенПУ

Жилкишибаева Н.

КазНацЖенПУ

**Аннотация.** В статье рассмотрены возможности применения искусственного интеллекта в биологии, особенно в анализе биологических объектов, полученных с помощью различных мобильных программ и приложений. Указаны важности применения ИИ в биологических исследованиях для выявления скрытых признаков живых организмов, определения их состояния и гипотез о биологических процессах, а также для сокращения времени, необходимого для их подробного описания. Использование ИИ для анализа изображений может помочь биологам в автоматическом распознавании растений и насекомых, выявлении внешних изменений в тканях, а также в классификации видов и типов организмов.

*Ключевые слова:* искусственный интеллект, мобильные приложения, биология, таксономика, наука, исследования.

Искусственный интеллект (ИИ) является одним из самых быстроразвивающихся и перспективных направлений современной науки и технологий. Использование ИИ для анализа объектов, в различных областях уже доказало свою эффективность и привело к созданию новых методов и инструментов для решения различных проблем. В последние годы методы искусственного интеллекта (ИИ) быстро развивались в контексте вычислений с помощью смартфонов, которые позволяют обычным устройствам функционировать интеллектуальным образом. В биологических исследованиях ИИ также имеет огромный потенциал, особенно в изучении и оценке структур исследуемого материала, полученных с помощью различных мобильных приложений.

Наиболее сейчас актуальными и необходимыми являются приложения, с помощью которых можно определять таксономическую классификация объекта, для его подробного изучения. На данный момент существуют множество мобильных приложений для определения растений, насекомых и животных, которые относятся к приложениям искусственного интеллекта, так как они используют алгоритмы компьютерного мышления и машинного обучения для распознавания и классификации биологических объектов на изображениях. В них обычно используются нейронные сети для анализа изображений и выявления определенных признаков, которые могут использоваться для определения их вида.[1]

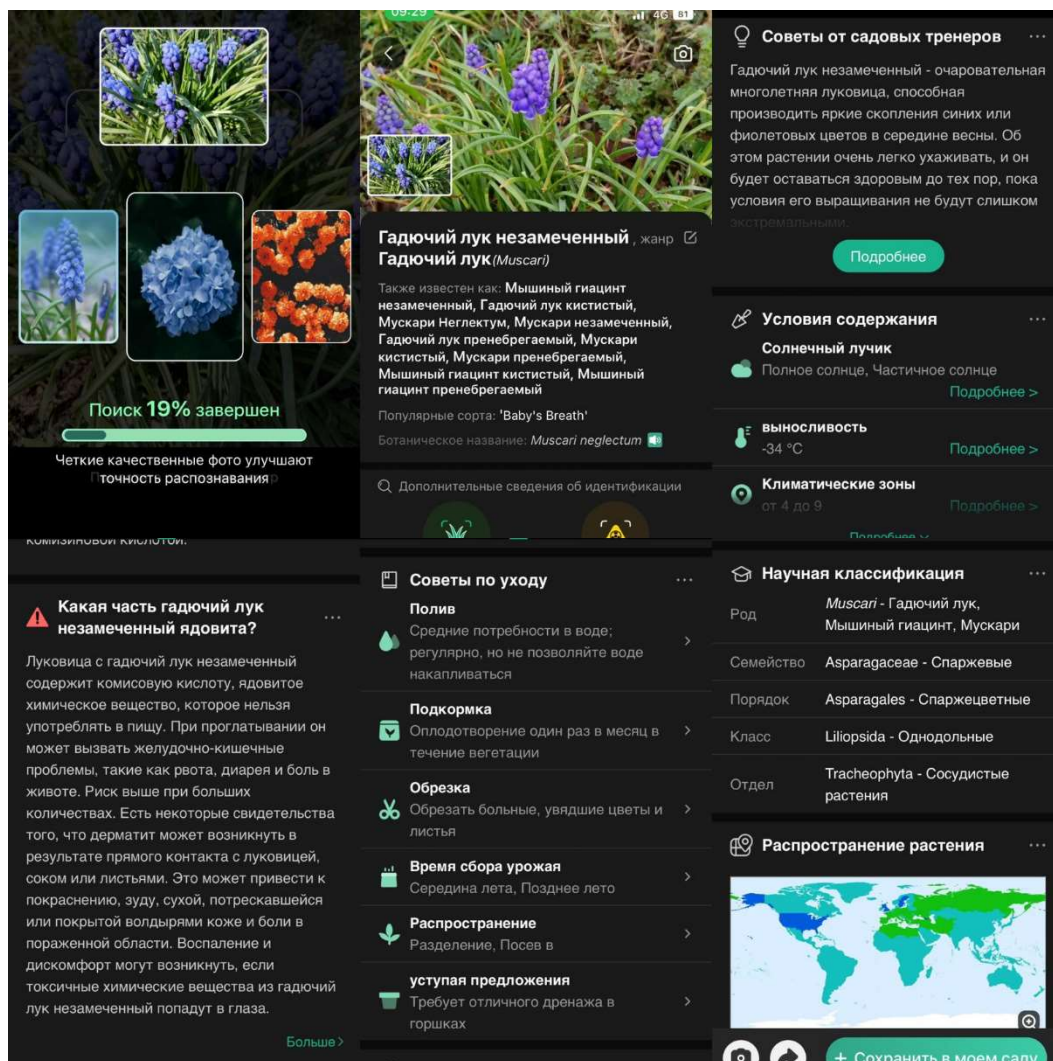
На сегодняшний день на рынке мобильных приложений для биологов и натуралистов представлено большое разнообразие программ, работающих под различными операционными системами. К наиболее известным относятся:

- PictureThis-Plant Identifier
- PlantSnap
- Plant Parent Plant Care Guide
- Insect Identification Bug ID

- Picture Insect – Insect ID Pro
- Mushroom Identifier
- Birds Record

Шаги и пример использования:

1. Фотографируете растение, которое хотите распознать
2. Загружаете его в приложение
3. ИИ приложения распознает его и дает советы по его уходу, условиям содержания и многое другое.



Такие приложения очень значимы и полезны как для профессиональных ботаников и зоологов, так и для обычных людей, интересующихся природой и биологией, которые могут использовать их для определения видов и получения необходимой информации о них. Они используют GPS-координаты и другие данные, чтобы предоставить пользователю более детальную информацию о местоположении и распространении конкретных видов. Это может быть полезно для исследования биоразнообразия и определения мест, где встречаются определенные виды. [2]

Однако, важно отметить, что и они могут иметь ограничения в точности определения видов, особенно если база ИИ полагается на скудный материал, в ограниченном количестве данных. Также необходимо учитывать и другие возможные происхождения ошибок в определении, когда биологические объекты имеют сложные характеристики или находятся в плохо освещенных местах. Но и не все такие приложения могут целиком опираться на

алгоритмы ИИ, некоторые из них могут быть более простой структуры, использовать более упрощенные методы обработки изображений.

Тем не менее, приложения-определители, основанные на ИИ, представляют собой значимый инструмент для исследования фауны и флоры, и сбора данных о биоразнообразии местности. Они могут использоваться как для научных исследований, так и для образовательных целей и любительских наблюдений природы. [2]

Кроме того, приложения для определения биологических объектов могут иметь важное практическое применение. Например, они могут применены для контролирования вредных насекомых на сельскохозяйственных культурах и декоративных растениях. Автоматическое распознавание различных вредителей и болезней на растениях, может помочь сберечь урожай и повысить эффективность сельскохозяйственного производства, упрощает контроль за фитосанитарным состоянием возделываемых культур. [3]

Они могут привлечь больше людей к изучению природы и повысить их интерес к биологии и биоразнообразию. Это может иметь долгосрочные позитивные последствия для природы и окружающей среды, поскольку люди, которые понимают важность биоразнообразия, склонны поддерживать меры по его сохранению.

Также приложения для определения растений и насекомых могут использоваться для охраны природы и экологических исследований. С их помощью можно отслеживать и изучать изменения в распространении и численности различных видов, что позволит более эффективно проводить различные мероприятия по их сохранению.

Таким образом, приложения для определения растений, животных и насекомых, использующие технологии искусственного интеллекта, являются важным инструментом для исследования биологического мира, а также для решения практических задач в области агрономии, сельского хозяйства и охраны природы. Но стоит помнить, что при использовании этих приложений необходимо учитывать ограничения и возможные ошибки в определении видов, а также соблюдать правила и нормы защиты природы и конфиденциальности данных.

#### Литература:

1. Iqbal H. Sarker, Mohammed Moshuiul Hoque, Md. Kafil Uddin & Tawfeeq Alsanoosy. «Mobile Data Science and Intelligent Apps: Concepts, AI-Based Modeling and Research Directions» 2020 г.- <https://link.springer.com/article/10.1007/s11036-020-01650-z>
2. А.В. Зиновьев, Д.А. Мидоренко «Мобильный регистратор видов позвоночных животных Тверской области» 2019г.- [https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/59894337/Zinoviev\\_Midorenko\\_201920190629-102338-1fv6vcv-libre.pdf?1561803521=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DZinoviev\\_A\\_V\\_Midorenko\\_D\\_A\\_2019\\_Mobile\\_a.pdf&Expires=1682654478&Signature=WPDxBx6wYjYNYtau-bTjIH4IPiOAvqhx21oSPdSrXKJMPkEQUsuBNXN6RpRw~FinJo9ogCrJNRaQY3QrAMGsUAvxn7Fhgh1N6cghsUvgRChHdyf8jjQ9oTL7Td3D8XPHc2wgtGom9VpGXQa-SLxglZVpdHyHSn8VsolIkZAhh9wZu0AtllF9yhjynT-1L2ghzw6LsTqHRDXDa9QlGgMR3CpSc01Wj3ALGOkOShpv7Qo6BJihlLtoQqPn8zQDHqPeVd0aOf5SsqnGWY0MoFHcQug07AZvfMjIRHSSyhGmJwsDaEV2YH5F-nxFniNKl2XPHKfCm7hdfKEyhzxKKNHdDw\\_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA](https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/59894337/Zinoviev_Midorenko_201920190629-102338-1fv6vcv-libre.pdf?1561803521=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DZinoviev_A_V_Midorenko_D_A_2019_Mobile_a.pdf&Expires=1682654478&Signature=WPDxBx6wYjYNYtau-bTjIH4IPiOAvqhx21oSPdSrXKJMPkEQUsuBNXN6RpRw~FinJo9ogCrJNRaQY3QrAMGsUAvxn7Fhgh1N6cghsUvgRChHdyf8jjQ9oTL7Td3D8XPHc2wgtGom9VpGXQa-SLxglZVpdHyHSn8VsolIkZAhh9wZu0AtllF9yhjynT-1L2ghzw6LsTqHRDXDa9QlGgMR3CpSc01Wj3ALGOkOShpv7Qo6BJihlLtoQqPn8zQDHqPeVd0aOf5SsqnGWY0MoFHcQug07AZvfMjIRHSSyhGmJwsDaEV2YH5F-nxFniNKl2XPHKfCm7hdfKEyhzxKKNHdDw_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA)
3. Ашурбекова Т.Н., Бабаев З.М., Кадиров К.А., «Использование цифровых технологий в защите растений» 2022г. - [https://xn--80aaiac8g.xn--p1ai/images/sborniki\\_statei/sbor\\_mater\\_03\\_11\\_2022.pdf#page=152](https://xn--80aaiac8g.xn--p1ai/images/sborniki_statei/sbor_mater_03_11_2022.pdf#page=152)

**Түйіндеме.** Мақалада жасанды интеллектті биологияда қолдану мүмкіндіктері, әсіресе әртүрлі мобильді бағдарламалар мен қосымшалар арқылы алынған биологиялық объектілерді талдауда қарастырылады. Тірі организмдердің жасырын белгілерін анықтау үшін биологиялық зерттеулерде ЖИ қолданудың маңыздылығы көрсетілген, олардың жағдайын және биологиялық процестер туралы гипотезаларды анықтау және оларды егжей-тегжейлі сипаттауға кететін уақытты қысқарту. Суреттерді талдау үшін ЖИ қолдану биологтарға өсімдіктер мен жәндіктерді автоматты түрде тануға, тіңдердегі сыртқы өзгерістерді анықтауға және организмдердің түрлерін жіктеуге көмектеседі.

*Кілттік сөздер:* жасанды интеллект, мобильді қосымшалар, биология, таксономия, ғылым, зерттеу.

**Abstract.** The article discusses the possibilities of using artificial intelligence in biology, especially in the analysis of biological objects obtained using various mobile programs and applications. The importance of using AI in biological research to identify hidden signs of living organisms is indicated, to determine their state and hypotheses about biological processes, as well as to reduce the time required for their detailed description. The use of AI for image analysis can help biologists in automatic recognition of plants and insects, identification of external changes in tissues, as well as in the classification of species and types of organisms.

*Keywords:* artificial intelligence, mobile applications, biology, taxonomy, science, research.

## **Pedagogical Science**

# IMPLEMENTATION OF METHOD “SUGGESTOPEDIA” IN ESL CLASSROOM: USING MUSIC DURING THE LESSON

Faizulla K.B.

Master teacher, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan

### **Annotation**

This article explores the implementation of the humanistic teaching approach known as ‘Suggestopedia’ in English as a Second Language (ESL) classrooms. The focus is specifically on the use of music as a tool to overcome student reticence during class discussions. Drawing from personal teaching experience in Kazakhstan, the author examines the effectiveness of Suggestopedia in creating an engaging and stress-free learning environment.

**Key words:** implementation, music, ESL classroom, learning atmosphere, language proficiency, humanistic teaching approach

### **Introduction**

Implementation of different philosophical approaches in the foreign language teaching process has constantly become a pivotal influencing factor for either teachers and students. Therefore, there are plentiful pedagogical theories that assist the teacher to succeed in language teaching classrooms. Humanistic learning theory is one of the major theories approached to the students and it is expected to enhance students’ language proficiency, especially in the English as a Second Language classrooms. Humanistic teaching approaches include the method “Suggestopedia” which is perceived to be effective to overcome several issues that emerged in the language classroom. Since the majority of classrooms in Kazakhstan mainly focus on learning English as a Second Language (ESL), implementing a humanistic teaching approach, precisely the Suggestopedia in teaching language is anticipated to be effective. As a beginner ESL teacher who has almost 4 years of teaching experience in ESL classrooms in Kazakhstan, I would like to analyse my experience of integrating the method of Suggestopedia into the ESL classroom to overcome the issues faced by students. This paper aims to examine the efficiency of using the humanistic language teaching approach, exactly the Suggestopedia in eliminating the general tendency of student reticence during the ESL class discussions according to my language teaching experiences.

“Humanistic language teaching is an approach based on the principle that the whole being, emotional and social, needs to be engaged in learning, not just the mind” (BBC, n.d.). In agreement with the theory of humanistic language teaching, not only knowledge but also the feeling of the learners play an important role in the learning process. So, humanistic educators assume that the way students feel during the learning process is as much as crucial as the academic achievement of the learners. Moreover, establishing a safe learning environment for students enables the learners to feel physically, mentally, and emotionally safe during the class and to concentrate on learning. (Western Governors University, 2020) The unsuccessful accomplishment of the aforementioned principles of humanistic teaching theory might lead to the arousal of several dilemmas from the learners’ side. From my teaching experience, the reticence of students during

the topic discussion has been a longstanding issue in ESL classrooms. There was noted the students' reluctance to attempt starting a conversation in discussion in a silent environment and insufficient student contribution in group discussions were observed. In order to take measures and deter them from staying quiet, the method of Suggestopedia has been put into practice.

Suggestopedia is a pedagogical teaching method that suggests generating an enjoyable and delivering learning atmosphere for students with the implementation of some elements, such as the decoration, music, and arrangement of the classroom (Richards & Rodgers, 2001). Suggestopedia provides the students with a relaxing and calming environment which helps to lower their stress level. Getting rid of extra pressure during the class allows students to remain focused, attentive, and free. Practically, the biggest issue of my ESL learners was speaking with confidential barriers and beginning the discussion with hesitation. So, as a result of the investigation, the causes of the student reticence turned out to be a high-stress level of learners during the lesson, low motivation, being aware of their poor English proficiency, and choosing to keep silent instead of practising language skills. To prevent those problems from expanding was to think of a method that can be applied to create a peaceful and engaging classroom. While examining the principles of Suggestopedia as a possible solution, it was discovered that using the background music can be appropriate to apply in ESL classrooms. Before starting the lesson I turned on the rejoicing and energetic song to increase the students' enthusiasm and positive mood. It practically helped to reduce their stress before learning and discussing new topics in English. After beginning the lesson, there was classical and slow background music playing during the whole learning process. Fortunately, ESL learners attempted to speak voluntarily and participate in discussion actively since the background music removed the quiet environment of the classroom. Issues that have been mentioned before were getting excluded step by step thanks to the integration of music during the lesson. However, there were a number of students who have not changed their behavior because of their innate introversion. Using music in class could not be superior to their personal character. Overall, the implementation of the humanistic approach of Suggestopedia gave a positive outcome in reducing the ESL learners' issues, such as reticence during the discussion and keeping silent due to the stress and quiet environment.

In conclusion, this article demonstrates the efficiency of Suggestopedia in solving the problems of ESL students in Kazakhstan in consonance with my personal teaching experience. According to my experience, using background music as an element of Suggestopedia can create a relaxing and calm learning atmosphere. Students except for the serious and introverted ones could avoid the stress, especially at the start of the discussion. Conspicuous results of this method, such as relaxed students and more lively discussions can be the evidence of the efficient function of the Suggestopedia which is one subconcept of the humanistic teaching approach.

#### REFERENCES:

1. BBC. (n.d.). *Teaching knowledge database*. Retrieved February 19, 2021, from <https://www.teachingenglish.org.uk/article/humanistic>
2. Richards, J., & Rodgers, T. (2001). Suggestopedia. In *Approaches and Methods in Language Teaching* (Cambridge Language Teaching Library, pp. 100-107). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511667305.011
3. Western Governors University. (2020, July 21). *What is humanistic learning theory in education?* <https://www.wgu.edu/blog/what-humanistic-learning-theory-education2007.html>

# Leksik materialların tədrisində lüğət üzrə işin təşkili zamanı istifadə olunan innovasiyalar

Əsmayə Bəxtiyar qızı Əkbərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı, Azərbaycan, Şəki şəhəri. Kafedra müdiri, Baş müəlim, Şəki şəh, M.Rəsulzadə küş,305., Orcid id: 0000- 0001-9970-0602

**Key Words:** lexical materials, innovation, vocabulary, communication, research object, vocabulary, rich speech, competition.

**Abstract.** The topic "Innovations in the use of vocabulary work in the teaching of lexical materials" is very important for every language learner today. Because it is impossible to form a language and communicate without creating a vocabulary. If a word is missing to express an idea, the vocabulary fund is not in proper order. In addition to learning the vocabulary of the necessary text, learning the words included in the dictionary along with their antonyms and synonyms makes the work even more productive. Knowledge contests, games, tasks organized in the classroom on vocabulary increase the vocabulary of the language, and facilitate the work on the text.

The research object of the topic "Innovations used during vocabulary work in the teaching of lexical materials" is to explore ways to enrich students' speech, to get them used to vocabulary work, and to create competition in the classroom by conducting word games. Because the words included in the vocabulary are a means of expressing thoughts and create a rich speech.

## Giriş

Tədqiqatın qarşısında duran **vəzifələr:**

- Lüğət üzrə işin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- Mövzu ilə bağlı yenilikləri müəyyənləşdirib tətbiq etmək;
- Lüğət üzrə iş zamanı kreativ oyunlardan istifadə etmək;
- Müasir təlim metodlarından istifadə etmək;
- Yaradıcı qabiliyyətləri üzə çıxartmaq.

Bu tədqiqat işinin araşdırılmasında əsas məqsəd dilin zənginləşməsi yollarını araşdırmaq, lüğəti zənginləşdirmək və tədqiq etməkdir. Tədqiqat prosesində lüğət üzrə iş formalarından, oyunlardan, yaradıcı tapşırıqlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işi tarixi materiallar, dərslər, ensiklopedik materiallar və internetdən araşdırılmış tərcümə yolu ilə işlənib hazırlanmışdır.

İşin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dil sahəsində çalışan mütəxəssislər dilçilik sahəsində yeni bir ünvan tapmış olurlar. Hər hansı bir elm sahəsində müxtəlif ədəbiyyatlar mənbə olaraq götürüldüyü kimi, bu tədqiqat əsəri də həm tədris zamanı, həm də elmi işlərdə istifadə üçün götürülə bilər.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nəinki Fransız dili müəllimləri və tələbələr, həm də Azərbaycan dili müəllimləri bu materialdan lüğət fondunu necə zənginləşdirmək yollarını öyrənə bilərlər.

## İşin əsas məzmunu

Le lexique est:

- Trésor de la langue française
- Ensemble des mots de la langue française
- 200 000 mots grande encyclopédie - Larousse

XXI əsrdə elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi prioritet kimi nəzərdə tutulmuşdur. Strateji əhəmiyyətli bu sənəddə qeyd olunmuşdur ki, ölkədə “bilik iqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmi tutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir və edəcəkdir.

Zamanəmizdə iqtisadiyyat, elm, səhiyyə və mədəniyyət, təhsil, rabitə, nəqliyyat, habelə ictimai həyatın və praktikanın bir çox digər sahələrində elmi və texnoloji innovasiyalar dərindən nüfuz etməkdədir.

Yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, fundamental elm sahələrinin üstün inkişaf etdirilən sahə kimi gücləndirilməsi, təhsil və elmi fəaliyyətlərin inteqrasiyası, ali məktəblərdə elmlərin inkişafı, elm və təhsil mərkəzlərinin yaradılması, elmi müəssisələr və ali məktəblərin qarşısındakı süni maneələrin, elmdə qocalma tendensiyasının aradan qaldırılması dövlətimizin elm və təhsil siyasətinin strateji hədəfləridir.

Təhsildə innovasiyalar müasir təhsilin təkamülündə özünü göstərən, həyati zərurətə çevrilmiş, geniş və çoxcəhətli təşəbbüs və yenilikləri özündə əks etdirən, sosial və pedaqoji cəhətdən aktualıq kəsb edən, təlimin bütün forma və vasitələrinin inkişafına pozitiv təsir göstərən yeniləşmə tendensiyasıdır.

Innovasiya (fransızca “innovation” – sözümdən götürülüb, in-daxili, nova-təzə mənası verir, (yenilik deməkdir)- dedikdə geniş mənada təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. Innovasiya, yəni yenilik pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına baş verir. Innovasiya keyfiyyətə təkmilləşmiş pedaqoji sistemdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, vasitələr və nəticələndir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi üçün çox vacib və aktual bir işdir, o, səriştəli təhlil, yaradıcı müəllim tələb edir .

Təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi, innovativ fəaliyyət isə, müasir təhsil sisteminin reallığı və tələbatıdır. O, təhsilin məzmununun yenidən qurulmasına yönəlmiş, təhsilləndirici prosesin texnoloji əsasları vasitəsilə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə, təhsil müəssisələrinin və məzunların rəqabət qabiliyyətliliyinə etibarlı təminat yaradır

- 1) təlim və tərbiyə fəaliyyətinin motivasiyasını (öyrənməyə, oxumağa olan marağı) necə yüksəltmək;
- 2) dərstdə öyrənilən materialın həcmi necə artırmaq;
- 3) təlimin sürətini necə artırmaq;
- 4) vaxt itkisini necə aradan qaldırmaq və s.

Son onillikdə çox şey dəyişmişdir. Yeni paradigmlər, konsepsiyalar, innovasiyalar və investisiyalar (sərmayələr), dövlət standartları və alternativ tədris planları, yeni tip məktəblər yaradılmışdır.

Məlum məsələdir ki, pedaqoji proses pedaqoji sistemdə baş verir. Pedaqoji sistem komponentlərin (hissələrin) sabit və möhkəm birliyi. Əgər bu birlikdə baş verən dəyişikliklər (yeniliklər) müəyyən edilmiş həddi keçərsə, onda sistem dağılar, onun yerində başqa xassələri olan yeni sistem əmələ gələr. Hər hansı pedaqoji sistemin strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan

elementlərin məcmusundan ibarətdir: **1)** şagirdlər; **2)** təlim və tərbiyənin ümumi və xüsusi məqsədləri; **3)** təlim və tərbiyənin məzmunu; **4)** təlim və tərbiyə prosesi; **5)** müəllimlər; **6)** texniki təlim vasitələri; **7)** təlim və tərbiyə işinin təşkili formaları; **8)** təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin idarə olunması; **9)** təlim və tərbiyə prosesinin texnologiyası; **10)** təlim və tərbiyə prosesinin nəticələri.

Bu sistemin komponentlərindən hər biri ən kiçik elementlərə parçalana bilər. Başqa sözlə, pedaqoji sistem qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı təmin edən sabit təşkilati-texnoloji kompleksdir. Pedaqoji sistem texnologiyasız ola bilməz. Texnologiya olan yerdə keyfiyyət də olur. Keyfiyyət pedaqoji sistemin imkanlarını müəyyən edir və o, müəyyən mənada idarəetmədən asılıdır.

Təlim və tərbiyə prosesinin məhsuldarlığı həmişə pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsinin iki başlıca yolu vardır:

**İntensiv yol** (fransız sözü "intensif" sözündən götürülmüşdür, mənası "gücləndirmək", "məhsuldarlığı artırmaq" deməkdir) və **ekstensiv yol** (latın sözü "extensivus" sözündən götürülmüşdür, mənası "genişləndirmək", "uzatmaq" deməkdir). İntensiv yol pedaqoji sistemin inkişafını daxili ehtiyatlar hesabına həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

**Ekstensiv yol** isə pedaqoji sistemin inkişafı üçün əlavə qüvvələrin (investisiyaların), yeni vasitələrin, avadanlıqların, texnologiyaların, kapital qoyuluşlarının və s. cəlb edilməsinə əsaslanır.

Azərbaycanın milli təhsil sistemində innovasiyalar (elmi və texnoloji innovasiyalar) qanunauyğun xarakter kəsb edir. Məlum olduğu kimi, təhsilin məzmunu, forma və vasitələrinin tətbiqi bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir, cəmiyyətdə aparılan sosial-iqtisadi, hüquqi, mənəvi və siyasi proseslərlə sıx bağlıdır. Milli təhsil sistemimizdə tətbiqi genişlənməkdə olan innovasiyalar sosial məzmun daşıyır və başlıca olaraq Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi və informasiyalaşdırılması ilə diqqəti cəlb edir.

Innovasiyaların yeniliyi elmi və texnoloji parameterlərinə və bazar mövqeyinə görə müəyyən olunur. Müasir dövrdə alimlər innovasiyaların **texnoloji, istehsal, iqtisadi, ticarət, sosial idarəetmə və pedaqoji innovativ strategiya** olmaqla **6** başlıca növünün adını çəkirlər. İnnovativ strategiyalar milli təhsilimizin müasir istiqamətdə inkişafını təmin edir.

**Yeni pedaqoji texnologiyanın statusu** elmi və innovativ əlamətlərlə səciyyələnir. Məqsədin qoyulması, istifadə edilən diaqnostik vasitələr, təhsilverənlərlə təhsil alanların qarşılıqlı təsir formaları, pedaqoji prosesin layihələşdirilməsi, pedaqoji məqsədlərə çatmaq üçün təminat verən şərait və vasitələrin sistemi, pedaqoji fəaliyyətin nəticələri kimi komponentlər pedaqoji texnologiyanın əsas elementləridir. Təhsilin məqsədlərində və məzmununda baş verən dəyişikliklər, yəni yeni təhsil standartları, təlimin yeni vasitələri (kompyuter təlimi), yeni tərbiyə konsepsiyaları pedaqoji innovasiyaların başlıca xüsusiyyətidir. Yeni ictimai- iqtisadi və mənəvi münasibətlərin bərqərar olduğu indiki dövrdə tənqidi təfəkkürü, demokratik prinsipləri və birgə əməkdaşlığı artıran, onların inkişafına təsir göstərən öyrənmə üçün ən səmərəli strategiyalara yiyələnmək yeniləşən Azərbaycanın yeni məktəbinin müəllimləri qarşısında duran başlıca prioritetlərdəndir.

Innovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara **innovator** deyirlər. Innovator olmadan innovasiya və **innovativ inkişaf** mümkün deyil. Innovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yarana bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovasion inkişafda, təhsilin rolu mühümdür. Innovasiya prosesləri ilə **innovatika elmi** məşğul olur. İnnovatika - innovasiya fəaliyyətinin elmi bünövrəsi, nəzəri əsasıdır. **İnnovatika - innovasiyanın** proqnozlaşdırılması və yaradılmasının elmi metodologiya və üsullarının hazırlanması, inkişafı ilə məşğul olan elmi istiqamətidir. İnnovatika dedikdə həmçinin innovasiya fəaliyyətinin, innovasiyaların tətbiqinin planlaşdırılması və təşkili üsulları da başa düşülür. İnnovatikanın müasir inkişafının təhlili, bu inkişafın proqnozu bir çox fundamental elmlərin problemlərini ifadə etməyə

imkan verir. Milli təhsilimizə daxil olan innovasiyalara misal olaraq göstərə bilərik: kurikulum, inklüziv təhsil, distant təhsil, virtual ünsiyyət, təhsildə kredit, exstensiv, intensiv, qnostik, motivasiya, monitoring, kvalimetr, attestasiya, akreditasiya, kinetik, konstruktiv, avtokrativ, erudisiya, innovator, innovatika, dislokasiya, kosmopolit.

Nəhayət, milli təhsilimizdə tətbiq olunan innovasiyalar yeni dərsin bu cür düstura əməl olunmaqla qurulmasını tələb edir:

**Məqsəd(nəyə nail olmalıyam?)+Məzmun (nəyi öyrətməliyəm?) + Metod(necə öyrətməliyəm?) + Öyrədici mühit (hansı şəraitdə öyrətməliyəm?) + Qiymətləndirmə(nəticə necə olmalıdır?).**

#### **Xarici dil dərslərində innovasiyaların tətbiqinin məqsədi**

- Sifahi anlama və ifadə inkişaf etdirilir;
- Yazılı anlama və ifadə inkişaf etdirilir;
- Dil qaydaları müşahidə edilir, morfoloji və sintaktik qaydalar kəşf edilir;
- Öyrənilən biliklər tətbiq edilir;
- Lüğətlə iş-söz bazası inkişaf etdirilir;
- Dinləmə qabiliyyəti inkişaf etdirilir;
- Ədəbi tələffüz və düzgün oxumaq inkişaf etdirilir;

Fənnin tədrisi zamanı kommunikativ yanaşmaya əsaslanmaq, ilk dərstdən etibarən tələbələri gündəlik həyatın müxtəlif hadisələrinə həm şifahi, həm də yazılı ifadə və anlamaya hazırlatmaq məqsədini güdür. Grammatik çalışmalar dil strukturunun möhkəmləndirilməsinə, leksik çalışmalar isə söz bazasının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Fonetik çalışmalar tələffüzün yaxşılaşdırılmasına yönəlir. Tələffüz çətinlikləri yarana biləcəyi təqdirdə təkrar (imitasiya) çalışmalarını vasitəsilə bu qüsurların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əlavə vasitələrdən (CD, DVD, müxtəlif grammatika və lüğət kitabları, kompyuter, interaktiv lövhələr, əlavə oxu kitabları, qəzet materialları) istifadə olunur.

#### **Fənnin tədrisi zamanı innovasiyaların tətbiqi nəticəsində əldə olunan kompetensiyalar:**

##### **Fənni mənimsəyən hər bir tələbə;**

- Düzgün tələffüzün praktik əhəmiyyətini dərk edir və buna əməl edir;
- Fərqli səslər, ana dilində olmayan səslər, oxşar səslər, eyni səslərin qruplaşdırılmasını bacarır;
- Uzun, qısa saitlər düşən-qalxan ton, vurğulu və vurğusuz hecalar haqqında anlayışı olur;
- Tanıma və yaradıcı çalışmalarının yerinə yetirilməsi bacarıqlarını əldə edir;
- Müsahibə (inductive) və müəllimin şərhli (deductive), müqayisə, qarşılaşdırma və s. üsullarından istifadə edərək qrammatik vərdişlərə yiyələnir;
- Şüurlu yanaşma, praktik, situativ struktur yanaşma və fərqli yanaşma ilə materialları izah edə bilir;
- Lüğətlə işləmək, mənimsəmək bacarığı əldə edir;
- Məna açıqlığı, forma, fonetik və qrammatik çalışmaların üzərində işləyə bilir;
- Dinləmə və anlama bacarığına yiyələnir;
- Tək-tək cümlə və rabitəli cümlələr qura bilir;
- Müəyyən mövzuda danışır, monoloji və dialoji nitq qura bilir. Sərbəst istədiyi mövzuda təqdimatlar hazırlayıb təqdim edir;
- İmla, üzündən köçürmə, səslər, hərflər üzərində işləyə bilir;

### La conclusion – Nəticə

İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara **innovator** deyirlər. Innovator olmadan innovasiya və **innovativ inkişaf** mümkün deyil. Innovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yaranı bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovation inkişafda, təhsilin rolu mühümdür. İnnovasiya prosesləri ilə **innovatika elmi** məşğul olur. İnnovatika - innovasiya fəaliyyətinin elmi bünövrəsi, nəzəri əsasıdır. **İnnovatika - innovasiyanın** proqnozlaşdırılması və yaradılmasının elmi metodologiya və üsullarının hazırlanması, inkişafı ilə məşğul olan elmi istiqamətidir. İnnovatika dedikdə həmçinin innovasiya fəaliyyətinin, innovasiyaların tətbiqinin planlaşdırılması və təşkili üsulları da başa düşülür. İnnovatikanın müasir inkişafının təhlili, bu inkişafın proqnozu bir çox fundamental elmlərin problemlərini ifadə etməyə imkan verir. Milli təhsilimizə daxil olan innovasiyalara misal olaraq göstərə bilərik: kurikulum, inklüziv təhsil, distant təhsil, virtual ünsiyyət, təhsildə kredit, exstensiv, intensiv, qnostik, motivasiya, monitoring, kvalimetr, attestasiya, akreditasiya, kinetik, konstruktiv, avtokrativ, erudisiya, innovator, innovatika, dislokasiya, kosmopolit.

### BI B L I O G R A P H I E – ƏDƏBİYYAT

- *L’Imagerie de...*, Fleurus.
- *L’Imagier du Père Castor*, Flammarion, 1952.
- Andersen Ute et Herfurth Egbert, *Dans ma maison il y a...*, Éditions du Sorbier, 1995.
- Beck Ian, *L’Imagier de Lily*, Bayard, 1996.
- Godon Ingrid, *Le Grand Catalogue des petits écoliers*, Casterman, 1995.
- Godon Ingrid, *Nelly et César*, Casterman, 1999.
- Guidetti Michèle, *Mon Livre d’images*, éd. de la Martinière, 1996.
- Hoban Tana, *Des couleurs et des choses*, L’École des loisirs, 1990.
- Hoban Tana, *Ombres et reflets*, L’École des loisirs, 1991.
- Hoban Tana, *Où précisément*, L’École des loisirs, 1992.
- Hoban Tana, *Partout des couleurs*, L’École des loisirs, 1993.

# ИНОЯЗЫЧНАЯ МЕДИА – КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОДНА ИЗ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ- ЖУРНАЛИСТОВ

**Бейкутова А.М.**

PhD докторант 3-го курса, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

**Кунакова К.У.**

д.п.н. профессор, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

**Сейтеш А.Б.**

м.п.н., перподаватль, Казахский Национальный Аграрный Исследовательский Университет

**Аннотация.** Профессия журналиста, как и другие профессии, имеет свою специфику. Журналист работает с особым видом информации, превращая ее в новый информационный продукт. Прием и производство информации на родном и иностранном языках требует развития иноязычной компетенции, что и являлось основным объектом и целью исследования. Иноязычное общение является частью профессиональной деятельности современных журналистов, которым необходимо уметь строить устную речь по законам риторики и этики общения, составлять грамотно написанный текст - репортаж, статью, реферат, деловую переписку, уметь правильно формулировать вопросы во время презентаций и пресс-конференций, уметь вести диалог во время интервью и т. д. Функции, выполняемые журналистом в его профессиональной деятельности, напрямую связаны с теми компетенциями, которыми он обладает и которые должны формироваться в процесс профессионального обучения СМИ. Говоря об овладении соответствующими компетенциями, стоит определить способы их обоснования. В статье проводится обзорный анализ существующих теорий в направлении формирования компетентности и составляющих этого понятия.

Проведенный в работе научно-теоретический анализ позволил выявить возможные пути развития медийной и иноязычной коммуникативной компетентности студентов-журналистов, обучающихся в вузе, соответствующие компетентностно-ориентированному, личностно-ориентированному и коммуникативно-когнитивному подходам. по журналистскому образованию.

Обоснованы основные функции современного журналиста, и в соответствии с ними определено место профессионально-ориентированной компетентности в системе подготовки молодых специалистов.

**Ключевые слова:** медиакомпетентность, иноязычная коммуникативная компетентность, личностно-деятельностный подход, профессионально-ориентированная

деятельность, личностно-ориентированное образование, компетентностный подход, компонентный состав компетенции.

### **Введение**

Проблема обучения иноязычному общению в образовательных учреждениях различного типа постоянно находится в центре внимания методистов-теоретиков и педагогов-практиков. Этот вопрос как никогда актуален, поскольку возрастают требования к выпускникам вузов - специалистам в различных сферах профессиональной деятельности.

Современное мировое сообщество находится в перманентном процессе экономической глобализации. Этот процесс, затронувший все сферы человеческой деятельности, указал на растущую потребность в специалистах в области журналистики. Их деятельность должна способствовать установлению новых контактов и развитию отношений и сотрудничества между странами в различных областях.

Активизация политических и экономических контактов между государствами повысила прагматическую важность владения иностранным языком. Особое значение имеют факторы лингвистического и экстралингвистического влияния будущих журналистов на участников профессионально направленного общения. Будущим журналистам необходимо обладать лингвистическим и паралингвистическим влиянием в процессе общения, чтобы убедить потенциальных партнеров в осуществлении той или иной деятельности.

Таким образом, недавняя переориентация оценки результатов образования с понятий "образование", "воспитание", "общая культура" на понятия "компетентность" и "компетентностный подход" звучит как призыв к переходу от ориентированного на знания к компетентностному подходу к обучению. Это означает, что основная задача образования сегодня направлена не на увеличение объема предметных знаний личности, что было наиболее востребовано несколько десятилетий назад, а на умение ориентироваться в изменившихся условиях профессиональной и социальной жизни, достижение намеченных целей, т.е. владение ключевыми компетенциями [1].

Эта задача может быть решена путем целенаправленного развития профессионально-ориентированной компетентности будущих журналистов, способствующей развитию их мотивации к деятельности, усилению их потребности в познании, формированию творческой личности, расширению кругозора, преодолению трудностей с большим упорством. Несмотря на имеющиеся научные исследования по данной проблеме, расширение образовательных услуг в этой области и возросший интерес к методике преподавания иностранного языка студентам-журналистам и шире - гуманитариям, проблема формирования профессионально направленной иноязычной коммуникативной компетенции студентов остается малоизученной. В связи с этим возникает ряд противоречий между:

- современные требования образовательного стандарта к уровню владения будущими журналистами иностранным языком для специальных целей (English for special purposes), программами, определяющими содержание преподавания иностранного языка в неязыковом вузе, и недостаточный уровень развития образовательной, методической и дидактической базы, обеспечивающей соответствующую подготовку;

- потребность сферы средств массовой информации в выпускниках соответствующих университетов, владеющих иностранным языком как средством профессиональной коммуникации, и недостаточное использование современных интерактивных технологий для преподавания языка и культуры в неязыковых университетах;

- заинтересованность студентов в овладении практическими навыками профессионально ориентированного общения и традиционным методом преподавания иностранного языка в неязыковых вузах, который слабо реализует основополагающий

принцип коммуникативности. В свете вышесказанного решающее значение имеет зависимость от адекватной методологии преподавания профессионально ориентированного иностранного языка будущим журналистам.

### **Основные положения**

В психологии основные положения личностно-деятельностного подхода отражены в работах таких известных ученых, как Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, в которых личность выступала как субъект деятельности. Более того, они отметили, что, с одной стороны, личность формируется в деятельности и в общении с другими людьми, а с другой стороны, она задает характер этой деятельности и общения. Говоря о личностно-деятельностном подходе, И.А. Винтер определяет его как совокупность двух подходов - личностного, или личностно-ориентированного, и деятельностно-ориентированного [2]. Личностно-ориентированный подход подразумевает ориентацию образовательного процесса на личность субъекта обучения, то есть на его интересы, мотивы, а также учет его индивидуальных и психических особенностей, а именно: возрастных, физиологических, психологических, интеллектуальных, обучающих способностей и т.д. Следовательно, учитель выстраивает весь образовательный процесс, ориентируясь на мотивы, цели и потребности учащихся в обучении, и таким образом, чтобы этот процесс максимально способствовал развитию личности учащихся, то есть полному развитию таких качеств, как способность к самостоятельному выбору, рефлексии, формированию образа "Я", ответственности, автономии личности и т.д.

И.С. Якиманская описывает ряд требований к построению обучения с учетом личностно-ориентированного подхода, в том числе: проектирование учебного материала с учетом субъективного опыта предыдущего обучения студента; организация учебного материала таким образом, чтобы каждый студент имел возможность выбрать выполняемую им задачу; активное стимулирование самостоятельной учебной деятельности с целью обеспечения возможности самообразования, саморазвития, самовыражения в процессе приобретения знаний; а также стимулирование самостоятельного выбора учащимися наиболее удобных для них способов работы с учебным материалом; обеспечение контроля и оценка не только результата, но и процесса обучения [3].

Таким образом, можно сделать вывод, что в процессе подготовки будущих журналистов личностно-деятельностный подход предполагает развитие индивидуальных характеристик через создание индивидуальной траектории формирования профессионально-ориентированной компетентности, стимулирование таких стремлений, как саморазвитие, самообразование; максимальный учет особенностей внутреннего мира личности. Однако в отечественной методологии она оперирует другим термином - "образование, ориентированное на личность".

В связи с вступлением в Болонский процесс и его принятием в качестве ведущего подхода, компетентностный подход в профессиональном образовании рассматривается as the main one Кунанбаева С.С. отмечает, что сегодня компетентностный подход представляет инновационный процесс в образовании и соответствует концепции образовательного стандарта, которая является общепринятой для большинства развитых стран. Это напрямую связано с переходом содержания образования и систем контроля качества образования на систему компетенций. Автор анализирует ряд условий, определяющих актуальность данного подхода, среди которых "формирование рынка труда и связанного с ним рынка образовательных услуг, вариативность и альтернативность образовательных программ, усиление конкуренции и коммерческого фактора в деятельности образовательной системы" [4, с. 89].

Становится очевидным, что в нынешних условиях традиционное формирование знаний, навыков и умений в результате обучения учащихся не может должным образом соответствовать качеству образования и измерять его уровень. Следует отметить, что компетентностный подход претерпел качественные изменения в процессе своего развития, но уже в начале этого столетия он зарекомендовал себя как современный и популярный подход, с определенным набором компетенций, призванных характеризовать качественно эффективный показатель системы образования; к этому периоду определяются и "ключевые компетенции", которыми современный специалист должен овладеть в процессе университетской подготовки [4, с. 92].

### **Материалы и методы**

С точки зрения материалов и методов исследования мы выбрали анализ и синтез исследований, связанных с реализацией компетентностного подхода в образовательном процессе. Компетентность – (от лат. *competentia* - принадлежать по праву) – "Компетентность устанавливает круг целей, обязанностей, ролей, набор задач, которые человек должен решить. Компетентность - это заданное содержание компетенции, которым необходимо овладеть, чтобы быть компетентным" [5, с. 17]. В свою очередь, психологический толковый словарь предлагает следующее определение понятия "компетентность": "Компетентность - это сфера деятельности, значимая для эффективной работы организации в целом, в которой индивид должен проявлять определенные знания, умения, поведенческие навыки, гибкие способности и профессионально важные качества личности" [6].

По данным Кунанбаева С. С., отличительные черты компетентностного подхода в образовании "личный центрирование" обучения; создание возможности для студентов, чтобы выбрать курсы, которые соответствуют их потребностям и интересам; структура образования организована с учетом уровня развития и возрастные особенности учащихся; студентов, показать способность самостоятельно решать социально и личностно значимых задач; формирование поиска и творческое мышление; творческое мышление; подход к решению задач; образовательный процесс ориентирован на развитие личности учащихся, осознание собственной неповторимости; такой подход заостряет внимание на рефлексивная оценка учащимися своих возможностей; основная цель обучения достигается - подготовка специалистов, способных быстро социальной адаптации, продолжению профессионального образования, к дальнейшему профессиональному саморазвитию; такой подход сочетает в себе интеллектуальный, умения и ценностные компоненты учебно-воспитательного процесса; этот подход интегрирует навыков и знаний, касающихся различных сфер деятельности и личных качеств личности [4, с. 93-100].

Сущность компетентностного подхода также анализируется в ряде работ российских ученых: Хуторский А.В., Каспржак А.Г., Иванова Л.Ф., Митрофанов К.Г., Поливанова Е.Н., Улановская И.М., Цукерман Г.А. и др. Лебедев О.Е. в качестве основных характеристик компетентностного подхода выделяет следующие положения: "смысл образования заключается в развитии способности студентов самостоятельно решать проблемы в различных сферах и видах деятельности на основе использования социального опыта, элементом которого является собственный опыт студентов" [7, с.3].

Баскаев Р.М. подчеркивает, что "образование с позиции компетентностного подхода - это формирование опыта, направленного на решение значимых для личности проблем с использованием достижений, имеющихся в культуре общества, и понимания учащимися собственного опыта" [8, с. 10-15]. По мнению Биденко В.И., "компетентностный подход позволяет создать сквозную модель специалиста, координирующую интересы личности и общества, и позволяет выстроить систему опережающего перевода системы рынка труда и

запросов общества в образовательное пространство" [9, с. 114]. Шадриков В.Д. определяет компетентностный подход как "приоритетную ориентацию на цели - векторы образования: способность к обучению, самоопределение, самоактуализацию, социализацию и развитие индивидуальности" [10, с. 34-41]. Как мы видим, взгляды отечественных и российских ученых на определение сущности компетентностного подхода во многом совпадают.

Как отмечают Н.Н. Морозова и И.М. Фадеева, механизмом формирования компетентности является последовательное достижение человеком более высокого уровня развития в процессе движения по следующим уровням: довузовский, университетский и послевузовский. На университетском уровне ставится задача формирования на основе общего образования таких компетенций, которые позволяют человеку наиболее полно и продуктивно реализовать себя в конкретных видах профессиональной и трудовой деятельности, соответствующих общественно необходимому разделению труда и рыночным механизмам стимулирования наиболее эффективного и конкурентоспособного функционирования работника определенной квалификации и профиля. Предполагается сосредоточиться на применении и организации знаний, на стратегии повышения гибкости в пользу расширения возможностей трудоустройства и круга выполняемых задач, бесконечного разнообразия профессиональных и жизненных ситуаций [11, с.44].

Функции, выполняемые журналистом в его/ее профессиональной деятельности, напрямую связаны с компетенциями, которыми он /она обладает и которые должны быть сформированы в процессе профессиональной подготовки в СМИ. Говоря об овладении соответствующими компетенциями, стоит определить способы их обоснования. Таким образом, ориентируясь на личностную и деятельностную модели компетенций, Зимняя И.А. выделяет три основные группы компетенций [12, с.18]:

- компетенции, относящиеся к самому себе как личности;
- компетенции, связанные с социальным взаимодействием человека и социальной сферой;
- компетенции, относящиеся к человеческой деятельности, проявляющиеся в ее видах и формах. Поскольку нас интересует становление журналиста как профессионала, мы рассмотрим более подробно именно эту группу компетенций и отнесем их непосредственно к профессиональной деятельности журналиста. В этой группе автор выделяет следующие компетенции: «компетентность в познавательной деятельности; компетентность в информационных технологиях» [12, с. 22-25]. Из представленного набора компетенций хорошо видно, что исследовательская компетентность и владение современными технологиями лежат в основе деятельности человека, и главным образом в его профессиональной деятельности.

Актуальным вопросом является определение качеств, которыми должен обладать выпускник университета. Чакликова А.Т. в качестве основных личностных качеств выпускника современного вуза считает следующие: "способность гибко адаптироваться к меняющимся жизненным ситуациям, самостоятельно приобретая необходимые на практике знания, умело применяя их для решения различных проблем; умение найти свое место в жизни" [13, с. 64-67]. Анализируя предложенный набор качеств-умений, мы пришли к выводу, что особое место в развитии личности выпускника вуза занимают те личностные качества, которые связаны с его умением работать с источниками информации - к самостоятельному поиску информации, ее анализу и критической оценке, т.е. особое внимание уделяется развитию навыков самостоятельной поисковой деятельности; и способности обучающихся искать решения проблем и практических задач новыми способами, используя творческий подход.

Таким образом, рассмотрев компетенции, проявляющиеся в деятельности, и основные качества, требующие развития в процессе обучения студентов вуза, мы находим

подтверждение тому, что оно занимает лидирующие позиции в подготовке профессионала, и в частности будущего журналиста. Любая компетентность проявляется в процессе определенной деятельности, соответственно, профессионально-ориентированная компетентность находит свое выражение в исследовательской деятельности.

В сфере образования мы рассматриваем исследовательскую деятельность как деятельность субъекта образовательного процесса по получению субъективно или объективно новых знаний, подтвержденных в науке, что является необходимым условием профессионального роста журналиста, поскольку однажды усвоенных способов осуществления этой деятельности недостаточно для ее качественной реализации. Эти качества являются общими для старгінова Н. Н. на четыре группы, которые выступают как компоненты профессионально-ориентированной компетенции:

*"Когнитивный компонент* рассматривается как владение знаниями и концепциями, которые необходимы журналисту.

*Мотивационный компонент* - это значение, которое исследовательская деятельность имеет для конкретного человека.

*Ориентировочный компонент* - это набор навыков, которые позволяют выявить потребность в некоторых знаниях и сформировать образ.

*Операционная или технологическая составляющая* - это набор способностей и навыков журналиста для выполнения исследовательских действий" [14].

В свою очередь, Ушакова О.В. в области подготовки будущих специалистов и формирования базовых компетенций у студентов также выделяет четыре компонента компетентности, включая мотивационно-личностный, интеллектуально-творческий, когнитивный и эффективно-операционный компоненты. Автор уточняет, что "мотивационно-личностный компонент - это система ценностно-волевого отношения к реальной действительности, другим людям, самому себе, а также к своим навыкам и умениям" [15]. Этот компонент определяет потребность будущих специалистов в исследовательской деятельности, их познавательную активность, готовность преодолевать трудности в процессе исследования определенного явления, самостоятельность в принятии решений и их оценке.

Интеллектуально-творческий компонент отвечает за развитие когнитивных процессов и навыков потенциальных журналистов, уровень их творческого, интеллектуального и экспериментального мышления. Это связано с тем, что творческие качества, в том числе: воображение, гибкость ума, свобода мысли, а также критическое отношение к воспринимаемой информации, наличие собственных научных взглядов и позиций характеризуют готовность будущих журналистов к преодолению трудностей и преобразованию реальности.

Когнитивный компонент подразумевает владение студентами определенным запасом знаний в различных областях науки, овладение которыми обеспечивает появление в сознании журналистов-исследователей научной картины мира. В рамках исследовательской деятельности этот компонент отражается главным образом в знании сущности и владении базовыми технологиями методологии исследования, умении выявлять проблемы, обнаруживать причинно-следственные связи между явлениями, умении анализировать полученные данные и формулировать выводы. Неотъемлемой частью этого компонента является умение работать с источниками информации, поскольку в процессе исследовательской деятельности студенты в основном получают и обрабатывают информацию из литературных и интернет-источников.

Наконец, оперативный компонент включает в себя характеристики студентов, необходимые непосредственно для проведения любого вида исследований. В общем смысле это способность понимать цели образовательной и исследовательской

деятельности и, как следствие, проявление способности к активному творчеству. В более узком смысле этот компонент подразумевает умение формировать собственное видение проблемы, ставить вопросы; умение систематизировать данные, полученные в ходе исследования, умение наблюдать интересующие явления и процессы и быть исследованными; умение планировать и проводить эксперимент, а также оценивать и описывать его результаты, и, что не маловажно, уметь доказывать полученные выводы и отстаивать свою точку зрения. Таким образом, анализируя существующие представления о компонентах профессионально-ориентированной компетентности, it would be appropriate to include the following components: a cognitive component; motivational component; indicative component; creative component; operational component; pragma-professional component; personal qualities of the student, which determine the mastery of a particular subcompetence,

### **Результат**

Проведенный в работе научно-теоретический анализ media and foreign-language communication competence of students-journalists в вузе, соответствующие компетентностно-ориентированному, личностно-ориентированному и коммуникативно-когнитивному подходам в журналистском образовании.,,,

Были обоснованы основные функции современного журналиста, и, в соответствии с ними, определено место профессионально-ориентированной компетентности в системе подготовки молодых специалистов. Было дано определение понятию «медиа- и иноязычная коммуникативная компетенция студентов-журналистов" . На основании данных научно-исследовательской работы, проделанной нами, компонентный состав вышеуказанных компетенций был определен, и присущие ему особенности (subcompetences) были описаны, в том числе и набор определенных умений и навыков.

### **Обсуждение**

Организация обучения, направленного на формирование медийной и иноязычной коммуникативной компетенции студентов-журналистов на основе информационно-коммуникационных технологий, способствует высокой мотивации студентов к учебному процессу, формированию профессиональной компетентности, качественному совершенствованию мыслительных процессов студентов, формированию склонности к критической оценке представленной информации, повышению скорости работы с текстом - его анализу, сравнению и синтезу информации, развитию творческих способностей; а также, является залогом развития таких качеств личности, как профессиональная активность, саморефлексия, стремление к постоянному развитию и улучшение.

### **Заключение**

Определение статуса иноязычной медиакоммуникативной компетенции и ее места в структуре профессиональной компетентности специалиста позволяет говорить об актуальности формирования этой компетенции. Решение этой проблемы требует уточнения содержания всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции и разработки методики ее формирования. Изучение и анализ научных работ по проблеме развития медийной и иноязычной коммуникативной компетентности студентов-журналистов позволило установить, что профессионально направленная иноязычная коммуникативная компетенция - это совокупность лингвистических, речевых, социолингвистических, социокультурных знаний, коммуникативно-прагматических навыков профессионально ориентированного общения и культуры взаимодействия в различных областях и ситуациях, а также личностных качеств: общительности, ответственности, тактичности, толерантности, отражение, идентификация, влечение, причинно-следственная связь, приверженность.

## ССЫЛКИ

- [1] Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан – Алматы, 2004 г.
- [2] Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход как основа организации образовательного процесса - [Электронный ресурс] – Режим доступа - <http://psychlib.ru/mgppu/ZOsv-01/ZLD-244.HTM> (дата обращения 12.03.22).
- [3] Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования. Директор школы – М.: Спецвыпуск № 7, 2000г., 176с.
- [4] Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 – 344с.
- [5] Исследовательская деятельность: Словарь под ред. Е.А. Шашенкова - М.: УЦ «Перспектива» / 2010 г. С.14.
- [6] Психологический толковый словарь - [Электронный ресурс] – Режим доступа - <http://magazine.mospsy.ru/dictionary/dictionary.php?term=335> (дата обращения - 11.02.22).
- [7] Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании//Школьные технологии. – 2004. -№ 5. – С.3-12.
- [8] Баскаев Р.М. О тенденциях изменений в образовании и переходе к компетентностному подходу//Высшее образование сегодня. 2007. № 1. С. 10-15.
- [9] Байденко В.И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): Метод. пособие, 2-е изд. – М.: Исслед. Центр проблем качества подготовки специалистов, 2006 г., С. 114.
- [10] Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная педагогика и компетентностный подход//Высшее образование сегодня, 2004г., №8. С. 34-41.
- [11] Морозова Н.Н., Фадеева И.М. Модель исследовательских компетенций личности как основа управления качеством научно-исследовательской деятельности в университетском комплексе. Университетское управление: практика и анализ, 2007 г. №6, с. 43-51
- [12] Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
- [13] Чакликова А.Т. Компетентностный подход как целевая основа новой образовательной парадигмы. Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı: 22 2009г. С. 64-67.
- [14] Ставринова Н.Н. О развитии исследовательской компетенции будущего педагога. Материалы научно-практической конференции VII Знаменские чтения «Актуальные проблемы образования и науки» - СурГПУ, 2008.
- [15] Ушакова О.В. Исследовательская компетенция/компетентность, ее место в системе образовательных компетенций//Электронное научное издание «Актуальные инновационные исследования: наука и практика», 2009.- №3 - [Электронный ресурс] – Режим доступа - [http://actualresearch.ru/nn/2009\\_3/Article/pedagogy/ushakovaov3.htm](http://actualresearch.ru/nn/2009_3/Article/pedagogy/ushakovaov3.htm) (дата обращения 18.03.2012 16:30).

# კონტექსტ-მაგალითი პრობლემაზე ორიენტირებული სწავლების მეთოდი

შორენა ტყემალაძე

სსიპ ქალაქ ქუთაისის #23 საჯარო სკოლა, მოქალაქეობის და ბუნებისმეტყველების  
მენტორი მასწავლებელი, განათლების აკადემიური დოქტორი

**საკვანძო სიტყვები:** კონტექსტ-მაგალითი, კონტექსტური კომპონენტები, სასწავლო გეგმის ცვლილება, საგანმანათლებლო ცვლილება, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სწავლება კონტექსტ-მაგალითზე დაფუძნებით.

საგანმანათლებლო ცვლილება სასიცოცხლო მნიშვნელობისაა მრავალი მიზეზის გამო, რომელთაგან ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი არის მისი როლი პრობლემის მოგვარებაში განვითარება სწავლებასა და სწავლაში.

ზოგადად, საგანმანათლებლო ცვლილება ხორციელდება განათლების გაუმჯობესების მიზნით.

მოცემულ სტატიაში შემოგთავაზებთ ზოგად განათლებაში მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმის მიხედვით კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესს კონტექსტ-მაგალითზე დაფუძნებით საგან მოქალაქეობის მაგალითზე.

თანამედროვე გაკვეთილის განუყოფელი ნაწილია მოსწავლეთა დამოუკიდებელი პრაქტიკული საქმიანობა – შემეცნებითი და შემოქმედებითი ძიება, პრობლემების ფორმულირების სწავლება, პრობლემის გადაჭრის გზების დასახვა და გადაჭრა, საკუთარი პოზიციების დაცვა და არგუმენტირება. ამ კუთხით კონტექსტ-მაგალითი აქტიურად გამოიყენება. ის რეალური სიტუაციის აღწერას; რეალობის მომენტალური სურათის, მყოფადობის, არსებობის ფოტოგრაფია; არა მარტო მოვლენის რეალური აღწერას, არამედ ერთიანი ინფორმაციული კომპლექსია, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, გავეცნოთ სიტუაციას.

კონტექსტ-მაგალითი ინსტრუმენტია, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, თეორიული ცოდნა გამოვიყენოთ პრაქტიკული ამოცანების შესრულებისას. მეთოდი მოსწავლეებს უვითარებს დამოუკიდებელ აზროვნებას, სხვისი აზრის მოსმენისა და ალტერნატიული შეხედულების გაზიარების უნარებს, საკუთარი აზრის არგუმენტირებულად წარმოდგენას. ამ მეთოდის წყალობით მოსწავლეებს საშუალება აქვთ, გამოამჟღავნონ და განავითარონ ანალიტიკური და შეფასებითი უნარები, ისწავლონ ჯგუფური მუშაობა, იპოვონ დასმული პრობლემის გადაჭრის რაციონალური გზები.

კონტექსტ-მაგალითის ძირითადი ფუნქციაა, ასწავლოს მოსწავლეებს რთული არასტრუქტურული პრობლემების გადაწყვეტა, რომელთა გადაჭრა ვერ ხერხდება ანალიტიკური ხერხით. ის აქტიურებს მოსწავლეებს, ავითარებს ინფორმაციულ და კომუნიკაციურ კომპეტენციებს. პრაქტიკული მუშაობა შემდეგ ეტაპებს მოიცავს: ინფორმაციის კრიტიკული გააზრება, პრობლემის გამოკვეთა, პრობლემის გამომწვევ

მიზეზებზე ორიენტირებული ანალიზი, პრობლემის გადაჭრაზე მიმართული იდეების ძიება ან სამოქმედო გეგმის შემუშავება.

კონტექსტ-მაგალითით მუშაობა გაკვეთილზე 3 ეტაპად მიმდინარეობს:

1 ეტაპი – გაცნობითი ეტაპი – ინდივიდუალური მომზადება. ამ ეტაპზე ხდება ქეისის გაცნობა და მოსწავლეთა ჩართვა რეალური სიტუაციის განხილვაში.

2 ეტაპი – ძირითადი ეტაპი – მუშაობა მცირე ჯგუფებში. ამ დროს ყალიბდება პრობლემის გადაწყვეტის სხვადასხვა მიდგომა. ჯგუფის წევრებმა უნდა შეიმუშაონ საერთო მოსაზრება, რომელსაც შეიძლება თან დაერთოს სქემები, თეზისები. უნდა აღინიშნოს, რომ საერთო აზრის შემუშავება მასწავლებლისათვის თვითმიზანი არაა. იგი სასურველია, მაგრამ თითოეულ მოსწავლეს შეუძლია ჰქონდეს საკუთარი, განსხვავებული აზრი და გამოთქვას ის დისკუსიის დროს ანუ მესამე ეტაპზე. აღნიშნულ სიტუაციაში კონტექსტ-მაგალითით სწავლება კოლექტიური სწავლების მეთოდის როლშია, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილია სწორედ ჯგუფებში მუშაობა და ინფორმაციის ურთიერთგაცვლა. ჯგუფების საქმიანობის პროდუქტები განხილვის საკითხია. მნიშვნელოვანია ერთიანი აზრის შემუშავება ქეისის დავალებაზე.

3 ეტაპი – ჯგუფის საავტორო პროდუქტის პრეზენტაცია თანმხლები დისკუსიით. თითოეული ჯგუფი წარმოადგენს პრობლემის გადაწყვეტის თავის ვარიანტს მოკლედ და მკაფიოდ. ჯგუფის პრეზენტაციას უნდა დაეთმოს 3 წუთი. შემდეგ იწყება დისკუსია ჯგუფებს შორის, რომლითაც სრულდება კონკრეტულ სიტუაციაზე მუშაობა და ამავე დროს აქვს დიდი განმავითარებელი პოტენციალი. დისკუსიის დამთავრების შემდეგ მასწავლებელი გამოთქვამს მოსაზრებას, თუმცა არ ამტკიცებს, რომ იგი ერთადერთი და სწორია, რითაც ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ის და მოსწავლეები პარტნიორები არიან. ამავე ეტაპზე ხდება მოსწავლეთა ნამუშევრების შეფასება.

საზოგადოებრივი მეცნიერებების შესწავლა უმნიშვნელოვანესია მოსწავლის პიროვნული განვითარებისთვის, მისი ღირებულებითი სისტემის ფორმირებისთვის. საზოგადოებრივი მეცნიერებების საგნობრივ ჯგუფში გაერთიანებული საგნების შესწავლის გზით მოსწავლე შეიმეცნებს ოჯახზე, უშუალო გარემოსა და სამშობლოზე ზრუნვის აუცილებლობას; ადამიანის სიცოცხლის, ღირსებისა და უფლებების პატივისცემას; მოქალაქეობრივ სიმამაცეს, თანასწორობასა და შემწყნარებლობას. საზოგადოებრივი მეცნიერებების სწავლების მიზნები და ამოცანები

საზოგადოებრივი მეცნიერებების სწავლება მიზნად ისახავს:

- მოსწავლის კოგნიტური, ემოციური და სოციალური განვითარების ხელშეწყობას;
- მოსწავლის სამოქალაქო აღზრდას;
- მოსწავლისთვის საზოგადოებრივი მეცნიერებების შესწავლისთვის საჭირო უნარების განვითარებას.

მეშვიდე კლასში საგან მოქალაქეობაში შეისწავლება 5 თემა. მათგან ერთ-ერთი არის ბუნებრივი გარემო და კულტურული მემკვიდრეობა, რომლის შესწავლის მიზანია ბუნებრივი და კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საჭიროების გაანალიზება, საკუთარ დასახლებაში/რეგიონში არსებული ეკოლოგიური, გარემოსდაცვითი, კულტურულ მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული პრობლემების (ვანდალიზმი, ბრაკონიერობა) იდენტიფიცირება; საკუთარი ჩართულობით მათ გადაჭრაზე ზრუნვა;

ეკოლოგიური, გარემოსდაცვითი, კულტურულ მემკვიდრეობასთან დაკავშირებული პრობლემების ანალიზისას მდგრადი განვითარებისა და დემოკრატიის პრინციპების (თანასწორობა, კანონის უზენაესობა, გამჭვირვალობა, პასუხისმგებლობა, ინკლუზიურობა, არაძალადობრივი მეთოდებით მოქმედება, ტოლერანტობა) გათვალისწინება;

ეს სტატია განიხილავს კონტექსტების მრავალ მაგალითს, მათ შორის სოციალურ კონტექსტს, კულტურულ კონტექსტს და ისტორიულ კონტექსტს.

სოციალური კონტექსტი არის საზოგადოების შესახებ და რა უნდა იცოდეთ თქვენი საზოგადოების შესახებ ნებისმიერ სიტუაციაში. საზოგადოებას აქვს წესები ქცევისა და ურთიერთქმედების შესახებ.

საზოგადოებაში ბევრ ადამიანს ექნება განსხვავებული კულტურა, მაგრამ ჩვენ ყველანი ვთანხმდებით საზოგადოებაში ქცევის გზაზე, რომელიც ჩვეულებრივ ეფუძნება ამ საზოგადოებაში დომინანტურ კულტურას.

როგორც ვიცით მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმა აგებულია ცნებებით სწავლების პედაგოგიკაზე. საგან მოქალაქეობაში საბაზო საფეხურზე არის ოთხი ცნება და კონტექსტ მაგალითის შექმნისას ჩემთვის , როგორც კონტექსტ-მაგალითის შემქნელისთვის აუცილებელი და მნიშვნელოვანი წინაპირობა იყო ოთხივე ცნება გამეაქტიურებინა. ამისათვის დამხმარე სტარტეგიად გამოვიყენე ძირითადი საკითხი და ქვეცნებები.

ამ თემა ფარგლებში გამოიყო ორი ძირითადი საკითხი ერთი კულტურული მემკვიდრეობა (მატერიალური და არამატერიალური) და მეორე ბრაკონიერობა და ვანდალიზმი.

ორივე საკითხის დამუშავება გადავწყვიტე ერთი კონტექსტ-მაგალითით, რომლის შინაარსიც ასეთია: ამბავი ეხება ერთ-ერთ სოფელს და იქ მაცხოვრებელ თემს, თემში ორი მოხუცი ხალიჩების მქსოველი ქალების ისტორიას, რომლებიც ძალიან წუხან იმ ფაქტორზე, რომ სოფლად ხალიჩების ქსოვის ტრადიციის გამგრძელებლები არავინ რჩება. თუმცა ერთ-ერთ მათგანს ჰყავს ახალგაზრდა შვილიშვილი, რომელსაც ბებო მოუწოდებს ხალიჩების ქსოვის ტრადიციის შენარჩუნებისკენ, პოპულარიზაციისკენ, სამოქალაქო აქტივიზმისკენ. სწორედ აი, აქ ხდება კულმინაციური მომენტი, როცა შვილიშვილი მიეხსნება „ფიქრს და ქმედებებს დაიწყებს ვის უნდა მიმართოს ამ შემთხვევაში და როგორ. ეს საკვლევი კითხვები ხდება მოსწავლეებისთვის კონტექსტის შესწავლის მთავარი საფუძველი.

კონკრეტული შემთხვევის მეთოდი საშუალებას იძლევა მოსწავლეებმა ინდივიდუალურად ან ჯგუფურად იმუშაონ წარმოდგენილი პრობლემის ან შემთხვევის გადაჭრაზე, რათა განივითაროს ისეთი საკვანძო უნარები, როგორიცაა:

- პრობლემების იდენტიფიკაცია და გადაჭრა;
- მონაცემების/ინფორმაციის გააზრება და ინტერპრეტაცია;
- ვარაუდებისა და დასკვნების გააზრება და აღმოჩენა;
- კრიტიკული და ანალიტიკური აზროვნება;
- ინტერპერსონალური ურთიერთობების გააზრება და შეფასება;
- იდეებისა და აზრების გენერირება და წარმოდგენა;
- განსჯა და გადაწყვეტილების მიღება;

- ჯგუფური მუშაობა და ლიდერობა;

ეფექტურად შემუშავებული კონკრეტული შემთხვევა, იგივე კონტექსტ-მაგალითი, ქეისი ორიენტირებული უნდა იყოს რეალურ შემთხვევაზე/პრობლემაზე/ფაქტზე ან შესაძლებელია ის არ აღწერდეს რეალურ შემთხვევას, თუმცა მასში წარმოდგენილი უნდა იყოს აქტუალური შემთხვევები, პრობლემები ან ფაქტები, რომლებიც დამახასიათებელია კონკრეტული სფეროსთვის ან/და საზოგადოებისთვის. აუცილებელია, კონტექსტ-მაგალითში წარმოდგენილი შემთხვევა აქტუალური იყოს სამიზნე აუდიტორიისთვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში ეჭვქვეშ დგება მისი პრაქტიკაში გამოყენების საჭიროება. შედეგად, კონკრეტული შემთხვევა უნდა იყოს მაქსიმალურად რეალისტური და აქტუალური.

იქიდან გამომდინარე, რომ კონკრეტული შემთხვევის აღწერა მიზნობრივი დოკუმენტია, მასში არ არსებობს სწორი და არასწორი პასუხი, რადგან კონტექსტ-მაგალითში წარმოდგენილი შემთხვევის, ფაქტისა თუ პრობლემის ინტერპრეტაციას განსხვავებულად ახდენს თითოეული მოსწავლე. შედეგად, კონკრეტული შემთხვევების მეთოდის გამოყენება კეთილგონივრულია ისეთ საგნობრივ დისციპლინებში, რომლებიც უფრო მეტად ინტერპრეტირებადია, ვიდრე დირექტიული და მიმართულების მიმცემი. მაგალითად, მეთოდის გამოყენება ძალიან სასარგებლოა იმ შემთხვევაში, თუ გვსურს პრიორიტეტების დასახვა, სტრატეგიებისა და ბიზნეს გეგმების განვითარება, გადაწყვეტილების მიღება ან მიღებული გადაწყვეტილების აღწერა/ანალიზი ან/და თეორიებისა და სამეცნიერო პრინციპების გამოყენება პრაქტიკაში. შედეგად, კონტექსტ-მაგალითისთვის შესაბამისი კონკრეტული შემთხვევის არჩევისას, ავტორმა უნდა გაითვალისწინოს, რომ სამიზნე თემა იყოს უფრო მეტად ინტერპრეტირებადი და არა დირექტივის მიმცემი და წინასწარ განსაზღვრული.

**გამოყენებული ლიტერატურის სია:**

შავერდაშვილი ე. . მოსიაშვილი თ. ცოდნა და ღირებულებითი განათლება, შესავალი. თბ. 2018 წელი

ჟაშია ნ. ნ. იმედაზე, ს. გორგოძე. განვითარებისა და სწავლების თეორიები. 2008. მასწავლებლის პროფესიული განვითარების ცენტრი.

ახალი ეროვნული სასწავლო გეგმა 2018–2024 წელი.

## **Context-example problem-oriented teaching method**

**Shorena Tkemaladze**

public school #23 of Kutaisi

Citizenship and Science Mentor Teacher

Academic Doctor of Education

In this article, I will offer you an understanding of the essence of the context-example in the process of working on a complex task according to the national curriculum of the third generation in general education and its practical application.

Discussion of cases, the same context-example is a teaching strategy that the teacher uses for problem-oriented teaching in the learning process.

This method is a modern teaching strategy that deals with one or more situations that may develop in society. Its central part is the scenario, which describes the event itself, fact or situation, which can be real, fictional or combined.

The purpose of using the context-example method in the teaching process is to enable the students to discuss the problems and cases specific to any field, which they will later face in real work or public life. Also, in parallel with acquiring theoretical knowledge, give experience of developing critically important skills and working on actual problems/issues.

# კომპლექსური დავალების პრაქტიკის კვლევა მესამე თაობის ესგ მიხედვით

**შორენა ტყემალაძე**

აწსუ, პედაგოგიური ფაკულტეტი, განათლების მეცნიერებათა დოქტორი, მოწვეული  
ლექტორი. სსიპ-ქალაქ ქუთაისის 23-ე საჯარო სკოლის სამოქალაქო განათლების მენტორი  
მასწავლებელი

ზოგადი განათლების რეფორმის ფარგლებში, მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმა კეთებით და გამოცდილებით სწავლების პრინციპს ემყარება. მოსწავლეზე ორიენტირებული მიდგომით მოსწავლეები პრაქტიკულად ასრულებენ მათთვის უკვე ძალიან საინტერესო და მრავალფეროვან კომპლექსურ დავალებებს, რომლის დროსაც მოსწავლეები თვითონ გეგმავენ სასწავლო საქმიანობას და ორგანიზებას უწევენ, ერთ მთლიანობაში აქცევენ სხვადასხვა სფეროში მიღებულ ცოდნას და მიზანმიმართულად იყენებენ მას. არ კმაყოფილდებიან მიღწეულით და აქვთ საკუთარი შესაძლებლობებისა და ინტერესების უწყვეტი განვითარების უნარი, რაც განაპირობებს მათ პიროვნულ და პროფესიულ ზრდას და უზრუნველყოფს ახალი ცოდნის დამოუკიდებლად შექმნას.

განათლების რეფორმა მიზნად ისახავს სწავლა-სწავლების ხარისხის გაუმჯობესებას და ორიენტირებულია მოსწავლეებში საბაზისო უნარ-ჩვევების განვითარება-ჩამოყალიბებაზე. კომპლექსური დავალება კი ამ მიზნის მისაღწევი ერთ-ერთი გზაა.

მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმა მასწავლებლებისგან ითხოვს როგორც საგნობრივ სამიზნე ცნებების გააზრებაზე ორიენტირებული კომპლექსური დავალებების განხორციელებას, აგრეთვე საგაკვეთილო პროცესში მრავალფეროვანი სტრატეგიების გამოყენებას. შესაბამისად უნდა მოხდეს მათი ინტეგრაცია. მასწავლებლებმა უნდა განვახორციელოთ კომპლექსური დავალებები, ამასთანავე იმ გაკვეთილებზე, რომლებსაც დავუთმობთ კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობას, გამოვიყენოთ მრავალფეროვანი სასწავლო სტრატეგიები, რომლებიც რამდენიმე მიზანს მოემსახურება:

- დაეხმარება მოსწავლეებს, უკეთ გაიაზრონ სამიზნე ცნება და მასთან დაკავშირებული მკვიდრი წარმოდგენები;
- საინტერესოს და მიმზიდველს გახდის სასწავლო პროცესს;
- მოსწავლეებს განუვითარებს მაღალ სააზროვნო უნარებს.

ამასთანავე, ზოგიერთი სტრატეგია მოსწავლისთვის საკუთარი სწავლის პროცესის შემადგენელ ნაწილად იქცევა და დაეხმარება მეტაკოგნიციაში, განავითარებს მოსწავლეებში სხვადასხვა კოგნიტურ უნარს, ხელს შეუწყობს სწავლის სწავლას.

ჩვენი სტატიის მიზანი სწორედ კომპლექსურ დავალებაში სასწავლო სტრატეგიების ანალიზი და სწავლების ეფექტიანობის მიღწევაა.

ისმის კითხვა თუ როგორ გავზარდოთ სწავლა-სწავლების ეფექტიანობა? ამისათვის მესამე თაობის ესგ გვთავაზობს კომპლექსური დავალებების პარალელურად პრაქტიკის კვლევის წარმოებას-„ lesson study“ მასწავლებლის სწავლის განსხვავებული

მიდგომას: გაკვეთილის შესწავლას, რომლის მიზანია სწავლების პროცესების გაუმჯობესება; მასწავლებლის პროფესიული დახელოვნება;

Lesson Study არის მასწავლებელთა ხელმძღვანელობით ჩატარებული კვლევის იაპონური მოდელი, რომელშიც მასწავლებელთა ტრიადა ერთად მუშაობენ იდენტიფიცირებულ სფეროზე მათი მოსწავლეების სწავლის განვითარებისთვის.

ქვემოთ წარმოდგენილია მასწავლებლის პედაგოგიკური პრაქტიკის შესწავლის ინსტრუმენტი. მასზე დაფუძნებით პედაგოგებს/კათედრებს/სკოლებს შეუძლიათ აწარმოონ რეფლექსიური დიალოგი, გამოკვეთონ საკუთარი საჭიროებები და დასახონ პრობლემების გადაჭრის/ინოვაციური იდეების დანერგვის გზები. სკოლა თავად განსაზღვრავს, რამდენად ხშირად და რომელ საგნებში დასჭირდება შემოთავაზებული ინსტრუმენტის გამოყენება.

წარმოდგენილ პრაქტიკას საფუძვლად უდევს ერთი მხრივ 2019-2021 წლებში ეროვნული სასწავლო გეგმის დანერგვის პილოტირების შედეგები, მეორე მხრივ კი - Japanese lesson study-ს საერთაშორისო გამოცდილება.

გაკვეთილის შესწავლის მიდგომა არის პროფესიული განვითარების მეთოდი, რომელიც მოუწოდებს მასწავლებელს დაფიქრდნენ თავიანთი სწავლების პრაქტიკაზე გაკვეთილის ერთობლივი დაგეგმვის, გაკვეთილზე დაკვირვებისა და მოსწავლეთა სწავლის გამოცდის ციკლური პროცესის მეშვეობით.

არსებული მტკიცებულებების გამოყენებით, მონაწილეები ერთობლივად იკვლევენ, გეგმავენ, ასწავლიან და აკვირდებიან გაკვეთილების სერიას, იყენებენ მუდმივ დისკუსიას, რეფლექსიას და ექსპერტთა მონაწილეობას, რათა თვალყური ადევნონ და დახვეწონ თავიანთი ინტერვენციები.

იაპონური გაკვეთილების შესწავლის მოდელს დიდი ხნის განმავლობაში იცავდნენ დიდ ბრიტანეთში, როგორც სწავლებისა და ლიდერობის ეროვნული კოლეჯი, ასევე მისი წინამორბედი ორგანიზაციები.

1990-იანი წლების დასაწყისში ამერიკელი მკვლევარი, სახელად კეტრინ ლუისი, მუშაობდა წიგნზე განათლების შესახებ. წიგნს არაფერი ჰქონდა საერთო იმასთან, თუ როგორ სწავლობდნენ ბავშვები მათემატიკას, მაგრამ იაპონიის კლასებში საათობით ჯდომისას კეტრინი მიხვდა, რომ სწავლობდა ყველა სახის საინტერესო პროცედურას საგაკვეთილო პროცესში, რაზეც აქამდე არასდროს უფიქრია.

მან შენიშნა, მაგალითად, რომ არსებობს მრავალი გზა პარალელოგრამის ფართობის გასარკვევად. როდესაც ის სკოლაში სწავლობდა, ეს მას ფორმულად ასწავლეს, მას არასდროს უთხოვია ეფიქრა, რას ნიშნავდა ფორმულა ან საიდან მოვიდა. მას უბრალოდ ელოდნენ თუ როდის დაიმახსოვრებდა.

თუმცა იაპონიის კლასებში მასწავლებლებმა განსხვავებული მიდგომა გამოიჩინეს.

„და აი, 11 წლის იაპონელებმა გამოიგონეს მრავალი გზა პარალელოგრამის ფართობის ფორმულის გამოსათვლელად, მხოლოდ მართკუთხედის ფართობის ცოდნის საფუძველზე და მხოლოდ ბეტონის მასალებით ჭრის ან გადახაზვის საფუძველზე“, - ამბობს ლუისი. ”მან მათემატიკის სრულიად ახალი სამყარო გამიხსნა, რომელიც ჩემს განათლებაში არასდროს მინახავს.“ თუმცა ამერიკელი მკვლევარები და მათემატიკოსები 1980-იანი წლებიდან მხარს უჭერდნენ მათემატიკის სწავლების

„პრობლემის გადაჭრის“ მიდგომას. მაგრამ პრობლემის გადაჭრის ეს მიდგომა არ შესულა ამერიკის საკლასო ოთახებში.

ეს მართლაც საინტერესო იყო. შეერთებულ შტატებში განვითარებული განათლების იდეები არ გამოიყენებოდა ამერიკელი მასწავლებლების მიერ, მაგრამ მათ იყენებდნენ იაპონიაში.

კეტრინ ლუისმა დასმულ შეკითხვაზე თუ როგორ ისწავლეს ამ გზით სწავლება პასუხად მიიღო რომ „გაკვეთილის შესწავლით“.

გაკვეთილის შესწავლა არის პროფესიული განვითარების ფორმა, რომელსაც იყენებენ იაპონელი მასწავლებლები, რათა მოხდეს პროცესების გაუმჯობესება და სწავლებაში ახალი იდეებისა და მეთოდების ჩართვა.

შესწავლის საგანია კომპლექსურ დავალებებზე დაფუძნებული სასწავლო პროცესი. პროცესი იწყება ასე: ანალიზისთვის შეირჩევა ერთი კომპლექსური დავალება, რომელზე მუშაობაც საშუალოდ ხუთი გაკვეთილის განმავლობაში გრძელდება.

კომპლექსურ დავალებაზე განსაკუთრებული აქცენტი შემთხვევით არ გაკეთებულა. მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმის დანერგვის პროცესში მასზე დაფუძნებით ხდება:

- გრძელვადიან მიზნებზე ორიენტირება/გრძელვადიან მიზნებზე დაფუძნებით შუალედური სასწავლო მიზნების ჩამოყალიბება;
- სწავლა-სწავლების პროცესის კონსტრუქტივისტულ საგანმანათლებლო პრინციპებზე დაფუძნება;
- პოზიტიური გარემოს ჩამოყალიბება მოსწავლის პიროვნული განვითარების ხელშესაწყობად და სკოლის საორგანიზაციო კულტურის განსავითარებლად.

რეფლექსიის პროცესი მიზნად ისახავს კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესში მოსწავლის მიღწევების ანალიზის საფუძველზე მასწავლებლის პედაგოგიკური პრაქტიკის ძლიერი და სუსტი მხარეების შესწავლას/იდენტიფიცირებას, რომლებიც ხელს უწყობს ან, პირიქით, აფერხებს მოსწავლეთა ჩართულობას სასწავლო პროცესში; მათ ემოციურ-სოციალურ და კოგნიტურ განვითარებას; მათი მეტაკოგნიტური უნარების განვითარებას.

### საკვლევი შეკითხვები:

- რამდენად გაიაზრა მოსწავლემ კომპლექსური დავალების პირობა?
- რამდენად იყო მოსწავლე ჩართული კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესში?

რამდენად მიმართა მან საკუთარი ძალისხმევა კომპლექსური დავალების შესასრულებლად?

რამდენად შეუწყო ხელი კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობამ ხელი მოსწავლის ემოციურ-სოციალურ-კოგნიტურ განვითარებას? რამდენად მისცა კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესმა მოსწავლეს საშუალება გამოევლინა შემოქმედებითობა, კრიტიკული აზროვნება, მოქალაქეობა, ხასიათები/ნებელობა, კომუნიკაციისა და კოლაბორაციის უნარები?

- რამდენად ღრმად გაიაზრა კომპლექსური დავალების საშუალებით შესასწავლი საკითხი?
- რამდენად მოახერხა მოსწავლემ წარმოეჩინა კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის შედეგები?
- რა ფაქტორებმა შეუწყო/შეუშალა ხელი მოსწავლეს კომპლექსური დავალების შესრულებაში/კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესში აქტიურ და გააზრებულ მონაწილეობაში?

კომპლექსური დავალების ფარგლებში შერჩეულმა რესურსებმა რამდენად მისცა საშუალება მოსწავლეებს დაეკავშირებინათ ზოგადი იდეები საკუთარ ცოდნა-გამოცდილებასთან?

კომპლექსური დავალების შესრულების პროცესში მასწავლებლის მიერ გამოყენებულმა სწავლა-სწავლების სტრატეგიებმა რამდენად მისცა საშუალება მოსწავლეებს საკუთარი აქტივობითა და წინარე გამოცდილებაზე დაყრდნობით აეგოთ ცოდნა? სიღრმისეულად გაეაზრებინათ განსახილველი საკითხი/საკითხები და მათთან დაკავშირებული ქვეცნების მნიშვნელობა?

რამდენად შეუწყო მასწავლებელმა ხელი მოსწავლეთა დაფიქრებას სწავლის პროცესზე, სააზროვნო პროცესებზე; რამდენად შეუწყო მან ხელი საერთო ცნებითი აზროვნების კულტურის ჩამოყალიბებას?

რამდენად შეძლო მასწავლებელმა პოზიტიური, ინკლუზიური სასწავლო გარემოს უზრუნველყოფა, რომელშიც ყველა პოულობს საკუთარ ადგილს; ყველას აქვს რაღაც სათქმელი, ყველას ეძლევა საშუალება, რომ საკუთარი გამოცდილებიდან გამომდინარე, ჩაერთოს საერთო მივით პროცესებში და გამოავლინოს კრიტიკული აზროვნება, შემოქმედებითობა, მოქალაქეობა, ხასიათი/ნებელობა. კომუნიკაციისა და თანამშრომლობის უნარები?

პრაქტიკის კვლევის სარეკომენდაციო პროცესი მოიცავს ოთხ ეტაპს:

### 1. მოსამზადებელი ეტაპი

კათედრა წარადგენს სამ მასწავლებელს (შესაძლოა, უფრო მეტსაც), რომლებმაც უნდა იმუშაონ კონკრეტულ კომპლექსურ დავალებაზე. ერთი მასწავლებელი უშუალოდ გაუძღვება სასწავლო პროცესს საკუთარ კლასთან, დანარჩენი ორი კი დაესწრება გაკვეთილებს და მონაწილეობას მიიღებს მათ განხილვებში.

სამი მასწავლებელი, საგნობრივი ექსპერტის (ქოუჩის) დახმარებით, შეარჩევს კომპლექსური დავალების პირობას, ხაზგასმით გამოყოფენ, რა პროდუქტი უნდა შექმნან მოსწავლეებმა, რა საკითხის შესახებ უნდა დაადასტურონ ცოდნა და რომელ სამიზნე ცნებას უკავშირდება კომპლექსური დავალება/საგნობრივი საკითხი, შეფასების რომელი კრიტერიუმების/ცნების მკვიდრი წარმოდგენების მიმართულებით უნდა გააკეთონ განზოგადებები სამუშაო პროცესში.

ქოუჩი და მასწავლებლები შეთანხმდებიან ასევე იმაზე, თუ რას და როგორ უნდა დააკვირდნენ:

- **რამდენად არის მოსწავლე ჩართული სასწავლო პროცესში**  
იმ შემთხვევაში, თუკი მოსწავლე სათანადოდ არის ჩართული კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობის პროცესში, დღის წესრიგში დგება შემდეგი შეკითხვა:
- **რამდენად ღრმად იაზრებს მოსწავლე კომპლექსური დავალებისთვის შერჩეულ საკითხს**  
იმ შემთხვევაში, თუკი მოსწავლე ვერ ერთვება სასწავლო პროცესში, დღის წესრიგში დგება შეკითხვა:
- **რატომ ვერ შეძლო მოსწავლემ სასწავლო პროცესში საკუთარი თავის გამოხატვა, რატომ არ იქცა გაკვეთილები მისთვის შემოქმედებით ასპარეზად**  
გარდა ამისა, მოსამზადებელ ეტაპზე განისაზღვრება, რამდენი გაკვეთილი იქნება საჭირო კომპლექსური დავალებისთვის. იქმნება გრაფიკი გაკვეთილებზე დასასწრებად:

გამოიკვეთება ასევე **სამი მოსწავლე**-(არ არის აუცილებელი ყველა მათგანი იყოს მაღალი აკადემიური მოსწრების). მათ განსაკუთრებული ყურადღება მიექცევათ დაკვირვების პროცესში სასწავლო პროცესში. მათი ჩართულობისა და საკითხის გააზრების ხარისხის შესასწავლად მასწავლებლები გამოიყენებენ სამ წყაროს:

- მოსწავლის დაკვირვება უშუალოდ გაკვეთილზე;
- მოსწავლეების მიერ შესრულებული კომპლექსური დავალების ანალიზი;
- ინტერვიუ (მათთან **ინტერვიუ** ჩატარდება- ყოველი გაკვეთილის შემდეგ).  
შერჩეულ სამ მოსწავლესთან მუშაობის შედეგები უნდა გაანალიზდეს ქვემოთ მოცემული რუბრიკის საშუალებით.

ანგარიშის ფორმა
სკოლა----- მასწავლებლები-----
რა და როგორ უნდა მომხდარიყო?
უნდა განხორციელებულიყო შემდეგი კომპლექსური: <b>საკითხი:</b> ადრეული ქორწინება (ქვეცნება - არასრულწლოვანი, ბავშვის უფლებები; სამიზნე ცნება - დემოკრატია).
ახალ საკითხთან მიმართებით საკუთარი ცოდნის წარმოსაჩენად უნდა შეესრულებინათ კომპლექსური დავალება -შექმენი ბლოგისთვის სტატია ან პოსტერი ადრეული ქორწინებით გამოწვეული ბავშვის უფლებების დარღვევის თემაზე. აქტიურად უნდა ყოფილიყვნენ ჩართულები სასწავლო პროცესში და უნდა მოეხდინათ ფუნქციურ-კომპონენტური უნარების დემონსტრირება.
<b>რა მოხდა?</b>
იმუშავეს თუ არა მოსწავლეებმა კომპლექსურ დავალებაზე? დაადასტურეს თუ არა ცოდნა შესასწავლ საკითხთან დაკავშირებით? იყვნენ თუ არა აქტიურად ჩართული სასწავლო პროცესში? მოსწავლე 1 ..... მოსწავლე 2 ..... მოსწავლე 3 .....
რით შეიძლება აიხსნას სხვაობა მომხდარსა და დაგეგმილს შორის?

<p>რატომ ვერ გაიგეს მოსწავლეებმა? რა შეიძლება იყოს შეფერხებების მიზეზი (მიზეზებში იგულისხმება მასწავლებლის მიერ დაშვებული შეცდომებიც, სასწავლო რესურსის გაუმართაობა)</p> <p>მოსწავლე 1 -----</p> <p>მოსწავლე 2 -----</p> <p>მოსწავლე 3 -----</p> <p>მასწავლებელი -----</p> <p>სასწავლო რესურსები -----</p> <p>პოზიტიური სასწავლო გარემო -----</p>
<b>რა უნდა გაკეთდეს მომავალში სხვანაირად?</b>
<b>დამატებითი კომენტარი</b>

კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობა მიმდინარეობს ორ ეტაპად. პირველი ეტაპის შემდეგ მოსწავლეებთან ტარდება ინტერვიუ. მასწავლებლები სათითაოდ ესაუბრებიან შერჩეულ მოსწავლეებს. ასეთი ტიპის ინტერვიუ ყველა გაკვეთილის შემდეგ ტარდება.

შეკითხვები ინტერვიუსთვის:

- რით იყო გაკვეთილი შენთვის საინტერესო? ახალი რა გაიგე?
- შენი სიტყვებით აღწერე გაკვეთილის მსვლელობა.
- ახსენი, რა იყო შენთვის გასაგები? გაუგებარი? ჩვეულებრივი? უჩვეულო?
- გაქვს თუ არა დავალება? როგორ აპირებ დავალებაზე მუშაობას?

მეორე ეტაპზე (მეორე და მესამე გაკვეთილებზე) მასწავლებელი და მოსწავლე მუშაობენ უშუალოდ კომპლექსური დავალების შესრულებაზე. კერძოდ: ა) აანალიზებენ ადრეული ქორწინების გამომწვევ მიზეზებს ? ბ) სამართლებრივი რეგულაციები და სამართლებრივი დოკუმენტების ანალიზი; გ) იდენტიფიცირება თუ რომელი უფლებები იზღუდება ადრეული ქორწინების დროს? დ) ადრეული ქორწინების, როგორც მწვავე პრობლემის პრევენციის და ინტერვენციის გზები;

**მესამე ეტაპი**

მესამე, დასკვნით ეტაპზე (მეოთხე გაკვეთილი), თითოეული მოსწავლე წარადგენს შესრულებულ კომპლექსურ დავალებას. ზოგიერთმა მოსწავლემ დავალება, შესაძლოა, უკვე მეორე, ან მესამე გაკვეთილზე წარადგინოს.

კომპლექსური დავალების წარდგენას შესაძლოა მიეცეს გამოფენის ფორმა, როდესაც მოსწავლეები საკლასო ოთახში საკუთარ შექმნილ პროდუქტს სპეციალურად მოწყობილ კუთხეში განათავსებენ და დაინტერესებულ პირებს (სკოლის ადმინისტრაციისთვის, სხვა მასწავლებლებისა და მშობლებისთვის) დასმულ შეკითხვებზე პასუხს გასცემენ მოსწავლეები:

- აღწერენ, რა პროდუქტი შექმნეს;
- ახსნიან, რატომ შეასრულეს დავალება ასეთი და არა სხვაგვარი ფორმით; რა ამომრავებდათ დავალებაზე მუშაობის პროცესში;

• ავასებენ საკუთარ თავს, რამდენად კარგად გამოუვიდათ დავალება; რას გააკეთებდნენ სხვაგვარად, ახლა რომ იწყებდნენ კომპლექსურ დავალებაზე მუშაობას.

პრაქტიკის კვლევის პროცესში განსაკუთრებული აქცენტი უნდა გაკეთდეს იმაზე თუ რამდენად ჩართული იყო მოსწავლე სასწავლო პროცესში, რამდენად უწყობდა სასწავლო პროცესი ხელს მის ემოციურ-სოციალურ განვითარებას, ფუნქციურ-კომპონენტური უნარების განვითარებას:

კრიტიკული აზროვნება; შემოქმედებითობა; კომუნიკაცია; კოლაბორაცია; მოქალაქეობა; ხასიათი/ნებელობა;

თუკი ფუნქციურ-კომპონენტური უნარები, ქმედებები დაკვირვებადი არ არის, ეს ნიშნავს, რომ:

• ან კომპლექსური დავალება არ არის სათანადოდ შერჩეული და მოითხოვს შემდგომ ადაპტირებას;

• ან მასწავლებელმა უნდა შეცვალოს კონკრეტულ მოსწავლესთან მიმართებით სწავლა-სწავლების სტრატეგიები;

• ან პრობლემები არსებობს პოზიტიურ სასწავლო გარემოსთან მიმართებით.

და ბოლოს პრაქტიკის კვლევა კომპლექსურის მიმდინარეობის პროცესში გამოიყენება იმის გასაანალიზებლად, თუ რამდენად ღრმად გაიაზრა მოსწავლემ შესასწავლი საკითხი. ამაში გვეხმარება ეროვნული სასწავლო გეგმის შედეგების მიღწევის ტაქსონომია. მისი თითოეული საფეხური წარმოაჩენს სამიზნე ცნების ფლობის დონეს / სამიზნე ცნებასთან დაკავშირებული საკითხის/საკითხების გააზრების ხარისხს. პირველ სამ დონეზე სამიზნე ცნებასთან დაკავშირებული საკითხების გააზრების ხარისხი არ არის დამაკმაყოფილებელი. ცნების დაუფლება/შედეგის მიღწევა იგივედება მიმართებით და აბსტრაქტულ დონეებთან.

კომპლექსურ დავალებაზე პრაქტიკის კვლევის წარმოება ანუ გაკვეთილის შესწავლა ავლენს მასწავლებლების პროფესიული საჭიროებებს, რომელთა გადაჭრისთვისაც სკოლისა და სკოლის გარე სივრციდან იწყებს პროფესიული კომპეტენციების ამადლებას ტრენინგებით, ვებინარებით, სემინარებით, ინსტრუქციულ ქოუჩინგით.

რეზიუმე:

### კომპლექსური დავალების პრაქტიკის კვლევა მესამე თაობის ესგ მიხედვით

ნაშრომში წარმოდგენლია მნიშვნელოვანი საკითხები თუ როგორ გავზარდოთ სწავლა-სწავლების ეფექტიანობა პრაქტიკის კვლევით კომპლექსური დავალებების საფუძველზე. პრაქტიკის კვლევის მოდელად შემოთავაზებულია გაკვეთილის შესწავლა იგივე Lesson Study, რომელიც არის მასწავლებელთა ხელმძღვანელობით ჩატარებული კვლევის იაპონური მოდელი, რომელშიც მასწავლებელთა ტრიადა ერთად მუშაობენ იდენტიფიცირებულ სფეროზე მათი მოსწავლეების სწავლის განვითარებისთვის. მონაწილეები ერთობლივად იკვლევენ, გეგმავენ, ასწავლიან და აკვირდებიან გაკვეთილების სერიას, იყენებენ მუდმივ დისკუსიას, რეფლექსიას და

ექსპერტთა მონაწილეობას, რათა თვალყური ადევნონ და დახვეწონ თავიანთი ინტერვენციები.

ნაშრომში განხილულია გაკვეთილის შესწავლის მიდგომა, როგორც მასწავლებლის პროფესიული განვითარების მეთოდი, რომელიც მოუწოდებს მასწავლებლებს დაფიქრდნენ თავიანთი სწავლების პრაქტიკაზე გაკვეთილის ერთობლივი დაგეგმვის, გაკვეთილზე დაკვირვებისა და მოსწავლეთა სწავლის გამოცდის ციკლური პროცესის მეშვეობით.

მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმის მიხედვით შემოთავაზებული პრაქტიკა დანერგვის ფაზაზეა, ამიტომ ვფიქრობთ მოცემული საკითხი და მისი მიმოხილვა, მეტად აქტუალურია. მითუმეტეს დღეს როცა სკოლის ბაზაზე მასწავლებელთა პროფესიული განვითარების ჯგუფების არსებობა უმნიშვნელოვანესია სასკოლო კულტურის და სწავლა-სწავლების ეფექტიანობის ასამაღლებლად.

**შორენა ტყემალაძე** – აწსუ, პედაგოგიური ფაკულტეტი, განათლების მეცნიერებათა დოქტორი, მოწვეული ლექტორი. სსიპ-ქალაქ ქუთაისის 23-ე საჯარო სკოლის სამოქალაქო განათლების მენტორი მასწავლებელი.

### **Research of complex assignment practices according to the third generation national curriculum**

The paper presents important issues on how to increase teaching-learning effectiveness based on practice research complex assignments. As a model for practice research, the Lesson Study is proposed as a lesson model, which is a Japanese model of teacher-led research in which a triad of teachers work together in an identified area to develop their students' learning. Participants jointly research, plan, teach, and observe a series of lessons, using ongoing discussion, reflection, and expert participation to track and refine their interventions.

The paper discusses the approach to lesson learning as a method of teacher professional development that encourages teachers to reflect on their teaching practice through a cyclical process of joint lesson planning, lesson observation, and student learning testing.

The proposed practice according to the third generation national curriculum is in the implementation phase, so we think the given issue and its review are very relevant. Especially today, when the existence of school-based teacher professional development teams is crucial to increase the effectiveness of school culture and teaching and learning processes.

**Shorena Tkemaladze** - Atsu, Faculty of Pedagogy, Doctor of Education, Invited Lecturer. Mentor teacher of civic education of Kutaisi 23rd public school

ლიტერატურა:

1. ეროვნული სასწავლო გეგმა
2. მასწავლებლის პროფესიული სტანდარტი.

## Chemical Sciences

# SYNTHESIS AND CRYSTAL STRUCTURE OF BIS (BENZOATO – O,O<sup>1</sup>) – MONO (PYRASINO – N,N) COBALT (II) ADDUCT COMPOUND

Rzayeva Matanat Firuddin

Assistant professor, doctor of philosophy in chemistry, Ganja State University

Mammadova Aynur Teyyub

Assistant professor, doctor of philosophy in chemistry, Ganja State University

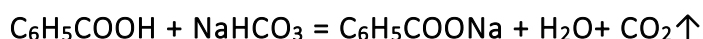
### Annotation

Benzoic acid - C<sub>6</sub>H<sub>5</sub>COOH is a biologically active substance, its metal complexes and pyridine adducts have been well studied [1]. It is clear from the literature data and database created at Cambridge University that the pyrazine adduct of Zn(II) benzoate has been synthesized and the crystal structure revealed [4].

In the research work, Co(II) benzoate was obtained and its pyrazine adduct was synthesized and structure research was carried out.

### Experimental part

Benzoic acid is dissolved in boiling water-ethyl alcohol solution and crystallized and "chemically pure" acid is obtained. The sodium salt of benzoic acid is obtained through the following reaction.



A solution of CoSO<sub>4</sub>•7H<sub>2</sub>O salt in water is added to a heated (50-60°C) sodium benzoate solution (2:1) with an expectation of equivalent weight, the solution is filtered and kept at room temperature.

After a few hours, 0.5 g on 20 ml of the mother solution. piazine (C<sub>4</sub>H<sub>4</sub>N<sub>2</sub>) is dissolved in 30 ml of distilled water and added. After heating the solution for 15 minutes at 40-50°C, it is filtered through filter paper and stored in a dark place. After a few days, light chestnut-colored crystals begin to precipitate.

The crystals were filtered and stored in a desiccator over anhydrous CaCl<sub>2</sub> for several days. The chemical formula of the obtained complex compound was determined by elemental analysis.

<b>Found % :</b>	C 57,83	H 3,84	N 3,69
C <sub>18</sub> H <sub>14</sub> O <sub>4</sub> CoN			
<b>Calculated %</b>	C 57,91	H 3,76	N 3,75

The new synthesized adduct compound was studied by infrared spectrum and thermographic methods. Infrared spectral data of benzoic acid, Co(II) benzoate, and

bis(benzoate)–mono(pyrazino) adduct were obtained on a UR-20 spectrophotometer and are listed in Table 1 for comparison.

Table 1.

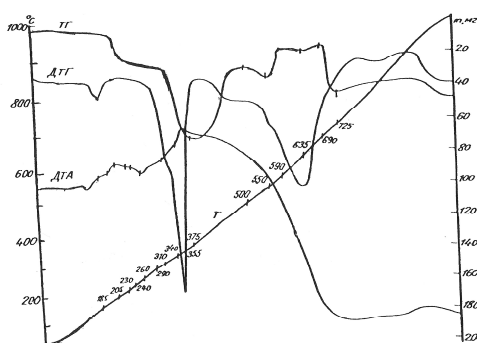
Co(II) benzoate and bis(benzoate)–mono(pyrazino) adduct  
IR spectrum data.

$C_6H_5COOH$	$(C_6H_5COO)_2Co \cdot 4H_2O$	$(C_6H_5COO)_2Co \cdot C_4H_4N_2$	Connections
1670 st.*	1625 st.	1615 st.	$\nu_{as}$ (COO)
1580 st.	1585 st.	1585 st.	$\nu$ (C-C) Phenyl
1570 st.	1565 med.	1560 med.	$\nu$ (C- C) Pyrazin
1370 st.	1390 st.	1395 st.	$\nu_s$ (COO)
1230 st.	1225 st.	1220 st.	(Phenyl - C)
960 w.	965 w.	960 w.	$\nu$ (CH)
—	890 st.	—	$\nu$ (H <sub>2</sub> O)
620 med.	615 med.	620 med.	Me – O
—	—	540 st.	Me - N

\*. st. - strong; med.- medium; w. – weak;

As can be seen from Table 1, the strong absorption corresponding to the carboxyl group shifts to the lower region in metal benzoates relative to the acid, which confirms the formation of ionic and covalent bonds between the carboxyl group and the central atom.

The obtained new Co(II) benzoate pyrazine adduct was conducted thermographically and thermogravimetrically in a Paulik–Paulik–Erdey system Q-derivatograph under atmospheric conditions. Temperature limit 20-1000°C, heating rate 100/min. was. 100 mg of the substance was burned in a platinum vessel and Al<sub>2</sub>O<sub>3</sub> was used as a standard.



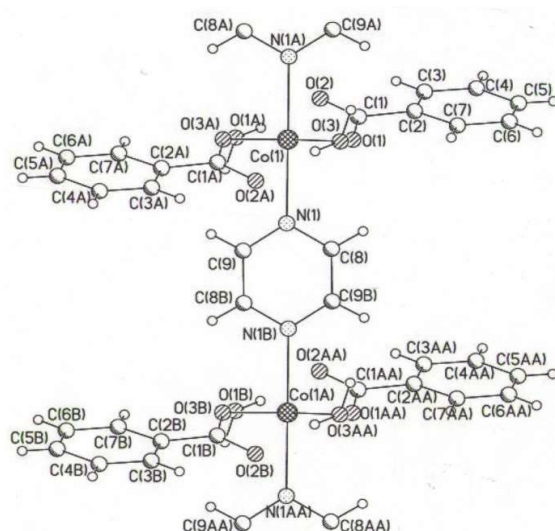
**Figure 1.** Derivatogram of bis-(benzoato) – mono (pyrazino) Co(II) adduct.

From the thermogram given in Figure 1, it is clear that at 128°C, the pyrazine molecule burns leaving the structure, and this situation is observed with a strong exoeffect.

After the pyrazine molecule leaves the structure, a continuous dimer structure is formed. At 280°C, the organic part, which is separated by splitting the dimer, burns. The final product of thermolysis is the metal oxide obtained from the decomposition of the obtained CoCO<sub>3</sub> (780°C).

Selecting single crystals of the synthesized bis (benzoate)–mono (pyrazino) Co(II) complex compound Bruker Apex CCD operating at Baku State University The crystal and molecular structure was revealed in an automated diffractometer. The main structural parameters of a rhombic crystal are as follows:

$$a=7,1964(5), b=11,4526(7), c= 21,4238(13)\text{\AA}; V=1765,7(2)\text{\AA}^3; Z=4, \\ d_{\text{Calculated.}}=1,570 \text{ q/sm}^3, R=0,0276.$$



**Figure 2.** Molecular and crystal structure of bis(benzoato)-mono(pyrazino)Co(II).

As can be seen from Figure 2, the benzoate anion is coordinated to the central cobalt atom in the monodentate type through the oxygen of the carboxyl group. The adduct-forming pyrazine molecule joins two donor nitrogen atoms with the central atoms, linking the molecules together and forming a dimer structure.

Interatomic distances and valence angles are given in Tables 2 and 3.

**Table 2.**

Distances between atoms, d Å

Connections	d, Å	Connections	d, Å
Co(1) – O(1)	2,0414 (9)	C(5) – C(6)	1,379(2)
Co(1) – O(3)	2,1181 (10)	C(6) – C(7)	1,384(2)
Co(1) – N(1)	2,2030 (13)	C(4) – H(4)	0,9300
O(1) – C(1)	1,2541 (6)	C(5) – H(5)	0,9300
O(2) – C(1)	1,4991 (17)	C(6) – H(6)	0,9300
C(2) – C(7)	1,3876 (19)	C(7) – H(7)	0,9300
C(2) – C(3)	1,3915 (18)	N(1) - C(8)	1,3325(17)
C(3) – C(4)	1,386 (2)	N(1) - C(9)	1,3325(17)
C(4) – C(5)	1,3773(2)		

**Table 3.**

Valent angles, ω, deg.

Angles	ω, deg.	Angles	ω, deg.
O(1) – Co – O(3)	89,67 (4)	C(4) - C(3) – C(2)	119,95(14)
O(1) – Co – N(1)	90,84 (3)	C(4) – C(3) – H(3)	120,0
O(3) – Co – N(1)	88,52 (3)	C(5) – C(4) – C(3)	120,27 (14)
C(1) – O(1) – Co	128,12 (8)	C(4) – C(5) – C(6)	120,28 (14)
O(2) – C(1) – O(1)	124,06 (12)	Co(1) – O(3) – H(3)	115,8
O(2) – C(1) – C(2)	119,58 (11)	C(8) – N(1) – Co	119,76 (4)

Analysis of the obtained results

As can be seen from Figure 2, the central atom forms a monodentate ionic bond with the oxygen of the cobalt carboxyl group. Co-O (3) = 2,1181(10)Å and is consistent with literature data. Two water molecules included in the structure form a covalent bond with the central atom through donor oxygen atoms. Co – O(1) = 2,0414(9) and is consistent with literature data [4]. The

pyrazine donor nitrogen atoms, which bind the monomer molecules together, bridge the central cobalt atoms. Co – N communication 2,2030(13)Å -a metal of other pyrazine adducts – is identical to the nitrogen bond [1,5]

#### REFERENCES

1. Dinçer Ülkü, M.Nawaz Tahir and E.M.Movsumov. Acta Cryst. (1996). C52, p.2678-2680
2. M.Nawaz Tahir, Dinçer Ülkü, Canan Ünaleroğlu, Elman M.Movsumov. Acta Cryst. (1996). C52, p.1449-1451
3. М. Ф. Рзаева, НавазМ.Тахир, Л. Н.Сафарова, Э. М. Мовсумов журнал «European Applied Sciences», № 5 2013
4. Sheldrick G. M. Acta Cryst. 2008. B64, p. 112-122
5. Spek A. L. Acta Cryst. 2009. B65, p. 148-155

## **Veterinary Sciences**

# ПИТОМНИК «ASAR LIVE» - НАУЧНАЯ ПЛОЩАДКА ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С САЙГОЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

**Кушалиев Кайсар Жалитович**

д.в.н., профессор ЗКАТУ им.Жангир хана, г.Уральск

**Усенов Жангелды Тарихович**

магистр, ЗКАТУ им.Жангир хана, г.Уральск

**Тлеуленов Жумадия Муратбекович**

сотрудник питомника «Asar Live» Карагандинской области

**Элжаппар Мадияр Аймырзаұлы**

директор питомника-фермы дичеразведения «Asar Live» Карагандинской области

Одним из наилучших способов изучения сайгака в условиях приближенных к естественным является изучение сайгака в условиях питомников и вольеров полувольного содержания. В 2022 году на территории Нуринского района, Карагандинской области (Казахстан) в окрестностях сопки Бозжыра, создан питомник «ASAR Live», который является не первым отечественным опытом по содержанию сайгаков в полувольных условиях, но первым питомником с наибольшей территорией вольеров и использованием всего наилучшего опыта отечественных ученых по содержанию сайгаков в полувольных условиях. Данный питомник является научной площадкой позволяющая проводить наблюдения в разные периоды жизни животных и сезоны года, использовать и испытывать современные средства и оборудование для наблюдения и ветеринарного обслуживания, проводить научные исследования и испытания

Питомник по содержанию сайгаков является уникальным местом сохранения представителей дикой фауны и внедрения научно-исследовательских разработок ученых.

На данный период в питомнике «Asar Live» для сайгаков отработана технология кормления молодняка сайги, в молочный период сайгачата выпаивались на основе детского питания Nestogen (рис.1). Для предупреждения заболеваний различной этиологии обязательно необходимо придерживаться, основам профилактики болезни. К этиологическим факторам любой болезни необходимо учитывать рацион кормления, воспроизводство и в каких условиях содержалось животное.



Рисунок 1- Кормление сайгачат в питомнике на основе детского питания Nestogen

В молочном периоде молодняк сайгака формируется группами по 15-20 голов в отдельном загоне площадью порядка 500 кв.м. огражденный металлической или пластиковой сеткой с размером ячеей 3\*3см на высоту 1,8м.

Данный вид ограждения в молочный период целесообразен для исключения травмирования молодняка в процессе роста и развития. Загон оснащается водопоем, кормушками и навесом от солнца, подключается система внешнего и внутреннего освещения и видеонаблюдения. Выпойка молока производится обслуживающим персоналом по графику кормления и нормировано каждому животному, с регистрацией выпойки номера каждой головы, что позволяет контролировать здоровье сайгаков и принимать своевременные меры.

Период выпойки молока сайгакам наиболее трудоемкий процесс в сборе и регистрации данных о росте и развитии молодняка.

В данный период молодняк сайгака наиболее любопытен и быстро обучаем в работе с людьми и техникой, а в дальнейшем по мере роста и взросления любопытство исчезает у данного вида.

В целенаправленные организационные работы входит комплекс зооветеринарных и организационных мероприятий, которые обеспечивают строгое выполнение зооигиенических требований, которые нацелены на оптимальные условия кормления и содержания молодняка сайгачат, с учетом возраста и физиологического состояния животных. Ветеринарное обслуживание путем фиксации животных, изучение клинического состояния, термометрии (рис 2), осуществляется путем систематического осмотра и проведения диспансерного обследования всего поголовья сайгаков. Эти мероприятия позволяют своевременно выявлять признаки болезней животных различной этиологии и принимать определенные меры предупреждения, не допуская полного проявления и распространения тех или других заболеваний.

В молочном периоде, выпойка сухого молока для детского питания является наилучшим методом для роста и развития молодняка сайгака. По мере роста и достижения половозрелого возраста сайга вступают в гон.



Рисунок 2 - Проведение сайгачонку термометрии

*Сроки и особенности гона сайгаков в дикой природе*

В условиях питомника «ASAR Live» первые поведенческие признаки начала гона сайгаков наблюдались в середине декабря месяца, а массовый характер гона наблюдался с 13 по 27 декабря 2023 года и продолжительность его составило в среднем до двух недель. По литературным данным, иногда наблюдается «растянутый характер гона», это наблюдается при низкой доле самцов в популяции.

При гоне основная масса сайгаков разбивалась на гаремы, а в дикой природе иногда сайгаки не разбиваются в гаремы из-за аномально низкой доли самцов в популяции, что приводит к отсутствию конкуренции за самок. Доля половозрелых самцов обычно составляет старше 1,5 года, около 1% от общей численности.

В среднем, на одного самца приходится более 100 самок.



Рисунок 3 - Поле битвы: схватка двух сайгаков - рогачей.

Когда у сайгаков огромная любовь к самке сливается с лютой ненавистью к сопернику, начинается битва. Декабрь - месяц в степи - время ожесточённых схваток самцов сайгака за внимание самок. Поле битвы, подготовка к схватке двух сайгаков – рогачей (рис.3).



Рисунок 4 - Огромный нос рогаля своеобразный резонатор.

Дело в том, что в это время, и без того огромный, нос рогаля раздувается еще больше, образуя своеобразный резонатор. С помощью него животное издаёт низкочастотные звуки, привлекая самок (рис.4). Как выяснили ученые, чем глубже голос самца, тем животное считается крупнее и старше, а значит – его способность к выживанию выше.

Схватки нередко заканчиваются травмами или даже гибелью одного из бойцов, но сайгаки - полигамные животные и в награду счастливому победителю достаётся целый гарем. Период гона - ожесточённых схваток за внимание самок уставшие от битв самцы - рогаля грустно бродят по заснеженной степи.

В дикой природе фиксируются факты гибели сайгаков от нападения волков, трупы погибших после гона обнаруживаются по скоплению орланов - белохвостов и серых ворон (рис.5).



Рисунок 5 - Гибель сайгаков после гона в дикой природе

В 2023 году Комитет лесного хозяйства и животного мира Казахстана, объявил о лимите изъятия из дикой природы 1800 голов сайгаков. Животные будут отлавливаться в научных целях, так как перед учеными стоят три задачи.

Первая - изучить адаптационные способности особей. Вторая задача – попробовать скрестить три разные популяции, так как в природе они не скрещиваются. Попытка скрестить их была предпринята еще в 60-х годах: подкидывали в стадо «чужаков», но те со временем находили свои стаи, что говорит о генетической памяти. Маршрут обитания только их популяции заложен на молекулярном уровне. И третья задача - изучить болезни, которым

они подвержены, и самое главное их генетическая паспортизация. Таких исследований ранее не проводились.

В связи с этим, в питомник «Asar Live» для гона сайгаков в конце декабря из Алматинского зоопарка были приобретены два самца уральской популяции, с целью скрещивания с сайгаками бетпакдалинской популяции и проведения молекулярно-генетических исследований (рис. 6).



Рисунок 6 - Самцы из Алматинского зоопарка

Самцы уральской популяции быстро адаптировались в среде бетпакдалинской популяции сайги и организовали гарем из 49 самок питомнике «Asar Live». Процесс гона в питомнике прошел в спокойной «любовной» обстановке.

Из практического опыта известно, что содержание вольных животных в питомниках меньшей территории, приводит к различным болезням незаразного характера: вздутие рубца, обрастания копыт (рис.7), травмы в результате стычек (рис.8), крупноплодие и трудные роды (рис.9), а в дикой природе встречаются случаи гибели сайги при трудных родах (рис.10).



Рисунок 7 - Обрезка копыт



Рисунок 8 - Клинически осмотр сайгачонка с загипсованной конечностью.



Рисунок 9- Трудные роды у сайги и оказание родовспоможения.



Рисунок 10- Гибель сайги при трудных родах в дикой природе

В питомнике «Asar Live», когда открылся новый питомник на 370 га, таких травм среди сайгаков практически не наблюдалось и это была большой победой над механической травматизацией животных. На воле на одного сайгака, приходится около 20 га. А вот инфекционные болезни в питомнике маловероятны, потому что каждое животное под строгим ветеринарным наблюдением, на должном уровне поставлены профилактические

мероприятия против заразных болезней, инфекционных, гельминтозных и вирусных заболеваний (вакцинация, витаминизация и др).

*Меры по профилактике незаразных болезней сайгаков в условиях неволи.*

Профилактика всегда была и остается главным направлением ветеринарной деятельности в питомниках. Она служит основным и самым эффективным средством сохранения здоровья животных. Профилактика представляет собой систему общих и специальных мероприятий, направленных на предупреждение болезней. Выполнение зооигиенических требований – основное условие успешной профилактики незаразных болезней. Вместе с тем в основе организационных принципов предупреждения любой болезни лежат знания – этиологических факторов и мер по их устранению.

Этиология при незаразных болезнях практически всегда связана с производственными условиями, то есть с кормлением, условиями содержания, воспроизводства и эксплуатации животных. Известно, что незаразные болезни по своей природе полиэтиологичны, так как одно и то же заболевание может быть следствием многочисленных и разнообразных причинных факторов, воздействующих на организм животных отдельно или в сочетаниях друг с другом. При длительном влиянии этиологических факторов, связанных с производственными условиями.

Отсюда для успешного проведения мер профилактики незаразных болезней животных необходима всесторонняя, целенаправленная организационная работа. Она должна складываться из комплекса ветеринарных, зоотехнических и хозяйственных мероприятий, обеспечивающих выполнение требований зооигиены, которые направлены на создание оптимального кормления и условий содержания сайгаков, с учетом возрастных и физиологических особенностей животных.

Ветеринарный контроль в питомнике «Asar Live», за состоянием здоровья животных, осуществляется путем систематических клинических осмотров всего поголовья и проведения периодических диспансерных обследований. Это позволило своевременно выявлять ранние признаки заболеваний и принимать соответствующие предупредительные меры, не допуская полного проявления и распространения тех или других заболеваний. Особенно это важно при болезнях, связанных с нарушением обмена веществ, так как мы в своей работе в питомнике «Asar Live» своевременно предотвращали развитию дистрофических процессов в организме сайгаков своевременной дачей кормовых добавок и минеральных подкормок.

Кроме того, контроль помогает следить за ростом и развитием молодняка, что способствует интенсивности его выращивания, получению крепкого и хорошо развитого животного.

Сайгак – пугливое и осторожное животное, в условиях неволи резистентность организма отмечалась ниже, неустойчивость к стрессу являются первоначальными факторами заболевания животных.

Проблема стресса на устойчивость особей сайгаков, приводят к иммунологической недостаточности, сопровождающийся, как правило, обратимыми нарушениями функционирования иммунной системы, ее адаптивных механизмов и других функций значительно осложняет течение любых заболеваний. Нарушение нормального функционирования иммунной системы не только определяет более тяжелое затяжное течение любых болезней, но и способствует генерализации воспалительных процессов, развитию осложнений, снижению или отсутствию клинического эффекта от базисной терапии, увеличению летальности.

Главная функция иммунной системы заключается в устранении чужеродных аллергенов. Для этого она обладает сложнейшим набором постоянно взаимодействующих неспецифических и специфических механизмов.

*Перспективы:*

В перспективе перед учеными и коллективом питомника «Asar Live», стоят новые цели по регуляции численности поголовья сайги, профилактики патологий и сохранения биоразнообразия на территории страны, необходимо продолжение комплексных научно-практических исследований. Комплексный научный подход к изучению проблемы позволит разработать систему мероприятий по сохранению регуляции численности поголовья мигрирующих диких животных.

Функционирование питомников по разведению сайгаков в неволе и полувольных условиях будет служить базой для научно-исследовательских работ по биологии диких животных, а также являться объектом туризма.

Концентрация сайги на определенной территории позволит сохранить животных от распространения болезней различной этиологии, браконьерства, отравы и порчи пастбищных угодий фермерских хозяйств, из опыта выращивания сайги в Карагандинском питомнике «ASAR Live».

Создание фонда поголовья сайгаков для обеспечения питомников, зоопарков, заповедников Казахстана и других зарубежных стран;

- ✓ Сравнительное изучение биологии, экологии и болезней сайгаков трех популяции;
- ✓ Изучение продуктивных качеств сайгаков (рога, шерсть, шкура) и возможностей создания дичефермы для разведения сайгаков в неволе.
- ✓ Изучение молекулярно-генетических особенностей сайгаков разных популяции (генетическая паспортизация), методом STR и SNP.

На сегодняшний день в питомнике «ASAR Live» получены научные изыскания совместного сотрудничества с привлечением профессорско-преподавательского состава Университета, магистрантов и студентов университетов Казахстана, специалистов Карагандинского зоопарка и местных исполнительных властей,

Политика питомника «ASAR Live» направлена на сохранение и рациональное использование сайгака в целях развития производственной и перерабатывающей отраслей региона и благополучия местного населения.

Питомник «ASAR Live» является наилучшей научной площадкой практической работы с сайгаком в современном Казахстане и оснащен современным оборудованием и техникой для проведения исследований ветеринарного и экологического изучения сайгаков бетпақдалинской популяции в полувольных условиях. Вместе с тем, это школа практики отечественных ученых и магистрантов казахстанских ВУЗов и зона развития этнографического и экологического туризма Казахстана.

В настоящее время продолжают научные исследования сайгаков, включая изучение молекулярно-генетических маркеров ДНК бетпақдалинской и уральской популяций сайгаков.

## Historical Sciences

# ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ

**Оршан Айдос**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Тарих мамандығының 2 курс магистранты

**Шуршибай Бейбитгул**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер кафедрасының т.ғ.к., қау., профессоры

**Яшарова Шұғыла**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Шет тілі: екі шет тілі 2 курс

Қазақстан өзінің тарихи даму үдерісінде ұзақ уақыт бойы дүниежүзінің басқа да мемлекеттері сияқты ұрыс пен шайқас, жеңіс пен жеңілістің аренасы болды, дегенмен ұлан-ғайыр аумағы және өзге мәдениетке деген төзімділігінің арқасында біздің мемлекетіміз көптеген ұлыстар мен ұлттардың Отаны болды. Ғасырлар бойы "біздің ата-бабаларымыз міндеттерді табысты шешті, халықтарды біріктірді, тарих кеңістігі мен уақытын бағындырды. Олар өз Отанының тәуелсіздігін және әскери қауіпсіздігін сақтап қалуды ойлады, және де бұл көптеген ғасырлар бойы, агрессорлардың ұдайы шабуылы жағдайында, оларға Қазақстанның кең-байтақ аумағын табысты қорғауға көмектесті.

Қазақтар бірнеше рет өлім аузында болды. Бірақ өмірге тырысу еркі, азаттыққа тырысу еркі, халықты қайта-қайта тізесінен тік көтерді...", деп атап көрсетті. Шындығында, біздің көз алдымызда көрнекті тарих қайраткерлері, қазақ хандары мен батырларының саңлақтары жағынан ұлттық мүдделерге қызмет етудің ұлы тарихи үлгісі тұр.

Қазақстанның егемен және тәуелсіз болуына жиырма жыл уақыт өтті. Бұл жағдайларда республиканың халқына оның бай, сондай-ақ әскери қолбасшылардың: Керей хан, Жәнібек хан, Әбілхайыр хан, Абылай хан-қазақ халқының ұлы жинаушыларының, ұрыс алаңында атағы шыққан қазақ батырлары-Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Исатай, Кенесары, Амангелді Иманов үлгісінде белсенді патриоттық тәрбие жүргізілуде.

Әскери қауіптің деңгейін төмендетуге қазіргі үрдістер, әлемдік қоғамдастықтың өзара қауіпсіздік пен ынтымақтастық

Осыған орай қазақ халқының жоңғар шапқыншылығынан азат ету соғыстарының әскери тәжірибесін зерделеу ғалымдардың қызметінің аса маңызды бағыттарының бірі және олар өздерінің зерттеулерімен ғылыми айналымға жаңа ақпарат енгізеді.

1745 жылы қыркүйекте Қалдан Церен қайтыс болды. Елде билік үшін талас басталды. Жоңғарлардың ішкі қырқысын пайдаланған Абылай бастаған қазақ әскерлері жаппай шабуылға шықты. Орта жүз ханы Сәмеке Бөгенбай қолының тез Ұлытау маңына аттануына әмір беріп, шапқыншыларын (хабар жеткізуші) жіберіп жатты. Жалпы, Бөгенбай қолыбетін Сарыарқаға бұрды. Оңтүстік Қазақстанда Шінетұлы Рысбек Жоңғар хонтайшысының Қаратаудағы жазғы ордасын талқандап, күлпарша етті. Ошақты Саңырық, Сарымерген, Қалет батырлар мергендер тобын басқарды. Қырғын соғыс әсіресе, қазіргі Қаратау қаласының оңтүстік-шығыс жағындағы Қотырбұлақта болды. Осында қырылған қалмақтардың обамолалары әлі күнге дейін үйінді болып жатыр. Осы жердегі «Шолақтау» кеңшары қазір Қойгелді атындағы бір-лестік аталып отыр. Сондай-ақ, мұндағы «Майтөбе» атанған

Майдантөбе қырғынының орны Талас ауданының орталығы Ақкөл маңында қырылған қалмақтардың төрткүл обасы әлі күнге тұр.

Бұлар тек Талас ауданының ғана жеріндегі соғыстардан қалған белгілердің біразы ғана. Жетісу жерінде Қойгелді мен Қабанбай, Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай батырлар жеңіс туын тігіскен. Шілік деген жерде осы топты басқарғандар арасында садақшыларға жетекшілік еткен Са- ңырық, ал жалпы әскер ішінде мыңдықтар басқарған Өтеген, Қосы, Оқым, Қортыс, Мәмбет, Шойбек, Сеңкібай, Сәмен, қаңлы Тілеуке, қарақалпақ Қылышбек... сияқты батырлар болған [1].

Осы жылдары Бөгенбай батыр бастаған әскер тобы Алакөл, Мақаншы, Көкпекті өзені, Ертіс бойындағы Бұқтырмадеген жерде жоңғарларға күйрете соққы беріп, қазақ елінтүбегейлі жеңіске жеткізді. Ал Қаракерей Қабанбай әскеріТарбағатай тауы мен Қандысу өзені бойында жоңғар әскерінталқандап, Шілік асуымен Зайсан көліне дейін жоңғарлардың ізіне түсіп, Шитөбе, Талдыаралды (Аманжол қыстауыболған жер) азатетіп, соңғы қанды шайқастарын қазіргі Үлкен Қаратал, Көкқошқар, Кендірлік, Аққола деген жерлерде жеңіспен аяқтады. Жоңғарлар жеңілгендіктерін мойындап, қазақ батырларына ақ отау тігіп, ақ тұлпар шалып, достық нышаны ретінде сойылған тұлпардың басын тартып, бұдан былай қазақ халқымен жауласпау шартына қол қойған келісім жасалды. Сөйтіп, Зайсан жерінде қазақ халқы ғасыр бойы созылған күресін жеңіспен аяқтады. Үмбетей жыраудың «Бөгенбай еліміне» деген жоқтау жырында:

Баянауыл, Қызылтау,  
Абыралы, Шыңғыстау,  
Қозымаңырақ, Қоймаңырақ  
Арасы толған көп қалмақ.  
Қалмақты қуып қашырдың,  
Қара Ертістен өткізіп,

Алтай тауға асырдың!-дейді. Жырлап отырған жер аттары қазіргі Қарағанды, Ақмола, Павлодар, Семей, Шығыс Қазақстан облыстары.Өскемен қазақтарының аузында Бұқтырма асуының тұсында«Бөгенбай Тескентауы» деген үңгір бар. Бұл жайдың өзі де өткенді аңыз етіп қана қоймай, әйгілі ұрыстардың топонимінен де белгі береді. Үмбетайдың «Қара Ертістен өткізіп, Алтай тауға асырдың!» деген анықтамасы айқындала түседі. Семей жерінде Ақшәулі мен Қоңыршәулі деген жер аттарыосыкүнгедейінсақталған. Мұндай мысалдардыкөптеп келтіруге болады. Тағы бір айта кететін мәселе, соғыстың үшінші кезеңінде шегінген жоңғар әскерлері қамалдарға жиналып бекініп, күш жинауға кірісті. Мәселен, Ертістің бір саласы Сібе өзені жағасындағы Абылай кит қамалы 1654 ж. салынған еді.

Ол жоңғарлардың қазақ жерін жаулауда негізгі тірегі болып, Ресейден Қытайға баратын жоңғарлардың өз қолдарына ұстап отыруға пайдаланған болатын. Міне, соған үш мың жоңғар әскері келіп паналады. Қазақтардың қамалды шабуылмен алуы өте қиынға соқты. Қамал жан- жағы мидай жазық, өзен болды, ал қоршаған жартасты биік жота. Жота етегіне салынған қамал арқылы өзен бойындағы жазықтықты, Сібе көлін және батыстағы Тарғын даласын, одан әрі Ертіске өтетін жолдарды бақылауға қолайлы' еді. Қазақтар Абылайкит қамалын ала алмай, бірсыпыра шығын- ға ұшырап сырттай қоршап тұрды. Майданға бір күн кешігіп қалған Олжабай батыр2 бастаған әскери құрама қамалға үдере шабуылға шығып, темір қақпаны бұзып кіреді. Артынша қамалға қалың қол да лап береді3. Міне, осы қамалдың темір қақпасын бұзып кіру Олжабай батырдың атақ-абыройын көтереді4. Олжабай содан былай қамал бұзғыш деген атақ алды. Осы шабуылға Олжабайдың қолының қоспасынан оқ тигенге қарамастан, шегінбей, жоңғарлар бекінген қамалды тізе бүктірді3. Олжабайдың сол соғыста көрсеткен ерлігін Сақау дейтін ақын өзінің «Олжабай батыр» толғауында былай жырлайды: Осы бітімнен кейін Олжабайдың абырой-атағы

бұрынғыдан да асып, атақ-даңқы «он сан орта жүзге ұран болады» .Көп ұзамай Абылайдың өзі бастаған екінші әскер тобы да қамалға кіреді. Қамаленді Абылайдың атымен аталады. Кейін Өскемендегі орыстар Абылай қамалды тастап, Көкшетауға кеткеніне қуанып, абылай кетті деп немесе Абылайкит деп атап кеткен. Ол бүгін де солай аталады [2].

Қазақ жерін жоңғарлардан азат еткенен кейін рулар мен тайпалар жаппай ата мекендеріне орала бастады. Ұлы Орда тайпалары Сырдария жағалауларынан, Түркістан аймағынан, Жетісу жеріне; Орта Орда тайпалары Орталық, Солтүстік, Шығыс Қазақстандағы атамекендеріне оралды. Қазақ хандығы өзінің шекарасына шығысымен, Қытай империясы Жоңғар хандығына шабуыл жасай бастады. XVIII ғасырдың орта шенінде ішкі Қытайдағы шаруалар қозғалысын басқан манчжур-қытай (Цинь) империясының екі армиясы тоқсан мың әскермен4 жоңғар хандығының жеріне келіп кірді. Қытайлардың Жоңғарияға басып кіруіне 1754 жылы Жоңғар тағына үміткерлердің бірі - Әмірсананың билік үшін күресте Цинь үкіметінен көмек сұрауы себеп болды. 1755 жылы мамырында Цинь әскері Әмірсананың басшылығымен Текес (Жоңғария) алқабына басып кірді. Көп кешікпей Жоңғар хандығының негізгі күші талқандалып, толығымен жойылды. Жоңғар хандығының қайта қалпына келуіне жол бермеу үшін қытайлықтар Әмірсананы бүкіл ойраттың басы етіп қоямыз деген уәделерін орындамай, хандықты төрт бөлікке бөліп тастады. Бұл жағдай Әмірсананың бұрынғы жақтаушыларына қарсы шығуға алып келді. Олардың арасындағы қиян-кескі ұрыс 1757 жылы Әмірсананың аз нөкерлерімен қашып кетуімен аяқталды. Жоңғарияны басып алған Цинь әскерлері ойрат тұрғындарын аяусыз қырып-жойды. Оны қытай тарихшылары да мойындауға мәжбүр болды. Бұған «Қытай тарихы очеркінде» ерекше көңіл аударылып, «Қытайлар жоңғар халқын ешбір аяусыз, бірін қалдырмастан қырып-жою арқылы жеңіске жетті» - делінген [3].

Жоңғарияның гүлденген кезеңінде 600 мыңнан аса адам өмір сүрді. Әскери талқандаудан кейін халықтың оннан үш бөлігі жойылды, ал оннан төрті шешек ауруынан қайтыс болды. Өлім аузынан аман қалған жоңғарлар бас сауғалап, қазақ даласына қашуға мәжбүр болды2. Бұл босқыншылық көпшілік сипатқа ие болды. Оқиғаның осындай нәтижесі 1756 ж. 1 маусымдағы заңдастырылған үкімет жарлығымен қазақтардың ежелгі жері Алтай аймағын қайтарып алу міндеті қойылды. Қазақтың бұрынғы жерлері Ертістің жоғарғы ағасы, Үлбіге құяр сағасы, Бұқтырма, Нарын өзендерінің жоғарғы бөлігі қазақ еліне қарады. Сонымен ойрат-жоңғарлардың көпшілігі қазақ жерінен кетіп, Сібірдің аудандарына және басқа да жерлерге орналасты. Ойрат басшысы Әмірсана қазақ жерін паналады. Көп кешікпей манчжур-қытайлықтар Әмірсана мен басқа да ойрат босқындарынан іздеуді сылтау етіп, қазақтар тарапынан қарсылық болған жағдайда әскери күш қолдануды көздеп, Қазақстан аумағына басып кірді. Осы кезде ежелгі қазақ жерін жоңғар басқыншыларынан азат еткен сұлтан Абылай өз ықпалын тек Орта жүзге ғана емес, ұлы жүзге де жүргізді. Ол манчжур-қытайларға қарсы күш жинай бастады. 1756 жылы тамызында Цинь әскерлері мен Абылай басқарған қазақ жасақтары арасында әскери қақтығыс болып, қазақтардың Цинь әскеріне тойтарыс берумен аяқталды. Осы жылдың жазында Жоңғарияны жаулап алуды аяқтамастан, Әмірсана мен басқа да ойрат басшыларын ұстауды сылтауратып, манчжур-қытай отрядтары Қазақстанға бірнеше жерден басып кірді. Цинь билеушілері қазақтарға қатысты ресми жарлықтарында «Циньдерге қарсы шығушы ойраттарды жасырғандығы үшін аяусыз қырып-жоятындығы, тіпті қазақ елінің толық жойылуына дейін барады», - деп қорқытты [4].

Ол кезде орыс үкіметі Ұлы және Орта жүз қазақтарына манчжур экспансиясына қарсы тұрарлықтай жеткілікті қару - жарақ, әскери күш бере алмады. Беделді сұлтан Абылай және басқа да қазақ басшыларының жасақтары манчжурларға қарумен қарсылық көрсетуге ұмтылды. Бірақ алғашқы ұрыстың өзінде-ақ екі жақ та жеңіске жете алмады. Қытайдың ресми мәліметтері бойынша мыңнан аса қазақ өлген, қытайлықтардың әскері де сол мөлшерде.

Князь Цигунджабаның 1756 жылы жазындағы антициньдік көтерілісі манчжур әскерлерін қысқа қарай жерін тастап кетуге мәжбүр етті. Бұл манчж тұрақсыздығын көрсетеді.

Манчжур әскерлерінің Қазақстанға келесі жорығы Әмірсана Қазақстаннан Ресейге қашып кеткеннен кейін 1757 ж. болды. Содан кейін Абылай сұлтанның Цинь билеушілері менкеліссөздері жалғасты. Ол келіссөздің мақсаты болашақта Қазақ мемлекетінің Ресей-Қытай әскерлерінің қоршауынан құтылу жолы еді

Император Цян-Лун 1757 жылы өзінің бір жарлығында көрсетілгендей, қазақ-қытай қарым-қатынасы Қытайдың басқада іргелес, сол кездегі Пекиннің вассалдары болып табылатын Азия мемлекеттері - Вьетнам, Таиланд, тағыда басқа елдермен елдермен арадағы қарым-қатынасқа ұқсас қатынас болып табылды. Цинь өкіметі 1767 жылы қазақтарды өзінің ата қонысы Тарбағатайға қоныстануына келісім беруге мәжбүр болды. Осылайша қазақтар өздерінің ата қоныстарын алды. Цинь империясы қазақтар мен қырғыздарға жаулаушылық жоспарын жүзеге асыру мүмкін еместігіне көз жеткен соң, қазақ-қырғыздардың орналасқан жерін, яғни Ресей мен Қытайдың арасындағы аралық жер ретінде мойындады. Сонымен жоңғарлар билігі жойылғаннан кейін оның орнын Цинь патшасы басты. Ұзақ жылдар соғыстан қалжыраған қазақтардың жасақтарының.

Қазақтар Цинь империясымен келіссөз жүргізуге елшілер аттандырып жатқанда, 1758 жылы Қытай әскері Жоңғарияда мейлінше ойран салып, халқын тоздырып жіберді. Жоңғария мемлекеті біржолата жоқ болды. Бұл жөнінде КСРО өкіметінің 1969 жылы, 13 маусымдағы мәлімдемесінде: «Манчжур-қытай империясы Жоңғариядағы ойраттар хандығын жойып, оның халқының көпшілігін - бір миллионнан аса адамды қырды» 1, - деп көрсетілген [5].

Қорыта келгенде, қалмақтар 1757-1758 жылдардан кейін қарсылық көрсету күшін сарқып, мемлекеті жойылды және қытай, орыс билеушілерінің жемтігіне айналды.

100 жылдық соғысқа төтеп берген Қазақ хандығы өзінің өміршеңдігін көрсетті, ұлттық санасы қалыптасты. Абылай бастаған әскердің жауынгерлік рухы шыңдалды. 1771 жылы, Әбілмәмбет хан дүние салғаннан кейін хандық билік Абылайға көшті. Абылайды ел-жұрт бір ауыздан үш орданың ханы етіп сайлады.

Ал қазақтармен соғысу жоңғарлардың өз бастарына тажал болып жетті. Өйткені құбақалмақтар қазақ елінің шығысында атымен өшті, қалған-құтқаны біржола бас көтере алмастай болып, кең дүниенің бетінен сызылып, қара жамылып қалды. Ал қазақ халқының бақыты үшін жанын жалдап, тісін қайрап, оның табанына кірген тікен менің маңдайыма шөгір болып қадалсын деген Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай. Қойгелді, Шақшақ Жәнібектің аты оның ұрпағына, бүгінгі қазақ халқының есінде жатталып қалды. Енді қысқаша сол батырларға, олардың ерлік дәстүрлеріне тоқталайық.

Шақшақ Жәнібек батыр тек ел аузындағы аңыз-жырларда ғана емес, тарихи жазба деректерде де дарынды, әскери маман ретінде белгілі. Мәселен, генерал-лейтенант, князь Урусовтың Кіші жүз бен орта жүз өкілдерімен жүргізген келіссөздері туралы (құжатта) журналда Жәнібек батырдың орыстардың түріктерден Азов теңізін қорғау туралы кеңесі туралы былай деп жазылған: «Табиғатынан әскери қабілетті және ақылсыз да емес Жәнібек батыр сөзге араласты және Біл одан әрі осындай әскери мәселелер туралы айтқанды тәуір көреді: «Азов тек құрлықпен емес, ағаш қайықтар жасумен де барлық жағынан қоршап алынады», - деді» Қорыта келгенде, Жәнібек Қошқарұлы - «Шақшақ» шаұранды батыр, қолбасшы, кемеңгер саясатшы, кемел ақыл азба кеніші, мемлекеттік жоғарғы дәрежедегі қайраткер, қасы да, мен досы да мойындаған асқар таудай тарихи тұлғаның қазақтың жа маңдайына біткені үшін бүгінгі ұрпақ мақтануы керек. Оның кіндігінен тараған қазақ зиялы қауымының көркі болған Ахмет Байтұрсыновтай ұрпақтары бар адам. Ол қазақ екі тарихынан белді орын алуы керек. Міне, бұл жырдан батырдың бүкіл қазақ қауымына асасыйлы, қадірлі болғанын аңғарамыз. Іргесі ажырамаған елдің ортақ баласы болғанын аңғарамыз [6].

*Қанжығалы Бөгенбай батыр* Қанжығалы Бөгенбай Ақшаұлы - шамамен 1690-1775 жылдаы өмір сүрген, Абылай заманындағы атақты қолбасшы батыр. Ол кездегі қазақ жауынгерлерінің үлкен ағасы, сондықтан оны халық аңыздарында ардақтап, «Қанжығалы қарт Бөгенбай» деп кеткен.

Ол Қабанбай, Олжабай, Малайсары тағыда басқа батырлармен тізе қосып, елінің тәуелсіздігі үшін талай ірі шайқастарға кірді. 1725-1727 жылдары қазақ халқының астанасы Түркістанды қорғауда қайрат көрсеткен Қабанбай, Қойгелді батырларымен бірге қазақ әскерінің бір құрамын, соғысқа бастады, кейінен Түркістан, Ташкент, Саураннан жоңғарларды қуып шығысты. Бөгенбайдың соңғы үлкен жорығының бірі - 1750 жылдары Аягөз, Көкпекті, Бұқтырма, Ертіс өзені бойындағы болған соғыс. Осы шайқастарда Бөгенбай бастаған қазақ әскерлері жоңғарларға қатты соққы беріп, ойыстыра жеңді. Бөгенбай батыр арғынның қанжығалы тайпасынан шыққан. Қонысы Ақмола облысындағы Ерейментау төңірегі. Бөгенбай батырдың алыптығын ақын М. Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында (жоңғар шапқыншыларына күйрете соққы беруде Абылай ханның ордасына жиналған батырларға баға бергенде) былай жырлайды [7].

Осы екі ауыз өлеңнен-ақ Бөгенбай батырдың халқына адал патриот, қамқоршы, қиыспайтын ер екені аңғарылмай ма? Енді Бөгенбай батырдың ерліктері жөнінде сөз қозғасақ, ол тек қызыл шоқпар батыр емес, сонымен қатар саналы, ойлы, айлалы ел басшысы және дипломат. Ол – тұмысынан терең ойлы данышпан. Осы қасиетіне орай Абылай хан оны

1762 жылы өзінің ұлы Әділді қосып, Қытай мемлекетіне тыныштық келісімін жасауға да жіберген.

*Шақшақ Жәнібек Қошқарұлы* Қазақ тарихында үш Жәнібек бар: Әз Жәнібек, Шақшақ Жәнібек және Керей Жәнібек. Керей Жәнібек осылардың бәрінен жас. Шақшақ Жәнібек Қошқарұлы - XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген, замандастары Қабанбай, Бөгенбай, Байғозы, тағыда басқа. батырлармен бірге қазақ елін-жерін жоңғарлық қалмақ шапқыншыларынан қорғаған батырлардың, қолбасшылардың бірі. Ол Қабанбай, Бөгенбай, Қойгелді, Барлыбай, Жаулыбай, найман Жанатай, Барақ, арғын Олжабай, Сүгірәлі, тама Есет, Сүйіндік, тағы басқа батырлармен бірге үш жүз сауын айтып, жасақ құрып, жоңғар басқыншыларына қарсы халық жасағын бастайды [8].

Сөзімізге қайтып оралсақ, қазақтың қалмаққа қарсы Абылайдан бұрынғы ең үлкен топтасуы, ұлы жорығы айтулы «Ақтабан» және одан арғыларын айтпағанда, Әбілқайыр, Әбілмәмбет, Жолбарыс ханның тұсы. Дәл осы тұста асқан батырлық көрсеткен, кейін жорықтан шығып, елдік мемлекеттік тұрғыда даналық, билік құрған, Орта жүздің қайраткер тұтқасы болған, халық аузында Шақшақ Жәнібек, яки Қошқарұлы Жәнібек тархан. Барлық жазба тарихта, әсіресе, орыс оқымыстыларының кітаптары мен алғашқы қазақ даласындағы орыс әкімшілігінің ақпар, құжат қағаздарында Жәнібек туралы мағлұмат өте көп. Ал халық аузындағы әңгімелер мен дастан-жырларда, сонау Бұқар, Үмбетей, Жиенбай жыраулардың сөздерінде Жәнібектің көбінесе ерлігі, жорықтығы батырлығы жырланады да («Ер Жәнібек», «Жәнібек батыр» дастандары), деректі жазбаларда оның ел біріктірушісі, дипломат, саясаткерлігі, көрегендігі, қайраткерлігі айтылады. Шақшақ Жәнібектің бақыттылығы да сол - ол туралы архивтерде құжаттар көп сақталған. Олар Жәнібектің ерлігін, азаматтық іс-әрекеттерін ешкімнің бұрмалауына жол бермейді [9].

Тура сөзбен айтсақ, сол тұстағы Орта жүздің билігі мен сөзін ұстаған төрт тағанның бірі. Абылайдың өзінің ұстазы, оны алғаш ақ киізге көтеріп, Орта жүздің ханы етіп тағайындаушылардың бірі - осы Жәнібек. Халық сөзінде бұл төртеуі - Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Қарабалуан Жәнібек. Шындығында-бесеу.

Қара балуан - жеке адам. Оның шын аты - Жанұзақ батыр. Бұл екеуінің қоса аталуының себебі ағайынды, туысқандығы бар. Торғай, Қостанай өлкесінде қалың қыпшақтың арасында

тоқал арғынның екі баласы бар, олар - Сары жетім, Шақшақ Шәкәрім шежіресінде анық жазылған. Бұлардың өзі жоғарғы шекті, төменгі шекті болып бөлінеді. Кейбіреулер бұларды Кіші жүздің шекті руымен шатыстырады. Өйткені ол шектілердің көші-қонысы қатар екені де рас. Шәкәрімнің «кіші жүздегі арғындар» дейтіні содан.

Шақшақ Жәнібек батыр тек ел аузындағы аңыз-жырларда ғана емес, тарихи жазба деректерде де дарынды, әскери маман ретінде белгілі. Мәселен, генерал-лейтенант, князь Урусовтың Кіші жүз бен орта жүз өкілдерімен жүргізген келіссөздері туралы (құжатта) журналда Жәнібек батырдың орыстардың түріктерден Азов теңізін қорғау туралы кеңесі туралы былай деп жазылған: «Табиғатынан әскери қабілетті және ақылсыз да емес Жәнібек батыр сөзге араласты және Біл одан әрі осындай әскери мәселелер туралы айтқанды тәуір көреді: «Азов тек құрлықпен емес, ағаш қайықтар жасапын сумен де барлық жағынан қоршап алынады», - деді» Қорыта келгенде, Жәнібек Қошқарұлы - «Шақшақ» шаұранды батыр, қолбасшы, кемеңгер саясатшы, кемел ақыл азба кеніші, мемлекеттік жоғарғы дәрежедегі қайраткер, қасы да, мен досы да мойындаған асқар таудай тарихи тұлғаның қазақтың маңдайына біткені үшін бүгінгі ұрпақ мақтануы керек әлі.

Оның кіндігінен тараған қазақ зиялы қауымының көркі болған Ахмет Байтұрсыновтай ұрпақтары бар адам. Ол қазақ тарихынан белді орын алуы керек.

*Қойгелді батыр.* Қойгелді батыр шамамен 1702-1795 жылдары өмір сүрген.

Қойгелдінің аты әуелі батырлығымен шыққан. Ол жоңғардыңтоғыз батырымен тоғыз рет жекпе-жекке шығып, бәрін де жеңген. Қойгелді 1723 жылы Түркістан қаласын қорғауға, 1730 ж. Аңырақай шайқасына, 1734 жылы жоңғарлардың екінші қайтара шабуылына қарсы күресте оңтүстік қазақтардың әскербасы болып, қазақ әскерлерін отты қарумен қаруландырды. Ол қаруларды орыстардан тартып алды. 1739 жылы. Орынбор жерінен артынып-тартынып тағы бір қару-жарақ керуені Түркістан асып, Ташкентке жақындайды. Осы керуенді Қойгелді қолға түсіреді. Кейін 1740-1750 жылдары жоңғар қалмақтарын қазақ жерінен қуу жолындағы ақтық шайқастарда осы Қойгелді қолға түсірген мылтықтары жаудың талай сауыттарының жебесін сөгіп, жер жастандырған болатын<sup>1</sup>. 1756 ж. Оңтүстік Қазақстанда он мың әскерге қолбасшы болып, Оңтүстік Қазақстанды және Алматы облыстарын қалмақтардан азат етуде жеке басының батырлығымен қоса әскери шеберлігін де көрсете біледі. Батыр сардар Қойгелді туралы Ресей архивтерінде де материалдар баршылық. Қойгелді өте бол болған. Жеті жасынан он жеті жасынашық қанша Бұхарадатереңбілімалып, тіпті білім іздеп Иран жұртына да барып қайтады. Қойгелді батырдың Ташкентте, Сарыағашта, Сайрамда, Шымкентте салдырған керуен сарайлары, мешіт-медіреселері, қаздырған тоған-арықтары ұмытылған жоқ. Мысалы, Ташкентте соңғы 250 жыл бойы Қойгелді көшесі, Қойгелді базары, Қойгелді қақпасы, Қойгелді арығы<sup>2</sup> деп, күні бүгінге дейін айтылып келеді.

*Шапырашты Наурызбай*

Шапырашты Наурызбай Құтпанбетұлы (1706-1781 жж.)- жоңғарларға қарсы соғысты басқарушы батырлардың бірі, Ұлы жүз Шапырашты тайпасының асыл руынан шыққан, қазіргі Алматы әкімшілігі Жамбыл ауданындағы Жалпақтас, Серіктас деген жерде туған. Наурызбай 1729 жылы жоңғардың Шамалхан мен Қаскел деген батырларын жекпе-жекте өлтірген. Абылай ханның ту ұстаушы үш батырының бірі, он мың әскерге қолбасшы. Өмірі жоңғарларға қарсы соғыспенөткен. 1756-1757 жылдары бәсеңдейтін Малайсары, Шапырашты Қасқара батырлармен бірге жоңғарларды Тұр-фаннан (Шығыс Түркістан) асыра қуып, жеңіске жеткен. Көптеген қазақ жастарын жоңғар тұтқынынан босатқан батыр.

# ҚАНДАСТАРЫМЫЗДЫҢ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРЛУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ

**Акмадан Құрманбек**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Тарих мамандығының 2 курс магистранты

**Шұршибай Бейбитгул**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер кафедрасының т.ғ.к., қау., профессоры

**Совет Дана**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Дінтану – философия 2 курс.

Қазақ диаспорасының тарихы мәселесін қарастыру қоғамдық сұраныстан туындаған. Себебі, бүгінгі таңда шетелдерде шамамен 4,5 миллионға жуық қазақ ирриденттері мен диаспора өкілдері тұрады. Біз оларды жинақтап «этникалық қазақтар» деп атаймыз. Шетелдегі қазақтардың саны біз ойлағаннан кем немесе одан әлдеқайда көп болуы мүмкін. Қалай дегенмен де, Қазақстаннан сырт, алыс-жақын шетелдерде қазақ диаспорасы мен ирриденттерінің қомақты бөлігі өмір сүріп жатқаны белгілі. Қазақ ұлтының шетелдегі бұл өкілдері түрлі тарихи кезеңдерде, әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты қалыптасқан. Оған қазақ жерінің отарлануы мен қазақ халқының өз ұлттық мемлекетінің жойылуы, сыртқы күштердің әлімжеттілігі әсер етті. Шекара сызықтарының әділ жүргізілмеуі, отаршылдық езгі, саяси қуғын-сүргін, т.б көптеген факторлар қазақтардың бүгінгі Қазақстан шегінен сырт аймақтарға, алыс шет елдерге қоныстануына әкелді. Шетелдегі отандастар туралы мәліметтерді алу, қазақ халқына жасалған тарихи әділетсіздікті ашық айту тек Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Түркістан қаласында өткен дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайында сөйлеген сөзінде Отанынан тыс жердегі қазақтардың болашағы туралы былайша ой толғаған еді: «Қазір Қазақстаннан сырт жерлерде тұратын қазақтардың саны 5 миллионнан асады. Міне, осыны ойлағанда 40 пайыздан астам шетелдерде тұратын бүкіл дүниежүзіндегі қазақтың үштен бірін құрайтын бауырларымызды ертең не күтіп тұр деген сауал көкірегімізде еріксіз оянады» [1]. Елбасының қазақтар тұратын мемлекеттердің басшыларымен кездесулерінде қандастарымыздың хал-ахуалына қатысты мәселелер сан мәрте ресми түрде қозғалды.

Әрине, әр ұлт өкілдері қатар өмір сүріп жатқан қоғамдық ортада өзекті мәселелер туындамай тұруы мүмкін емес. Соның ішінде монғолдар құрған Алтын Орда, Ақ Орда мемлекеттерінің ыдырауы нәтижесінде, сонау XV ғасырдың ортасында Жәнібек, Керей хандарының бастауымен дербес мемлекет құрған қазақ хандығы басынан сол заманнан бергі бірде-бір дәуірде қиындықтан арылмағанын тарихтан жақсы білеміз. Бұл мәселелердің күшейе түсуі XVII ғасырдан басталған Жоңғар шапқыншылығы дәуірі болса, XVIII ғасырдан басталған Ресейдің отаршылдық саясаты қазақ халқының басындағы қиыншылықты шарықтау шегіне жеткізді. Қазақ бас бостандығынан толықтай айырылып, Ресейге бодан болды. Байырғы ата-бабаларымыздың мекен етіп, тіршілік кешкен жерінен айырылды. Алмағайып заманда қалған жеріне де толық қожалық ете алмады, аты қазақтың жері болғанымен, заты басқаның билігіне көшіп, отаршылдар баса көктеп кіріп, шұрайлы алқаптарды бауырына басты. Қазақтың барлық шұрайлы жерлерін қарашекпенді орыс мұжықтарына таратып берді. Олар үнемі менмендік, өктемдік, басқыншылық көрсетіп,

қарапайым қазақ халқын басып жаншыды. Ол аз болғандай, екі ұлы держава орыс пен қытай қазақ даласының көп бөлігін өз территорияларына біржолата кіргізіп алды.

Осылайша, мәселелердің бірі аяқталды-ау дегенде, екіншісі туындап отырды. Күллі әлемді дүр сілкіндіріп, назарын өзіне аударған Ресейдегі 1917 жылғы Қазан төңкерісінен соң, сорлы қазақ халқы енді көзіміз ашылар деп ойлап еді. Өйткені, кедей-кепшікке теңдік беруді ұрандатқан Кеңестік қызыл коммунистер пролетарлық интернационализм, Лениндік ұлт саясаты деген сияқты сырты бүтін, іші түтін зұлым саясатпен аз халықтарды, соның ішінде байтақ жері бар, қойыны кенге, қойнауы малға толы қазақ даласын біржолата отарға айналдырып, ұлт ретінде жойып жіберудің астыртын саясатына көшті.

Халық отарлаудың бұл астыртын саясатын түсінген жоқ. Заман өзгерді, тынышталды деп ойлаған кезінде, шетел асып кеткен немесе Кеңестер Одағының Қазақстаннан тыс жерлерінде қалған қазақтардың кейбір бөлігі ата-жұрты Қазақстанға оралуға ниет танытты. Сөйтіп, шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралуы Кеңестік дәуірде басталды. Мәселен, 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде Жетісуда босқын болған 300 мыңдай қазақ-қырғыз Қытайға өтіп кеткен. Кейін патша өкіметі құлап, Ақпан және Қазан төңкерістері жеңіске жеткен соң, көбі қайта оралды. Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде ата-жұртына оралғандардың алғашқы легі еді.

Бірақ Кеңестер Одағының астыртын отарлау саясаты 1931 жылдан басталған ашаршылық, күштеп ұжымдастыру, халық жауы ретінде қуғындау (1937 жылы) қазақ халқының бір бөлігін тағы да шетелге және басқа да республикаларға кетуге мәжбүрледі. 1931-1933 жылы күштеп ұжымдастыру, жаппай ашаршылық жағдайында Ресей, Өзбекстан, Қырғызстанға біршама халық ауа көшті. Ал, 1934 жылдары бұларды кері қайтаруға арналған шаралар қолданылды. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты дерегіне жүгінсек, «1934 жылы республикааралық көші-қон кезінде Халық комиссарлар кеңесінің қаулысымен Қарақалпақстанға көшіп кеткен 7000 шаруашылықты Қазақстан жеріне көшіру туралы» қаулы қабылданған [2, 21 б.].

Бұл кеңестік дәуірде шетелдегі қазақ диаспорасының отанына оралған екінші легі болатын.

Алайда, шетелдегі қазақтардың бір бөлігі Қазақстанға қайтып жатқанда, екінші бөлігі түрлі нәубет салдарынан Кеңес Одағының өзге аймақтарына, тіпті алыс, жақын шетелдерге ауып жатты. Жалпы халық ішінде кезінде нәубеттен кеткендердің басым көпшілігі Қытайды паналаған деген түсінік қалыптасқан. Шын мәнінде, Қытайды паналғандардың біршамасы 1955-1962 жылдар арасында «кеңестік азамат» деген ат алып, қытайдағы Кеңес Одағы елшілігінен төлқұжат алып, кері қайтқаны белгілі. Тарихшылардың зерттеуіне сүйенсек, нәубеттен Отанына қайта оралмай қалғандардың көпшілігі Ресей мен Орта Азия елдерінде 1931 жылдың күзінен бастап, Қазақстандағы Ф. Голощекин тәртібінен Батыс Сібір өлкесіне кетушілер байқалған болса, 1932 жылдың алғашқы айларында аш-жалаңаш босыған қазақтардан Батыс Сібір елді-мекендері аяқ алып жүргісіз болды. Батыс Сібір Өлкелік партия комитетінің хатшысы М. Зайцевтің айтуына қарағанда, босқындар негізінен колхозшылар болды да, тек олардың шамалы ғана бөлігі бай-кулак элементіне жатты. Қазақ даласына келген босқындардың қаншалықты көлем алғанын Батыс Сібірдің Қазақстанмен шекаралас көрші Славгород ауданындағы қазақтардың 10000 адамға көбейгенінен, ал олардың 6000-ы Славгород қаласының өзінде ғана орналасқанынан да байқауға болатын еді. Батыс Сібірдің басқа аудандарындағы қазақтар да босқындар есебінен шұғыл өсті. Мысалы, Баевск ауданында 1300 босқын қазақ есепке алынған. Сондай-ақ, авторлар мұрағат мәліметтерінен 1932 жылға дейін қазақ босқындары Сібірдің Қазақстанмен шектескен аудандарына ғана орналасқан болса, ал 1932 жылдың алғашқы айларында олардың Сібір жеріне тереңдеп кеткенін, шалғай жатқан Новосибирск жері тәрізді аудандарда да «қоныстана» бастағандығын айтады.

Бұл еңбектегі деректерге жүгінсек, қазақ босқындарының Орта Азия елдеріне де көптеп паналаған. Авторлар 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданның мәліметтері есептелмеген) Орта Азия жеріндегі көрші республикаларға және Қытайға көптеген қазақ шаруалары көшіп кеткен. Оның ішінде, Өзбекстанға - 3436, Түрікменстанға - 7371, Тәжікстанға - 1767, Қырғызстанға - 1031, Қарақалпақстанға - 2355, Қытайға - 563 қожалық көшкен.

Сол жылдардағы нәубеттен шетелдерге бас сауғалағандардың алды, тіпті Моңғолияға дейін жеткен. Бұл жөнінде тарих ғылымының докторы Зардыхан Қинаятұлы «Жылаған жылдар шежіресі» [3, 106 б.] атты еңбегінде былайша баяндайды: «1937 жылы көктемнен бастап партия белсенділері ішкі істер жансыздарының тікелей араласуымен, қазақ арасынан ұсталатын адамдардың жасырын тізімі жасалғандығын, оған ірі молдалар, байлар мен билер, үкімет белсенділері және наймандар саяси қырғынға ұшырады, ақсүйек байы да, молдасы да емес, тек наймандар үшін қырғын болған деп атап өткен. Тәуекел ауылы (наймандар) 1917 жылы қазан төңкерісінен қашқан деген сылтаумен 16 танымал азаматтарын атқа теріс мінгізіп айдап әкеткен. Айдалған 16 адамның 14-і оралған жоқ», - делінген, 1937-1938 жылдары саяси жазамен 3270 қазақ атылған. 1937 жылы Моңғолияда 23229 қазақ болғанын ескерсек, әрбір жетінші немесе алтыншы қазақтың бірі «саяси құрбандыққа ұшырады» - деп көрсетеді [4, 280 б.]. Алысқа бармай-ақ, өзімнің атам Тарлаубай ағайындарымен Қытайға өтіп кеткен. Қытай үкіметі бір қазақ ауылын түгел қырып өлтіргенін естіп, өздеріне келе жатқан Қытай әскерінен қашып, Моңғолияны паналады.

1931-1937 жылдар арасындағы нәубет аяқталған соң, Қытайдан 1944 жылы да біршама қандастарымыз Қазақстанға қайта оралған. Мұрағат деректеріне қарағанда 1944 жылы тамыз айында Қытайдың Шыңжаң өлкесінің «Кобук» (Қобық) деген жерінен 451 шаруашылық Тарбағатай ауданына көшіп келген. Осы Қытайдан ауған қазақтардың басшысы, әрі беделдісі Ағыбай Мәсәлимов екендігі айтылады. Елді бастап көшіп келгендегі себеп - Қытайдың империялық отарлық саясатына қарсы тұру болған. Сондай-ақ, ру ішіндегі судья (би) Хажыбай есімі аталады. Демек, қазақтардың бұл тобы 1928-1929 жылғы тәркілеу науқанында Қытай ауған наймандар болатын. Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде үшінші рет атажұртына оралуы еді. Бірақ, кезінде қуғын-сүргін көріп, шетел асуға мәжбүр болған қандастарымыздың отанына жоғарыда айтқанымыздай, Кеңес үкіметі тұсында қайта оралуы онша ауқымды болған жоқ. Әрі мемлекет тарапынан жүргізілген нақты саясат негізінде емес, шеттегі ағайындарымыздың өздерінің топтасып, ұйымдасуы негізінде жүзеге асты. Тарихта көмескі қалып, зерттеушілердің назарына онша іліге бермеуі де сондықтан.

Ал, халқымыздың тарихтан жақсы білетін, әрі ұйымдасқан алғашқы көші 1955-1962 жылдар арасында қытайдан атажұртына ат басын бұрғандар еді. Бұл жылдары Қытайдан Қазақстанға қоныс аударылғандардың саны 200 мыңнан асты. Оларды барлық ресми құжаттарда шартты түрде «Кеңес азаматтары» деп атады, себебі: «1945 жылы қаңтарда Шығыс Түркістан ислам мұхтариаты (республика) құрылғаннан соң, Шәуешек, Алтай және Қашқардағы кеңес консулдықтарының жанынан құрылған «Кеңес мұғаджарлар қоғамының» өкілдері мен олардың сенімді адамдары (агенттері), Кеңес үкіметіне қайтамын деген адамдарға, Кеңес Одағы азаматтығының төлқұжаттарын үлестірген. Олардың арасында көтеріліс, аштық жылдары шекара асқан ұйғыр, дүнген, өзбек тағы басқа ұлттар болғанымен, көбі қазақтар болды». Бұл шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігінің кеңестік дәуірде төртінші рет атажұртына оралуы еді. Осылайша кеңестік дәуірде шетелдегі қазақ диаспорасының бір бөлігі бірнеше рет атажұртына оралғанымен, қарапайым халықтың жақсы білетіні осы 1955-1962 жылдар арасында «Кеңес азаматтары» деген атпен Қазақстанға Қытайдан оралған қандастарымыздың тарихы ғана десек артық емес.

Әр тұста отаршылдардың саясаты өзгеріп, болмашы мүмкіндіктер туған сәттерде тағдыр тәлкегімен жат жұрттық болып кеткен қандастарымыздың белгілі бір бөлігі туған жерлеріне қайта оралып отырды.

Жалпы, әр дәуірде түрлі себептермен жатжұрттық болып қалған қандастарымыздың Қазақстанға қайта оралуын арнайы зерттеген еңбектер жоқтың қасы. Мәселен, сан реткі отаршылдық пен басқыншылық, нәубет салдарынан алыс шетелдерге босып кеткен қандастарымызбен өз жерінде отырып-ақ алпауыт державалардың салдарынан жерімен қоса, шекара сыртында қалған отандастарымыз жайлы, ол жерлердің қазақтың байырғы мекені екендігі, ондағы қазақтар байырғы ата қонысында отырғаны жайлы кеңестік тарихшылар сөз қозғамады. Керісінше, әр жылдары Қазақстанға Кеңес Одағының басқа республикаларынан күштеп қоныс аударылғандар мен басқа да жақын шетелдерден көшіп келгендер тарихы тереңірек зерттеліп келді.

Бұдан шығатын түйін шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерінің тарихи отанына қайта оралуы тек тәуелсіздіктен соң ғана жүзеге асты десек, тарихқа терең үңілмеуден туындаған қателік болар еді. Біздің зерттеуіміз бойынша кеңестік дәуірде одақтас республикаларға, шетелдерге кеткен қазақтар топ-тобымен төрт рет оралған.

Керісінше, қазақтардан кеңестік дәуірде одақтас республикаларға, шетелдерге кетушілер де аз болған жоқ. Сталиннен бастап, Голощекин қостап Қазақстанға билік жүргізген шовенисттер қазақ халқын аштыққа әдейілеп ұшыратты, ел иесі, жер иесі қазақтарды, әсіресе, осы даланың қазақтікі екенін, ешкім еншілес бола алмайтынын дәлелдеп, ұлты үшін, ел-жері үшін күресуге қабілетті бас көтерерлерін, басқаша айтқанда, сүт бетіндегі қаймағы болған озық ойлы, зиялы тобын қуғын-сүргінге ұшыратты. Түрлі нәубеттерге ұшыраған талай арыстарымыз алыс шет елдерге бас сауғалауға тура келді. Тіпті, қарапайым халықтың шекараға жақын орналасқан бөліктері үдере көшіп, жат жерді паналады.

Ал, қазақтардың бір бөлігінің шетелдік болып қалуы Қазақстан жерінің белгілі бір аймақтарын басқа республикаларға бөліп беруі арқылы да жүзеге асты. Ол өлкелерде отырған қазақтар да жерімен бірге сол кездегі ұғым бойынша шет елдік болмаса да, жат елдік болып кете барды. Мысалы, 1924 жылғы Орта Азия республикаларында жүргізілген аумақтық қайта бөлісте Қазақстан біраз жерінен қол үзіп қалса, кейінірек Өзбекстанға - Қарақалпақстан, Тамды аймағы, Достық, Бостандық ауданы, Мырзашөл алқабындағы жерлер берілді [5. 30 б.].

Кейіннен Д.А. Қонаевтың басшылығымен Киров, Жетісай, Мақтаарал аудандары Қазақстанға қайтарылғанымен, негізінен қазақтардың атамекенінде 300 мың халқы бар жаңа құрылған 3 аудан мен 5 мал кеңшары (Шымқорған, Темиряев, Қызылқұм, Арнасай. Амангелді) Өзбекстанда қалып қойды. Сөйтіп, қазақ-жоңғар соғысында, XIX ғасырдағы және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, Кеңес заманындағы 1918-1920 жылғы азамат соғысы және шетел интервенциясы, 1921 жыл және 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, Ұлы Отан соғысы кезіндегі тұтқындалу және т.б қайғылы-қасіретті оқиғалар салдарынан көп қазақ өз Отанынан ауа көшіп, шетелдерге кеткені рас.

Осындай ел басынан өткен әлденеше реткі нәубет салдарынан қазіргі есеппен дүниежүзіндегі 15 миллиондай қазақ ұлтының 60 пайыздан астамы ғана Қазақстанда өмір сүріп жатыр. Қалған 40 пайызы дүниежүзінің 40-тай мемлекетінде тарыдай шашылып жүр. Олардың дені Өзбекстан, Қытай, Ресей елдерінде өмір сүріп жатқаны белгілі. Осылайша, шетке кеткен қазақтар атажұртын аңсаумен жүздеген жылды артқа тастап, әлденеше ұрпақ ауысты.

Қазақтың атажұртында қалғандарының өзі ұлттық рухтан айырылды. 1980-жылдардың соңында Кеңестік Қызыл Империяның осындай отаршылық саясаты қазақ

халқының тілінен, ұлттық салт-сана, дәстүрінен біржолата айырылудың сәл-ақ алдында тұрғаны белгілі [6,11 б.].

Кеңестік дәуір тұсында қазақтардың өз елінде азшылық болуына әсер еткен бірінші фактор жоғарыда айтқанымыздай, түрлі нәубет салдарынан жергілікті қазақтардың шетелдерге бас сауғалауға мәжбүр болуы болса, екінші фактор Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен басқа ұлттардың Қазақстанға қоныс аударуы болды. Қазақстанның кең-байтақ даласын отарлау, орыстандыру саясатын жүзеге асыру мақсатында тың игеру, жер қойнауын байлықтарын игеру деген желеумен миллиондаған отбасы басқа республикалардан көшіріліп әкелінді. Алайда, аса кең көлемдегі бұл шараны саясат тұрғысында көші-қон емес, ұйымдасқан түрдегі шара ретінде ғана баға беріп келді. Тың игеру барысында Қазақстан демографиялық, экономикалық, экологиялық зиян шекті. Осылайша, Қазақстанға өзге республикалардан көшіп келушілер саны 1960 жылдардың ортасына дейін қарқынды жүрілуі нәтижесінде елімізде жұмыс күші молайды, бірақ бұл үрдіс елдің экономикасын өркенделуіне елеулі түрде жағымды әсер еткенімен қазақтың ата-жұрты, байырғы тұрғындары қазақтардың байырғы салмағының азаюына әкеп соқты. 1954 - 1962 жылдары ҚазКСР-на 2 миллионнан астам славян ұлттары көшіп келді, қазақтардың жалпы саны 1962 жылғы санақ бойынша 29 пайыз болды. Басқа ұлттардың, әсіресе, орыс ұлтының саны артып, қазақтар өз жерінде азшылыққа айналды. Бұл Қазақстанда қазақ ұлтының салт-дәстүр, тілінен айырылуына әкеп соқты. Барлық жерде мектептер мен бала бақшалар орыс тіліне көшті. Бұған Республика астанасы Алматы қаласының өзінде 1980 жылдар соңында қазақ тіліндегі екі ғана мектеп қалуы дәлел бола алады. Әрі қазақ мектептерін ұлттық рухынан айыру үшін А. Байтұрсынов жасаған төте араб әліпбиі мектептерден алынып тасталды. «1936-1941 жылдары «жаңа алфавит» орыс графикасына енгізу арқылы өзінің ұлтсыздандыру саясатына даңғыл жол ашып алды. Енді саяси – идеологиялық тұрғыдан ауытқығандарды қаулы-қарарлар мен мерзімді басылымдардың күшімен-ақ реттеп отыратын мүмкіндікке қол жеткізді» [7, 2 б.].

Өзге ұлттың сыбағалы салмағының өсу үрдісі жұмыс күшінің құрамында да мықтап орын алды. Қазақстанның табиғи байлығын игеру міндеттерін орындау көбінесе негізінен сол тұста демографиялық басымдыққа ие болған славян халықтары есебінен жүзеге асырылды. Бұл саясатты империя өркениеттен қалыс қалған дамуы төмен аймақтарды өркенге жеткізу, ұлы ұлттың «кіші ұлтқа» көрсетіп отырған бауырмалдық көмегі, жомарттығы ретінде түсіндірілді. Қазақстанға орталықтан шеткі аймақтарға ұйымдасқан түрде қоныс аударудың басты мақсаты: орталық жерлерде саяси белсенді, басқаша ойлайтын немесе қарапайым, басы артық халықтан арылу болып табылады. Алайда, Республика аралық көші-қондағы Қазақстанға ағылу 1960 жылдардың ортасы, 1970 жылдардың басында тоқтады деуге болады. Демографтардың есебі, статистика мәліметтері бойынша 1957–1961 жылдар аралығында Қазақстанға бұрын әкімшілікпен, әдейілеп көшіріліп әкелінген 10 мың жанұя кері көшіп кеткен.

Бірнеше ғасырға жалғасқан қазақ даласын отарлау саясаты өз шегіне жетті. Соның ішінде 70 жылдан астам салтанат құрған Кеңестік қызыл Империяның отаршылық саясаты салдарынан қазақ халқы тілінен, ұлттық салт-сана, дәстүрінен біржолата айырылу алдында тұрды. Мәселен, Кеңес Одағының белгілі бес республикасының бірі өндірісі өркендеген, атағы таудай Қазақ ССР-нің астанасы Алматы қаласында бір ғана қазақ мектебінің қалуын айтсақ та жетіп жатыр. Сондай-ақ, статистикалық мәліметтерге жүгінсек, Қазақстанда осы жердің негізгі халқы қазақтардың саны жалпы халықтың тең жартысына да жетпей қалды. (40% шамасында) [8.54 б.].

1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы осы басқыншылықтың шегіне жеткенін, бұдан ары мұндай құлдыққа шыдау мүмкін еместігін көрсеткен дүмпу болды.

Сөйтіп, заман ағымына сай, 1980 жылдардың соңында Кеңес үкіметінің тамыры шіріп, шаңырағы шайқалды. Одақтас басқа республикалардың қатарында Қазақстан да 1990 жылы 25 қазанда егемендігін, 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігін жариялады. Тәуелсіз Қазақстан қоғамының әр саласында елдік дербестікті қорғауға, нығайтуға бағытталған іс-шараларды қолға алды.

Кез келген халық егемендікке қол жеткізген соң, оны сақтап қалуға қажетті мемлекеттік құрылымдарды нығайтып, ең басты құндылықтарды қалпына келтіруді қолға алары сөзсіз. Қазақстан мемлекеті үшін де тәуелсіздігін алғаннан кейінгі ең өзекті мәселе осы тәуелсіздікті сақтап қалудың тетігі бола алатын құндылықтарды айқындау болды. Ол үшін, бірінші кезекте Қазақстан Республикасында өмір сүріп отырған ұлттар мен ұлыстардың татулығын, береке бірлігін сақтау, барлық ұлттарды тең көру, олардың өз тілдерін мәдениеттерін, салт-дәстүрлерін сақтап қалуына жағдай жасау мәселесі тұрса, екінші кезекте мемлекеттің негізіне айналған байырғы, негізгі ұлт қазақтардың мүддесін қорғау, кеңестік дәуірде ұлт ретіндегі нақты болмысынан ажырап, дінін, тілін, жоғалтып мәңгіртене бастаған халықтың рухын көтеру болды. Тек, кеңестік дәуірдегі отаршылдық саясаты ғана емес, дүниежүзілік сипаттағы әлеуметтік экономикалық кеңістіктің біртұтас интеграциясы жаһандану үрдісін одан бетер үдете түскен бүгінгі дәуірде ұлтымыз өзіндік этникалық келбетін жоғалтпай, рухын биік ұстап, ұлттық болмысын толықтай қалпына келтіру жолындағы іс-қимылдарды күшейтудің маңызы зор екені анық. Мұндай мақсатқа қол жеткізудің ішкі мүмкіндігі ұлттық идеологияны қалыптастырып, халқымыздың рухын көтеру, ұлттың табиғи өсімін жеделдететін демографиялық жағдайлар жасау, шаралар белгілеу, маңызын жоғалтып бара жатқан тілін, дінін, салт-дәстүрін қалпына келтіру, ол үшін қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беру, қазақ балабақшалары мен мектептерінің санын көбейту болса, сыртқы мүмкіндік шет елдердегі қазақ диаспорасын өзіне тарту болды. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы дүниенің әр түпкіріне тарыдай шашылып кеткен қандастарына есігін айқара ашты, «Қайт, қазақ, Отаныңа!», - деп Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі бастап жар салды [9. 51 б.].

Бұл күнге дейін шетелдердегі қазақтар, әсіресе, Қытайдағы, Түркиядағы, Моңғолиядағы, Ауғанстан, Ирандағы қазақтар атажұртын, ондағы қалған ағайындарды бір көруге зар болып келген еді. Сондықтан да, шетелдегі қазақ қандастырымыздың да аңсары Қазақстанға ауды. Бүгінге дейінгі қазақтың соңғы, ұлы көшін Моңғолиядағы қазақтар бастап, атажұртқа ағылды.

Шетелдегі қандастарымызды тарихи отанына шақыру біріншіден, тәуелсіз Қазақстанның адам факторы, ұлт факторы мәселесі, экономикалық қуатты мемлекет болу үшін адам ресурстары тапшылығын болдырмаудың жолы болса, екіншіден, тағдырдың тәлкегімен әлемнің әр шалғайына тарыдай шашылып кеткен қандастарымызға қамқорлық жасау жөніндегі Елбасы идеясынан туындағаны анық. Бұл егеменді елге, оның шетте жүрген өкілдеріне деген әділеттілікті қалпына келтіру болып табылатындығында сөз жоқ.

Бұл ретте ұлттығымызды сақтап қалудың ішкі мүмкіндігі бірінші орында тұруы заңдылық. Әрине, соңғы 300 жылға жалғасқан отарлау саясаты, 70 жыл санамызды улаған кеңестік коммунистік идеология қазақ халқының ұлттық рухын, салт-дәстүрін, тіпті, тілі мен дінін санамыздан өшіру үшін барлық айла-тәсілдерді қолданса да, дегеніне жете алмағаны белгілі. Ғасырларға жалғасқан отаршылдық саясат заманында да халқымыздың ұлттық рухы өлген жоқ. Өзгеге тәуелді болса да, атажұртында отырған қабырғасы қалың ел күні ертең бар қазақтың басы қосылып, тәуелсіз тұрғыда бір шаңырақ астына жиналатын күннің туарынан үміттерін үзбей, санадағы рухты ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып бүгінге жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айталы А. Адам Отаның іздейді //Алтын Орда. – 2005. – 27 қазан. – 4–5 бб.
2. Нөкішұлы Ғ. Шығыстүркістандағы дауыл. – Алматы, – 1998. – 35 б.
3. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі (тарихи көркем публицистика) - Алматы: Мерей, 1995.– 106-107-бб.
4. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г,М.Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. – Алматы: ДҚҚҚ, 2009. – 296 б.
5. Махат Д. Тіл мен діл тағдыры: Тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат – Астана: «Ана тілі – Ата тарих». - 2007. – 32б.
6. Енсенов Қ.А. Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959): канд...дис.автореф. – Алматы; 2007. – 19 б.
7. Назарбаев Н.Ә. «Қайт, қазақ, отаныңа», // Егемен Қазақстан.–2008. – 6 наурыз. – 2 б.
8. Махат Д. Баспасөз: сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы (1925 – 1956 жж.). – Астана: «Ана тілі – Ата тарих» 2007. – 54б.
9. Заханқызы С., Дөрбетханқызы Б. Ұрпақтар тоғысы. – Астана: Елорда, 2001. – 71 б.
10. ҚР.Президенті Назарбаев Н.Ә. «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек» // Егемен Қазақстан. – 2000. – 4– шілде. – 1 б.

# ҚАЗАҚСТАН КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК КАПИТАЛДЫ ТАРТУ САЯСАТЫНЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ИСЛАМ ИНВЕСТИЦИЯСЫ МЫСАЛЫНДА)

**Төлеуова Маржан Төлеуқызы**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Тарих мамандығының 2 курс магистранты

**Шуршибай Бейбитгул**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер кафедрасының т.ғ.к., қау., профессоры

**Смаилова Айдана**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Дінтану – философия 2 курс.

Инвестициялау Қазақстан Республикасы экономикасының нарыққа өтудегі ең басты тетігі және ақша, қаржы, пайда секілді басқа да тетіктер мен формаларды пайдаланудың базасы болып табылады. Әлемдік экономикалық жүйені жаһандандыру жағдайында, сондай-ақ, Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуына және ашық нарықтық экономиканың қалыптасуына байланысты шетелдік инвестиция объективті қажеттілікке айналып отыр.

Қазақстанның сыртқы саясат саласындағы атқарып жатқан іргелі істері елімізге шетелдік инвестицияның көптеп келуіне жол ашып отыр. Қазақстанда нарықтық реформаларды табысты жүзеге асыру үшін Дүниежүзілік банк, Халықаралық валюта қоры, Еуропалық қайта құру және даму банкі, Ислам даму банкі, Азия даму банкі секілді беделді халықаралық қаржы институттарымен, басқа да халықаралық қаржы мекемелерімен іс-әрекетті үйлестірудің үлкен мәні бар.

Соңғы жылдары әлемде исламдық қаржы саласының рөлі өсіп келеді. Өйткені бұл жүйе дүние жүзінде жаңаша қаржы қызметі мүмкіндігінің кеңдігімен ерекшеленіп отыр. Сондай-ақ, қаржылық қызметтің ұзақ мерзімді әрі баламалы оңтайлы түрі ретінде мойындалғанымен де жоғары бағалануда. Біріншіден, депозиттерден түскен пайдаға қатысу қаржы жүйесіндегі тәртіптің күшеюіне ықпал етеді, сол арқылы тұрақтылық қамтамасыз етіледі. Ислам қаржы институттары өздері қаржыландырып отырған жобаларға үлкен маңыз береді, құрылымдар мен нарықтық тәртіптің жауапкершілігін күшейтеді. Екіншіден, исламдық қаржыландырудың негізгі ұстанымы – «өзіңде жоқты сатпа» ұстанымы болып табылады және қарыздарды сатудың шектелуі нарықтағы алыпсатарлықтың пайда болуын азайтады. Осылайша, несиелеу нақты экономиканың әлеуетті пара-пар өсуімен сәйкестенеді, демек, тұрақсыз тетік пен қарыз пирамидаларының пайда болуына жол жоқ. Үшіншіден, шариғат ауқымында ішкі реттеуге үлкен мән беріледі: құжаттар қарау, келісім-шарттарды, ережелерін түсіндіру және әлеуметтік жауапкершілік – исламдық қаржыландыру жүйесінің ажырамас бір бөлігі.

Қазіргі таңда Қазақстанда қаржылық секторды дамытуда исламдық қаржыландыру маңызды орын алып отыр. Қазақстан ТМД және Орталық Азия кеңістігінде заңды түрде исламдық қаржыландыруды енгізу шараларын бірінші қатардағылармен қолға алды. «Отандық қор нарығының жұмыс істеуін қамтамасыз ету қажет, Қазақстан 2020 жылға дейін

ТМД және Орталық Азияның исламдық банкингінің орталығына айналып, Азиядағы қаржы орталықтарының жетекші ондығына кіруі тиіс» - деп атап көрсетті Н.Ә.Назарбаев 2010 жылдың 29 қаңтарындағы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына жолдауында [1]. Инвесторлармен жұмыс істеу - Қазақстан Республикасы экс-президентінің тапсырмасымен әзірленіп, бастау алған индустриялық-инновациялық даму бағдарламасындағы басты міндеттердің бірі. Бағдарлама бойынша экспортқа бағытталған құнды өнім шығаратын өндіріс орындарын құру үшін экономиканың нақты секторына тікелей инвестиция тартуға басымдық беріледі. Мамандардың айтуынша, Үкімет осы арқылы қаржы жүйесіндегі «исламдық» үлесті он пайызға дейін жеткізуді көздеп отыр.

Қазақстан 1995 жылдан ең ірі үкіметаралық мұсылман халықаралық ұйымы – Ислам Ынтымақтастық Ұйымының толық құқылы мүшесі болып табылады. Ислам Ынтымақтастық Ұйымының қаржылық құрылымдарымен, атап айтқанда, мұсылман әлемінде ең ірі инвестор болып табылатын Ислам даму банкімен ынтымақтастықты үдету қызметтесудің маңызды аспектісі ретінде мойындау қажет. Ислам даму банкінің Қазақстандағы жалпы инвестициялық портфелі шамамен \$700 млн. құрайды. Қаржыны тартумен қатар, Ислам даму банкі тобының институттары еліміздегі исламдық банкингінің дамуына елеулі консультативтік көмек көрсетуде. Қазақстан Ислам Ынтымақтастық Ұйымының Сауда және экономикалық ынтымақтастық жөніндегі тұрақты комитеті төрағасының орынбасары болып сайланған. Ұйымға мүше мемлекеттер арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың ілгерілеуі үшін жауапты Ислам Ынтымақтастық Ұйымының басты органының басшылығымен Ислам Ынтымақтастық Ұйымы кеңістігінде преференциалдық сауда жүйесін енгізу, тарифтік саясатты келістіру, әртүрлі кластерлерді құру, өнеркәсіпті, қаржылық және банк жүйелерін, туризмді, ауыл шаруашылығын қолдау бойынша ірі жобалар іске асырылуда. Қазақстан мәдениет, білім, ғылым және технологиялар салаларын Ислам Ынтымақтастық Ұйыммен ынтымақтастықтың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыруда. Осы тұрғыдан Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі Ислам ұйымымен ынтымақтастықты орнату Қазақстанға мәдени мұра ескерткіштерін сақтау мен қалпына келтіру, ислам әлемі елдерінің тілдерін, тарихы мен мәдениетін зерттеу мен оқыту саласында тәжірибемен алмасу сияқты ұлттық жобаларды сәтті іске асыру мүмкіндігін береді. 2010 жылы шеңберінде қабылданған «2015 жылы Алматыны «Ислам мәдениетінің астанасы» етіп жариялау» жоспары Ислам Ынтымақтастық Ұйымы елдерімен гуманитарлық байланыстардың кеңеюіне күшті импульс береді [2].

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 2011 жылдың 8 маусымында Астана қаласында өткен, Ислам конференциясы ұйымына мүше 57 мемлекеттен 2,5 мыңнан астам инвесторлар қатысқан VII Дүниежүзілік ислам экономикалық форумында: «Біз ислам қаржыландыру құралдарын тартуға, ислам елдерімен ынтымақтасуға мүдделіміз. Сарапшылардың бағалауы бойынша Қазақстандағы ислам инвестициясының өсу әлеуеті таяу жылдары \$10 млрд. дейін құрайды», - деп хабарлаған болатын. Сол жиында Халықаралық Ислам Даму банкі мен Қазақстан арасында екіжақты Серіктестік Стратегиясы жөнінде үлкен меморандумға қол қойылды. Соған сәйкес, аталған банк біздің елге исламдық қаржыландыру жүйесі арқылы 3 жылда 1 млрд. 200 млн. АҚШ доллары көлемінде қаржы бөлуге ниет етіп отыр. Оның ішінде елімізде Ислам қаржы секторын дамыту, инфрақұрылымды жетілдіру, өзге де әлеуметтік жобаларға жұмсау сынды нақты мақсаттар қарастырылған [3]. Соңғы жылдары ислам банктерінің Қазақстанда еркін қызмет етуі үшін көптеген жағдайлар жасалып жатыр. 2020 жылға дейін ел экономикасының үштен бірі исламдық инвестиция есебінен қаржыландырылады. Осылайша Қазақстан ТМД мен Орталық Азия құрлығындағы ислам банкингінің жаңа капитал тартатын өңірлік орталығына айналады.

2011 жылы 14 наурызда Астанадағы «Исламдық қор нарығын Қазақстанда және ТМД елдерінде дамыту» конференциясында Үкімет басшысының орынбасары, Индустрия және жаңа технологиялар министрі Әсет Исекешев исламдық қаржыландыру Қазақстанның индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын инвестициялаудың маңызды көзіне айналатынына сенім артты. Индустриялық бағдарламаны табысты іске асыру ауқымды инвестицияны қажет ететініне тоқталған Ә.Исекешев, шетелдік инвестиция аясында Қазақстан Үкіметі исламдық қаржыландыруды маңызды деп санайтынын жеткізді. Осы орайда ол заңнамалық база тұрғысында, сондай-ақ исламдық қаржыландырудағы кедергілерді жою бойынша жұмыстар биыл тиісті деңгейде атқарылатынын айтып өтті [4].

Қазір елімізде исламдық қаржыландыру мәселесін енгізу үшін барлық мүмкіндіктер қарастырылуда, ТМД бойынша тек Қазақстан ғана қаржыландырудың осы жүйесіне алғаш рет қызығушылық танытып, соған дәлел ретінде бүгінде Үкімет аталған жүйені толығымен ендіру мақсатында институттық ортаны қалыптастыруға баса мән беріп отыр. Исламдық қаржыландыруда басшылыққа алынатын шарифат қағидаттары Қазақстанның экономикалық даму ұстанымымен сәйкес келеді, еліміздегі қаржы саясатының мөлдірлігін қамтамасыз ету, оны сапалы басқару, қаржы саласы мен экономиканың нақты секторы арасындағы байланыста көрініп отыр. Көптеген елдер исламдық қаржыландыруды енгізуді экономикалық мақсаттылық тұрғысынан қарастыруда. Исламдық қаржы институттарының орнықты қаржылық әл-ауқаты, базалық сипаттары, олардың әлемдік қаржылық дағдарыс жағдайындағы тұрақтылығы исламдық қаржыландыруға жаңа қырынан қарауға итермелеуде. Қазір Франция, Ұлыбритания, АҚШ, Оңтүстік Корея және басқа да елдер қаржылық-құқықтық жүйелерін исламдық қаржыландырумен байланыстыруда.

Ислам банкингінің жай банктерден айырмашылығы мен артықшылығы көп. Ең басты айырмашылығы – өсімқорлық. Ондай нәрсе исламдық қаржы секторында жоқ. Осы жерде айта кетер жайт, исламдық қаржыландырудағы жобаның табысынан алатын пайданы несие пайызбен шатыстырмау керек. Тағы бір мәселе, қазіргі кездегі жай банктердегі қолданылып жүрген жүйе бойынша, яғни ақшаның үстінен ақша жасау тек қаржы секторын ғана дамытса, исламдық қаржыландыру елдің бүкіл экономикасы үшін жұмыс істейді. Жалпы қатардағы банктер тек өзінің пайдасы үшін қызмет атқарып, бүкіл жүйені соған сәйкестендіріп қояды. «Форекс», «овердрафт», «овернайт» деп аталатын арнайы жүйелер бойынша, таза қаржылық спекуляция және банкаралық операциялар арқылы көп пайдаға кенеледі. Бірақ, бұдан елдің экономикасына ешқандай пайда келмейді. Дағдарыстан кейін жағдайды қалыпқа келтіру үшін ұлттық қордан \$4,5 млрд. көлемінде қаражат бөлінді. Бұл жерде Үкіметтің ойы осы қаржының есебінен баяулап қалған экономикамыздың қарқынын күшейту болатын. Ал бұл мақсаттар толық орындалмай қалды. Өйткені, қаржыға ие болған банктер сол ақшамен өздерінің бос қалған «қуыстарын» толтырып, қайтадан байып шыға келді. Сондай-ақ, олар экономикадағы «риск менеджмент», яғни «тәуекел басқару» деген түсінікті өте қатаң мағынада қолданып, аясын тарылтып тастады. Осы әдістер арқылы жай банктер өндіріс және нақты шаруаларға арналған инвестициялардан бас тартты. Ал негізінде нақты экономикада компаниялар үлкен тәуекелмен бетпе-бет келіп отырады. Яғни қаржы салған сала өз нәтижесін бере ме, бермей ме, кеткен шығынды ақтай ма, ақтамай ма деген мәселелер туындайды. Соңында барлық кәсіпорындар банктерден көмек көрмей бюджеттің тендерлеріне қарап қалады. Ал исламдық қаржыландыруда олай емес, керісінше, мұндай тәуекелдер екі жаққа тең бөлінеді. Оны «profit & loss sharing», яғни ұтыс пен ұтылысты бөлісу деп атайды. Сонымен қатар, қазіргі қолданыстағы банктік жүйе халқымыздың санасын өте қатты бұзып жатыр. Өйткені бұл жүйе халықтан ақшаны жиып алып: «Енді сіз жұмыс істемей-ақ қойыңыз. Бұдан былай сіздің бізге берген ақшаңызға пайыз қосылып, сол сіз үшін жұмыс істейтін болады», – деп алдап, елді жалқаулыққа, оңай пайдаға кенелуге үгіттеуде. Оған қазіргі депозиттер мысал. Өкінішке қарай, халық та оңай олжаға қызығып, жалқаулыққа бой

алдыруда. Бұл сананың тежелуіне, ұлттық психологияның бұзылуына үлкен әсер етеді. Мұның барлығы исламдық қаржыландыруда ескерілген. Яғни, пайданы адал табуға, байлықтан зекет беруге және меншікті дамытуға үндеп, өзі де соған үлес қосады [5].

Ислам банкінің алғашқы толқыны елімізге тәуелсіздіктің бастапқы жылдары келген болатын. 1993-1994 жылдары Қазақстанда «Әл-Баракка Қазақстан» деген Ислам банкі өз жұмысын бастады. Ол банктің иесі Ислам әлемінде, сондай-ақ, дүниежүзілік банк ісінде өте үлкен беделге ие тұлға, ірі инвесторлардың бірі, Ислам сауда және индустриялық палатасының президенті шейх Салех Кәміл болатын. Оның шарифатқа сәйкес инвестициясының нәтижесінде әлемнің 36 елінде осындай банк ашылып, табысты жұмыс істеуде. Алайда сол банктің Қазақстандағы ғұмыры ұзаққа созылған жоқ. Себебі, еліміздегі кейбір адамдардың теріс әрекеттері банк жұмысына айтарлықтай кедергі келтірді. Екінші толқын дағдарыстың алдында 2004-2006 жылдары келді. Сол кезде еліміздегі екінші деңгейдегі ірі банктер Ислам банктерінен мұрабаха әдісі бойынша синдикаттық несие алды. Кейін дағдарыс болып, несие алған банктер дефолтқа ұшырады. Тіпті, БТА, Альянс банк, Астана-Финанс және Темірбанк сынды ірі банктердің өздері толық дефолтқа ұшырап, солармен бірге несие берген Ислам банктері де өте үлкен мөлшерде шығынға тап болды. Кейін де ол қарыздар қайтарылмады. Шығынға ұшыраған әйгілі Ислам банктерінің қатарында Дубай Исламик банк, Абу-Даби Исламик банк, Араб Инвестмент Компани, Исламик банк және басқалары бар еді. Дағдарыстан кейін Қазақстан исламдық қаржыландыруға қайта қызығушылық танытқанда жоғарыда аталған шетелдік Ислам банктері дағдарысқа дейін кеткен шығындарын алғашқы капитал ретінде ұсынып, бізбен жұмыс істеу мәселесін көтерді. Алайда Қазақстандық банктер ол ұсыныстан бас тартты. Нәтижесінде, әлемде үлкен абыройға ие Ислам банктерінің Қазақстанға деген сенімдері жоғалды. Қазір Қазақстан осы келеңсіздіктерді жою үшін барлық күш-жігерін жұмсауда. Соған байланысты стратегиялық іс-шаралар және жобалар дайындалып жатыр. Осы ретте бүгінде Ислам Даму банкінің тобы Қазақстанға қызығушылық танытып, сенім білдіріп отырғанын айта кеткен жөн. Оған себеп – Қазақстан Халықаралық Ислам Даму банкінің бір мүшесі. Алдағы уақытта Қазақстан осы, әлемдегі ең мықты қаржы институттарының және AAA (zero-risk) рейтингімен аталған Ислам банкінде жылына бірнеше рет өтетін директорлар кеңесінің жиналысына қатысу мүмкіндігіне ие болады [6].

Ислам қаржы жүйесінің ең тиімді тұсы – мұнда ақшаны несиеге беріп, одан үстемақы алу харам саналады. Демек, несиенің өзі ислам қағидаларына сүйене отырып беріледі. Сондықтан, бұл жүйенің тиімділігін халықаралық қаржыгерлер мен экономистер де мойындап отыр. «Ислам Даму Банкінің» президенті Ахмад Мұхаммад Әли Әл-Маданидің пікірі бойынша исламдық банктердің негізгі принциптері мынадай: ең алдымен, ысырап жасамау, екіншіден заң жүзінде реттелмеген монополияға тыйым салу, үшіншіден тауарға белгіленген бағаның шектен тыс қымбат болмауы және қарызға алынған қаржының шарифат үкімдеріне сай адал жолмен қайтуы. Былтыр Біріккен Араб Әмірлігінің атсалысуымен алғашқы исламдық «AL Hilal» банкі құрылған еді. Ал биылдан бастап елімізде екі бірдей ислам банкі жұмыс істейді.

Исламдық қаржыландыруға деген қызығушылық ТМД елдері арасында Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Әзірбайжанда байқалады. Тағы бір ерекшелік, Ислам банкінің пайыздық ақы түрінде сыйақы алуға құқығы жоқ және депозиттерге кепілдендіру міндеттемесінің жүйесіне қатыспайды. Әрбір ислам банкінің жанынан Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңес құрылған. Кеңестің міндеті – банкте жүргізілетін барлық операциялардың ислам қаржыландыру қағидаларына сәйкес болуын қадағалау. Исламдық инвестициялық қор инвестициялауды Шарифат заңдарына орай жүзеге асырады. Қордың барлық әрекеті Исламдық қаржыландыру қағидалары жөніндегі кеңестің назарында. Мұсылман инвесторлардың Шарифат заңдарына сәйкес келмейтін жобаларды қаржыландыруға,

сондай-ақ, қару-жарақ, арақ-шарап, темекі, шошқа өнімдері, көңіл көтеретін орындар (казино, кинотеатр т.б.), сақтандыру және келісімнен түсетін пайыздар есебінен қызмет ететін қаржылық компаниялардың акцияларын сатып алуға құқығы жоқ. Сондай-ақ, “риба”, яғни, қарыздардың үстінен түсетін пайыздық ақыны алуға қатаң тыйым салынатыны белгілі. Исламдық құқықта “риба” “шектен шығушылық” ретінде қабылданады. Мұны қаржыға пайдалану пассивтік капитал үшін сыйақы төлеу, яғни, қол қусырып қарап отырып-ақ, пайдаға кенелу болып табылады. Осы себепті, ақшаның үстінен ақша табуға тыйым салынады. Демек, кез келген келісімнің негізінде белгілі бір меншік немесе инвестициялық жоба бар.

Исламдық қаржыландырудың басты қағидаларының бірі – қауіп-қатердің аражігін ажыратып алу. Осылайша, кіріс қауіп-қатер мен жауапкершілікті салмақтай отырып, қызмет етуі тиіс. Исламдық банкингтің ерекшелігі сол, банктердің кірісі қаражатты әртүрлі жобаларға салу есебінен қалыптасады. Банк не серіктес ретінде (мүшарак келісімі), немесе траст қорлар ретінде (мұдараб келісімі) әрекет етеді. Тараптар: банкте, клиент те қауіп-қатердің жауапкершілігін теңдей бөлісетіндіктен, салынған қаражат көлеміне сәйкес, жобалардан келетін пайда мен шығын оларға ортақ болады. Осылайша, исламдық банкингте сыйақыға кепілдік берілмесе де, жобалардың тиімділігі мен инвестицияның қайтарылу жауапкершілігі келісім-шарт жасасқан екі жаққа да бірдей жүктеледі. Бұл жобалардың жүзеге асу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Исламдық банк пен оның салымшыларының кірістері кәсіпкерлік арқылы қалыптасады. Банктің кірісі нақты бір тауарлар түрін өндіретін операциялар барысында түзіледі. Демек, бұл қаражаттың тек өндірістік мақсатта жұмыс істейтінін байқатады [7].

Банктік өнімдерден басқа исламдық құнды қағаздар – сукук құрылыс кешені, тауарлар өндірісін жақсарту сияқты т.б. кез келген арнайы жобаны жүзеге асыру мақсатында шығарылады. Сукуктің облигацияларға қарағанда қауіп-қатерге онша ұрынбайтынын айта кету керек. Кез келген исламдық құнды қағаз белгілі бір қаражатпен бекітілген және исламдық қаржыландырудың негізінде келісім-шартты қабылдаушылар арасында тәуекелділік жүгін бірлесе көтеру қарастырылған. Осы себепті, дәстүрлі банктік несиелердің баламасы болып табылатын сукук жобаларды іске асырудың басты тетігі іспетті. Оның үстіне, облигацияларға қарағанда, анағұрлым қауіп-қатерсіз тетік ретінде қабылданатын сукук инвестициялық қоржынды (сондай-ақ, жинақтаушы зейнетақы қорлары секілді ұзақмерзімдік инвесторлар үшін) дербестендірудің құралы ретінде қызмет етеді [8].

Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы (АӨҚО) Қазақстанда ислам құралдарын ендірудің белсенді бастаушысы болып табылады. Аталған бағыт Қазақстан экономикасының нақты секторын дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашуға бағытталған. Сондай-ақ Қазақстанда орын алған қаржы жүйесін диверсификациялауға жол ашады. Бүгінде ислам қаржылық өнімдері елдің дәстүрлі банктері ұсынатын несиеге балама ретіндегі жобаларға қаржы тартудың мүмкіндігі болып табылады. Қазіргі сәтте, «Fattah Finance» АҚ алғаш рет Қазақстанда «Аманah ислам қоры» атты тәуекелді инвестициялаудың пайлық қорын тіркеуде. Ол шариаттың ислам нормаларына сәйкес қызмет атқарады. Қор ислам инвестициялау принциптеріне сәйкестілігі туралы халықаралық Шарифаттық кеңес тарапынан қабылданды [9].

Қазақстанда исламдық қаржыландырудың басқа ТМД мемлекеттерімен салыстырғанда ұзақ даму тарихы бар. Алайда, Қазақстанда сукук нарығының одан әрі дамуына кедергілер де баршылық. Оған ислам бағалы қағаздары бойынша реттеуші құқықтық нормаларды жатқызуға болады. Мысалы, ислам бағалы қағаздары бойынша ұйымдастырушы – исламдық банктер немесе ұлттық холдингтер бола алады. Ал нарыққа қатысушылар ұйымдастырушылар ретінде мемлекеттік және жеке компанияларды көргісі келеді. Қазақстанда сукук бойынша бірінші болып нарыққа мемлекет емес, корпоративтік

сектор шығуы мүмкін. Себебі, бұл корпоративтік сектордағы маңызды жобаларды қаржыландыру үшін қажетті қадамдардың бірі болып табылады. Ал мемлекет үшін исламдық қаржыландырудың аймақтық орталығы ретінде көрсету үшін өте қажет. 2010 жылғы HSBC банкінің мәліметтері бойынша, егеменді сүкүктардың доллар түріндегі табыстылығы 5,8% құраған, ал корпоративтік сүкүктер 6,3% құрады. Ислам Даму Банкі президентінің кеңесшісі Мохаммед Тариктің пікірі бойынша Қазақстан сүкүк шығару арқылы \$20 млрд. көлемінде қаржы тартуға мүмкіндігі бар [10].

Бүгінгі таңда исламдық қаржыландыруды белсенді түрде енгізуге ден қойған Қазақстанның әлемдік исламдық қаржы саласынан өзіндік орнын табуға мүмкіндігі бар.

ӘОЖ 94(574)

# Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

**Искакова Айнур Нуркасымовна**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Тарих мамандығының 2 курс магистранты

**Шуршибай Бейбитгул**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндер кафедрасының т.ғ.к., қау., профессоры

**Орманбек Айбота**

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Шет тілі: екі шет тілі 2 курс

Ұлтымыз бен еліміздің тарихындағы зерделі тұлға, өз дәуірінің ірі ойшылы Қаныш Имантайұлы Сәтбаев - қазақтың біртуар ғалымы. Оның гидрология, минералогия, геология сияқты жаратылыстану ғылымына сіңірген еңбегінен бөлек ұлт тарихының зерттелуіне, халық ауыз әдебиеті мен фольклорлық бай мұраларының жиналуына, жүйеленуіне, қазақ халқының ұлттық музыкалық өнерінің нотаға түсуіне, этнология мен этнографияның дамуына қосқан еңбегінің өзі ұшан теңіз. Қ.И. Сәтбаев ғылымның туын көтеріп қане қойған жоқ, оның ХХ ғасырдағы жарық жұлдызы да бола білді. Ұлт рухының ғылымы мен мәдениетінің мәртебесі болған Ғылым Академиясын құруда үлкен заңғар тұлға екендігін де көрсете білді. 1944 жылдың 3 қаңтарында билік органдарына Ғылым Академиясын құру туралы жазған арнайы хатында Қ.И. Сәтбаев ғылым ордасын ашу Одақ шеңберінен шығып, ұлт мәртебесін әлемдік деңгейге көтеретін акция деп көрегендікпен болжай білді [1,412].

Қ.И. Сәтбаев ұлттың зиялы қауымын қалыптастырды. Ұлттың санасын, өркениеттік деңгейін гуманистік сатыға көтерді. Бүгінде Қ.И. Сәтбаев мұрасын металлогения, минералогия, геохимия, пайдалы қазбалар, стратиграфия, тектоника, география, экономика сынды тағы басқада ғылым салаларында жазылған мыңға жуық ғылыми еңбектерінің негізін құрады. Оның негізгі үш үдерісі, атап айтқанда, саяси реформа, экономиканы және қоғамдық сананы жаңғырту үдерістері іске қосылды.

Алаш зиялысы Қ.И. Сәтбаевтың сан-салалы ғылыми мұрасы мен шығармашылық еңбектерінің қызметтері арқылы заңғар тұлғаның ерен қасиеттерін көруімізге болады. Ұлы ғалым қазақтың тарихын, әдебиетін, мәдениетін дамытуға елеулі үлес қосты. 1927 жылы «Ер Едіге» эпосын жазды. Онда ол Ш.Уәлиханов пен профессор П.М. Мелиоранскийдің ісін жалғады. Эпостың толық түзетілген, өңделген вариантын жариялады. Қ.И. Сәтбаев сол 27 жасында майталман зерттеуші Ә.Диваевтың «Едіге мырза – батыр» вариантының әдеби әлсіздігін, тарихи дәлсіздігін дәлелдеді. Ол қазақ халқының этногенезін зерттеді. 1925 жылдың 25 шілдеде қазақ сахарасында палеолит дәуіріндегі адамның қаңқасын тапты. Біздің жыл санауымыздан V ғасырдан бұрын Орталық Қазақстанда металл қорыту өнері дамығанын ғалым тұңғыш рет дәлелдеді. Қазақтың ұлт болып, ұлттық мемлекеттік құрған тұсын дөп басты. Хан Кене басқарған Ұлт азаттық қозғалысына алғашқы әділ баға бергендердің бірі де Қаныш Сәтбаев [2,213б.].

Қ.И. Сәтбаев мұрасы әлемдік масштабта сипат алды. Жер қойнауының, табиғаттың заңдылығына сүйене отырып, рудалардың генезисін түсіндіретін Қанекеңнің басшылығымен Қазақстан геологтарының туындысы металлогеникалық карта ХХ ғасырдың ұлы ғылыми жаңалық ретінде танылды.

Қ.И. Сәтбаевтың есімімен ғарышқа ұшып жүрген астриодтардың бірі аталды. Міне, осылайша Қаныш Имантайұлы Сәтбаев планетаралық тұғырға қонды.

Егер жас ұрпақтың жаңғыруы елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сондай-ақ, рухани жаңғыру ұлттық сананың әртүрлі плюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды» - деген ойды түйген еді [3,1.]. Рухани жаңғыру, расында қазақ халқының, еліміздің болмысына тән құбылыс бойынша және халыққа ортақ мәселе, ортақ ұстаным, тарихи-рухани негіз екені хақ.

Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың елі үшін атқарған ғылыми және шығармашылық мұрасы сан-салалы деп айтуға болады. Айтулы азаматтың атқарған қызметтеріне келетін болсақ: ол Кеңес Одағының геологы, қоғам қайраткері, қазақ КСР ҒА ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті, Қазақ КСР ғылымдар академиясының академигі, Кеңес Одағының және Қазақстанның металлогенді мектебінің негізін қалаушы, қазақтан шыққан тұңғыш академик. Білімін ауыл молдасынан ашқан келешек ғалым Павлодардағы орыс-қазақ орта білім ордасында, Семей мұғалімдер семинариясында, Томск технология институтының тау-кен факультетінде білімін алған. Мұғалімдер оқу бөлімінде Алаштың біртуар азаматтары: Жүсіпбек Аймауытовпен және Мұхтар Әуезов секілді ұлт зиялыларымен қатар білім алған. Шәһкәрім Құдайбердіұлымен етен байланыста болып, оның туындыларын жоғары дәрежеде бағалаған. «Алаш» қозғалысы зиялыларының қызметтеріне қолдау танытқан.

1926-1929 жылдары кені мардымсыз аумақ болып есептелген Жезқазғанды ірі мыс кентасты өңір қатарына көтеруде Қ.И. Сәтбаевтың мұрасы орасан болды. Бұрынғы геологиялық жәдігерлерге терең тұрғыда анализ жасай отыра, бұл кен аумағының кең көлемдегі геологиялық-барлау жұмыстарын ұйымдастыруға болатын ірі өңір екендігін дәлелдеуге тырысып бақты. Минералдық шикізаттарға бай Сарыарқа, Кенді Алтай және өзге де аумақтарды баса назар аудара отырып зерделеген. 1927-1928 жылдары – Жезқазған, Қарсақбай, Атбасар, Спасск өңірлері, Қарағанды тас көмір алабы және Қаратау полиметалл кендері жөнінде ғылыми маңызды мұралар жарық көрген. 1929 жылы Атасу темір-марганец кендерін игеру бойынша Қарағанды аумағында қара металлургия өнеркәсібін жетілдіру бойынша проблематика көтере білген. Жезқазған – Ұлытау ауданында мыстан басқа темір, марганец, көмір, қорғасын кендерін ашып, зерттеу негізінде маңызды геологиялық қорытындылар жасай білген. Ұлы Отан соғысы уақыттарында танк бронины құюға қажет марганец тапшылығы пайда болған кезеңде Қ.И. Сәтбаевтың басқаруымен қысқа уақытта Жезді марганец кені зерделеніп, іске қосып жұмыс жасай бастаған [4,164б.].

1920-1941 жылдары Баянауыл ауданындағы халық соты, «Атбасартүстімет» тресі геология бөлімшесінің, Қарсақтай мыс комбинаты геологиялық зерттеу бөлімінің жетекшісі, комбинаттың бас геологы болып жұмыс жасаған. Ал, 1941-1952 жылдары КСРО ҒА Қазақ бөлімшесінің құрамындағы Геология ғылымдары институтының жетекшісі, КСРО Ғылым Академиясының Қазақ бөлімшесі Төралқасы жетекшісінің орынбасары, төрағасы, Қазақстан Ғылым академиясының президенті болып қызметтер жасаған. 1952 жылы әміршілдік жүйенің қысымына тап болып, қызметінен аластатылып, Қазақ КСР Геология институтының директоры болып қызметтер атқарды. 1955 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының президенті болып қайта сайланып, өмірінің соңғы уақытына осы қызметті атқарып еңбек жасаған [4,165б.].

Фарабитанушы ғалым Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың қолжазбасында: «...1947 жылы Ұлыбританияға сапармен барғанда кеңес парламентарийінің арасындағы қазақ ұлтының ғалымы Ұлыбританияның экс премьер-министрі Ү.Черчилльмен кездесуі де шындық [5,15п.].

Бірегей ғұламаның басты ғылыми еңбек істері кентасты кендер геологиясы мен Қазақстанның минералды ресурстарына арналған болып табылады. Жезқазған кенін зерделе және Қазақстанның Орталық (Сарыарқаның) металлогендік және болжам картасын

жасауда орасан щор істер атқарған. Ғұлама ғалым ғылымға формациялық металлогендік анализдің кешендік методикасын жасай білген. Академик Қ.И. Сәтбаевтың қолдауымен Алматы шаһарында Орта Азия геофизика тресі жасалып, Қазақ КСР Геология және жер қойнауын қорғау министрлігінің негізі қаланған. Қазақстан Ғылым академиясын ұйымдастырып, ондағы бөлімшелерді, оған бағынышты ғылыми мекемелерді, яғни зертханаларды, секторларды, базаларды дұрыс жоспарлай білген. Ғылыми кадрлар даярлау жұмысына үлкен жауапкершілікпен қарай білген. Ғылыми зерттеулердің басты проблематикаларын халық шаруашылығының мүддесіне бағыттап жасай отыра, шаруашылық және мәдени құрылыстың негізгі проблематикаларын шешуге белсене ат салысқан. Жезқазған кен-металлургия комбинатын, Қарағанды мен Балқаш металлургия зауыттарын, Ертіс-Қарағанды арнасын салу, Маңғыстау, Мұғалжар, Торғай аумақтарының табиғи байлықтарын анықтау жөнінде зерделеу жұмыстарын ұйымдастыру, республикамыздың ірі минералдық шикізат қорларын – Кеңді Алтайды, Қаратау фосфоритін Қостанай мен Жезқазған – Ұлытау өңірлеріндегі темір, марганец, т.б. бірнеше кен орындарын жасау бойынша Қ.И. Сәтбаев атымен етене қатысты [5,15-16б.]. Аталған ойымыздың жалғасын біртуар Алаш азаматы абайтанушы ғалым М.О. Әуезовтың өсиетіне сай: «...екі етпей Қаныш Сәтбаевтың геологиядан басқа ғылымдарда, мәдениет саласында, тарихта қалдырған еңбектері мол. Ш.Уәлиханов жазып алған «Едіге» жырының мәтініндегі қазақ оқырмандарына түсініксіз араб, татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындаған. Жезқазған-Ұлытау өңірінен көптеген этнографиялық мұраларды жинап, «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбегін жазған. Қазақ орта мектептерінің төменгі және жоғары сынып оқушыларына арналған «Алгебра» оқулығын дайындаған. 1931 жылы басылған А.Затаевичтің «500 қазақ әндері мен күйлері» жинағына Қ.И. Сәтбаев қазақ халқының музыкалық мұрасының інжу-маржаны болып есептелетін 25 әнді өзі орындап, орыс тілінде ғылыми түсініктеме беріп енгізген» [6, 232б.]. Қарап отырсақ, академик Қ.Сәтбаевтың бойынан да универсалды қасиетті анық байқауға болады.

Еліміздің қала, аудандарында Сәтбаев атымен аталатын бірнеше көше, 40-тан астам білім ошақтары және бірнеше ғұламаның ескерткіштері бар. Ғалымның аты Қазақстан Ғылым академиясының Геология ғылымдары институтына, бір қала мен планетаға, Қазақстандағы ең ірі техникалық оқу орны Қазақ ұлттық техникалық университетіне аты берілген. Сәтбаевтың құрметіне Жоңғар (Жетісу) Алатауы жотасындағы мұздық пен шың, Қаратаудағы ваннадий кен орнынан табылған «Сәтбаевит» минералы, «Академик Сәтбаев» гладиолиус гүлі деп атау берілген болатын. Қ. Сәтбаев жайлы берілген осы деректерді А. Машановтың берген деректерімен салыстыра қарасақ, қазақтың ғұлама ғалымын әділ, тарихи шындық тұрғысынан жазғанын байқаймыз.

XX ғасырдың 30-шы жылдары Кеңестер Одағындағы көптеген халықтардың интеллигенциясының басым бөлігін тоталитаризм жойса, қазақ халқында қазан төңкерісіне дейін қалыптасқан, классикалық интеллигенттілік пен интеллигенттік сана-сезімнің жаршысы болып саналатын, интеллектуалдық элитаның барлығы дерлік жойылды. 1940-1950-ші жылдары ғылым мен мәдениеттің идеологизациялануы күшейе түсті. Шығармашылық атмосфераны буржуазиялық әсерден, формализмнен, космополитизмнен тазарту бойынша еліміздегі бірнеше ғалым-ойшылдары қатаң сынға тап болды. Сенімсіздік, түсініспеушілік нәтижесінде ғалымдарға саяси айыптаулар тағылды. Қ.И. Сәтбаев жайлы еңбек жазған жазушы Медеу Сәрсекеев 1950-ші жылдары Қазақ ССР-і Ғылым Академиясының президенті Қ.И. Сәтбаевты да «Ер Едіге» халықтық эпосын 1927 жылы Москва қаласында баспадан шығартқаны үшін айыпталғандығын айтады. Мұнан басқа айтар айыптары да болмағандығын саралайды [7, 366 б.]. Қ.И. Сәтбаев ғалымға күштеусіз президент қызметінен босату жөнінде арыз жазуды талап етеді. Бірнеше ғалымдардың

тағдыры шешіліп, Ғылым Академиясының жұмыс ісіне күмән келтірген кезеңде, Қ.И. Сәтбаев күреспей, бір топ ғалымдарды тағдыр тәлкегіне қалдыра отыра, сырттап кете алмады. 1951 жылы 23 қарашада Қазақстан КП(б) ОК Бюросының жиналысы болып, Қ.И. Сәтбаевты қызметінен босатып, партиялық есеп карточкасына қатаң сөгіс берілгендігі жөнінде жазу керектігі хабарланған болатын. Қазақтың Қанышына үш негіз ретінде айыптар берілді: 1. партияға өткенде әлеуметтік шығу тегін жасырды деген; 2. 1945 жылдан кейін, 1927 жылы Едіге жөнінде фольклорлық кітабының алғы сөзіне қалам тартып оған редакциялық жетекшілік етіп, қате шыққандығы баса көрсетілмеген; 3. Қазақ ССР-нің Ғылым Академиясының кадрларында бөгде элементтер орын алды [7, 371 б.]. Тоталитарлық билік интеллигенция өкілдерін құдалағанда оны кезең кезеңімен жүзеге асырды. Мамандығы бойынша инженер-геолог, Қаныш Сәтбаев Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті қызметінен босағанда 200 ден астам ғалымдар саяси жағынан сенімсіз немесе жақыны деген айыптаумен Ғылым академиясынан қуғындалған [8, 32 б.]. 1987-1989 жылдары газет пен журнал беттерінде Сталиннің жеке басына табыну мен сталиншілдікті айыптауға арналған мақалалар топтамалары, жинақтар көптеп жарық көре бастады. Соның бірі - «Вождь. Хозяин. Диктатор», - деп аталады. Онда Федор Раскольниковтың «Сталинге ашық хаты» жарияланды. Сталиннің жіберген қателіктерін ашып көрсете отырып: «Вы уничтожаете одно за другим важнейшие завоевания Октября. Под видом борьбы с «текучестью рабочей силы» отменили свободу труда, закабалили советских простых людей и прикрепили их к фабрикам и заводам. Вы разрушили хозяйственный организм страны, дезорганизовали промышленность и транспорт, подорвали авторитет глава директора. Инженера и мастера, сопровождая бесконечную чехарду смещений и назначений арестами и травлей инженеров, директоров и простых рабочих, как «скрытых еще не разоблаченных вредителей» [9, 18 б.]. Ф. Раскольников 1939 жылдың 17 тамызында «ерте ме кеш пе бәрібір кеңес халқы социализм мен революцияға сатқын, басты зиянкес, халықтың нағыз жауы, аштық пен сот әрекетін ұйымдастырушы ретінде сізді айыпқа тартады», - деп ашық көрсеткен еді [9, 22 б.].

Ақылды қазақ халқы «Жақсы адам - қазына» деп бекер айтпаған. Рухани жан дүниесі бай, тұнған інжу-маржан, қазыналы адамдардың бірі емес, биік шың Хан тәңірі, халқымыздың сүйікті перзенті Қ.И. Сәтбаевтың өміріне көз жіберсек парасаттылығы жоғары, мәнді өмір кешкенін байқауға болады. Саналы ғұмырының әрбір сәтін ғылымға, халқына еңбек сіңіруге арнаған. Ғылыми интеллигенцияның өсу қарқыны шығармашылық интеллигенцияның өзге өкілдеріне қарағанда біршама артық еді және жыл өткен сайын үнемі алға қарай жылжып отырды. Гуманитарлық, жаратылыстану, техникалық ғылымдардың саласында білікті қазақ ғалымдары пайда болды. Ғылыми байланыс, бір елдегі ғылым жетістіктерін екіншілердің пайдалануы, интеграция, глобализация (ғаламдастыру) процесстері бүкіл адамзат мәдениетінің ілгерілеуіне игі ықпал етуімен қатар жеке елдер мен халықтарды өркениет көшінен қалмауға бағытталған белсенді әрекеттерге баруына түрткі де болды. Біз сынды отаршылардың езгісінде болып келген халықтар үшін білім – ғылым ұлт ретінде жойылып кетпедің амалы ретінде еді. Сондықтан да «білім көшінен артта қалған халық өзгелерге тәуелді болады» деген Ахмет Байтұрсынов сынды көсемдерінің ұлағатты өсиетін жадына ұстаған қазақтың саналы перзенттері білім мен ғылымға үлкен талпыныс жасады [10, 22 б.].

Қазақстан ғылымының дамуына жалпы басшылықтың Мәскеуден жүргізілгеніне қарамастан, республиканың алғашқы ғылыми мекемелерін ашып, оларды басқаруға Ресей ғалымдары да шақырылды. Еуропалық ұлт өкілдері материалдық және моральдық артықшылықтармен пайдаланды, басты орындарға ие болды. Ғылыми жұмыспен айналысуға қолайлы жағдайлар ең алдымен сырттан келгендерге жасалды. Жергілікті ұлттың ғалымдары оларға көмекшілер етіліп берілді. Қазақ ғалымдарының ғылыми карьерасы көп жағдайларда солардың қолдау-қолдамауына байланысты болып келді.

Қазақтың жас ғылыми кадрларының тағдыры объективті қиындықтармен бірге (қаржы тапшылығы, білім мен тәжірибенің аздығы) көптеген субъективті факторларға тәуелді болды. Бұл жағдайда ғылыми қызметте қалу, жастардың интеллектуалдық ой-өрісінің жетілуі, ғылыми табыстарға жетуі өте қиынға соқты. Алаш зиялыларының қуғынға түсуі, отаршылдық саясат, қазақтың ауқаттыларын тап ретінде жою, голощекиндік нәубет, жазудың өзгертілуі, мәдениеттің ұлттық түр-сипатына жасалған шабуыл ғылымға бет бұрған адамдарға да ауыр соққы болып тиді, олардың шығармашылығына кері әсерін тигізді. Жаппай құдалау жылдарынан кейін ғылымға келген қазақ жастары үлкен зерттеушілік қабілеттерімен бірге нағыз күрескерлерге тән табандылық, қажыр-қайратымен ерекшеленді. Қиыншылықтарға төзіп, ғылым биігіне жеткізетін жолдағы кедергілерді жеңіп, кейінгі ұрпақтарға үлгі боларлық ерен қасиеттерін, зеректік пен алғырлық танытты. Олар өздерінің зор ғылыми мүмкіншіліктеріне өзгелердің көзін жеткізіп, мойындата білді [10, 23 б.].

1927-1929 жылдары қазақтың геологы Қаныш Сәтбаев ескі ғұн кен қазған орындарын «выработки чудских времен» немесе «Чудские выработки» деп атаған. Оның мағынасы ерте ғасырлардағы «жабайы адамдар» қазған орын деген сөз» деп түйіндейді [11, 186 б.]. Қазақтың белгілі ғалымы Қ.И. Сәтбаевтың зерттеуі бойынша ерте заманда Жезқазаннан 1 миллион тоннадай кен өндіріліп, одан 100 мың тоннадай мыс қорытылған. Көне замандағы кен өндірушілердің қоныстары кенішке жақын орналасқан. Кенді қорыту үшін құрылысы өте күрделі қазандықтар салынды. Осындай қазандықтар көне кен орындарынан табылған. Қазақстанның солтүстік, орталық және батысынан табылған қола дәуірінің ескерткіштерінің негізгілері Алексеевка, Ұралысай, Тастыбұлақ, Тамғалы, Петровка, Бесбай, Алғабас, Беласар, Бұғылы, Қанай, Беғазы-Дәндібай мәдениеттері.

Мұның бәрі тарихтағы ғұлама ілімдерінің өсіп-өркендеуіне өзіндік үлес болып қосылатыны сөзсіз құбылыс. Өткен тарихтан жеткен жәдігерлер қазіргі таңда ұрпақтар үшін тарихтың қарапайым куәгері ғана болып қана қоймай, сондай-ақ бүгінгі сан қырлы мәдениетіміздің бой көтерген тереі тарихының берік тұғыры іспеттес деп түсінугіміз қажет. Ол қолжазбасында былай деп жазылған: «Автордың шеберлікпен кең түрде грек мифологиясынан және қазақ фольклорынан айқын образдарды пайдалануында Машанов жолдас, геология мәселесіне жазылған, көркем жеңіл кітаптардың орысша тілде жүргендерінен де ерекше артықшылығы болып табылады. Осы жағынан алғанда Машанов жолдастың еңбегін қазақша басып шығарумен бірге келешекте аударып орысша шығарса тіпті жақсы болар еді деп білемін. Қ. Сәтбаев» [12, 1-2 б.]. Осы шығармадан соң «Жер астына саяқат», «Ғажайып от ошағында», «Табу» атты халқымыздың фольклорына негізге алып жазылған ғылыми фантастика бағытындағы еңбектеріміз шықты. Сонымен қазақ әдебитінде ғылыми фантастика жанрының ана тілінде бет ашарын жасаған да Қаныш болатын [13, 5 б.]. Міне, осындай бірегей тұлғаларымыздың есімдерінің әр әрпі алтынмен жазуға лайық. Сондай асылдарымыздың арқасында тарихымыздың тамыры суалған жоқ деп білген ләзім. Ықылым заманнан бері қай елдің елдігін, халықтың халықтығын танытатын белгілерінің бірі – хан болсын, қара болсын, маңдайына біткен тума дарынды перзенттерін бағалай алу, қадірлей де қастерлей білу. Олай десек, төл өркениетіміз бен қазақи мәдениетіміздің әлемдік деңгейде әйгіленіп, шоқтығын көтерген биік тұлғалы көсем-шешендеріміз, ғұлама-ғалым, ақын-жазушыларымызға деген борышымыз ұшан теңіз.

1951 жылы қуғын-сүргінге ұшыраған тұсында да Қаныш Имантайұлына Мәскеуде жұмыс істеуге ұсыныс түседі. Алайда, ғалым қазақ екенін алға тартып, өз елінде қызмет етуді көздейтінін айтады. Сол кездері оның құрастырған болжам картасы бүгінде Қазақстан геологиясы мен жер қойнауын пайдалану жұмыстарында қарқынды қолданылады. Ұлтымыз бен еліміздің тарихы Қаныш Имантайұлын жер қойнауының қыр-сырын білетін көрнекті

ғалым, геолог, өз дәуірінің ірі ойшылы мен белгілі табиғат зерттеушісі ретінде сипаттайды [14, 3].

Дана қазақ халқы XX ғасырда көптеген ғалымдарды дүниеге әкелді. Солардың арасында Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың заңғар тұлғасы биік шыңға ұқсайды, аспанмен таласқандай. Асқан дарын иесінің арқасында Қазақстан геологиясы өндірістік және іс жүзінде ғана қолданылатын ғылым өлшемі шеңберінен шығып, адамзаттың ой әлемін қозғайтын үлкен дәрежеге жетті. Сондықтан да оның жарқын бейнесін XX ғасырдың ойшыл ғұламаларының арасынан көре аламыз. Ол біздің мәңгі мақтанышымыз болып қала бермек!

## Literature

# ჯემალ ქარჩხაძის „იგი“ და ჰერბერტ უელსის „ბრმათა ქვეყანა“- იგავურობის მხატვრული ასპექტები

ბელა დურგლიშვილი

ფილოლოგიის აკადემიური დოქტორი, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მწერლობა და ყოველი მწერალი ღირებულებათა მარადიულ სისტემას ემსახურება; ბოლო საუკუნეებში ეს მარადიული სისტემა და შესაბამისად საყრდენიც-ადამიანის არსიც მუდმივ მტკივნეულ გარდასახვასა და ტრანსფორმაციას განიცდის, რის შესაბამისი რეფლექსიაც არის ჯემალ ქარჩხაძის შემოქმედება; ჯემალ ქარჩხაძის პროზის იგავური ასპექტები გვიდასტურებს, რომ უნივერსუმს მოწყვეტილი ადამიანური გონება ვეღარ ახერხებს ღვთაებრივი კოსმოსის მსგავსად – მიკროკოსმოსად ყოფნას. მისი სული აღარ წარმოადგენს „მსოფლიო სულის ნაპერწკალს“ (იუნგი 2005: 4); ამ ღირებულებათა საჩვენებლად მწერლობა დასაბამიდან წარმატებულად მიმართავს ისეთ სამწერლო-შემოქმედებით მეთოდს, როგორც იგავური აზროვნებაა. იგავური ენა თავისი შინაგანი პლასტებითა და თეოპოეტური პლანით ძვეს და ამოიცნობა ასევე მე-20 საუკუნის გამორჩეული ინგლისელი მწერლის, მეცნიერულ-ფანტასტიკური რომანის ერთ-ერთი მამამთავრის ჰერბერტ უელსის მოთხრობაში „ბრმათა ქვეყანა“.

ჰერბერტ უელსი თავიდანვე მიგვანიშნებს ბრმათა ქვეყნის განსხვავებულ გეოგრაფიულ მდებარეობაზე. ეს ქვეყანა ქვევითაა, უფსკრულში, ვიწრო, მთებს შორის მოქცეულ ხეობაში, რომლის ნახვა და რომელში მოხვედრაც თითქმის შეუძლებელია.

რა ხდება, როცა უფსკრულში იჩეხები? ქვეყანა სწორედ ამ უფსკრულშია., იდუმალი მთიანი ველი – ბრმათა ქვეყანა“ ურთულესი ბუნებრივი კატაკლიზმების შედეგად მიუვალი და მიუგნებელი გამხდარა ადამიანთათვის. ლეგენდის მიხედვით ამ საოცარი ქვეყნის ბინადრებს თავს დატეხილი სენის გამო სიბრმავე შეეყარათ.

ბრმათა ქვეყნის მცხოვრებლებს „უცნაური სენი დაატყდათ თავს, რომელიც ყველა ახალშობილს აბრმავებდა.“(უელსი 2011: 4) ისინი ამის მიზეზად არა მიკრობებსა და სენს, არამედ მხოლოდ ცოდვებს მიიჩნევენ. ბრმათა ქვეყნის 14 თაობა ბრმაა, „ყველა სიტყვა, რომელიც მხედველობას ეხებოდა, მათთვის აღიგავა ან აზრი შეიცვალა.“

ამ უცნაური ქვეყნის ბინადართა სახლებს სარკმლები არ აქვთ. სახლების „ჭრელ ფასადებს კარები ჭრიდა, თუმცა არც ერთი ფანჯარა არ ჩანდა.“ (უელსი 2011: 11) ამ დეტალით მწერალი სიმბოლურად მიანიშნებს აქაური ადამიანების სულის სარკმლის დახშულობაზე...თუმცა ისინი მშვიდად და ბედნიერად ცხოვრობენ, ისე, რომ თვალხილულთა შესახებ არც არაფერი უწყიან, რელიგია, წარმოდგენები, წინაპართაგან გადმოცემული ისტორია-ეს ყველაფერი არწმუნებს მათ, რომ სხვაგვარი რეალობა არც არსებობს და არც აინტერესებთ. აქ შეუძლებელია არ გავიხსენოთ პლატონის დიალოგების ის ფრაგმენტი, რომელშიც სოკრატე გამოქვაბულში მყოფი ადამიანების განცდებზე საუბრობს. იმ ადამიანებისა, რომელთაც თავიანთი წარმოდგენების ტყვეობა აბედნიერებთ ან პირიქით, თუ რომელიმე მათგანი გამოქვაბულიდან გამოსვლას და სამყაროს ნამდვილი სურათის შეცნობას მოახერხებს, რას განიცდის და როგორ ცდილობს სხვათაც გაუზიაროს თავისი ფიქრები. თუმცა ადამიანს, რომელსაც სურს სხვები მარადიულ სიცრუეში არ დატოვოს— არ დაინდობენ და უსასტიკესადაც მოეპყრობიან, ცემას და წამებასაც კი დაუწყებენ.

ზუსტად ამგვარი ხვედრი ელით ჯემალ ქარჩხაძის იგისაც და უელსის ნუნისსაც. ვარდნის თავბრუდამხვევი ტრაექტორია ავბედიტად იკვეთება ნუნისის ცნობიერებაში. ნუნისის მეხსიერებაში ამოტივტივდება ძველი ანდაზა: „ბრმათა ქვეყანაში ცალთვალაც მეფეა.“ მაგრამ ნუნისი ვერ ხდება ნამდვილი მეფე ამ ქვეყანაში. სამი ბრმა, რომლებიც ნუნისს პირველად ხვდებიან, მას ურჩხულს უწოდებს.

ამ ქვეყნის პირველად მომჩენი, „ზეგარდმოვლენილი მეუფე და მბრძანებელი“, როგორც ნუნისს სურდა გამხდარიყო, თავისი გამოკვეთილი პროტესტის გრძნობით ემსგავსება ჯემალ ქარჩხაძის იგის, რომელიც ორ ფეხზე სიარულის დაწყებას ჯიუტად ცდილობს.

იგის მთელი მისი ტომი უმხედრდება და მას აიძულებენ კვლავ ოთხზე იაროს, ნუნისიც ასევე დაბალგანვითარებულ, ახალშექმნილ და გონებაშეზღუდულ არსებად მიაჩნიათ ბრმათა ქვეყნის მცხოვრებთ, რადგან იგი საუბრობს მათთვის უცნობ სამყაროსა და ხედვაზე. ამიტომ უკიდურესი გასაჭირის დროს ნუნისიც მიდის კომპრომისზე და აღიარებს, რომ „ახალშექმნილია“ და „ქვეყანას გლუვი სახურავი აქვს“.

„ბრმათა მეფე კვლავ მოუქნელი, უნიათო უცხოელის სახით იჩქმალეოდა თავის ხელქვეითებს შორის.“ (უელსი 2011: 21) იგის მსგავსად ნუნისიც ხდება ბრმათა ქვეყნის მოქალაქე. ცხოველური ინსტინქტები, რომლებიც იგის თანატომელებისათვის ჩვეულებრივი საარსებო უნარ-ჩვევების ტოლფასია, ბრმათა ქვეყნის მცხოვრებთათვის საარსებო გარემოს შექმნის წინაპირობად ქცეულა. მათ „ყნოსვა უაღრესად ფაქიზი ჰქონდათ; ისინი ძალღვივით, ალლოთი არჩევდნენ ინდივიდუალურ განსხვავებას.“ (უელსი 2011: 22)

ნუნისის ჭეშმარიტებაზე – „სამყაროს არც სახურავი გააჩნია და არც დასასრული, რომ სახურავი და დასასრული მხოლოდ ბრმების გამოწვევაა, მას პასუხობდნენ, რომ მისი აზრები მანკიერია.“ (უელსი 2011: 23)

განსხვავებით იგისაგან, ნუნისი ცდილობს ფიზიკურად ებრძოლოს ბრმათა ქვეყნის მცხოვრებლებს, თუმცა იგი ხვდება „რომ უფრო დაბალი სულიერი დონის ადამიანებთან წარმატებით ბრძოლაც კი არ შეიძლება.“ (უელსი 2011: 25) ნუნისის სასიამაო-მოხუცი იაკობი მიიჩნევს, რომ ნუნისის ჩამორჩენილობის მიზეზი „ის უცნაური დანამატებია, რომლებსაც თვალელები ეწოდება.“ (უელსი 2011: 34) და ერთადერთ გამოსავლად, ანუ მის განსაკუთრებულ გზად თვალელების ოპერაციის მეშვეობით მოცილება მიაჩნია, რასაც ურჩევნ კიდევ. და აი, იწყება ნუნისის ბრძოლა საკუთარ თავთან, რაც ზნეობრივ არსზე უარის თქმას ნიშნავს.

არა მხოლოდ უელსის, არამედ ჯემალ ქარჩხაძის აზრითაც, შემოქმედების მთავარი პრობლემა სწორედ ზნეობის პრობლემაა. მწერლის ორიგინალური აზროვნება და ფილოსოფიურ-რელიგიური მსოფლხედვა წარმოგვიდგენს ძლიერი და თავისუფალი ნების ადამიანს-იგის, რომელსაც შეუძლია შეცვალოს არა მარტო თავისი თავი, არამედ სამყაროც. ამავე მოსაზრების მიმდევრად გვევლინება ჰერბერტ უელსი, რომელიც ქმნის მატერიალურ რეალობაზე და ტოტალიტარულ აზროვნებაზე ამაღლებული ადამიანის დაუვიწყარ სახეს, რითაც, ფაქტობრივად, გვთავაზობს ადამიანური ყოფიერების შთამბეჭდავ მხატვრულ მოდელს, რომელშიც განსაკუთრებულ როლს სწორედ ადამიანის ზნეობრივი პრინციპები ასრულებს. საკუთარი თავის შეცნობის სოკრატესეული მოდელი, კათარზისის, განწმენდის არისტოტელესეული გაგება და პლატონისეული უმაღლესი სამართლიანობისაკენ ლტოლვის უმთავრესი პრინციპები იკითხება ორივე პერსონაჟის თავგადასავალში.

ნუნისის გამარჯვება არა ფიზიკური თვალისა და ფიზიკური მხედველობის უპირატესობას ეფუძნება, არამედ სულიერი თვალისას. ხოლო სულიერად თვალახელილი პიროვნება მთელი თავისი არსებით მისწრაფვის იმ სივრცისაკენ, რასაც თავისუფლება ჰქვია. ამ დეფინიციაში გაიაზრება არა მარტო ნუნისის ბოგოტა-ქალაქი მრავალფეროვნებითა და ცდუნებებით, არამედ უსასრულო სამყარო ლაჟვარდი ზეცით, მზითა და მოკიაფე ვარსკვლავებით.

პიროვნების ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით ჯემალ ქარჩხაძე აღნიშნავს: „ბედისწერა განსაზღვრავს ადამიანის ცხოვრებას, მაგრამ მე ვფიქრობ, რომ ადამიანს თავისი ნებით შეუძლია დაუპირისპირდეს მას. პიროვნულ სიძლიერეზეა დამოკიდებული. რამდენად შეუძლია ადამიანის თავისუფალ ნებას შეასრულოს წარმმართველი ფუნქცია“ (ქარჩხაძე 2005: 189). ამიტომაც ბუნებრივად აღიქმება უელსის პერსონაჟის ნუნისის ქმედებაც, როცა იგი თავის ძლიერ ნებისყოფას აამოქმედებს. ყველაზე რთული ისაა, რომ ჭეშმარიტებაზე უარის თქმას სიყვარული ითხოვს მისგან:

„-მხოლოდ ოდნავ გეტკინება-თქვა მან.-და შენ გაუძლებ მას, საყვარელო, ჩემი გულისთვის... მვირფასო, თუ ქალის გული, მთელი მისი სიცოცხლე შეიძლება ჯილდო იყოს, მე შენ დაგაჯილდოებ...“

-მშვიდობით-უჩურჩულა თავის მვირფას არსებას,-მშვიდობით.

და შემდეგ უხმოდ შეაქცია ზურგი.”( უელსი 2011: 37)

ასე ხდება ჰერბერტ უელსის მოთხრობის „ბრმათა ქვეყნის“ მთავარი პერსონაჟისათვის – ბრმათა ქვეყანაში მოხვედრილი ნუნისათვისაც ჰუმანიტეტის წყურვილი და საკუთარ თავზე გამარჯვება უმაღლესი მიზანი. შინაგანი ხედვა ერწყმის ფიზიკურ მხედველობას, რაც მისი სულიერი ამაღლების საფუძვლად იქცევა და იგი უშიშრად ტოვებს ბრმათა ქვეყანას.

ჯემალ ქარჩხაძის მოთხრობაში „იგი“ ექსტრალინგვისტური კონტექსტის დონეზე პერსონაჟი –იგი – სახარების იგავთა მარადიულ გმირს განასახიერებს, რომელიც თავის თავში სამყაროს ყველა განზომილებას მოიცავს. იგავური ენის ყველა პლასტი მასში ერთდროულად თანაარსებობს – ქრონოტოპი, ეპიფანია გზის დასაწყისში და გზის დასასრულს, მოთხრობის ტექსტში გამოყენებული ყველა ანთროპომორფიზმი სიტყვათა კონოტაციურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს და სახარების იგავთა დედააზრში კონცენტრირდება. იგი სახარების იგავთა გმირია, რომელიც ტრანსფორმირდება მწერლის სხვა ნაწარმოებებში და სხვადასხვა სახელით გვევლინება. მან ყველგან ერთი უმთავრესი მორალური ამოცანა უნდა გადაწყვიტოს – შეძლებს თუ არა ადამიანად ქმნის დიდი მისტერია განახორციელოს, ადასრულოს საკუთარი ნება და არჩევანი და ამაღლდეს ღვთაებრივამდე. ამიტომაც მნიშვნელობა არა აქვს რა სახელი ერქმევა, ან ერქმევა თუ არა საერთოდ სახელი. იგი ყველა დროის, ყველა ეპოქის შვილია, შეიძლება ითქვას ზედროულია. მისი სახელის საკაცობრიო იდეურ დატვირთვას ერწყმის ქართული ეროვნული სულის პორტრეტის შტრიხები ნაწარმოებებში „ზეზულონი“, „ანტონიო და დავითი“, „მდგმური“, „განზომილება“.

„იგის“ პრეისტორიულობა და არქეტიპულ სახეთა სისტემა, ფაქტობრივად, სახარების იგავის მარადიული დროის ქრონოტოპის განსხვავებად წარმოგვიდგება. პერსონაჟი – იგი სახარების გმირის გზას იმეორებს – უერთდება სამყაროულ საწყისებს, იწყებს გამართვას – განხორციელება–განკაცებას, ქადაგებას – შემოქმედებით წვასა და ქმედებას, საყოველთაო სიყვარულის ტარებას ადამიანურ არსში. იგი თავად არის მეტამორფოზისა და ტრანსფორმაციის რეალური სუბსტანტირებული სახე. იგი იგავურად შემოქმედის თესლია, საფუარის – გონების, რწმენისა და სულის სინთეზია, მე შეცდომილის თვისებებსაც ატარებს, როცა მშობლიურ ტომს თავისი მოქმედებით განუდგება და მისგან განსხვავებულ ცხოვრებას იწყებს, გონიერი მშენებელია, ბოლოს კი ანთებულ სანთლად გარდაისახება

თანატომელთათვის და სხვა გასხვიოსნებულ არსებებს უერთდება. „იგი“, როგორც ცენტრალური საბაზისო იგავი, ტრანსფორმირდება ჯემალ ქარჩხაძის თითქმის ყველა სხვა ნაწარმოებში და განასახიერებს ერთიან იგავ-სისტემას, რომელიც მწერლის შემოქმედების გამინაგანებულ სიღრმისეულ განზომილებას წარმოგვიდგენს. ეს განზომილება, თავის მხრივ, ემსახურება ადამიანში ღვთაებრივამდე პიროვნული და ზნეობრივი სრულყოფის უდიდეს მისიას.

ასევე შეიძლება ვთქვათ ჰერბერტ უელსის ნუნეისის შესახებაც. ისიც სამყაროს ნაწილად შეიგრძნობს თავს. იგი არა მხოლოდ „ბრმათა ქვეყნის“ მოქალაქე, ჯოჯის წევრი, არამედ მსოფლიო მოქალაქეა. მასშია მთელი სამყარო. მაგრამ აღსასრულის წინ ორივე პერსონაჟი მანც მარტო რჩება საკუთარი თავისა და უმაღლესი ჭეშმარიტების წინაშე.

„იყავით მარტო, თუ გასურთ ამაღლდეთ და გარემოს მწიკვლმა და ტალახმა არ გააბინძუროს თქვენი სიმშვენიერე... ვისაც გასურთ ამაღლდეთ და მზეს გაუტოლდეთ, იყავით მარტო.. ვისაც გასურთ სიდიადე და გრძნეულობა, ჩაღრმავდით თქვენს სულში და იყავით მარტო. სიდიადე თქვენი მოიპოვეთ მიწისაგან განშორებით. სიდიადეს შენ შექმნი სულის სიღრმეში“, – წერს სერგო კლდიაშვილი თავის ნაწარმოებში „იყავით მარტო“.

„ნუნეისი განმარტოებას აპირებდა, თეთრი ნარგიზებით მოფენილ მდელოზე და ერთხანს იქ დარჩენას, სანამ მისი სამსხვერპლო ჟამი დადგებოდა, მაგრამ თვალები ალაპყრო და დილა დაინახა – ოქროსაბჯრიანი ანგელოზის მსგავსი დილა, რომელიც ფლატეებიდან მისკენ ეშვებოდა.“(უელსი 2011: 37) ნუნეისის ფიქრი მხოლოდ ერთია არჩევანის დროს – „ამ სიდიადის წინაშე თვით ის, და ამ ხეობის ეს ბრმა სამყარო და მისი სიყვარული – ყველაფერი, ყველაფერი მხოლოდ ცოდვა და სიბილწეა“ (უელსი 2011: 37) ნუნეისის შეხვედრა მზესთან და დილასთან უსათუოდ გვახსენებს ჯემალ ქარჩხაძის მოთხრობის ფინალში იგის აღსასრულს, როცა დიდი დაძინების ქარაფიდან გადაშვების წინ მას თეთრმოსასხამიანი ზეციური არსებები შემოეხვევიან და მოუხმობენ.

„იგის სხეულში დიდი სისწრაფით შემოიჭრა ურიცხვი ტომი. ყველა გამართული იყო, ყველა-მხრებში გაშლილი. ცას უყურებდნენ. სხვიოსანი თვალები ჰქონდათ. მხრებზე რაღაც თეთრი წამოესხათ და ეს თეთრი მოსასხამები დღის თვალის შუქზე დღის თვალებით ლაპლაპებდნენ. და საკვირველი ტომი ისე შემოიჭრა იგის სხეულში, რომ იქ ყველაფერი გაანათა...კიდევ გადადგა ერთი ნაბიჯი და, ფეხმა რომ ქვეშ მიწა ვედარ იგრძნო, უხმოდ თქვა თავის სხეულში:– „იგისგან სწორედ ის დარჩა, რაც იგიში იგი იყო“.(ქარჩხაძე 2006: 145)

ყოფნა-არყოფნის, წარმავალისა და მარადიულის მუდმივი დაპირისპირებისა და განსჯის არეალში ორივე მწერლის მიერ დახატული გამორჩეული პერსონაჟები დგანან საკაცობრიო

გზაჯვარედინზე, რათა ერთხელ და სამუდამოდ შემოგვთავაზონ და დააკანონონ მარადიული მართებული არჩევანი.

#### გამოყენებული ლიტერატურა

1. იუნგი კ.გ. განსხვავება აღმოსავლურ და დასავლურ აზროვნებას შორის, ქუთაისი, 2005
2. კლდიაშვილი ს. „იყავით მარტო“, ამონარიდები, 2019 <http://genia.ge/?p=44912>
3. უელსი ჰ. „ბრმათა ქვეყანა“, გამომცემლობა პალიტრა L, თბილისი, 2011
4. ქარჩხაძე ჯ. „ქართული ლიტერატურა“, სახელმძღვანელო თამაზ ვასაძის ავტორობით, გამომცემლობა „დიოგენე“, გვ.122–145, 2006
5. ქარჩხაძე ჯ. „პუბლიცისტიკა“, ქარჩხაძის გამომცემლობა, 2005

### ჯემალ ქარჩხაძის „იგი“ და ჰერბერტ უელსის „ბრმათა ქვეყანა“-

#### იგავურობის მხატვრული ასპექტები-აბსტრაქტი

მწერლობა და ყოველი მწერალი ღირებულებათა მარადიულ სისტემას ემსახურება; ბოლო საუკუნეებში ეს მარადიული სისტემა და შესაბამისად საყრდენი-ადამიანის არსიც მუდმივ მტკივნეულ გარდასახვასა და ტრანსფორმაციას განიცდის, რის შესაბამისი რეფლექსიაც არის ჯემალ ქარჩხაძის შემოქმედება; ჯემალ ქარჩხაძის პროზის იგავური ასპექტები გვიდასტურებს, რომ უნივერსუმს მოწყვეტილი ადამიანური გონება ვეღარ ახერხებს ღვთაებრივი კოსმოსის მსგავსად – მიკროკოსმოსად ყოფნას. მისი სული აღარ წარმოადგენს „მსოფლიო სულის ნაპერწკალს“ (იუნგი 2005: 4); ამ ღირებულებათა საჩვენებლად მწერლობა დასაბამიდან წარმატებულად მიმართავს ისეთ სამწერლო-შემოქმედებით მეთოდს, როგორც იგავური აზროვნებაა. იგავური ენა თავისი შინაგანი პლასტიკითა და თეოპოეტიკური პლანით ძვეს და ამოიცნობა ასევე მე-20 საუკუნის გამორჩეული ინგლისელი მწერლის, XX ს-ის მეცნიერულ-ფანტასტიკური რომანის ერთ-ერთი მამამთავრის ჰერბერტ უელსის შემოქმედებაში.

ჩვენი კვლევის მიზანია, გავიაზროთ, რა საერთო იგავური კონცეპტები აკავშირებთ ჯემალ ქარჩხაძის მოთხრობის „იგი“ მთავარ გმირს იგის და ჰერბერტ უელსის მოთხრობის „ბრმათა ქვეყანა“ მთავარ პერსონაჟს-ნუნისს, როგორია მწერალთა ჩანაფიქრი და მიზანდასახულება.

ჯემალ ქარჩხაძის აზრით, შემოქმედების მთავარი პრობლემა ზნეობის პრობლემაა. მწერლის ორიგინალური აზროვნება და ფილოსოფიურ-რელიგიური მსოფლხედვა წარმოგვიდგენს ძლიერი და თავისუფალი ნების ადამიანს-იგის, რომელსაც შეუძლია შეცვალოს არა მხოლოდ თავისი თავი, არამედ სამყაროც. ამავე მოსაზრების მიმდევრად გვევლინება ჰერბერტ უელსი, რომელიც ქმნის მატერიალურ რეალობაზე და ტოტალიტარულ აზროვნებაზე ამაღლებული ადამიანის დაუვიწყარ სახეს, რითაც, ფაქტობრივად, გვთავაზობს ადამიანური ყოფიერების შთამბეჭდავ მხატვრულ მოდელს, რომელშიც განსაკუთრებულ როლს სწორედ ადამიანის

ზნეობრივი პრინციპები ასრულებს. არისტოტელეს, პლატონის, სოკრატეს ფილოსოფიური საზრისის ფონზე ყოფნა-არყოფნის, წარმავალისა და მარადიულის მუდმივი დაპირისპირებისა და განსჯის არეალში ორივე მწერლის მიერ დახატული გამორჩეული პერსონაჟები დგანან საკაცობრიო გზაჯვარედინზე, რათა ერთხელ და სამუდამოდ შემოგვთავაზონ და დააკანონონ მარადიული მართებული არჩევანი.

მოთხრობაში „იგი“ ექსტრალინგვისტური კონტექსტის დონეზე პერსონაჟი – იგი – სახარების იგავთა მარადიულ გმირს განასახიერებს, რომელიც თავის თავში სამყაროს ყველა განზომილებას მოიცავს. ასევე ჰერბერტ უელსის მოთხრობის „ბრმათა ქვეყნის“ მთავარი პერსონაჟისათვის – ბრმათა ქვეყანაში მოხვედრილი ნუნისისათვისაც ჭეშმარიტების წყურვილი და საკუთარ თავზე გამარჯვება უმაღლესი მიზანი ხდება. შინაგანი ხედვა ერწყმის ფიზიკურ მხედველობას, რაც მისი სულიერი ამაღლების საფუძვლად იქცევა. ასე ემსახურება მწერალთა შემოქმედების გაშინაგანებული სიღრმისეული განზომილება ადამიანში ღვთაებრივამდე პიროვნული და ზნეობრივი სრულყოფის უდიდეს მისიას.

**საკვანძო სიტყვები:** იგავური ენა, ზნეობრივი პრობლემა, ტოტალიტარული აზროვნება, სრულყოფა.

## **“Igi” by Jemal Karchkhadze and “the Country of the Blind” by Herbert Wells - Artistic Aspects of Parable - Abstract**

Literature and every writer serve an eternal system of values; In the last centuries, this eternal system, and consequently its basis - the human essence, is undergoing constant painful conversion and transformation, the corresponding reflection of which is the work of Jemal Karchkhadze; The parable aspects of Jemal Karchkhadze's prose prove that the human mind torn from the universe is no longer capable of being a microcosm like the Divine Cosmos. The soul is no longer “the spark of the world spirit” (Jung 2005: 4); To illustrate these values, writing from the very beginning successfully uses a creative writing method such as parable thinking. The parable language with its inner components and the Theopoetic plan lies in and is also identified in the work of Herbert Wells, a 20th-century English writer, one of the fathers of science-fiction novels.

The purpose of our research is to understand what common parable concepts connect the protagonist Igi of Jemal Karchkhadze's story "Igi" with the main character Nunez of Herbert Wells' “The Land of the Blind“, and what the writers' intentions and purposes are.

According to Jemal Karchkhadze, the main problem of creativity is the problem of morality. The writer's original thinking and philosophical-religious outlook present a person of strong and free will - Igi who can change not only himself but the world as well. Following this view is Herbert Wells, who creates an unforgettable human figure who is beyond the material reality and totalitarian thinking, thus actually offering an impressive artistic model of

human existence, in which human moral principles play a special role. Amidst the philosophical delusions of Aristotle, Plato, and Socrates, in the area of constant controversy and judgment of presence – absence, past and eternity, the distinguished characters drawn by the both writers stand in the crossroads of the universe to offer and legalize eternal righteous choices once and for all.

In the story „Igi” at the level of extralinguistic context, the character Igi portrays the eternal protagonist of the Gospel parable encompassing every dimension of the universe. Also for the main character of Herbert Wells' short story "The Land of the Blind" - for Nunez in the land of the blind, the thirst for truth and self-conquest becomes the highest goal. The inner vision merges with physical vision, which is the basis for his spiritual ascension. This is how the deepened dimension of writers' creativity serves the greatest mission of personal and moral perfection to the divine in the human being.

**Keywords:** parable language, moral problem, totalitarian thinking, perfection.

# იგავის ტრანსფორმაცია და ჯემალ ქარჩხაძის „იგი“

**ბელა დურგლიშვილი**

აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქუთაისის ანდრია რაზმაძის სახელობის სახელობის N41 ფიზიკა-მათემატიკის საჯარო სკოლა

ჯემალ ქარჩხაძის მეტად საინტერესო და მრავალფეროვანი შემოქმედებითი სამყაროს ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუში „იგი“ დღემდე მკითხველთა დაუცხრომელი ინტერესის საგანი და საყვარელი ნაწარმოებია. შემთხვევითი არაა, რომ ეს მოთხრობა სასკოლო სახელმძღვანელოშია შეტანილი სწორედ საშუალო საფეხურზე, როცა ადამიანის პიროვნება ჩამოყალიბების, ფორმირების ყველაზე მნიშვნელოვან ფაზას გადის და მოზარდის შინაგანი სამყაროს განვითარებაში თავისი განუმეორებელი წვლილი შეუძლია შეიტანოს. ნაწარმოებისადმი მუდმივ მიზიდულობას ბევრი ფაქტორი განაპირობებს. მათ შორის ის იგავური ენა, რომელიც მწერლის შემოქმედებითი მრავალწახნაგოვნების საწყისთან დგას და დიდწილად ქმნის კიდევ ტექსტის კონტექსტურობის გასაღებს.

თანამედროვე სამეცნიერო თეორიული კონცეფციების საფუძველზე მრავალი ლიტერატურული ქმნილება იგავის მხატვრული ტრანსფორმაციის უმაღლესი საფეხურად მოიაზრება. ჯემალ ქარჩხაძის პროზის მთელი შიდასივრცეც იგავის არსითაა ინსპირირებული.

სახარებისეული იგავები მწერლის მხატვრულ ტექსტებში გამოიყენება როგორც პირდაპირი სახით, ასევე იმპლიციტურად; იგავი იკვეთება არა მარტო შინაარსობრივ – იდეურ, არამედ ლექსიკურ-სემანტიკურ გამომსახველობით დონეზე; ჯემალ ქარჩხაძის ლიტერატურულ სამყაროში იუნგის აპერცეპციის თეორიის მიხედვით, წინასწარ არსებული კონცეპტი სახარების იგავია, ხოლო პერცეპცია ინტროვერტირებული გონების ძალით შექმნილი მხატვრული ნაწარმოები.

იგავის ექსტრალინგვისტური, სოციალურ-ისტორიული მიკროსქემა აყალიბებს სიღრმისეულ პლანს მხატვრულ ტექსტში. ეს მკაფიოდ ვლინდება იგავური ტექსტის დიაქრონული წაკითხვისას. ნაწარმოების სიუჟეტური ლოგიკა ჰარმონიულად შეერწყმება ექსტრალინგვისტურ კონტექსტად წოდებულ

მნიშვნელობას ანუ იგავს. ამ ტიპის ჰერმენევტიკული ორიენტაციის ტრაექტორია მოიცავს სოციალურ–ისტორიული სამყაროს უნივერსალურ ხასიათს.

მწერალი, როგორც კონცეპტუალური ლიდერი, ისე წარმოჩნდება ნაწარმოებებში. იგი არა მარტო წარმატებულად აგრძელებს „სხვაგვარად თქმის“ მეთოდის გამოყენებით ქრისტიანული თეოლოგიის ტრადიციას, არამედ გვთავაზობს ტექსტის ინტერპრეტირების მაღალ კულტურასაც. ამ შეხედულების დასტურად გვესახება სახარების იგავებიდან ტრანსფორმირებული სიმბოლური სახეები.

სახარებისეული იგავური კონტექსტების შიდა კავშირებით მწერლის მიერ წარმოჩენილია ძირითადი კონცეფცია, რომ მწერლობა და ყოველი მწერალი ღირებულებათა მარადიულ სისტემას ემსახურება; ბოლო საუკუნეებში ეს მარადიული სისტემა და შესაბამისად საყრდენიც –ადამიანის არსიც მუდმივ მტკივნეულ გარდასახვასა და ტრანსფორმაციას განიცდის, რის შესაბამისი რეფლექსიაც არის ჯემალ ქარჩხაძის შემოქმედება; ჯემალ ქარჩხაძის პროზის იგავური ასპექტები გვიდასტურებს, რომ უნივერსუმს მოწყვეტილი ადამიანური გონება ვეღარ ახერხებს ღვთაებრივი კოსმოსის მსგავსად – მიკროკოსმოსად ყოფნას. მისი სული აღარ წარმოადგენს „მსოფლიო სულის ნაპერწკალს“ (იუნგი 2005: 4).

იკვეთება მწერლის მიზანდასახულება – პერსონაჟთა სულიერი ევოლუციის ჩვენებით აღდგეს კულტურის უნიფიცირებული სისტემის ერთადერთი უნივერსალია – აბსოლუტურად სამართლიანი, მშვენიერი, სამყაროსა და ადამიანის შემქმნელი ღმერთის უსასრულობის, ზეგრძნობადობისა და ზეგონიერების აღქმა; მწერალი გვიჩვენებს, რომ ეპისტემიოლოგიური კრიტიციზმის მიუხედავად, რწმენა აძლევს ადამიანს ღმერთის შეცნობის შესაძლებლობას. რწმენის აუცილებლობას კი სახარების მთლიან სწავლებასთან ერთად იგავთა გააზრებაც განაპირობებს. ამიტომაც ხდება იგავური აზროვნება ქართული მწერლობის ერთ–ერთი მთავარი სააზროვნო ვექტორი.

სახარებისეული იგავები ჯემალ ქარჩხაძემ XX საუკუნის ქართული ყოფის ლოკალს შეუსაბამა. კულტურული კონტექსტების გზაჯვარედინზე მწერალმა თავისი არჩევანი სწორედ ამ ვექტორისაკენ მიმართა. მან ქართული სულის კვლევა მარადიული საწყისის – იგავის სახარებისეული მორალისა და ბიბლიური

ჭემმარიტებების ხელახალი აღმოჩენების გზით გვაჩვენა იმ ეპოქაში, რომელსაც ეს საწყისი ტოტალიტარიზმის წნეხის კანონიზაციის გამო კარგა ხნის დავიწყებული ჰქონდა.

მოთხრობა „იგი“ ექსტრალინგვისტური კონტექსტის დონეზე შეიძლება ჯემალ ქარჩხადის უმთავრეს იგავად მოვიაზროთ. მოთხრობის პერსონაჟი – იგი – სახარების იგავთა მარადიულ გმირს განასახიერებს, რომელიც თავის თავში სამყაროს ყველა განზომილებას მოიცავს.

იგავური ენის ყველა პლასტი მასში ერთდროულად თანაარსებობს – ქრონოტოპი, ეპიფანია გზის დასაწყისში და გზის დასასრულს, მოთხრობის ტექსტში გამოყენებული ყველა ანთროპომორფიზმი სიტყვათა კონოტაციურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს და სახარების იგავთა დედააზრში კონცენტრირდება. იგი სახარების იგავთა გმირია, რომელიც ტრანსფორმირდება მწერლის სხვა ნაწარმოებებში და სხვადასხვა სახელით გვევლინება. მან ყველგან ერთი უმთავრესი მორალური ამოცანა უნდა გადაწყვიტოს – შეძლებს თუ არა ადამიანად ქმნის დიდი მისტერია განახორციელოს, ადასრულოს საკუთარი ნება და არჩევანი და ამალდეს ღვთაებრივამდე. ამიტომაც მნიშვნელობა არა აქვს რა სახელი ერქმევა, ან ერქმევა თუ არა საერთოდ სახელი. იგი ყველა დროის, ყველა ეპოქის შვილია, შეიძლება ითქვას ზედროულია. მისი სახელის საკაცობრიო იდეურ დატვირთვას ერწყმის ქართული ეროვნული სულის პორტრეტის შტრიხები ნაწარმოებებში „ზებულონი“, „ანტონიო და დავითი“, „მდგმური“, „განზომილება“.

„იგის“ პრეისტორიულობა და არქექტიპულ სახეთა სისტემა, ფაქტობრივად, სახარების იგავის მარადიული დროის ქრონოტოპის განსხეულებად წარმოგვიდგება. მოთხრობის მთავარი გმირი, ფაქტობრივად, შესაქმეს მთავარი ფიგურაა, რადგან სტატიკური მოცემულობის სამყაროს გაცნობიერებულ მოცემულობად ქცევის ხანგრძლივი პროცესის სათავეში ექცევა და ნებითა თუ უნებლიედ აიძულებს თავის ირგვლივ მყოფთ, ამ მტკივნეული და რთული პროცესის თანამონაწილენი გახდნენ. განღმრთობისაკენ მავალი ადამიანის მთელი არეალია მოქცეული იგის თვალსაწიერში – მისი პირველქმნილი სამყარო სხვადასხვა ანთროპონიმისა და სიტყვათა კონოტაციის ჯერ ქაოტურ, შემდეგ კი პიროვნული მზაობისა და ზრდის კვალდაკვალ, დახვეწის ახალ სიმალლეზე ადის. იგი თავისუფლდება სიტყვით და

ათავისუფლებს სიტყვას. იგი თავად ხდება სიტყვის ერთგვარი გამტარი, რაც კარს უღებს სამყაროთა შორის მოგზაურობისაკენ.

იგის გამოსვლა გამოქვაბულიდან და მისი გამართვა, ერთი მხრივ, ტკივილისაგან თავდახსნის მაჩვენებელია, მეორე მხრივ, თავისუფლების მოპოვების საფუძველი. გამოქვაბულის დატოვება – დღის თვალის, ღამის თვალის– სულიერი სინათლის აღმოჩენა და გონების გათავისუფლება არაა საკმარისი, რომ პიროვნებად გარდაიქმნეს. მან გულის განათლება უნდა შეძლოს – გული აივსოს გრძნობით, რომელიც გაათავისუფლებს და სამყაროსთან ჰარმონიას შთააგონებს. ეს გრძნობა პირველი ადამიანის ინსტინქტზე, პრიმიტიულ ურთიერთობებზე მაღლა უნდა დადგეს, რომ იგიმ მთელი სამყარო აღმოაჩინოს თავის თავში, თვით მოძალადე და აგრესიული ბელადიც კი, და შეიყვაროს.

ეს გრძნობა სიყვარულის ძალაა, რომელსაც შეუძლია პიროვნებად აქციოს იგი. ამავდროს სწორედ სიყვარულია შთამაგონებელი, რათა იგი მსხვერპლის გაღების გზით გახდეს თავისუფალი პიროვნება. ეძიეთ ჭეშმარიტება და ჭეშმარიტებამ გაგათავისუფლოთ თქვენ – ამ ცნობილი ფორმულის რეალურ ხორცშესხმად იკითხება იგის მთელი სულიერი თავგადასავალი. ეს ჭეშმარიტება, როგორც იგიმ აღმოაჩინა, სამყაროს შემოქმედი სულია, რომელიც ათავისუფლებს და პიროვნებად აქცევს მას. იგი ამ დიადი სულის ნაწილად აღიქვამს თავს და შინაგანად შეიგრძნობს კიდევ ამას. იგიმ იცის, რომ ზღვაც თვითონაა, მთაც, ცაც და ყველაფერი, რასაც უყურებს. ფაქტობრივად, მთელი კოსმოგონიური სურათის ცენტრალური ფიგურაა და ამას სრულად ისიგრძეგანებს, როგორც დიდ მოაზროვნეთა და ინტუიტიური წვდომის უნარებით დაჯილდოებულ თავისუფალ პიროვნებებს ახასიათებთ.

პერსონაჟი – იგი სახარების გმირის გზას იმეორებს – უერთდება სამყაროულ საწყისებს, იწყებს გამართვას – განხორციელება–განკაცებას, ქადაგებას – შემოქმედებით წვასა და ქმედებას, საყოველთაო სიყვარულის ტარებას ადამიანურ არსში. იგი თავად არის მეტამორფოზისა და ტრანსფორმაციის რეალური სუბსტანტირებული სახე. იგი იგავურად შემოქმედის თესლია, საფუარის – გონების, რწმენისა და სულის სინთეზია, ძე შეცდომილის თვისებებსაც ატარებს, როცა მშობლიურ ტომს თავისი მოქმედებით განუდგება და მისგან განსხვავებულ

ცხოვრებას იწყებს, გონიერი მშენებელია, ბოლოს კი ანთებულ სანთლად გარდაისახება თანატომელთათვის და სხვა გასხვოსნებულ არსებებს უერთდება.

იგი თავის თავში აერთიანებს რჯულისა და მადლის იგავების მორალისტიკას და თავად იქცევა არქეტიპად, სიმბოლოდ. მისი რეპრეზენტირება მწერალმა სხვადასხვა რაკურსით შემოგვთავაზა რომანებში და დაგვარწმუნა, რომ ეპოქა, კონკრეტული ქრონოტოპი მხოლოდ პირობითი ფონია უმაღლესი ჰარმონიის მიღწევის გზაზე სახარების იგავის მარადიულ უძრავ დროში გადასანაცვლებლად.

„იგი“, როგორც ცენტრალური საბაზისო იგავი, ტრანსფორმირდება ჯემალ ქარჩხაძის თითქმის ყველა სხვა ნაწარმოებში და განასახიერებს ერთიან იგავ-სისტემას, რომელიც მწერლის შემოქმედების გაშინაგანებულ სიღრმისეულ განზომილებას წარმოგვიდგენს. ეს განზომილება, თავის მხრივ, ემსახურება ადამიანში ღვთაებრივამდე პიროვნული და ზნეობრივი სრულყოფის უდიდეს მისიას.

ამ იგავთა გამოძახილი მკაფიოდ შეიგრძნობა მოთხრობის „იგი“ არა მხოლოდ სიუჟეტის განვითარების მსვლელობისას, არამედ ყველა პერსონაჟის, ერთი შეხედვით თითქოსდა გაუცნობიერებელი ფიზიკური თუ სულიერი მოძრაობის, საჩვენებლად. ჯემალ ქარჩხაძის მიერ „იგის“ დედააზრითა და სათქმელით წარმატებულად არის წარმოჩენილი სახარების იგავთა შინაგანი მისია, რომელიც განისაზღვრება ორი მიმართულებით: დეფინიცია – რჯულის იგავი ადამიანის სარწმუნოებრივ მოქცევასა და მეტამორფოზას განაპირობებს; დეფინიცია – მადლის იგავი პიროვნების ღვთაებრივ გასხვოსნება-თეოზისურ ფაზაზე მიგვანიშნებს. პერსონაჟის მეტამორფოზაც ამ ორი ვექტორით წარმართება ადამიანში ღვთაებრივამდე პიროვნული და ზნეობრივი სრულყოფის უდიდესი მისიის შესასრულებლად.

ჯემალ ქარჩხაძის აზრით, შინაგანი სამყაროს გადმოცემა არ შეიძლება უშუალოდ, რადგან შინაგანი სამყარო არამატერიალური ფენომენია. მწერალი მიიჩნევს, რომ არამატერიალური სამყაროს მატერიალიზაცია შეიძლება მოხერხდეს მხოლოდ სიმბოლურად, რასაც გამოხატულების სხვადასხვა არეალი შეიძლება ჰქონდეს. სიმბოლურ სახეთა არეალი კი სწორედ იგავია, როგორც შემოქმედების საფანელი, როგორც ერთგვარი მიკროსქემა. თავად ჯემალ ქარჩხაძეც გვიდასტურებს, რომ შემოქმედება, ალბათ, სხვა არაფერია, თუ არა საკუთარი შინაგანი სამყაროს იგავური გაცხადება.

### ლიტერატურა

1. იგავნი – იგავნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესნი – წმინდა მამათა და კომენტატორთა საღვთისმეტყველო განმარტება 7 წიგნად, გამომცემლობა „ალილო“, გამომცემლობა „დედაენა“, თბილისი, 2008.
2. იუნგი კ.გ. – განსხვავება აღმოსავლურ და დასავლურ აზროვნებას შორის, ქუთაისი, გვ 4, 2005.
3. ქარჩხაძე ჯ. – „იგი“, თბილისი, 2010 .
4. ქარჩხაძე ჯ. – ქარჩხაძე ჯემალ , შემოქმედების კანონი, ქარჩხაძის გამომცემლობა, თბილისი, 2011.
5. Crossan J.D. – The Parables Of Jesus, Interpretation, Professor Emeritus DePaul University, 2002.
6. Koester H. – The Parables of Jesus Recovering the original meaning of Matthew’s parables, Bible History Daily, 2013.
7. Rindge M. – Luke’s Artistic Parables: Narratives of Subversion, Imagination, and Transformation, Gonzaga University, Spokane, Washington, Interpretation: A Journal of Bible and Theology, 2014.

### ეზიუმე

მწერლობა და ყოველი მწერალი ღირებულებათა მარადიულ სისტემას ემსახურება; ბოლო საუკუნეებში ეს მარადიული სისტემა და შესაბამისად საყრდენი-ადამიანის არსიც მუდმივ მტკივნეულ გარდასახვასა და ტრანსფორმაციას განიცდის, რის შესაბამისი რეფლექსიაც არის ჯემალ ქარჩხაძის შემოქმედება; ჯემალ ქარჩხაძის პროზის იგავური ასპექტები გვიდასტურებს, რომ უნივერსუმს მოწყვეტილი ადამიანური გონება ვეღარ ახერხებს ღვთაებრივი კოსმოსის მსგავსად – მიკროკოსმოსად ყოფნას. მისი სული აღარ წარმოადგენს მსოფლიო სულის ნაპერწკალს. ამ ღირებულებათა საჩვენებლად მწერლობა დასაბამიდან წარმატებულად მიმართავს ისეთ სამწერლო-შემოქმედებით მეთოდს, როგორც იგავური აზროვნებაა.

მწერლის ორიგინალური აზროვნება და ფილოსოფიურ-რელიგიური მსოფლხედვა წარმოგვიდგენს ძლიერი და თავისუფალი ნების ადამიანს-იგის, რომელსაც შეუძლია შეცვალოს არა მხოლოდ თავისი თავი, არამედ სამყაროც. იგი სახარების იგავთა გმირია, რომელიც ტრანსფორმირდება მწერლის სხვა ნაწარმოებებში და სხვადასხვა სახელით გვევლინება. მან ყველგან ერთი უმთავრესი მორალური ამოცანა უნდა გადაწყვიტოს – შეძლებს თუ არა ადამიანად ქმნის დიდი მისტერია განახორციელოს, აღასრულოს საკუთარი ნება და არჩევანი და ამაღლდეს ღვთაებრივამდე. ამიტომაც მნიშვნელობა არა აქვს რა სახელი ერქმევა, ან ერქმევა თუ არა საერთოდ სახელი. იგი ყველა დროის, ყველა ეპოქის შვილია, შეიძლება ითქვას ზედროულია. მისი სახელის საკაცობრიო იდეურ დატვირთვას ერწყმის ქართული ეროვნული სულის პორტრეტის შტრიხები ნაწარმოებებში „ზებულონი“, „ანტონიო და დავითი“, „მდგმური“, „განზომილება“.

მოთხრობაში „იგი“ ექსტრალინგვისტური კონტექსტის დონეზე პერსონაჟი –იგი – სახარების იგავთა მარადიულ გმირს განასახიერებს, რომელიც თავის თავში სამყაროს ყველა განზომილებას მოიცავს.

## Resume

The work analyzes the inner world of Jemal Karchkhadze's literary characters based on such important events as revenge and forgiveness with their religious and literary interpretations. Jemal Karchkhadze's theological and psychological observations are shown for the purpose of searching the human essence, to achieve the divine in order to discover the true purpose.

The classic story of revenge and forgiveness can be considered Jemal Karchkhadze's story "He". At the level of extralinguistic context, this work is the main work of Jemal Karchkhadze - because the character of the story is the eternal hero of the Gospel stories, which includes himself all the dimensions of the universe.

All the plate of the parallel language coexist in it simultaneously - the chronotype, epiphany at the beginning of the road and at the end of the road, all the anthropomorphism used in the text of the story indicates the conotactic meaning of the words and concentrates in the subtleties of the Gospel. **He** is the protagonist of the Gospel books, which is transformed in other writings of the writers and has different names. He has to solve one of the major moral tasks everywhere - whether he can create a great mystery of being a human, fulfill his will and choice - to forgive and to be

elevated to the Divine. That is why it does not matter what name he is called, or not called any name. **He** is the son of all times, all the epochs. The idea of his name is combined with the portrayal of Georgian national souls in the works "Zebulon", "Antonio and David", "Resident", "Dimension".

"He", as the central base parable, is transformed in almost every other work of Jemal Karchkhadze and embodies a single parable system that presents the depth dimension of the writer's creativity. This dimension, in its turn, serves the greatest mission of personal and moral perfection before the divine.

## **Geological and Mineralogical Sciences**

# MOBILE TECHNOLOGY OF SATELLITE IMAGES AND PHOTOGRAPHS FREQUENCY-RESONANCE PROCESSING: PROSPECTS OF APPLICATION TO ACCELERATE AND OPTIMIZE EXPLORATION PROCESS FOR OIL AND GAS IN OFFSHORE AREAS

**Mykola Yakymchuk**

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology, Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

**Ignat Korchagin**

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

**Valery Solovyov**

candidate of geological and mineralogical sciences, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

**Annotation.** The article analyzes the directions of the possible use of super-mobile direct-prospecting methods for research in marine areas within the framework of a new paradigm of geological and geophysical exploration for oil and gas. The mobile low-cost technology includes modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photo images, vertical electric resonance sounding (scanning) of the cross-section, as well as a method of integral assessment of the prospects for oil and gas content and ore content of large prospecting blocks and license areas. Separate methods of this direct-prospecting exploration technology are based on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (required in each specific case) substance - oil, gas, gas condensate, gold, zinc, uranium, etc. The materials of conducted experimental reconnaissance studies in various regions of the globe (Black and North Seas, Gulf of Mexico, Brazilian offshore, hydrogen degassing areas) are important arguments in favor of the "volcanic" model of formation of various structural elements of Earth, deposits of combustible and ore minerals as well as water. The results of instrumental measurements indicate that many of the surveyed areas are located above volcanoes, within which the synthesis of oil, condensate and gas is carried out at the border of 57 km. In the contours of such volcanoes, there are deep channels through which oil, condensate and gas migrate to the upper horizons of cross-section and can replenish the already formed deposits on hydrocarbon fields. In the absence of reliable seals over such channels, oil, condensate and gas can migrate to the upper horizons of cross-section, the water column, and gas further into the atmosphere. During this migration, gas seeps are formed on the seabed and

oil slicks on the water surface. The measurements confirmed the presence of all previously established types of volcanoes, in which conditions for hydrocarbon synthesis exist at a depth of 57 km. These are volcanoes filled with 1) salt, 2) sedimentary rocks, 3) limestones, 4) granites and 5) ultramafic rocks. Studies on relatively large areas indicate that in various regions there are a significant number of volcanoes, within which there are no conditions for the synthesis of hydrocarbons and amber. These are volcanoes filled with 1) dolomites, 2) marls, 3) siliceous rocks, as well as 4) basalts and 5) kimberlites. The effectiveness of the methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing during the search operations conducting in marine areas can be increased if they are used in combination with modern technologies of the Earth remote sensing. When conducting experiments at the survey sites, methodological techniques of the zones detection and localization, within which the migration of hydrocarbons to the surface horizons of the cross-section, and gas (methane) and hydrogen into the atmosphere occurs, were developed based on the results of satellite images and photo images frequency-resonance processing. Additional evidence obtained by instrumental measurements in favor of the deep (abiogenic) genesis of oil, condensate and gas is of fundamental importance. Numerous facts of fixing signals from oil, condensate and gas at the boundary of their synthesis 57 km in various regions of the world make it possible to suggest the migration of abiogenic methane and hydrogen into the Earth's atmosphere in colossal volumes! Methane seeps and oil slicks can serve as indicators of the activity of volcanoes in which hydrocarbons are synthesized. In these cases, drilling wells in the areas of the location of deep channels of the abiogenic hydrocarbon's migration to the upper horizons of the cross-section may be associated with great risks - with emergency situations during drilling. The practical application of direct-prospecting methods and technologies will accelerate and optimize the exploration process for oil and gas within marine areas.

**Keywords.** North Seas, Gulf of Mexico, oil slicks, gas seeps, abiogenic genesis, direct prospecting, deep structure, oil, gas, hydrogen, amber, chemical elements, remote sensing data processing, interpretation, vertical sounding.

### Introduction

In the process of large-scale testing in 2019-2022 of the super-mobile direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing [20-23] numerous facts (evidences) were obtained in favor of 1) deep (abiogenic) genesis of oil, condensate and gas in the process of hydrogen degassing of the Earth, 2) migration of gas (methane), carbon dioxide and hydrogen into the atmosphere of the Earth planet and 3) a "volcanic" model of the formation of structural elements and the appearance of the Earth, planets and satellites of the solar system, as well as deposits of hydrocarbons, ore minerals and water. The results of studies conducted in various regions of the globe showed also that the super-mobile technology used makes it possible to significantly speed up and optimize (cheapen) the exploration process for combustible and ore minerals, as well as water.

We also note that many researchers focus on the expediency of accelerating the exploration process for various types of minerals. In particular, the article [1] discusses and analyzes the paradigms of prospecting studies for oil and gas, and proposes a new model of prospecting works: "Faced with a challenging economic scenario and the need to prospect immense frontier areas that could provide new and rewarding exploratory opportunities, the oil and gas industry needs to adopt a new exploration model, focused on a faster, less expensive and more direct way of identifying and assessing prospective leads. New and emerging technologies are the key to achieving this change. Fortunately, several of these technologies are now available, and they have proven to be effective and compatible with the new exploration model proposed" [1, P. 140].

In the article [5] the breakthrough technologies for minerals prospecting are discussing. The author of this article [5] also notes the importance of using Earth remote sensing (ERS) data in the exploration process. We add to the above that modern technologies of remote sensing data processing and interpreting have made it possible to detect tens of thousands of volcanic structures of various types on Earth [3], Mars [10] and Venus [19], which significantly strengthens the position of the volcanic model of the formation of structural complexes of the Earth and planets and satellites of the Solar System.

This report briefly describes the possible directions for using mobile direct-prospecting methods of frequency-resonance processing of satellite images, photographs from aircraft, as well as from ships and small watercraft in a new model of prospecting for oil and gas in sea and ocean areas.

### Research methods

Experimental reconnaissance studies are carried out using low-cost direct-prospecting technology, including modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photographs, vertical electric-resonance sounding (scanning) of the cross-section and the method of integral assessment of the prospects for oil and gas (ore) potential of large prospecting blocks and local areas [20]. The individual components of the technology used are developed on the principles of the “substance” paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (required in each case) substance [6]. The developed methods are based on the standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [16, 17]. In modified versions of the methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs, as well as vertical sounding (scanning) of the cross-section, existing databases (sets, collections) of sedimentary, metamorphic and igneous rocks (<http://rockref.vsegei.ru/petro/>), minerals and chemical elements are used. The peculiarities and potentialities of the methods used, as well as the technique of instrumental measurements carrying out, are described in more detail in [20-23].

In the process of performing experimental studies of a reconnaissance or detailed nature (carrying out instrumental measurements!) within the blocks and areas of the survey, the following sequence of procedures (graphs) for processing an individual satellite image (or its local fragment) is used.

1. The procedure for fixing responses (signals) from the surface at the frequencies of the following set of substances: oil, condensate, gas, amber, bacteria (methane-oxidizing bacteria, the populations of which are analyzed in the method of microbiological exploration for oil and gas by MicroPro GmbH), oil shale, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, living (deep) water, dead water, diamonds, potassium magnesium salt, sodium chloride salt.
2. Graph of registration of responses from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.
3. Procedure for determining the presence in survey area of deep channels (volcanoes), filled with various groups of rocks; assessment of depths of the roots of volcanoes location.
5. Graph for determining groups of rocks (or individual samples of groups), from which signals are recorded at frequencies of oil, condensate, gas and water (deep, live).
6. The procedure for recording responses of oil, condensate, gas and phosphorus at the surface (depth) of 57 km - the boundary of the synthesis of hydrocarbons and amber in deep channels (volcanoes), filled with certain groups of rocks.
7. Graph of signals registration from water (deep, live) on the surfaces of 11, 46, 57, 68 km - the predicted boundaries of water synthesis in volcanoes of a certain type.
8. The procedure for scanning a cross-section with different steps from the surface up to 15 km to determine the depth intervals, within which responses are recorded at the resonant

frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of location of the most promising for hydrocarbons intervals of cross-section during additional scanning with a finer step.

9. Graph for assessing the depth of the upper boundary (edge) of basalts, as well as the depths of the beginning of fixing responses at the resonant frequencies of hydrogen and living (healing) water from basalts. It is implemented in case of fixing responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) on the surveyed area.

10. Procedure for determining the depths of occurrence of the upper edge of kimberlites, as well as the depth interval within which responses at diamond frequencies are recorded. It is implemented when establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) in the survey area.

Taking into account the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for processing satellite images and photographs was not implemented in full in all surveyed areas and sites.

Once again, we focus on the distinctive feature of the direct-prospecting frequency-resonance methods being developed. Unlike classical geophysical methods, the methods used make it possible in each specific case to fill the cross-section under study with the complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks present in it, as well as to determine in the first approximation (and refine at the stages of detailing) the intervals of cross-section that are promising for the detection of combustible and ore minerals, immediately, in the process of measurements (registration of signals) by the developed instrumentation and measuring devices (i.e. without additional stages of modeling and geological interpretation of the results of instrumental measurements). In this article, as well as in other published materials, the emphasis is mainly on the measurement results presentation.

We also note that the developed technology uses the frequency-resonant principle of the useful signals' registration [6]. Satellite images or photographs of research objects, as well as photographs of rock samples, minerals and chemical elements, are, in principle, antinodes of standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [16, 17].

When carrying out instrumental measurements using the developed computerized complexes, the spectra of satellite or photographic images of objects studied are sequentially compared with the spectra of rock samples, the desired minerals and chemical elements. In the process of comparison, the measuring unit registers resonances (electromagnetic responses), which make it possible to draw a conclusion about the presence (absence) of specific rocks, the desired minerals and chemical elements in the cross-section of the object of study. Such features of the developed methods of satellite images processing and decoding are the basis for the use of the terms "frequency-resonance technology" ("frequency-resonance methods").

The processing of satellite images and photographs is carried out in laboratory conditions, without organizing and conducting field geological and geophysical studies. This provides an opportunity to quickly conduct research in any region of the globe, and, consequently, developing technology is super-mobile.

### **Prospects for the use of mobile methods for exploration work on the shelf**

Once again, we note that the results of a large-scale testing of mobile direct-prospecting methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing and decoding on land and shelf in various regions of the globe have demonstrated their efficiency, effectiveness and expediency of using in combination with traditional geophysical methods in the exploration process for oil, gas, natural hydrogen, ore minerals and water.

At present, it can be reasonably argued that they can be attributed to the class of modern and effective (breakthrough) search methods (according to the classification proposed in [5]). On

the other hand, these super-mobile methods can also become one of the components of a new paradigm for oil and gas accumulations searching, the features of which are described in [1]. In this regard, it is advisable to briefly characterize the possible (promising) directions for the practical application of direct-prospecting methods with using huge amounts of data, accumulated by modern technologies of remote sensing of the Earth from space and aircraft.

**Areas with oil slicks on the water surface.** At present, oil slicks on the water surface are detected quite effectively by remote sensing methods. And the representation of the areas of the detected slick's location on satellite images makes them informative for subsequent frequency-resonance processing in order to assess the prospects of oil and gas accumulations detecting in the area. As an example, let's turn to the presentation [12], from which we borrowed a satellite image of the Gulf of Mexico with oil slicks (Fig. 1), recorded using remote sensing data. Frequency-resonance processing of 9 local areas with oil slicks in various parts of the Gulf of Mexico was carried out; processing results are published in [9].

Let us add to the above that a reconnaissance survey of several local areas with oil slicks in the Black and Caspian Seas was also carried out.

**Reconnaissance survey of marine and oceanic areas.** Mobile technology provides an opportunity to conduct surveys of large blocks in reconnaissance mode in order to assess the prospects for discovering the desired minerals within them, determining the types of volcanic complexes present in their territories, detecting zones of gas migration into the atmosphere, etc. This distinctive feature of mobile technology makes it possible to survey the territories of individual countries during a very short time in order to identify the most promising blocks for conducting detailed prospecting for specific types of minerals. The article [8] briefly describes the projects of the reconnaissance survey of European countries in order to find promising blocks for conducting detailed geological and geophysical work for oil, gas, gas condensate and natural hydrogen. Figures 2 and 3 present options for splitting satellite images of Gulf of Mexico (159 blocks) and the North Sea (79 blocks) for a reconnaissance survey in order to detect areas and zones of gas migration into the atmosphere.

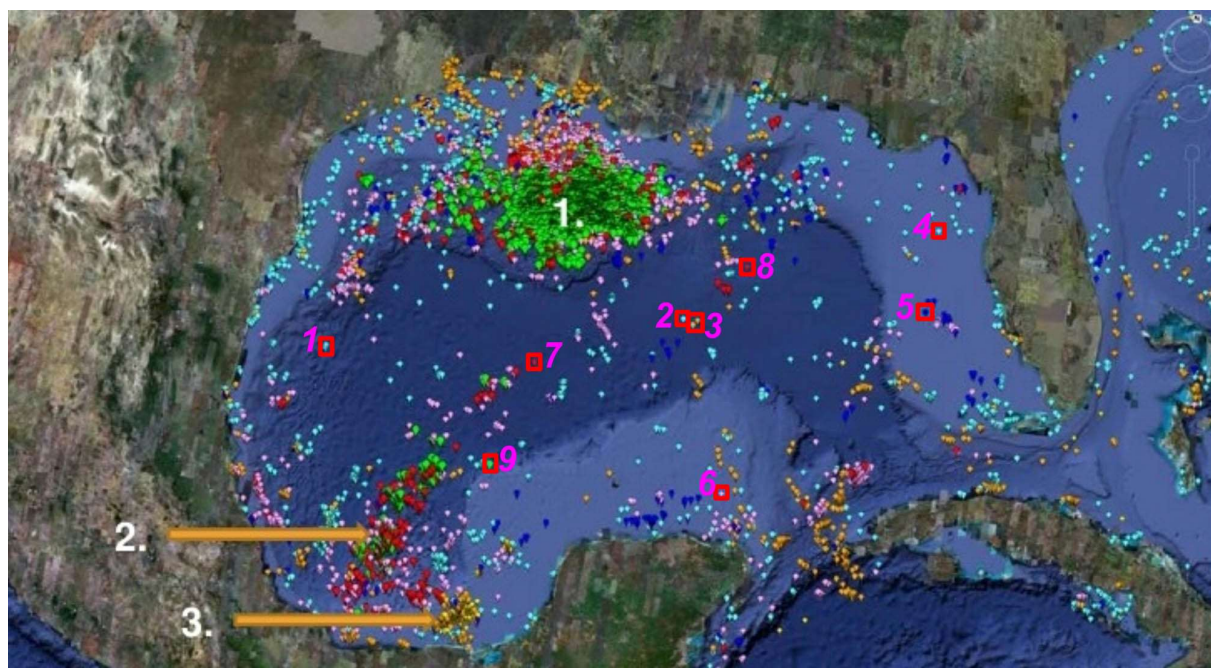


Fig. 1. Oil slicks of the Gulf of Mexico on a satellite image of the region [12]. Red rectangles indicate local areas of frequency-resonance processing.

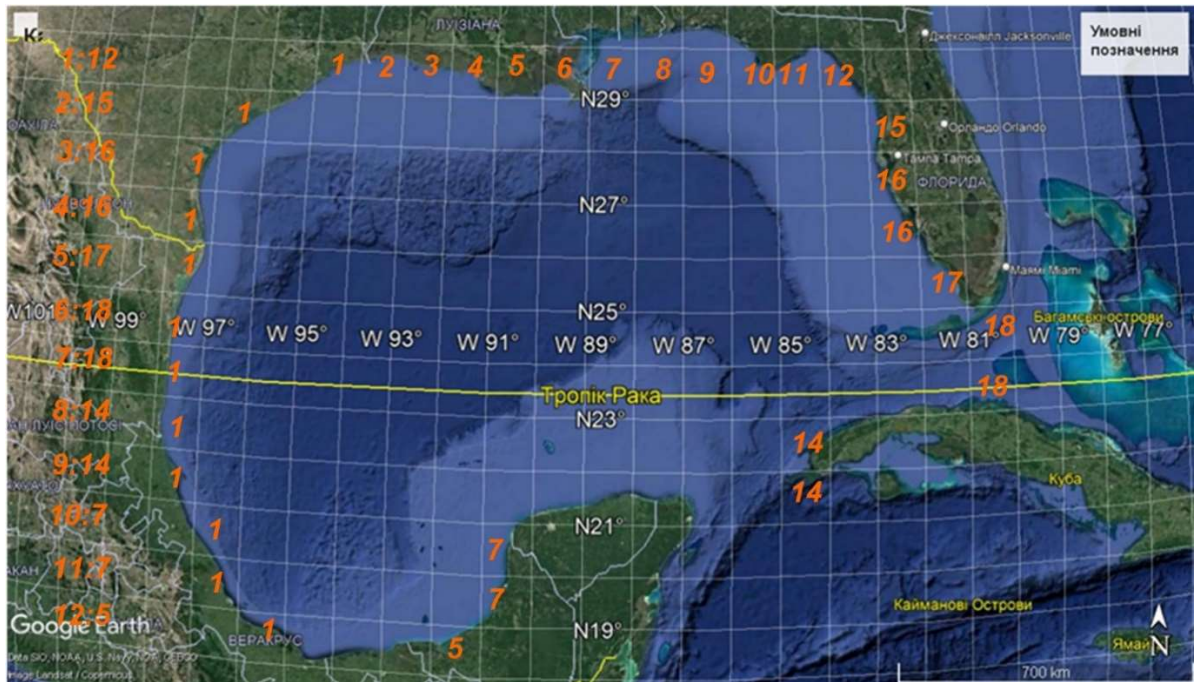


Fig. 2. Satellite image of the Gulf of Mexico.

In the Gulf of Mexico and North Sea, the technology of satellite images frequency-resonance processing was tested at well drilling sites, as well as within individual license blocks [9].

**Seep zones and volcanic structures in the seas and oceans.** To date, a significant number of mud volcanoes and areas with gas seeps have been discovered during geological and geophysical research in sea expeditions on research vessels. In particular, this year a new mud volcano was discovered during a sea expedition in the Barents Sea [11, 13].

Using the methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs, many areas and local zones with discovered seeps and mud volcanoes were surveyed in reconnaissance mode in order to study the deep structure in their locations. The results of experimental work of this nature that have already been carried out have been published in a monograph [7], as well as in journal articles and conference proceedings [15, 18].

Experimental work of this nature is also being carried out at the present time. Below in this communication, the results of a survey of eight volcanic structures, discovered in various regions of the World Ocean, are briefly characterized.

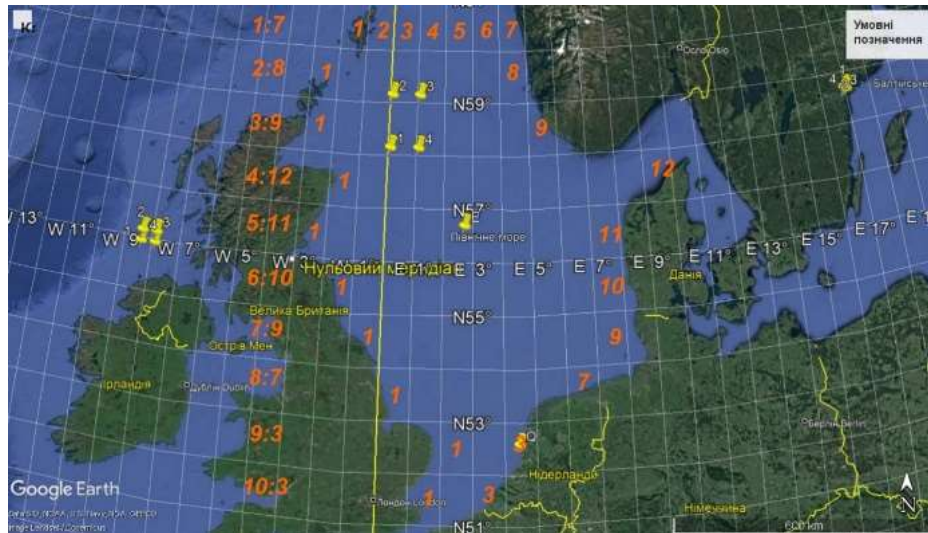


Fig. 3. Satellite image of the North Sea territory.

*Region of Antarctica.* During frequency-resonance processing of the image fragment (Fig. 4, lower right corner), signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate, gas, amber, carbon dioxide, methane-oxidizing bacteria, and yellow phosphorus. Instrumental measurements confirmed the synthesis of hydrocarbons at a depth of 57 km.

Within the site there is a volcanic complex with a root at a depth of 218 km, filled with sedimentary rocks of 1-6 groups (psammites, sandstones). From the interval of 218-723 km, responses of the 11th group of igneous rocks (kimberlites) were recorded.

Instrumental measurements recorded degassing of gas and yellow phosphorus from the surface.

When scanning cross-section up to 3 km with a step of 50 cm, responses at gas frequencies were recorded from the following intervals: 656-764 m, 1484-1613 m, 1954-2702 m; sounding was performed only to a depth of 3 km.



Fig. 4. Survey site in Antarctica.

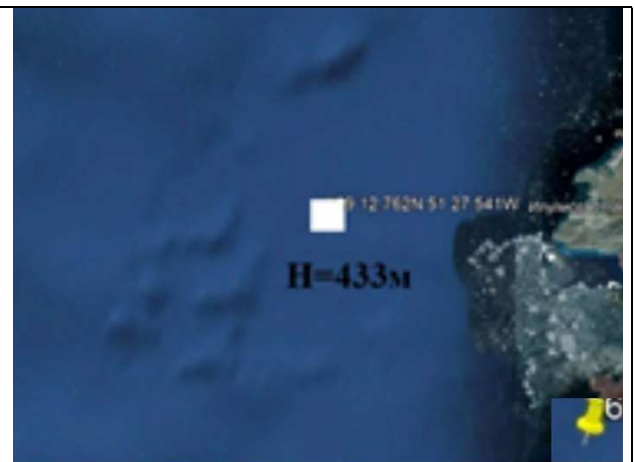


Fig. 5. Survey site near Greenland.

*Greenland region.* When processing the entire image in Fig. 5 a salt-filled volcano with a root at a depth of 99 km was identified. The fact of hydrocarbon synthesis at a depth of 57 km was confirmed.

At the local survey site (Fig. 5, lower right corner), signals were recorded at the frequencies of gas and white phosphorus from a salt patch over a volcano, filled with the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks in the interval 0.885-723 km.

Instrumental measurements confirmed the degassing of gas and white phosphorus, salt signals were recorded in the interval of 435-882 m.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, gas signals from salt were recorded in the interval of 468-742 m.

*Greenland region.* When processing the entire image in Fig. 6 a salt volcano with a root at a depth of 99 km was identified. On the HC synthesis surface of 57 km, signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate and gas.

In the local survey area (Fig. 6, lower right corner), signals of gas, salt, the 8th (dolomites) group of sedimentary rocks (intervals 0.81-1.3 km, 2.0-99 km) and the 11th (kimberlites) group of igneous rocks (intervals 1.3–2.0 km, 99–470 km) were fixed.

Instrumental measurements established the migration of gas and white phosphorus into the atmosphere from salt patches, salt signals were recorded in the interval of 588-810 m.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, the responses at the frequencies of gas from salt were recorded in the interval of 590-766 m.



**Fig. 6.** Survey site near Greenland.



**Fig. 7.** Survey site in the North Sea.

*North Sea.* When carrying out instrumental measurements using a local fragment of a satellite image in Fig. 7, a volcanic complex with a root of 470 km, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones), was identified, and the fact of hydrocarbon synthesis at a depth of 57 km was confirmed.

The migration of gas and phosphorus (yellow) into the atmosphere was recorded.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, responses at gas frequencies from limestone were recorded in the intervals of 362–496 m, 515–673 m, 769–879 m, 896–1027 m. High-intensity gas signals were recorded up to 10 km inclusive, however, individual layers were not identified in the interval of 1.3-10 km.

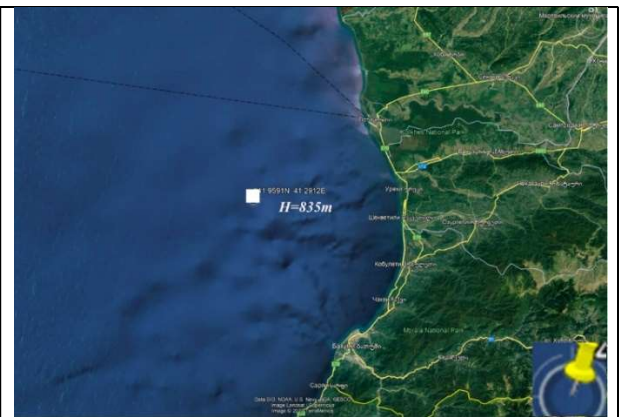
*Svalbard region.* Within local area (Fig. 8), instrumental measurements confirmed the migration of gas and phosphorus (yellow) from the surface into the atmosphere and identified a volcanic complex with a root at a depth of 470 km, filled with sedimentary rocks of 1-6 groups.

On the surface, signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate, gas, amber, and carbon dioxide, and on the surface of hydrocarbon synthesis 57 km – of oil, gas condensate, gas, and amber.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, the responses at gas frequencies were obtained from the intervals of 433-1465 m and 2216-2341 m. The signals were recorded further, but the intervals were not identified.



**Fig. 8.** Survey site near Svalbard.



**Fig. 9.** Survey site in the eastern part of Black Sea.

*Black Sea (eastern part).* On a local fragment (Fig. 9), instrumental measurements confirmed the migration of gas and phosphorus (yellow) from the surface into the atmosphere and identified a volcanic complex with a root at a depth of 99 km, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones). From the interval of 99-723 km, responses of the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks were received.

On the surface, as well as at a depth of HC synthesis of 57 km, signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate and gas.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, the responses at gas frequencies were obtained from the intervals of 1221-1522 m and 1673-2226 m. The signals were recorded further, but the intervals were not identified.

*Black Sea (southeastern part).* On a local fragment (Fig. 10), instrumental measurements confirmed the migration of gas and phosphorus (yellow) from the surface into the atmosphere and identified a volcanic complex with a root at a depth of 218 km, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones). Responses from the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks were received from the interval of 218-723 km.

On the surface, as well as at a depth of HC synthesis of 57 km, signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate and gas.

When scanning cross-section with a step of 50 cm, signals at gas frequencies were obtained from the depth intervals: 200-576 m, 654-932 m, 1025-1180 m, 1250-1585 m, 1830-2064 m.

Signals at the frequencies of gas hydrates during scanning with a step of 50 cm were recorded in the intervals: 204–579 m, 640–940 m, 1033–1185 m, 1255–1598 m. To refine the intervals for fixing gas and gas hydrate signals (coincidence), sounding should be carried out with a finer (smaller) step.



**Fig. 10.** Survey site in the southeastern part of Black Sea.



**Fig. 11.** Survey site in the northwestern part of the Black Sea.

*Black Sea (north-western part).* On a local fragment (Fig. 11), instrumental measurements confirmed the migration of gas and phosphorus (yellow) from the surface into the atmosphere and identified a volcanic complex with a root at a depth of 99 km, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones). From the interval of 99-723 km, responses of the 10th group of sedimentary (siliceous) rocks were received.

On the surface, as well as at a depth of HC synthesis of 57 km, signals were recorded at the frequencies of oil, gas condensate, and gas.

When scanning cross-section with a step of 10 cm, responses at gas frequencies were obtained from the intervals of 315-529 m end 620-925 m. The signals were recorded further, but sounding deeper than 950 m was not carried out.

***Small seamounts in the World Ocean.*** Modern technologies for processing data of the Earth remote sensing from space and aircraft make it possible to identify small seamounts on the bottom of World Ocean and study their morphology [2-4, 14]. The use of these technologies made it possible to form a database of local seamounts [4]. Considering that many local seamounts can be formed by volcanic structures, the information from the formed database can be used during a reconnaissance survey of marine and oceanic areas conducting with frequency-resonance methods of satellite images processing using in order to detect areas of gas migration into the atmosphere, as well as for combustibles and ore minerals accumulations searching.

### **Brief comments and conclusion**

Once again, we note that the super-mobile direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing and interpretation can be classified as a breakthrough [5] and it is advisable to actively use it within the framework of the new paradigm for oil and gas prospecting [1].

The effectiveness of the methods of satellite images and photographs frequency-resonance processing during the search operations conducting in marine areas can be increased if they are used in combination with modern technologies of the Earth remote sensing [2-4, 10, 14].

During experimental studies conducting within the surveyed areas with volcanoes, the minimum number of instrumental measurements was performed. Additional processing of photographs and satellite images in a detailed mode will provide a significantly larger amount of information about the features of the deep structure of the surveyed objects.

The results of conducted experimental studies of reconnaissance character in different region can be summarized as follows.

Additional facts (evidence) were obtained in favor of the deep (abiogenic) origin of oil, condensate and gas in the process of hydrogen degassing of the Earth, the migration of gas (methane), and phosphorus into the Earth's atmosphere and the "volcanic" model of the formation of the Earth's structural elements and hydrocarbon deposits.

All surveyed local areas of the location of gas seeps and oil slicks in the North Sea, the Gulf of Mexico and the Brazilian offshore [9] are located above volcanic complexes, within which the synthesis of oil, condensate and gas is carried out at the 57 km border [23]. The results of experimental work carried out in various regions confirm the presence of all previously established types of volcanoes, in which conditions for the synthesis of oil, condensate, and gas are created at a depth of 57 km. These are volcanic structures filled with 1) salt, 2) 1-6th and 3) 7th (limestones) groups of sedimentary rocks, 4) 1st (granites) and 5) 7th (ultramafic) groups of igneous rocks. The listed types of volcanic structures were repeatedly discovered during the processing of satellite images and photographs in various regions of the world.

In the contours of volcanoes generating hydrocarbons, there are deep channels through which oil, condensate and gas migrate to the upper horizons of the cross-section and can replenish already formed hydrocarbon deposits both in known fields and in not yet discovered. In the absence of reliable seals over such channels, oil, condensate and gas can migrate into the water column, and gas further into the atmosphere. During this migration, gas seeps are formed on the seabed and oil slicks on the water surface.

Methane seeps and oil slicks, as well as local areas of oil and gas migration to the surface and into the atmosphere, can serve as indicators of the activity of volcanic complexes in which hydrocarbons are synthesized. In these cases, the drilling of prospecting, exploration and production wells in the areas of the location of deep channels of the abiogenic hydrocarbon's migration to the upper horizons of the section may be associated with great risks - with emergency situations during drilling.

In connection with the above, as well as taking into account previous surveys of areas of gas migration into the atmosphere [7, 9, 15, 18], it can be stated that in active volcanic complexes, the synthesis of hydrocarbons and other gases is currently carried out regularly, and, consequently, their migration into the atmosphere. It can also be assumed, in connection with this, that the volumes of harmful gases polluting the environment in areas of active volcanic complexes are enormous.

We note once again that it is expedient to use mobile direct prospecting methods and technologies for minerals of various types searching, the deep structure of structural objects on Earth studying, as well as searching for and localizing sites and local zones of migration of harmful gases polluting the environment into the atmosphere of the planet.

The practical experience of the super-mobile direct-prospecting methods approbation in various regions of the World Ocean indicates the possibility (and expediency) of their use during preparation and conducting of geological and geophysical research in marine scientific expeditions. Frequency-resonance processing of satellite images and photographs during the implementation of the research program can be performed promptly by specialists both on board the ship and in laboratory conditions in the performer's office. Modern electronic means of communication (Internet, mobile phones) provide an opportunity to promptly transfer to performers the necessary information for frequency-resonance processing (coordinates of survey objects, photographs from underwater vehicles and sea surface, rock samples and core) and receive the results of instrumental measurements.

The materials of experimental research of a reconnaissance nature [6-9, 15, 18, 20-23] clearly demonstrate the efficiency, information content and operativeness of direct-prospecting methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs during an integrated assessment of the prospects for oil and gas potential of local areas and large blocks.

Operational and low-cost technology can be equally successfully used in prospecting for oil and gas in offshore areas, onshore, as well as in remote regions of the world. The use of mobile direct-prospecting methods at various stages of the geological exploration process for oil and gas in combination with traditional geophysical (seismic, in the first place) will significantly reduce the time and financial costs of its implementation. The use of this technology can bring a positive effect when searching for oil and gas in the deep horizons of the cross-section, as well as industrial accumulations of hydrocarbons in unconventional reservoirs. Additional studies carried out promptly using direct-prospecting methods at local drilling areas of prospecting and exploratory wells will contribute to an increase in the drilling success rate. Well placement in the areas of vertical channels for fluid migration can lead to an increase in hydrocarbon inflows. Mobile technology can also be successfully applied to survey poorly explored areas and blocks within known oil and gas fields, including those at a late stage of development. The proven method of prompt detection and localization of small zones and sections (deep channels) of gas (methane) and hydrogen migration into the atmosphere is fundamentally important, and also deserves practical application.

### References

1. Cleveland M. Jones. The oil and gas industry must break the paradigm of the current exploration model. *J Petrol Explor Prod Technol* (2018) 8:131–142. <https://doi.org/10.1007/s13202-017-0395-2>
2. Gevorgian, J., Sandwell, D. T., Yu, Y., Kim, S.-S., & Wessel, P. (2023). Global distribution and morphology of small seamounts. *Earth and Space Science*, 10, e2022EA002331. <https://doi.org/10.1029/2022EA002331>
3. "It's just mind boggling." More than 19,000 undersea volcanoes discovered. <https://www.science.org/content/article/it-s-just-mind-boggling-more-19-000-undersea-volcanoes-discovered>
4. Julie Gevorgian, David Sandwell, Yao Yu, Seung-Sep Kim, & Paul Wessel. (2023). Global Distribution and Morphology of Small Seamounts [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7718512>
5. Kazuya Okada. Breakthrough technologies for mineral exploration. *Mineral Economics* (2022) 35:429–454. <https://doi.org/10.1007/s13563-022-00317-3>
6. Levashov S.P., Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. Frequency-resonance principle, mobile geoelectric technology: new paradigm of geophysical investigations. *Geofizicheskiy zhurnal*, 2012, vol. 34, no. 4, pp. 166-176 (in Russian).
7. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin, Sergiy Levashov, Valery Solovyov. Volcanism and degassing processes in the structures of the Earth's polar regions (review based on the results of frequency-resonance studies). Dodo Books Indian Ocean Ltd. And OmniScriptum S.R.L Publishing group. 2022. 276 p. (in Ukrainian). ISBN: 978-620-0-63606-5 <https://morebooks.de/shop-ui/shop/search?q=978-620-0-63606-5&page=1>
8. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Projects of European countries territories reconnaissance survey by direct-prospecting methods in order to identify promising areas for oil and gas detailed exploration. Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «**World Scientific Reports**» (March 16-17, 2023). Paris, France, 2023. P. 336-360. ISBN 978-1-8628-5741-4 DOI 10.5281/zenodo.7750877 <https://ojs.publisher.agency/index.php/WSR/issue/view/22>
9. Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. About the opportunity of direct-prospecting methods application for detection areas of gas and natural hydrogen migration to the surface and in the atmosphere. Publisher.agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference

«Interdisciplinary Science Studies» (May 4-5, 2023). Dublin, Ireland, 2023. P. 220-251. ISBN 978-2-6400-5011-9 DOI 10.5281/zenodo.7905551

10. NASA Confirms Thousands of Massive, Ancient Volcanic Eruptions on Mars. <https://www.nasa.gov/feature/goddard/2021/nasa-confirms-thousands-of-massive-ancient-volcanic-eruptions-on-mars>

11. New mud volcano discovered in the Barents Sea. <https://www.revocean.org/mud-volcano/>

12. Oil seepage an inconvenient truth-NPA seep information - GOM portion. [https://www.slideshare.net/aeberman/oil-seepage-an-inconvenient-truthnpa-seep-information-gom-portion-4882401?next\\_slideshow=1](https://www.slideshare.net/aeberman/oil-seepage-an-inconvenient-truthnpa-seep-information-gom-portion-4882401?next_slideshow=1)

13. Scientists discover giant crater from ice age explosion that has methane-spewing mud volcano inside it. [https://www.livescience.com/planet-earth/volcanos/scientists-discover-giant-crater-from-ice-age-explosion-that-has-methane-spewing-mud-volcano-inside-it?utm\\_term=44ECB896-8E87-4E40-BB4B-378A1DAC13A3&utm\\_campaign=C8BE61D2-E32A-4D67-9F95-2269F88D92E6&utm\\_medium=email&utm\\_content=F3A6DC4D-D0D3-4D5D-9C4B-AB1CB2C6434A&utm\\_source=SmartBrief](https://www.livescience.com/planet-earth/volcanos/scientists-discover-giant-crater-from-ice-age-explosion-that-has-methane-spewing-mud-volcano-inside-it?utm_term=44ECB896-8E87-4E40-BB4B-378A1DAC13A3&utm_campaign=C8BE61D2-E32A-4D67-9F95-2269F88D92E6&utm_medium=email&utm_content=F3A6DC4D-D0D3-4D5D-9C4B-AB1CB2C6434A&utm_source=SmartBrief)

14. Seung-Sep Kim and Paul Wessel. New global seamount census from altimetry-derived gravity data. *Geophys. J. Int.* (2011) 186, 615–631. doi: 10.1111/j.1365-246X.2011.05076.x

15. Soloviev V.D., Yakymchuk M.A., Korchagin I.M. Seeps activity in Northern Polar margin structures as Shallow and deep hydrocarbon degassing Processes indicator (by FR Results). PROCEEDINGS of the International Scientific-Practical Conference “HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN OIL STRATEGY: Advances in Oil and Gas Geology and Geotechnologies” dedicated to the 100th anniversary of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev May 23 – 26, 2023. P. 1233-1236.

<https://conference.ogi.az/template/Conference%20proceedings%20-%202023.pdf>

16. Tesla N. Patents. - Samara: Publishing House "Agni", 2009. - 496 p. (in Russian).

17. Tesla N. Articles. - Samara: Publishing House "Agni", Moscow: Publishing House "Russian Panorama", 2010. - 584 p. (in Russian).

18. Valery Soloviev, Nikolay Yakymchuk, Ignat Korchagin. Pockmarks, seep sources, and degassing processes in the polar region structures. *New Concepts in Global Tectonics Journal*. Volume 11, Number 1, March 2023. P. 35-47 ISSN 2202-0039. <http://www.ncgtjournal.com/journals.html>

19. Venus has thousands more volcanoes than we thought, and they might be active (85,000). [https://www.livescience.com/venus-volcano-map?utm\\_term=44ECB896-8E87-4E40-BB4B-378A1DAC13A3&utm\\_campaign=C8BE61D2-E32A-4D67-9F95-2269F88D92E6&utm\\_medium=email&utm\\_content=3B3942FA-8062-4397-8D72-42A55926B151&utm\\_source=SmartBrief](https://www.livescience.com/venus-volcano-map?utm_term=44ECB896-8E87-4E40-BB4B-378A1DAC13A3&utm_campaign=C8BE61D2-E32A-4D67-9F95-2269F88D92E6&utm_medium=email&utm_content=3B3942FA-8062-4397-8D72-42A55926B151&utm_source=SmartBrief)

20. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Bakhmutov V.G., Solovjev V.D. Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. *Geoinformatika*, 2019, no. 1, pp. 5-27 (in Russian).

21. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Technology of frequency-resonance processing of remote sensing data: results of practical approbation during mineral searching in various regions of the globe. Part I. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 29-51; Part II. *Geoinformatika*. 2019. no. 4, pp. 30-58; Part III. *Geoinformatika*. 2020. no. 1, pp. 19-41; Part IV. *Geoinformatika*. 2020. no. 3, pp. 29-62; Part V. *Geoinformatika*. 2021. no. 3-4, pp. 51-88 (in Russian).

22. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Application of mobile frequency-resonance methods of satellite images and photo images processing for hydrogen accumulations searching. *Geoinformatika*, 2019, no. 3, pp. 19-28 (in Russian).

23. 10. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. New evidence in favor of the abiogenic genesis of hydrocarbons from the results of the testing of direct-prospecting methods in various regions of the world. Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2020. № 9. P. 55-62. <https://doi.org/10.15407/dopovidi2020.09.055> (in Ukrainian)



Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Modern Scientific Method» (June 8-9, 2023). Vienna, Austria, 2023. 305p

[editor@publisher.agency](mailto:editor@publisher.agency)

<https://publisher.agency>

University of Vienna

Faerberplatz 41

3133 Vienna, Austria